

ANNALES

Annali za Istok in mediteranski študije
Annali di Studi italiani e mediterranei
Annals for Turkish and Mediterranean Studies
Series History and Sociology, 15, 2005, 2

ANNALES

**Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies**

Series Historia et Sociologia, 15, 2005, 2

KOPER 2005

Annales, Ser. hist. sociol., 15, 2005, 2

ISSN 1408-5348

UDK 009

Letnik 15, leto 2005, številka 2

UREDNIŠKI ODBOR/ prof. Furio Bianco (IT), Tomaž Bizajl, dr. Milan Bufon,
COMITATO DI REDAZIONE/ dr. Lucija Čok, dr. Lovorka Čoralić (HR), dr. Darko Darovec,
BOARD OF EDITORS: dr. Goran Filipi (HR), dr. Vesna Mikolič, Aleksej Kalc, dr. Avgust
 Lešnik, prof. John Martin (USA), dr. Robert Matijašić (HR),
 dr. Darja Mihelič, prof. Edward Muir (USA), prof. Claudio
 Povoło (IT), dr. Drago Rotar, Vida Rožac-Darovec, dr. Mateja
 Sedmak, Salvator Žitko

Glavni urednik/Direttore responsabile/Chief Editor: dr. Darko Darovec

Odgovorni urednik/Redattore responsabile/

Responsible Editor: Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors: Alenka Obid, dr. Mateja Sedmak

Lektorji/Supervisione/Language Editors: Lea Kalc Furlanič (sl.), Richard Harsch (angl.),
 Peter Štefančič (sl.),

Prevajalci/Traduttori/Translators: Petra Berlot Kužner (it./sl., sl./it., it./angl., sl./angl.), Violeta
 Jurkovič (sl./angl.), Breda Biščak (sl./angl.), Luisa Vigini (sl./it.)

Oblikovalec/Progetto grafico/Graphic design: Dušan Podgornik

Prelom/Composizione/Typesetting: Franc Čuden - Medit d.o.o.

Tisk/Stampa/Print: Grafis trade d.o.o.

Izdajatelj/Editori/Published by: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče
 Koper / Università del Litorale, Centro di ricerche scientifiche
 di Capodistria / University of Primorska, Science and Research
 Centre of Koper©, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko /
 Società storica del Litorale©

Za izdajatelja/Per gli Editori/Publishers represented by: dr. Darko Darovec, Salvator Žitko

Sedež uredništva/Sede della redazione/ Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče

Address of Editorial Board: Koper, SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi
 1, p.p. /P.O.Box 612, tel.: ++386 5 66 37 700, fax 66 37 710;
e-mail: annales@zrs-kp.si, **internet:** http://www.zrs-kp.si/

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 11. 2005

Sofinancirajo/Supporto finanziario/ Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije,
Financially supported by: Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, Ministrstvo za
 šolstvo in šport, Pobuda Skupnosti INTERREG IIIA Sosedski
 program Slovenija/Madžarska/Hrvaška 2004–2006, Mestna
 občina Koper, Občina Izola, Občina Piran, Banka Koper ter
 drugi sponzorji

Program je delno financiran s strani Evropske unije.

Annales - series historia et sociologia izhaja dvakrat letno.

Annales - series historia naturalis izhaja dvakrat letno.

Letna naročnina za obe seriji je 7000 SIT, maloprodajna cena tega zvezka je 2500 SIT.

Nenaročenih rokopisov in drugega gradiva ne vračamo. Rokopise in naročnino sprejemamo na sedežu uredništva.
 Rokopise lahko pošiljate tudi članom uredništva.

Naklada/Tiratura/Circulation: 700 izvodov/copie/copies

Revija Annales je vključena v naslednje podatkovne baze / Articles appearing in this journal are abstracted and
 indexed in: Historical Abstract and America: History and Life (ABC-CLIO, USA); Sociological Abstracts (USA);
 International Medieval Bibliography, University of Leeds (UK); Referativni Zhurnal Viniti (RUS).

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Jure Mikuž: Vloga Slovanov v legendi o Nazareški hišici (*Santa casa di Loreto*) 231
The Role of the Slavs in the Legend of the Holy House of Narazeth (Santa casa di Loreto)
Il ruolo degli slavi nella leggenda della Santa casa di Loreto

Samo Štefanac: Kip Pietà v koprski stolnici 241
The Pietà of the Koper Cathedral
La Pietà nella cattedrale di Capodistria

Tomislav Vignjević: Mrtvaška plesa v Bermu in Hrastovljah. Prispevki k ikonografiji motivike plesa smrti v istrski slikarski šoli 253
The Dances of Death of Beram and Hrastovlje. Contribution to the Iconography of the Dance-of-Death Motif in the Istrian Painting School
La danze macabre di Vermo e Cristoglie. Contributi all'iconografia del motivo della danza macabra nella scuola istriana

Katja Hrobat: Šembilja na rimskih cestah. O mitološkem prežitku in arheološkem indikatorju na Krasu in v Brkinih 263
Sibyl on Roman Roads. On the Mythological Remnants and the Archaeological Indicator in the Kras and Brkini
La Sibilla sulle vie romane. Le orme mitologiche e l'indicatore archeologico nel Carso e nella Birchinia

Božidar Premrl: Cerkev sv. Kancijana v Škocjanu pri Divači in njeni napisi 275
The Church of St. Cantianus in Škocjan near Divača and its Inscriptions
La chiesa di San Canziano presso Divača e le sue iscrizioni

Aleksej Kalc: Vinogradništvo in trgovina z vinom na tržaškem v 18. stoletju kot področje spora med "tradicionalnim" in "inovativnim" 291
La viticoltura ed il commercio del vino a Trieste nel Settecento come terreno di contrasto tra "tradizione" ed "innovazione"
Wine Growing and Selling in the Trieste Area in the 18th Century as a Sphere of Conflict Between "the Traditional" and "the Innovative"

Antonio Burigo: La questione delle foibe del settembre-ottobre 1943 e del maggio-giugno 1945. Analisi critica delle storiografie in lingua italiana e del termine "infoibati" 309
Vprašanje fojb iz obdobja med septembrom in oktobrom 1943 ter majem in junijem 1945. Kritična analiza zgodovinopisja v italijanskem jeziku in izraza "infoibiranci"
The Question of the Foibe in September-October 1943 and May-June 1945. Critical Analysis of Italian Historiography and of the Term "Infoibati"

Borut Mahnič: Slovensko-grški stiki skozi zgodovino 327
Slovene-Greek Links Through History
Contatti sloveno-greci attraverso la storia

Salvator Žitko: Med romantiko, filhellenizmom in politično stvarnostjo: popotovanje istrskega pesnika Pasquale Besenghija v Grčijo 1828–1830 343
Between Romanticism, Philhellenism and Political Reality: the Journey of Istrian Poet Pasquale Besenghi to Greece (1828–1830)
Tra il romanticismo, il filellenismo e la realtà politica: viaggio del poeta istriano Pasquale Besenghi in Grecia 1828–1830

Vlado Kotnik: Vprašanje zgodovinske kategorije pri proučevanju slovenske opere: produkcija znanja ali reciklaža ideologije? ..... 371 <i>La questione delle categorie storiografiche nello studio dell'opera lirica slovena: produzione del sapere oppure riciclaggio dell'ideologia?</i> <i>The Question of the Historiographical Categories in Slovenian Opera Research: Producing Knowledge or Recycling Ideology?</i>	Miha Staut, Gregor Kovačič, Darko Ogrin: Prostorsko doživetje Sredozemlja v slovenski Istri. Analiza s pomočjo teorije mehkih množic ..... 427 <i>The Spatial Cognition of Mediterraneity in the Slovenian Istra. Fuzzy Set Theory Approach</i> <i>Percezione dello spazio europeo nell'Istria slovena. Analisi basata sulla teoria degli insiemi sfocati</i>
Matejka Grgič: Filon Aleksandrijski: jezik alegorije in alegorije jezika v grško-judovski filozofski sintezi ..... 385 <i>Philo of Alexandria: the Language of Allegory and Allegories of Language in the Greek-Jewish Synthesis</i> <i>Filone Alessandrino: la lingua dell'allegoria e le allegorie della lingua nella sintesi filosofica greco-giudaica</i>	Darko Darovec, Dean Komel, Lenart Škof: O vlogi in položaju humanistike v sodobni Sloveniji in Evropi 439
Herta Maurer-Lausegger: Jezikovna dinamika v kmečkem izrazju srednjerožanskega narečja ..... 395 <i>The Linguistic Dynamics of Rural Terminology in the Dialect of the Central Rosental Valley</i> <i>La dinamica linguistica della terminologia rurale nel dialetto dell'area centrale della Valle di Rosental</i>	Matej Župančič, Verena Vidrih Perko: LRCW 2: Mednarodna konferenca o poznoantični keramiki in amforah ..... 442 <i>Vojmir Vinja: Etimologie adriatiche, supplementi adriatici al dizionario etimologico di skok, I (A-H), II (I-PA), III (PE-Ž) (Goran Filipi) ..... 444</i>
Metka Furlan: Iz primorske leksike ..... 405 <i>From the Primorska Lexis</i> <i>Dal lessico del Litorale</i>	Jonathan Barnes: Porphyry Introduction (Nijaz Ibrulj) ..... 446 <i>Anja Zalta: Svetloba na zahodu. Gnostični elementi in kabala (Jure Gombač) ..... 447</i>
Simon Kerma: Nekateri družbeni in kulturno-geografski vidiki obmejnosti občine Ilirska Bistrica ..... 411 <i>Selected Social and Cultural-Geographical Aspects of the Borderiness of the Municipality of Ilirska Bistrica</i> <i>Alcuni aspetti sociali, culturali e geografici dell'area confinaria del Comune di Ilirska Bistrica</i>	Lojzka Bratuž (ur.): Rebulov zbornik (Jadranka Cergol) ..... 449 <i>Navodila avtorjem ..... 451</i> <i>Istruzioni per gli autori ..... 453</i> <i>Instructions to authors ..... 455</i>
	Kazalo k slikam na ovitku ..... 457 <i>Indice delle foto di copertina ..... 457</i> <i>Index to pictures on the cover ..... 457</i>

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2005-10-30

UDK 398.3:325.2(450.57)

VLOGA SLOVANOV V LEGENDI O NAZAREŠKI HIŠICI (SANTA CASA DI LORETO)

Jure MIKUŽ

Istitutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, SI-1000 Ljubljana, Breg 12
e-mail: jure.mikuz@guest.arnes.si

IZVLEČEK

V besedilu raziskujemo vzroke, zakaj naj bi po legendi iz druge polovice 15. stoletja angeli prenesli leta 1291 Marijino hišico, kjer se je zgodilo Oznanjenje, iz Nazareta najprej na Trsat in zakaj so jo od tam po treh letih odnesli v Loreto. Kot ključen vzrok se izkaže odnos domačinov do slovanskih (in drugih balkanskih) priseljencev, ki so se po padcu Konstantinopla leta 1453 pred Turki množično izseljevali v italijanske Marke. Tu so se jih kmalu oprijeli negativni pridevki, kot so sužnji, heretiki, prinašalci kuge, zločinci, prostitutke, gusarji ipd., kar jih je umestilo v najnižji družbeni red, ki je ogrožal plemstvo in meščanstvo. Izginila je srednjeveška etnična toleranca: biti prišlek z one strani Jadrana je zazvenelo grozeče šovinistično in rasistično ter vsekakor preglasilo povzdigovano caritas christiana. Tako prigoda z ogrožanjem in odvzetjem hišice na Trsat izgubi naivne prizvoke in pridobi poteze svarilne, celo zlovešče kazni in napoveduje odnos Zahoda do priseljencev z Vzhoda, ki se v Evropi očitno ne bo nikoli spremenil.

Ključne besede: Loreto, Santa casa, Trsat, Slovani

IL RUOLO DEGLI SLAVI NELLA LEGGENDA DELLA SANTA CASA DI LORETO

SINTESI

Il presente contributo si propone di esplorare i motivi per i quali, nel 1291 secondo la leggenda risalente alla seconda metà del Quattrocento, gli angeli avrebbero trasportato la Casa di Maria, il luogo dove avvenne l'Annunciazione, da Nazareth a Tersatto, ritrasferendola tre anni dopo a Loreto. Una delle cause fondamentali di questo doppio spostamento si è rivelato il rapporto degli abitanti del luogo verso gli immigrati slavi (e gli altri immigrati originari della penisola balcanica) che dopo la caduta di Costantinopoli nel 1453, fuggendo dai Turchi, espatriarono in massa nella regione italiana delle Marche. Qualificati con epiteti come schiavi, eretici, untori, criminali, prostitute, pirati ecc., furono immediatamente condannati al ceto più basso nella scala gerarchica, quello che minacciava l'aristocrazia e la borghesia.

Svanì così la tolleranza etnica medievale: l'essere un nuovo arrivato dall'altra parte dell'Adriatico assunse un accento minacciosamente sciovinistico e razzista, sopraffacendo senza dubbio l'esaltata carità cristiana. In questo modo l'episodio intorno la minaccia e la sottrazione della casetta a Tersatto perde l'aria di ingenuità e acquisisce tratti di avvertimento, persino una punizione sinistra, anticipando l'atteggiamento dell'Occidente verso gli immigrati dall'Oriente, che in Europa, così pare, non cambierà mai.

Parole chiave: Loreto, Santa casa, Tersatto, gli slavi

V kraju Loreto, v anconski marki v Italiji, častijo sveto Marijino hišico. *Santa casa* naj bi bila stavba iz Nazareta, kjer je prebivala Devica Marija; v njej naj bi jo presenetil nadangel Gabrijel in ji s pozdravom naznanil, da jo je Bog izbral za mater, v kateri so bo utelesil njegov Sin, Odrešenik človeštva. Hišo naj bi angeli leta 1291 čudežno odnesli iz Nazareta in po zraku prenesli najprej na Trsat na Sušaku, današnjem delu Reke na Hrvaškem, in od tam čez nekaj let v Loreto. Danes je Loreto eno največjih romarskih središč z veličastno renesančno cerkvijo, postavljeno na vidnem kraju. Legenda je pomembna prav iz vseh zgodovinskih in antropoloških vidikov, saj ne priča samo o verovanju in čaščenju, ampak o vpetosti idej in dogodkov v celoviti družbenozgodovinski, politični, ekonomski in ideološki okvir. Govori o vzpostavitvi kultnega prostora in njegove svetosti v navezavi na prenos čudežnega objekta in o njegovi ikonografiji, skratka o nastanku pomembnega sakralnega in umetniškega spomenika. Nič manj pa ne razkriva širše podstat neprestanih nasprotij in spopadov med različnimi veroizpovedmi, najbolj krščanske in muslimanske, in nesoglasij, ki nastajajo med ljudstvi, prihajajočimi z Vzhoda v zahodno Evropo in tamkajšnjimi (avtohtonimi oziroma pred njihovim prihodom naseljenimi) prebivalci. Sporna situacija, prikrito navzoča skozi vso zgodovino, občasno povzroča večje ali manjše spore, zelo živa pa je tudi danes.

Kako vsestransko pomembna je bila legenda za katoliško Cerkev, dokazuje njeno bogato *Nachleben*, saj so začeli spodbijati njeno verodostojnost šele v začetku 20. stoletja.¹ Še danes jo obravnavajo predvsem katoliški zgodovinarji in njihova dela, kljub nedvoumnim pozitivističnim protidokazom – če pustimo ob strani zdravi razum – pogosto izžarevajo polno zadržkov do kritično diskurzivnega obravnavanja same zgodbe in njenega konteksta. Legende v Vatikanu niso nikoli razglasili za absolutno veljavno, govorili pa so o njej kot o dokazu božje vsemogočnosti. Ni torej postala doktrina, je pa učinkovito služila širjenju pobožnosti, pridobivanju denarja in krepitvi Cerkve nasploh.²

V vseh zapisih legende in poznejših nekritičnih razpravljanih, bolj razpredanih o njej, prilagojenih trenutnim ideološkim, političnim in ekonomskim potrebam, imajo Slovani pomembno vlogo (Dujmušić, 1912). Mnogi podatki z njimi v zvezi so postali dejstva prav zaradi teh potreb, kljub temu ali prav zaradi tega pa so jih poznejši avtorji brez razmisleka sprejeli kot zanes-

ljive. To se je najpogosteje dogajalo šele v drugi polovici 16. in v 17. stoletju, v času katoliške obnove, medtem ko je v zapisih, ki v drugi polovici 15. stoletja zgodbo vzpostavljajo, teh dejstev, predvsem pa pojasnil in vzrokov zanje, malo. Tako iz njih nikakor ne moremo zvedeti, zakaj je *Santa casa* priletela najprej na Hrvaško in zakaj ni tam ostala oziroma zakaj je angeli niso iz Svete dežele odnesli neposredno v Italijo. Omembe o tem so preskope in presplošne, zato lahko na logična vprašanja odgovorimo le z nekaterimi hipotezami, rekonstruiranimi iz širšega zgodovinskoantropološkega okvira.

Marijina soba v Nazaretu na pobočju gore Tabor, kjer naj bi se zgodilo Oznanjenje, je bila trogloditska jama, morda dopolnjena s prizidkom, narejenim bolj verjetno iz lesa kot iz kamna, tako da so se za njo sledi izgubile. Rimljani v teh krajih še posebej niso dovolili nikakršnega krščanskega čaščenja, tako da so spomine na izvirne svete objekte začeli obujali šele romarji, ki so prihajali sem po tem, ko je bilo krščanstvo priznано kot uradna vera. Vendar še Evzebij Cezarejski in Hieronim z obiska Nazareta ne omenjata Marijinega bivališča. Prvič zvedo zanj sredi 6. stoletja, ko so na mestu, kjer naj bi stalo, zgradili kapelo v čast Oznanjenju, preko katere so pozneje sezidali veliko cerkev. Posebej priljubljena je postala med letoma 1244 in 1263, ko je bila, po ponovnem arabskem zavzetju večjega dela Svete dežele z Jeruzalemom vred, edini pomembnejši spomenik prvotnega krščanstva, ki ni bil v muslimanskih rokah. Toda ne za dolgo: iz pisma Urbana IV. Ludviku Svetemu zvedo, da je dne 8. aprila 1263 sultan Baibars zavzel Nazaret, cerkev pa porušil do tal.³

Največje mesto v bližini Nazareta je starodavno pristanišče Ako (Saint-Jean d'Acre). Bilo je pomembna strateška točka, zato sta se saracenska in križarska oblast v njem neprestano menjavali. Leta 1191 sta ga (ponovno) zavzela Filip Avgust in Rihard Levjesrčni in postalo je glavno mesto krščanskih posesti v Sveti deželi, ki so bile v resnici samo še ozek pas obale z nekaj kraji do Antiohije. Padec Nazareta je s teh območij dokončno pregnal kristjane, ki jih je sprva prav razrušenje bazilike Oznanjenja spodbudilo k še bolj goreči obrambi. Vendar niso uspeli, in iz mest, ki so se hitro predajala drugo za drugim, in iz zaledja se jih je vedno več zateklo v močno utrjeni Ako, kjer so mirno sobivali z muslimani. Zahodni krščanski svet zaradi sicilskih večernic in drugih razprtij ni imel ne moči ne volje za novo križarsko

1 Predvsem: Chevalier (1906), avtor je bil katoliški kanonik, in protestantski teolog Hüffer (1913–1921).

2 Najboljši pregled hagiografije in kritičnega zgodovinopisja o loretski legendi je še vedno izčrpno geslo Leclercq (1930).

3 "*Redegit ad solum, ejus structura nobili omnino destructa*". Mogoče je sicer, da je papež o škodi pretiraval z namenom spodbuditi novo križarsko vojno. Vsekakor je *cella*, nad katero so zgradili cerkev, ostala na prvotnem mestu, o čemer pričajo številni potopisi iz tistega časa in poznejši, iz 15. in 16. stoletja, ki omenjajo porušeno cerkev, niti eden pa ne govori o kakšnem prenosu sobe Oznanjenja. Prim. Leclercq (1930) in Folda (1986, 12 sl.).

vojno. Edini, ki je zbral nekaj mož, je bil papež Nikolaj IV., vendar se mu niso odzvali plemiči, ampak brezposelni kmečki in mestni živelj iz Toskane in Lombardije. Z dvajsetimi galejami so razposajeni prostovoljci pristali avgusta 1290 v Aku in začeli moriti muslimane in vse, ki so nosili brado, tudi kristjane. To je sultana dokončno razjezilo in 8. maja 1291 je mesto porušil, ljudje pa so bili pobiti ali odpeljani v suženjstvo. Arabske tolerance je bilo konec in vsakomur je postalo jasno, da je Sveta dežela izgubljena.⁴

Simbolno moč izgube Aka so še krepile govorice, da so branilci mesto strahopetno prepustili brez boja. Dominikanski misijonar iz Firenc, Riccolando z Monte Crocea, se je v Aku ustavil leta 1282, nato pa romal prek Svete dežele na Bližnji Vzhod. Ko je zvedel za nesrečo, v dnevniku objokuje smrt sobratov in dejstvo, da je bilo mesto hipoma zavzeto, brez kakršnegakoli odpora. V pismu Devici Mariji pa opisuje sarcenska divjaštva: "Ali ne pričajo očividci, da je v celi Galileji, Judeji in Jeruzalemu tako, da ko Saraceni najdejo tvojo ali Sinovo podobo, ji s kopji, z meči ali krampi prebodejo oči in puščajo tako oslepljene skoraj vse podobe, kar je enako, kot da bi oslepeli kristjane. Katera mati bi trpela, da ji oslepijo sina? In, ali nismo našli vse krščanske cerkve uničene, spremenjene v hleve ali mošeje? In tam, kjer cerkve niso mogli porušiti, so ob njej zgradili mošejo in minaret z visokim stolpom, s katerega so klicali Mohamedov zakon oziroma bolje rečeno krivoverstvo?" Celo še po letu 1300, ko se je Riccolando vrnil v Italijo, so bile njegove pridige polne eksempljev z Vzhoda, ki pripovedujejo o saracenskih grozodejstvih.⁵

Posebej živ spomin nanje je ostal v pristaniščih Anconi in Recanatiju in v sosednjem Loretu. Pristanišči nista bili samo trgovski in gospodarski, ampak so iz njih odhajali tudi vojaki, ki jim je loretsko svetišče nudilo zadnjo duhovno tolažbo in spodbudo, preden so se odpravili na osvajalske pohode. Med njimi je bilo največ križarjev, o čemer pričajo njihovi znaki, na majhne krpe izvezeni križi, ki so jih prišli na oblačila in so jih arheologi našli v cerkvi. Morda so nekateri izmed teh pripadali prav udeležencem ponesrečene odprave, ki je leta 1291 neslavno končala v Aku, v katerem je bilo pobitih 60.000 kristjanov. Kakorkoli, izročilo o njej, njeni usodi in o izgubi Svete dežele v Anconi in okolici ni nikoli zamrlo, ampak ga je domišljija z leti še bogatila. V drugi polovici 15. stoletja ga je spodbujalo tudi ponovno okrepljeno zanimanje prebivalcev zahodne

Evrope, ki so kot *palmieri* vedno pogosteje romali v svete kraje prvotnega krščanstva, kjer so se lahko pričali, da so spomeniki porušeni oziroma v muslimanskih rokah. Obvezna postaja z bogoslužjem in blagoslovi pred odhodom je bila Marijina cerkev v Loretu. Prav v tej pa so v tem času začeli pripravljati novi križarski pohod, tokrat proti drugi veji muslimanov, Otomanom, ki so na Balkanu že ogrožali in zavzemali kraje vzhodnega krščanstva in pretili z vdorom v Italijo. Odprava šestnajstih galej, ki so jo pripravljali vse desetletje, se je zbirala v Loretu, kjer jo je julija 1464 blagoslovil njen organizator Pij II. Ker pa je papež kmalu nato umrl, do pohoda ni prišlo (Grimaldi, 1984; Grimaldi, 1993).

Priprave na novo križarsko vojno so gotovo spodbujali spomini na motive odhoda v Ako pred skoraj dve stoletjema: iz krščanskih dežel pregnati muslimanske nevernike, ki uničujejo svete kraje in relikvije. Marke so bile do združitve Italije v vatikanski državi, zato so papeži osebno skrbeli tudi za loretsko kapelo Rojstva, v kateri se je, ob Marijini sveti podobi, od 13. stoletja naprej dogajalo vedno več čudežev, "infinita miracula". Mnoge so doživeli celo ugledni cerkveni dostojanstveniki, kar je povzročalo vedno bolj goreče manifestacije ljudske pobožnosti; te so "prope inenarrabilia" in kažejo znake norega pretiravanja. Cerkvica je namreč veljala za eno tistih svetišč, takrat zelo pogostih v Marakah, "miraculose fundatam"; nastala je "unico die sine aliquo fundamento". Niso je naredile človeške roke, ampak je bila božje delo,⁶ zato je imela apotropijske sposobnosti, posebej "contra pestem" (Barnay, 1997; Sensi, 1997). Papeži so ji zagotavljali odpustke in Loreto obiskovali tudi sami. Za vedno večje množice, predvsem na praznik Marijinega rojstva (in ne Oznanjenja) so zgradili prenočišča in bolnišnico, kajti Loreto je postal četrta najpomembnejša romarska pot na svetu (oziroma tretja, saj je bil Jeruzalem takrat težko dostopen). Stara kapela, *il sacello venerato*, je bila že dolgo odločno premajhna, zato so začeli pripravljati načrte za veliko novo cerkev in Pavel II. je leta 1471 odobril njeno gradnjo (Grimaldi, 1993, 211–252).

Za loretsko cerkev je že od leta 1430 skrbel Tera-mano, ki se je na to odločitev odzval v duhu ljudske pobožnosti: verjel je, da lahko samo rekonstrukcija prvotne stavbe, ki je bila v stiku z Marijo, svetnico in čudodelnico, ohrani njeno duhovno in čudežno moč, medtem ko bi se ti v novi zgradbi izgubili. Razobesil je lepak *Translatio miraculosa ecclesiae beatae Mariae virginis*

4 Strah, da se bo to zgodilo, se je krepil od padca Jeruzalema leta 1187, torej nekaj več kot sto let, in je ostal zakoreninjen v evropski zavesti še dolgo (Runciman 1951, 387–432).

5 Riccolando de Monte Croce, *Liber peregrinationis; Epistolae quinque commentariae de perditione Acconis* (Kappler, 1997, nav. 219–225).

6 Po svetopisemskem zgledu: "Jaz bom podrl ta tempelj, ki je narejen z rokami, in v treh dneh sezidal drugega, ki ne bo narejen z rokami." (Mr 14,58).

de Loreto, v katerem je tamkajšnjo cerkvico Rojstva (tako jo imenuje še papeška bula iz leta 1473) proglasil za Marijino domovanje iz Nazareta, ki so ga angeli nekoč kot kapelo Oznanjenja prek Trsata prenesli v Loreto.⁷ K verodostojnosti spremembe posvečenosti je lahko pripomoglo dejstvo, da je iz oznake za celoten kompleks romarske infrastrukture, katere objekte so imenovali z množino *domus*, beseda prešla v ednino: *Alma Domus Mariae*, in je tako Marijina cerkev obveljala za njeno domovanje (Leclercq, 1930).⁸ Teramano je svoje trditve utemeljil z videnji oziroma prikazovanji, ki so tedaj veljala za popoln dokaz božje resnice in so reševala podobna krizna stanja, ter s kolektivnim spominom. Tega naivno simbolično predstavljajo starec, ki mu je čudež od svojega stodvajsetletnega deda prenesel njegov ded, vnuk pa ga je kot prvi omenil Teramanu, oziroma neka druga priča, ki je zanj zvedela od deda, ki ga je zvedel od deda, ki je čudež videl na lastne oči. Poznejše redakcije zgodbe, na primer Angelitova, navajajo celo dokumente v zvezi s prenosom, ki pa jih, kot je za legende značilno, ni bilo nikoli več mogoče najti oziroma so ponarejeni; danes lahko iz njih razberemo v čigavo korist. Ti zapisi so *Translatio* dokončno postavili v leto 1291 (v noči iz 9. na 10. maj), torej prav v čas, ko je padlo mesto Ako v muslimanske roke (Grimaldi, 1984, 155 sl.; Grimaldi, 1993, 143–211).

Legenda vzpostavlja popolno vzporedje med dokončnim seldžuškimi oziroma mameluškimi zavzetjem Svete dežele od konca 12. do konca 13. stoletja in med sočasnimi dogajanjem v jugovzhodni Evropi v drugi polovici 15. stoletja. Ob koncu 14. stoletja so se iz majhne državnice v Anatoliji odpravili proti Zahodu Turki, ki so v dveh stoletjih na Balkanu ustvarili veliko državo. Od bitke na Kosovem polju leta 1389 in zavzeta Konstantinopla leta 1453 so prodirali prek Grčije, Albanije, Bosne, Hercegovine, Hrvaške in Slovenije proti Italiji in severni Evropi. V zahodni Evropi so se najbolj ogrožene počutili prav prebivalci vzhodne italijanske obale, saj so se leta 1480 Turki izkrcali celo v Otrantu. Trgovci, mornarji in predvsem ubežniki so širili strah s pričevanji o strahotnih nasiljih otomanskih krivovercev. Ti niso samo zasegli ozemlja, pobijali in zasušnili prebivalstva ter plenili in uničevali lastnine,

ampak so ogrožali tudi v tistem času nič manj pomembne dobrine, namreč relikvije. Podobno kakor v Sveti deželi so se ohranile tudi na Balkanu, kjer jih je častila pravoslavna cerkev, enako pa so jih spoštovali na Zahodu, saj so bile dediščina skupnega izvora vere. Mnogo vzhodnih dostojanstvenikov je pribežalo v Italijo z vrsto dragocenosti, predvsem tistih, ki so pripadale Mariji. Leta 1461 pa je despot Tomaž prinesel celo glavo apostola Andreja; tako kakor je njegov brat Peter ustanovil Rim, je Andrej ustanovil Novi Rim, Konstantinopol. Na Zahodu so vse relikvije lepo sprejeli; niso se spraševali o njihovi avtentičnosti, saj so jo dokazovali čudeži, ki so jih delale.⁹

Iz neposrednih virov o prenosu Marijinega domovanja lahko izluščimo nekaj ključnih motivov preseljevanja: hišo (oziroma njeno lastnico) ogrožajo nekristjani, torej vsi, ki jih kristjani obravnavajo kot krivoverce: "Sed postquam ile populus (v Galileji, op. J. M.) dimisit fidem Christi et recepit fidem Machometi" ... (so angeli dvignili cerkev in jo odnesli), opisuje Teramano vzroke njenega odhoda iz Nazareta, kjer ji brezbožna dejanja pretijo z oskrunjenjem in uničenjem.¹⁰ Pri izbiri novega bivališča je Marija zelo občutljiva, saj *Santa casa* po odhodu s Trsata najprej pristane 10. decembra 1294 v gozdu blizu Recanatija, ki je bil v lasti gospe Lorete. Ker pa so tu v cerkev večkrat vdrl in izropali njene dragocenosti in ker so se dogajali na tem kraju še drugi zločini, se je čez osem mesecev preselila na bližnji hrib, ki je bil v lasti dveh bratov. Vendar sta bila brata v neprestanih sporih glede zemljišča, zaradi česar se je cerkev prestavila še nekaj sto metrov stran ob javno cesto, kjer stoji še danes. Marijina hišica, podobno kot drugi sveti objekti v tem času (Sossau na Bavarskem, Aviano v Italiji, Walsingham v Angliji in nekateri drugi, posebej v Italiji), torej ne beži samo pred krivoverci in njihovimi ikonoklastičnimi posegi, ampak jo ogroža tudi nasilje in druge neprijetnosti znotraj katoliškega občestva. Zločini v Selva di Loreta so s stališča hagiografije morda omenjeni zato, ker je tu resnično prihajalo do razhajanj med posvetno in cerkveno gosposko o pravicah za pobiranje darov vernikov. Prepripi okoli posesti, ki jih legenda simbolizira s sporom dveh bratov, pa spominjajo na to, da je občina Recanati zahtevala isto zemljišče, za katerega so v Loreto menili,

7 Čeprav je že frančiškan Francesco Suriano, glavni nadzornik Svete dežele in apostolski odposlanec za celoten Vzhod, v poročilih iz let 1485, 1514 in 1524 opozarjal, da je bila hišica narejena iz opeke, kakršne v Sveti deželi niso uporabljali ("in quel paese non se trovato tali cosse"), in čeprav je popolnoma jasno, da uporabljene kamnite plošče izvirajo iz bližnjega kamnoloma, prav za materiale in njihovo obdelavo zagovorniki legende od nekdaj trdijo, da izvirajo iz Palestine in da ni mogoče, da bi zidove kdo prestavil mehanično. Prim. Leclercq (1930). Strokovnjake, ki to dokazujejo, najdemo še danes.

8 Po četrsti sklanjatvi ima beseda v nominativu singulara in plurala isto obliko.

9 Med temi relikvijami so bili najverjetneje tudi kamni, za katere so verjeli, da so ostanki nazareške hišice, ki so jih prinesli člani družine Angeli oz. de Angelis iz Epira, nasledniki velike bizantinske vladarske rodbine Comneni; tako je morda sintagma, da je *Santa casa* letela po zraku "per manum Angelorum", nastala iz omembe: "opera della famiglia Angeli". Prim.: Hamilton (1987); Santarelli (1997).

10 Drugi zapisovalec legende, Ricci, o katerem bomo govorili v nadaljevanju, zapiše celo: "inter iudeos et alios infideles barbaros", kar moramo pripisati tedanjemu preganjanju Judov. Prim.: Cracco (1997).

da pripada njim. Vsi dogodki pa v širšem smislu odražajo spopade med gvelfi in gibellini (Grimaldi, 1984, 92–112; Sensi, 1997).¹¹

Santa casa je kot številne druge relikvije utekla nevernikom in pred dokončno ustalitvijo doživela še nekaj preizkušenj. To sodi v kontekst legend: preden postane nek objekt sveto romarsko središče in začne delati čudeže, mora najprej prestat čim hujše ovire, da se ljudem še bolj priljubi (Hamilton, 1987). S tem dejstvom bi lahko zadovoljivo razložili postanka Marijine hišice na italijanskih tleh pred dokončno ustalitvijo v Loretu. Izbira okolice Ancone (najpomembnejšega pristanišča za srednjo Italijo, posebej Firenc, proti Levantu) in Recanatija ni bila naključna, morda je s svojo preselitvijo v Loreto Marija nagradila območje, od koder so odhajali križarji na pohode za rešitev svetih krajev, objektov in relikvij. Dosti težje je pojasniti prvi postanek Marijine hišice na Trsatu. Edini avtentični odgovor, zakaj se je sploh znašla tam, najdemo v besedilu *Virginis Mariae Loretae Historia*, ki ga je najpozneje v drugi polovici sedemdesetih let 15. stoletja napisal Giacomo Ricci, tudi sam čudežno ozdravljen v Loretu. Tu bremo, da je Devica želela, naj angeli odnesejo njeno hišo k Ilirom v zahvalo za zasluge njenega dragega Hieronima, ki je bil, po tedanjem prepričanju, rojen v Dalmaciji ali Istri.¹² Razlaga je sicer logična,¹³ vendar se težko znebimo vtisa, da si je Ricci zastavil samoumevno vprašanje, ki nas zanima tudi tu, namreč zakaj sploh se je hišica najprej ustavila na Trsatu, in nanj poiskal odgovor, ki je ustrezal Hieronimovim naslednikom, vatiškim kardinalom.

V virih ne zasledimo podatkov, da bi se v času nastanka legende kaj podobnega vprašal še kdo. Po prvih razumnejših pojasnilih, ki so se pojavila dosti pozneje, naj bi v 12. ali 13. stoletju križarji prinesli "z angelsko (torej božjo) pomočjo" nekaj svete zemlje in kakšen kamen, pobran iz zidov hišice v Nazaretu, da bi z njimi rekonstruirali Marijino domovanje na varnejših tleh. Morda so na Reki pristali v sili, zaradi neurja ali piratov: na Trsatu so del materiala pustili kot *ex voto*, drugi del pa po nekaj letih odpeljali na prvotni cilj v

Italijo. Druga možnost pa je, da so tam kamni izginili in so se pozneje pojavili v Italiji, saj so bile kraje relikvij zelo pogoste. Po tretji, italocentrični trditvi pa naj bi najprej postavili Marijino hišico na Trsatu, ker pa so romarje (torej italijanske) prevečkrat napadli gusarji, naj bi jo nato prenesli v Loreto.¹⁴

V času od krščanske izgube Svete dežele do turških uspehov na Balkanu je ogrožena Marijina hišica pridobila velike simbolne pomene. To moramo seveda pripisati ugledu Marije same, ki se je začel krepiti v 12. stoletju in je postal ob koncu srednjega veka enako velik, če ne še večji od Kristusovega. Njegova mati je bila zaščitnica vsega in vsakogar, zmožna je bila največjih čudežev.¹⁵ Spremembo lahko opazimo tudi v Loretu: provincialnemu cerkovniku Teramanu, človeku starih šeg, je bila pomembna samo *Santa casa*, Marija sama pa je zanj zgolj *beata virgo*, zemeljska mati otroka Jezusa, ne brezmadežna, ne vzeta v nebo in ne vsemogoča posrednica. Nasprotno pa Ricci, ki zagovarja interese rimske kurije, sledi uradni mariologiji, saj jo ima za boginjo: "ea vero est virginum decus, mulierum gloria, ianua caelli, mater illius qui caelorum terrarumque Dominus est Propheta maximus ... beata Virgo in coelo residet..." itn., itn. (Cracco, 1997). Skromna kapela, ki naj bi bila prinesena iz Nazareta, je sicer ostala neokrnjena kot prvotna hišica, vendar sredi mogočne nove cerkve, katere arhitekturno lupino je zasnoval Bramante, kupolo končal leta 1500 Giuliano de Sangallo, kiparski okras pa Antonio da Sangallo, Andrea Sansovino itn.

Čim nevarnejši so bili Turki Italiji, tem bolj je bilo jasno, da bi jih lahko zaustavili samo Slovani in drugi balkanski narodi na oni strani Jadranskega morja. Ko pa so Turki podjarmljali drugega za drugim in ko so bili poraženi tudi vojaki iz drugih delov Evrope, ki so prišli na pomoč, je vedno bolj ostajalo edino upanje božji poseg; nanj se je zanašalo celotno krščansko občestvo, v katerega so vključevali tudi zelo pobožne Hrvatke. V strahu pred turškim prodiranjem je postajala po padcu Konstantinopla vse pomembnejša priprošnjiška pot prav Loreto, čigar zavetnica je dobivala še novo nalogo. Ta je

11 Iz virov tudi vemo, da je v Loretinem gozdu nekdanji, vsaj od leta 1193, torej stoletje pred domnevnim prenosom, res stala cerkev, in sicer Marijinega rojstva, Santa Maria in fundo Laureti; ker je bil teren močvirnat, kar je večalo nevarnost malarije, so jo v 13. stoletju prenesli na Monte Prodo, hrib v lasti dveh bratov. V podobnih primerih selitve kulturnega prostora in patrocinija so včasih prenesli tudi izvirni gradbeni material, prim.: Veggiani (1991); Sensi (1997). Možno pa je tudi, da sta pred letom 1291 v teh krajih stali v neposredni bližini celo dve cerkvi, obe posvečeni Mariji, prim. Leclercq (1930).

12 Santarelli (1997) datira Riccijevo besedilo okoli leta 1469, torej pred Teramanovo, ki naj bi bilo po njegovem napisano okoli leta 1472. Vendar so bolj prepričljivi Craccovi argumenti, ki pojasnjujejo Riccijevo besedilo kot reakcijo na Teramanovo: Cracco (1997).

13 V srednjem veku so bili prepričani, da je bil sveti Hieronim avtor uvodov v apokrif iz 8. in 9. stoletja, *Matejevega evangelija* in *Zgodovine Marijinega poroda*, ki sta bila najpomembnejša vira za njeno življenje in skrivnost utelešenja. Veljal je tudi za najbolj slavnega zagovornika Marijine nedolžnosti in najbolj gorečega nasprotnika krivovercev, ki vanjo niso verjeli, prim.: Warner (1976, 30).

14 Vse te in podobne sklepe, ki iščejo kompromis med izvirno legendo in sodobnim dvomom, najdemo v različnih letakih in vodnikih po Loretu in Trsatu in na medmrežju.

15 Njeno moč najlepše ponazarjajo tolikokrat ponavljane besede slavnega francoskega zgodovinarja Julesa Micheleta: "Bog je takorekoč spremenil spol, Devica je postala Bog sveta" (Michelet, 1974, 460).

bila potrjena tudi v samem Cerkvenem vrhu kmalu po tistem, ko je na prvi seji V. lateranskega koncila, v ponedeljek, 10. maja 1512, splitski nadškof Bernardino Zane opozarja na hudo nevarnost Turkov: ti so zavzeli že vso Dalmacijo in Liburnijo in lahko prodrejo celo do cerkve Santa Maria di Loreto. O njenem čudežnem prihodu iz Nazareta je Lateran dotlej molčal; omenja ga šele leta 1507 bula Julija II., ki prvič priznava praznik Oznanjenja, o prenosu pa piše s formulo zadržanosti: "ut pie creditur et fama est".¹⁶ Argumenti begunca iz Splita, ki je zgovorno opisoval krutost Turkov, pa so papeža morda dokončno prepričali, da je razglasil loretsko Mater božjo za "alta patrona dela christianita contra l'invadente Mezzaluna". Obrambno funkcijo kraja pred napadi z morja so pri izgradnji nove cerkve upoštevali, saj je zavarovana kot vojaška trdnjava z velikim opazovalnim zvonikom, s katerega so noč in dan nadzorovali obalo (Murri, 1971; Kalanović, 1997).

Danes ni jasno, kakšno vlogo naj bi imel pri zaščiti Evrope pred Otomani postanek Marijine hišice na Trsatu. Verjetno moramo biti najbolj pozorni na njegovo simboliko, saj je omemba v legendi pozivala na nujno povezavo vseh kristjanov v obrambi pred Turki. Možno je tudi, da naj bi se Marija preselila najprej na neposredno najbolj ogroženo ozemlje Dalmacije in Kvarnerja, kjer je bilo veliko katolikov, Hrvatov in italijanskih kolonizatorjev, ko pa se je zdelo, vsaj iz italijanske perspektive, da njena pomoč ni bila učinkovita in da bodo kmalu tudi ti podjarmljeni – Turki, ki so vpadali v Slovenijo in Istro so leta 1493 na Krbavskem polju pobili prek 10.000 Hrvatov – se je umaknila na drugo stran Jadrana in postala pomembna trdnjava na poti proti Rimu. Prebivalcem dalmatinske obale je z begom napovedala, da je oziroma da bo njihovo ozemlje izgubljeno in naj ji sledijo. Številni so to storili, in ker kaže, da je postala trsatska epizoda na Hrvaškem razširjena šele proti koncu 16. stoletja, raziskovalci sklepajo, da so jo k legendi v drugi polovici 15. stoletja prispevali slovanski begunci v anonski marki. Že v tem času je bil namreč Loreto za Hrvate druga najpomembnejša božja pot, takoj za Rimom. Poznejši viri celo pričajo, da hrvaški romarji niso hodili tja toliko zaradi čaščenja, ampak predvsem zato, da bi kapelo prepoznali: "questa chiesa se trovava da noi" in jo prosili, naj se vrne: "Reverte Flumen, Maria" (Santarelli, 1997; Kalanović, 1997).

Prav ti odzivi govorijo, da postanka na Trsatu ne moremo pojasniti samo z razumskimi hipotezami, ampak moramo poskušati iz njega razbrati tudi čustveno podstat, značilno za življenje vsake celovitejšje legende. Ta se v virih kaže iz bolj ali manj prikritih otenkov, ki pričajo o razmerju med prebivalci Apeninskega polotoka in slovanskimi ter drugimi priseljenci z vhodnih

obal Jadrana v srednjem veku. Prvi zapis o tem, kako in zakaj je *Santa casa* odletela s Trsata, je nenavadno zgoden. Bolonjska mističarka Katarina Vigrijska je v spisu *Rosarium*¹⁷ zaupala, kako ji je Kristus dne 25. marca 1440 razodel, da so angeli odnesli Marijino hišico iz Svete dežele na Trsat zaradi malikovanja Nazarencev, ki so zapustili krščansko vero in se spreobrnili v Mohamedovo. Od tu pa so angeli odleteli z njo iz istih razlogov (torej zaradi idolatrije in pomanjkanja čaščenja) in zaradi drugih (ki pa jih ne pojasni): "Deinde (iz Kvarnerja, op. J. M.) eismet aliisque causis portarunt hanc degnissimam ecclesiam variis in locis tandem firmatam in Loreto" (Santarelli, 1997).

Teramano se vprašanju ni posvečal, ampak podobno kot Katarina navaja, da so bili Slovani do cerkve brezbrizni in da ji niso izkazovali dolžnega čaščenja. Ko pa je postala legenda v zadnji četrtini 15. stoletja vedno bolj priljubljena, so začeli njeni razširjevalci pojasnjevati vzroke, pri čemer pa so ostajali pri običnih mestih, ki so v podobnih primerih ogrožanja relikvij najbolj pogosta. Ta so hkrati tudi največkrat uporabljene psovke, s katerimi je bilo vedno mogoče nekoga razglasiti za drugega, drugačnega, opravičiti njegovo izključitev iz cerkvenega občestva in mu zapleniti premoženje: tamkajšnji verniki so bili premalo verni, za kapelo niso skrbeli, za njih je bila tujka (*straniera*). Zanimivo je, da legende poleg domačinov in romarjev ni blagohotno sprejela samo rimska kurija, ampak tudi humanisti, navadno skeptični in kritični do podobnih pojavov. Tako je denimo, eden izmed njih, Antonio Bonfini, leta 1478 trdil, da so Slovani na Trsatu hišico oblatili in jo grdo zavrgli. Drugi so bili še bolj nazorni v manihejskem razlikovanju med Slovani in Italijani: "Fuggendo dal Carnaro, per l'orrore destato in lei dalle empie ribalderie dei Dalmati ... le ruberie e gli omicidi degli Illirici ... Sclavoni, peccatis eorum exigentibus ... ubi cum forte et gentis illius incuriam vel inscitiam religiose minus haberetur" (Chevalier, 1906, 220–222, 241–250). Najbolj neusmiljen je bil glasnik papeške države Giacomo Ricci, ki je ugotavljal, da so Slovani postali kruti in stekli kot levi in zato se je hiša "a ferreis animantibus et inhumanis ac infidelibus ad humanos et placabiles ac fideles viros accurens ... Ad Italos meos ... qui me claram habebunt, qui mihi divinos honores impendunt" (Cracco, 1997).

Slovani, ki jih je Teramano označil samo za ravnodušne do *Santa casa*, so torej postali za Riccijo *ferrei* – neobčutljivi in neusmiljeni in celo neljudje, ampak živali – *animantes*, zaradi česar se je bila hišica prisiljena zateči k ljudem, pomirljivim in vernim, ki jo bodo častili kot boginjo. Čeprav mnogi zgodovinarji cerkve v Loretu pišejo o skoraj idiličnem sožitju slovanskih priseljencev in domačinov v tem kraju in širši

16 Verjetno predvsem zaradi Surianovih večkratnih nedvoumnih spodbijanj njene resničnosti, prim.: Leclercq (1930).

17 Več kot tridesetletni molk med tem besedilom in Teramanovim še ni pojasnjen.

Sl. 1: Grafika iz 16. stoletja prikazuje, kako angeli po zraku prinašajo Nazareško hišico, ki se ji približujejo križarji.
Fig. 1: 16th century graphic depicting the angels translocating the Holy House of Nazareth that has been approached by the crusaders.

okolici, pa tudi na tem mestu Teramanova spravljliva omemba, podobno kakor v stališču do stare kapele in izgradnje nove cerkve, odraža značilnosti odnosa, kakršen je bil nekoč, medtem ko Ricci beleži stanje v njegovem času oziroma po letu 1453. Na podlagi drugotnih virov lahko sklepamo, da je tedaj prišlo v obravnavanju prebivalcev z onkraj Jadrana do hitrih sprememb, ki so gotovo prispevale k večji pomembnosti epizode trsatskega postanka Marijine hišice, kot se lahko zdi na prvi pogled in narekujejo njeno dosti bolj usodno razlago.

Plovba po Jadranu je od nekdaj ekonomsko, pa tudi politično in versko povezovala njegovi obali. Po 14. stoletju pa morje sploh ni bilo več nikakršna ovira, ampak je postalo most med civilizacijama. Slovani so izvažali surovine in uvažali končne izdelke in luksuzno blago. V Markah so na primer deske imenovali *de Fiume, fiumane* ali *segnane*. Reka je bilo pomembno пристanišče za izvoz lesa in drugega trgovskega blaga iz slovenskih in hrvaških dežel proti Recanatiju (ki je bilo eno glavnih sejmskih mest) in Anconi in je bila konkurenčna Be-

nečanom v neposrednem trgovanju. Čeprav so z Reke večkrat zahtevali gospodarski in trgovski sporazum z Recanatijem, so ga tu zavračali zaradi strahu pred reakcijo Benetk; kljub temu so stiki ostajali vsakodnevni. V začetku 16. stoletja je Ferdinand I. pobudil projekt trgovske poti, ki bi povezovala Ancono in Pesaro prek Trsta in Reke z Ljubljano in Beljakom in bi se nadaljevala prek habsburških ozemelj do Holandije. Jadran je bilo mogoče prepluti v desetih urah in najboljša pot je bila neposredno v Ancono in od tam plovba v druga pristanišča ob italijanski obali, ki je varnejša od dalmatinske (Gestrin, 1973).

Navzočnost Slovanov v Markah je izpričana že dolgo pred letom 1453. Dalmatinska zemlja brez gozdov in vode ni rodovitna in ladje, otovorjene z bogastvom, ki so prihajale iz Italije, so obljubljale deveto deželo, o kateri so pripovedovali tudi obogateli izseljenci, ki so se vračali domov. V dalmatinskem zaledju je v fevdalnih odnosih še prevladovalo suženjstvo in mesta beneške *terraferme* so za vsako ceno ohranjala aristokratske strukture, ki so oteževale podložniško življenje in spod-

bujale izseljevanje. Seveda je bilo med odhajajočimi veliko revnih in lačnih, pa tudi avanturistov, vendar so mnogi ekonomski emigranti in njihovi nasledniki v Markah kmalu postali lastniki manjših parcel ali zavetišč za romarje (Anselmi, 1977; Natalucci, 1977; Ventura, 1977).

Daleč najštevilčnejši družbeni sloj Slovanov v Italiji so bili sužnji; besedo *sclavus* so tu uporabljali za označevanje slovanskih sužnjev (*schiavi Slavi*), prispelih iz oziroma prek Dalmacije, ki je poleg obal Črnega morja najbolj oskrbovala vse sredozemske dežele. S terminom so opravičevali zaslužjevanje Slovanov, postopoma pa so ga uporabljali tudi za sužnje na splošno.¹⁸ Dobro organizirani trgovci, pravi podjetniki, so ljudi zbirali v obalnih mestnih državah kolonialnega značaja. Pridobivali so jih bodisi izmed ujetnikov v bojih med slovanskimi plemeni v zaledju, lahko pa so jim jih prodali starši oziroma sorodniki ali pa so se prodali sami. Največ jih je bilo iz Bosne, medtem ko so bili pretežno katoliški Hrvatje redki. Da je bila prodaja zakonita, so morali namreč biti pogani oziroma krivoverci, ki naj bi jih prihodnji gospodarji pokristjanili, kar pa jim ni prineslo osvoboditve. V virih zasledimo predvsem ženska imena (devetdeset odstotkov) in njihovo vero: Morano, Dragulijo, Radosti, Devo, Dobroslavo, Tihoslavo, Oko, Bogaseno označujejo kot "patarinam de partibus Bosne, paganam infidelem et incredulam fidei christiani ... de Bosina de genere paganorum" itd., in jih prekrstijo v Bono, Ano, Marijo. Glavna izvozna pristanišča so bila Zadar, Pulj, Krk, uvozna pa Ancona, Barletta, Bari, Recanati (Verlinden, 1977, 712–800 in *passim*).

Do prihoda Turkov na to ozemlje so na Zahodu večino lokalnih cerkva in veroizpovedi v notranjosti Balkana (tedaj imenovani Slavonija), pa v Bosni in Dalmaciji, kot so pravoslavna, patarenska, katarska, bogomilska, glagoljaška in druge označevali kot manihejske ali poganske, skratka kot heretične. Med te so prištevali tudi slovansko cerkev, ki je pokrivala del Hrvaške, Dalmacijo in Hercegovino in ki so jo začeli "katolizirati" šele frančiškani po letu 1214. Slabih oznak se prišleki z one strani Jadrana niso mogli znebiti, posebej kadar so prišli v spor z dogmo ali zakonom. Njihove grehe so namreč sodili kar po listah, po katerih so krivoverstvo dokazovali bogomilskim ločinam v Italiji (*concoretii, popelizani, texerani, garantenses* in drugi): poleg dualizma so jim očitali še drugačni koledar, mešane samostane, lastni jezik pri bogoslužju, oženjene pope itn. (Thouzellier, 1969; Primov 1975; Fine, 1975, 48–62, 118–121, 308–309; Lambert, 1992², 128–131).

V drugi polovici 15. stoletja, ko so Turki nezadržno prodirali po Balkanu, se je toleranca italijanskih domačinov na zahodni obali polotoka zaradi raznih strahov in groženj manjšala, zato se je tudi odnos do Neitalijanov hitro slabšal. Priseljevanja so bila množična, v nekaterih mestih v Markah je bilo Slovanov med 10 do 15 odstotkov (Gestrin, 1973). V okolici Recanatija in Loreta jih je bilo toliko, da niso mogli več živeti pri svojih predhodnikih, zdomcih iz prvega obdobja naseljevanj, ampak so prebivali v kočah, kolibah in šotorih brez kakršnihkoli zakonov in reda. Udinjali so se kot služabniki, kmetje, mornarji, skratka kot težaki, mnogi pri izgradnji nove cerkve. Slabo so se prilagajali novem okolju, niso se poročali z italijanskim prebivalstvom, pač pa so živeli v osamljenih skupinah. Mnoge izmed njih, pogosto Hrvate, so obsodili kot zločince, zato jih viri na splošno radi označujejo kot "srboriteže in prinašalce kuge" (Grimaldi, 1993, 143–211).

Strah pred nalezljivimi boleznimi je globoko zaznamoval Evropo zadnjih stoletij srednjega veka in epidemije so največkrat prihajale prek Balkana in vzhodnega Sredozemlja, iz prostora, ki je imel ugodno podnebje za njihov razvoj in je bil v neposrednem stiku z okuženimi predeli Azije. Že 22. aprila 1436 se je tristo Albancev pred Turki zateklo v Ancono in vsi so bili bolni. Prebivalcem je bilo ukazano, naj jih izženejo in po tem odloku so se odslej ravnala tudi sosednja mesta: v Recanatu so prepovedali dostop vsem priseljencem leta 1456, v Macerati leta 1460 itd.: "Quod omni Sclavi et Albanenses expellantur de possessionibus et districtu civitatis" ... "Cum natio Albanensium ad effundendum humanum sanguinem nimis prona sit ut eorum audacie et inhonesto vivendi modo frenum aliquod imponatur statutum et ordinatum est."¹⁹

Nova emigracija je povzročala nevšečnosti velikim mestom in manjšim občinam. Ko so priseljence izgnali, so se ti v iskanju hrane in dela nezakonito potikali iz kraja v kraj. Ker so bila njihova povlila okužena, so jih zažgali, tako da se niso mogli vrniti, in mnogim ni ostalo drugega kakor zločin. Mesta so bila že brez njih prenaseljena, zato so jih strpali v geto, navadno zunaj obzidja, vendar so se, kljub nadzoru, kazniva dejanja, predvsem prostitucija, nadaljevali. Njihovih grozodejstev niso sodili z istimi merili kakor tiste, ki so jih povzročili Italijani, posebej ne, kadar so jih storili nad *forenses*, saj so ti brez sredstev za preživetje, rušijo družbeni red, ogrožajo sanitarne predpise in širijo kužne bolezni. Lahko so jih nekaznovano preganjali in izganjali proti morju, tudi z uporabo prisile in mučenja.

18 Etimološka izpeljava etničnega imena v termin za sužnja (*Slavus* v *sclavus*) sicer izvira iz Nemčije 10. in 11. stoletja, ko pa so se Slovani asimilirali in pokristjanili, se je tam pomen izgubil in se nato ponovno pojavil v Italiji okoli leta 1200 (Verlinden, 1977, 999–1010).

19 Ukazi in poročila ne razlikujejo med ljudstvi, naj bodo *Sclavi* ali *Slavi*, *Albanenses* ali *Albani*, *Morlacchi*, *Greci* ali redkeje *Tartari*. Praviloma vsa poimenovanja uporabljajo kot sinonime, denimo: *quilibet Sclavus seu Albanus*. (Gatella, 1977; Sensi, 1977).

Domačinu, ki bi nudil skrivnim priseljencem zatočišče, so pretile kazni: "Pro evitando morbo fiat banum quod quicumque receptaret aliquem de terra morbosa ...". Uradno priznane, a tajne milice so imele pravico zasledovati, vohuniti za tujci, jih prebičati, jim iztakniti oči, odrezati kak ud ali obsojati na smrt in usmrtiti. Da bi jim povrnili ugled, so po letu 1480 ustanavljali slovanske bratovščine, vendar so jih največkrat dopuščali predvsem zato, da so lahko pobirali pristojbine na pravico do združevanja (Sensi, 1977).

Povrh vsega ladij in pristanišč na zahodni jadranski obali niso več ogrožali samo saracenski pirati, ampak so se jim pridružili nič manj divji *morlacchi* (morski Vlahi, istrski Romuni), torej Uskoki in Čiči iz Senja in drugih mest vojne krajine proti Turkom (Annibaldi, 1977; Ga-

tella, 1977). Negativni pridevki, kot so *sužnji*, *heretiki*, *prinašalci kuge*, *zločinci*, *prostitutke* in *gusarji*, ki so se Slovanov oprijeli zvečine že med njihovim prvotnim priseljevanjem, so te umeščali v najnižji družbeni red, ki je ogrožal plemstvo in meščanstvo. Ko je zapretila še turška nevarnost, je tudi v Italiji izginila srednjeveška etnična toleranca in oznaka prišlek z one strani Jadrana je zazvenela grozeče šovinistično in rasistično, kar je popolnoma preglasilo povzdigovano *caritas christiana*. Tako prigoda z ogrožanjem in odvzetjem hišice na Trsat izgubi naivne prizvoke legende in pridobi poteze svarilne, celo zlovešče kazni. Predvsem pa priča o odnosu Zahoda do priseljencev z Vzhoda, ki se v Evropi očitno ne bo nikoli spremenil.

THE ROLE OF THE SLAVS IN THE LEGEND OF THE HOLY HOUSE OF NARAZETH (SANTA CASA DI LORETO)

Jure MIKUŽ

Istitutum Studiorum Humanitatis, Graduate School of Humanities, SI-1000 Ljubljana, Breg 12

e-mail: jure.mikuz@guest.arnes.si

SUMMARY

The Italian town of Loreto, lying in the former Ancona March, is a place of worship of the Holy House of Mary. Allegedly, the Santa casa is the Holy House of Nazareth where Virgin Mary lived when Archangel Gabriel surprised her by announcing her that God had chosen her to bear his son, the Saviour of humanity. Legend has it that in 1291 the ministry of angels miraculously translocated the house first to Trsat (Tersatto) at Sušak, today part of the Croatian town of Rijeka (Fiume), and a few years later to Loreto. Today, the House is located within the imposing Renaissance basilica standing at a prominent location and Loreto has become one of most visited places of pilgrimage.

The legend is an important source of information from the historical and anthropological points of view as it not only bears witness to religious belief and worship, but also shows how the underlying ideas and events are rooted in a wider social, historical, political, economic and ideological framework. By dealing with the creation of a sacred place in relation to the miraculous translocation of the holy building, as well as with its iconography, it sheds light not only on the creation of an important sacral and artistic monument, but also on the underlying social context; i.e., divergence of views and perpetual conflicts between different religions, in particular Christianity and Islam, as well as disagreements between eastern people who have migrated to western Europe and the people living there (be it autochthonous or not). The conflictual situation, latently present throughout history, may develop into occasional conflicts and is still strongly felt today.

Key words: Loreto, Santa casa, Trsat, Slavs

LITERATURA

- Anibaldi, G. (1977):** Imigranti Albanesi e sciaconi a Jesi e nel suo contado nei secoli XV e XVI. Atti e memorie: deputazione di storia patria per le Marche, 82. Ancona, 113–140.
- Anselmi, S. (1977):** Schiavoni e Albanesi nell'agricoltura marchigiana dei sec. XIV e XV. Atti e memorie: deputazione di storia patria per le Marche, 82. Ancona, 141–173.
- Barnay, S. (1997):** Lorette, terre d'apparition mariale: le sens de la légende au miroir de la mariophanie. V: Citterio, F., Vaccaro, L. (eds.): Loreto: crocevia religioso tra Italia, Europa ed Oriente. Brescia, Morcelliana, 75–95.
- Chevalier, U. (1906):** Notre Dame de Lorette: étude historique sur l'authenticité de la Santa casa. Pariz, A. Picard et fils.
- Cracco, G. (1997):** Alle origini dei santuarii mariani: il caso di Loreto. V: Citterio, F., Vaccaro, L. (eds.): Loreto: crocevia religioso tra Italia, Europa ed Oriente. Brescia, Morcelliana, 97–164.
- Dujmušić, D. (1912):** Kritična povijest Svete kuće Marijine u Loretu. Reka.
- Fine, J. V. A. (1975):** The Bosnian Church. Colorado, Boulder.
- Gatella, G. G. (1977):** L'Adriatico orientale nella legislazione anconitana del basso medio evo: spunti di ricerca. Atti e memorie: deputazione di storia patria per le Marche, 82. Ancona, 35–51.
- Gestrin, F. (1973):** Le relazioni economiche tra le due sponde adriatiche tra Quattrocento e Cinquecento. V: Palumbo, P. F. (ed.): Momenti e problemi della storia delle due sponde adriatiche: atti del Congresso internazionale sulle relazioni fra le due sponde adriatiche. Roma, 87–139.
- Grimaldi, F. (1984):** La chiesa di Santa Maria di Loreto nei documenti dei secoli XII–XV. Ancona, Archivio di stato.
- Grimaldi, F. (1993):** La historia della chiesa di Santa Maria de Loreto. Loreto, Carilo stampa.
- Hamilton, B. (1987):** The Ottomans, the Humanists and the Holy House of Loreto. Renaissance and Modern Studies, 31. Nottingham, 1–19.
- Hüffer, G. (1913–1921):** Loreto, eine geschichtskritische Untersuchung der Frage des heiligen Hauses. Münster, 2 del.
- Kalanović, J. (1997):** Le relazioni tra le due sponde dell'Adriatico e il culto lauretano in Croazia. V: Citterio, F., Vaccaro, L. (eds.): Loreto: crocevia religioso tra Italia, Europa ed Oriente. Brescia, Morcelliana, 165–190.
- Kappler, R. (ed.) (1997):** Pérégrination en Terre sainte et au Proche-Orient. Lettres sur la chute de Saint-Jean d'Acre de Ricard de Montcroix. Pariz, H. Champion.
- Lambert, M. D. (1992²):** Medieval Heresy. London, Blackwell.
- Leclercq, H. (1930):** Lorette. V: Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, 9, 2. Pariz, Letovzey Aní, 2473–2511.
- Natalucci, M. (1977):** Insediamenti di colonie e di gruppi Dalmati, Slavi e Albanesi nel territorio di Ancona (secoli XV–XVI). Atti e memorie: deputazione di storia patria per le Marche, 82. Ancona, 85–111.
- Michelet, J. (1974):** Histoire de France. V: Oeuvres complètes 4. Pariz, Gallimard.
- Murri, V. (1971):** Dissertazione critico-istorica sulla identità della santa casa di Nazarette, ora venerata in Loreto. Loreto, Carnevali.
- Primov, B. (1975):** Les bougres: histoire du pape bogomile et ses adeptes. Pariz, Payot.
- Runciman, S. (1951):** A History of the Crusades, 3: the Kingdom of Acre and the Later Crusades. Cambridge, University press.
- Santarelli, G. (1997):** La Madonna di Loreto nei testi poetici del secolo XV. V: Citterio, F., Vaccaro, L. (eds.): Loreto: crocevia religioso tra Italia, Europa ed Oriente. Brescia, Morcelliana, 490–512.
- Sensi, M. (1977):** Fraternalità di Slavi nelle Marche: il secolo XV. Atti e memorie: deputazione di storia patria per le Marche, 82. Ancona, 53–84.
- Sensi, M. (1997):** Vescovi di Recanati e rettori della Santa casa. V: Citterio, F., Vaccaro, L. (eds.): Loreto: crocevia religioso tra Italia, Europa ed Oriente. Brescia, Morcelliana, 211–243.
- Thouzellier, C. (1969):** Hérésie et hérétiques: vaudois, cathares, patarins, Albigeois. Rim, Edizioni di storia e letteratura.
- Veggiani, A. (1991):** L'impaludamento della piana di Loreto nel secolo XIII e la traslazione dei luoghi di culto. V: Il Sacello della Santa casa. Loreto, Casa di risparmio, 121–127.
- Ventura, A. (1977):** I termini d'una discussione. V: Atti e memorie: deputazione di storia patria per le Marche, 82. Ancona, 437–447.
- Verlinden, C. (1977):** L'esclavage dans l'Europe médiévale, 2: Italie, colonies italiennes au Levant, Levant Latin, Empire byzantin. Brugge, De Tempel, Gent, Rijksuniversiteit.
- Warner, M. (1976):** Alone of All Her Sex: the Myth and the Cult of the Virgin Mary. London, Weidenfeld and Nicolson.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2005-10-21

UDK 73.041:726.591.033.5(497.4 Koper)"1943/1945"

KIP PIETÀ V KOPRSKI STOLNICI

Samo ŠTEFANAC

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2
e-mail: samo.stefanac@ff.uni-lj.si

IZVLEČEK

Študija obravnava leseni kip Pietà v koprski stolnici. Po ikonografiji se delo približuje primerom v severni Italiji, katerih značilnost je oblikovanje Marijine ovratnice na način, ki spominja na nunsko opravo. Slogovno se delo močno oddaljuje od principov mednarodne gotike in se po načinu otrdevanja draperije približuje po eni strani severnjaškemu "težkemu slogu", po drugi strani pa beneškemu slikarstvu kroga Antonia Vivarinija, medtem ko v sočasnem kiparstvu nima neposrednih paralel. Zato se zdi verjetno, da je delo nastalo neposredno po sredini 15. stoletja v Benetkah, beneškem zaledju ali Istri. Po zgodovinskih virih, ki so na voljo, lahko rekonstruiramo prvotno funkcijo podo: šlo je za kip na glavnem oltarju nekdanje koprške servitske cerkve, ki je po ukinitvi samostana našel mesto v stolnici. O tem nas poleg pisanih virov, ki govorijo med drugim tudi o čudežu s hostijo leta 1607, prepriča votivna risba v koprskem Pokrajinskem muzeju, na kateri je kip upodobljen.

Ključne besede: Koper, kiparstvo, Pietà, 15. stoletje

LA PIETÀ NELLA CATTEDRALE DI CAPODISTRIA

SINTESI

Il saggio tratta della Pietà di legno nella cattedrale di Capodistria. Nell'ambito dell'iconografia l'opera si avvicina ad alcuni esemplari dell'Italia settentrionale, la cui caratteristica più rilevante è la forma del copricapo della Madonna che ricorda quello dell'abito da suora. Stilisticamente l'opera si allontana molto dai principi dell'arte gotica internazionale avvicinandosi da una parte per la maniera dell'irrigidimento del drappeggio allo "stile pesante" settentrionale e richiamando dall'altra la pittura veneziana della scuola di Antonio Vivarini. La statua non ha paralleli diretti nella scultura del periodo. Per questa ragione sembra molto probabile che sia stata creata subito dopo la prima metà del '400 a Venezia, nell'entroterra veneziano o in Istria. Secondo le fonti storiche disponibili possiamo ricostruire la funzione originale della figura: si tratta della statua dell'altare maggiore nella chiesa dei serviti che un tempo era in funzione a Capodistria. Dopo la soppressione del convento la statua è stata trasferita alla cattedrale. Questa teoria trova avallo non solo nelle fonti scritte, che talaltro fanno menzione di un miracolo con l'ostia consacrata risalente al 1607, ma anche in un disegno votivo custodito al Museo regionale di Capodistria raffigurante la Pietà.

Parole chiave: Capodistria, scultura, Pietà, XV secolo

Na oltarju ob vzhodni steni južnega transepta koprške stolnice se v neogotskem arhitekturnem okviru, ki je vstavljen v stekleno vitrino, nahaja 95 cm visok lesen lesen kip Marije z mrtvim Jezusom v naročju. Marija sedi frontalno, oblečena je v dolgo tuniko ter nosi oglavnico, ki ji ovija tako glavo kot ramena, Kristusovo telo pa leži na njenih kolenih v skorajda vodoravnem položaju in ima desnico položeno na trebuh, medtem ko laketi njegove levice podpira Marija. Kip je prebarvan z debelo plastjo težke barve nedoločljive starosti, čeprav ni dvoma, da ni izvirna. Ta polikromacija do določene mere otežuje analizo spomenika, prav tako pa tudi ugotavljanje poškodb in morebitnih restavratorskih posegov v preteklosti, a je vendarle mogoče že na prvi pogled ugotoviti, da gre za kvalitetno delo, ki ni morebiti nastalo skupaj z neogotskim okvirjem, saj o tem nas prepriča že neskladje med obliko baze kipa in okvirja: kip pravzaprav nima baze in njegova spodnja ploskev ima pač obliko površine, ki jo pokriva draperija (pod linijo, do katere se spušča draperija, ostaja le ozek pas neobdelanega lesa).

Ikonografsko sledi koprski kip tipu "lepih Pietà", kakršne so v obdobju mednarodne gotike v prvih desetletjih 15. stoletja zaznamovale velik del kiparske produkcije srednjeevropskih dežel, odkoder so prodrle tudi južno od Alp v dežele severne in celo srednje Italije. Ohranilo se je lepo število importiranih kipov, ti pa so spodbudili tudi posnemanje s strani domačih mojstrov. Koprška Pietà že na prvi pogled prepriča o tem, da ni nastala v kateri od dežel severno od Alp in da ni mogla nastati v prvih dveh desetletjih 15. stoletja. Res je, da se kip v glavnih potezah približuje severnjaškim upodobitvam te teme, saj jim ustreza položaj obeh figur, medtem ko bi lahko položaj Kristusovih in Marijinih rok interpretirali kot različico tako imenovanega "motiva treh rok". Mnogo težje pa ga je z njimi povezati po slogovni plati, saj že bežen pogled nanj razkrije, da ne gre za delo mednarodnega gotskega sloga. Draperija se ne spušča v mehko speljanih gubah, ki bi se ob robovih oblikovale v slapove, spodaj pa se mehko ulegle na tla: na Marijinem životu in pod koleno prevladujejo vzporedne gube, njihovi zalomi so sorazmerno trdi, na tleh pa se oblačilo gnete v močno zmečkanih gubah. Tudi oblika oglavnice, ki najbolj spominja na nunsko opravo, nima nič skupnega s primeri s severa. Najbolj pa se od "lepih Pietà" oddaljuje oblikovanje Marijinega obraza, ki ni upodobljen kot obraz mladega dekleta, marveč kaže nič kaj idealizirano starikavo ženico z jasno nakazanim trpečim izrazom.

Prvi je na koprsko Pietà leta 1932 opozoril Antonio Alisi, ko jo je na kratko omenil v svojem vodniku po koprski stolnici (Alisi, 1932, 52–53). Poglobljenemu razmišljanju o slogovnem značaju kipa ter o njegovem morebitnem avtorstvu se je izognil, pač pa je postavil tezo, da je bilo delo prvotno v koprski dominikanski cerkvi, in sicer na oltarju *Beata Vergine dei Servi*, ter njegov nastan-

ek povezal z letnico 1428, ko se oltar prvič omenja. Le s kratko omembo se je leta 1934 zadovoljil tudi Francesco Semi (Semi, 1934, 39). Prvi se je kipu v svojem pregledu srednjeveške plastike na Slovenskem podrobneje posvetil Emilijan Cevc, ki je poudaril razkorak med koprskim kipom in upodobitvami Pietà severnjaškega izvora (Cevc, 1963, 211). Hkrati je podvomil v možnost, da bi delo nastalo že okoli leta 1428, in predlagal datacijo v četrto ali peto desetletje 15. stoletja ali pozneje, ni pa natančneje opredelil njegovega izvora. Ponovno je Cevc pisal o kipu tudi v zborniku simpozija o umetnosti v Slovenski Istri, ko je ponovno poudaril lastnosti, ki kip oddaljujejo od severnjaških upodobitev, opozoril pa je tudi na nekaj sorodnih primerov v Benetkah (S. Marco), Padovi (S. Giustina) in Veroni (Montebaldo) (Cevc, 1972, 40–41, 57). Dokaj kubično zasnovo kipa je označil kot napoved ene od značilnosti kraškega umetnostnega ambienta v drugi polovici stoletja in hkrati opozoril, da je koprski kip doživel ponovitev v kipu Pietà iz Dolenje vasi pri Senožečah, glede avtorstva koprškega kipa oziroma njegove morebitne pripadnosti nekemu umetnostnemu krogu pa se tudi tu ni izjasnil. Francesco Semi v svoji monografiji o Kopru kip ponovno omenja leta 1975, ko ga označuje kot nemško delo sredine 15. stoletja in dodaja, da njegova provenienca ni znana (Semi, 1975, 201), medtem ko ga Janez Mikuž v vodniku po stolnici le omenja ter meni, da je bil morda že leta 1428 na enem od oltarjev stare katedrale (Mikuž, 1980, 21). Vanda Ekl je koprsko Pietà vključila v svoj pregled gotskega kiparstva v Istri (Ekl, 1982, LVIII; Ekl, 1999, 84). Opazila je otrdevanje form in odstopanje od mehkega sloga ter jo opredelila kot severnjaško delo z močnimi mediteranskimi poudarki iz druge četrtine 15. stoletja. Kip je primerjala s Pietà v reškem pomorskem muzeju, ki je koprski sorodna po položaju rok, je pa po mnenju Eklove poznejšega nastanka. Dodati velja, da se kipa po tipološki plati sicer močno razlikujeta, saj ima reški oglavnico v tradiciji severnjaškega mehkega sloga. V katalogu razstave gotske umetnosti na območju koprške škofije je koprsko Pietà obravnaval Janez Höfler, ki je kip datiral v čas po sredini stoletja in ga pogojno označil kot furlansko delo, pri tem pa osvetlil nekaj vidikov, na katere starejši pisci niso opozorili (Štefanac, 2000, 196–197, cat. 40). Predvsem je poudaril, da kaže delo le daljnje reminiscence na severnjaške Pietà mehkega sloga, k čemur poleg načina gubanja odločilno prispeva tudi ekspresivni Marijin obraz: prav odločna odstopanja od principov internacionalne gotike so tudi razlog za datacijo po sredini stoletja. Hkrati je opozoril na težavnost natančnejše geografske opredelitve nastanka kipa ter poudaril, da v beneški kamniti skulpturi nima paralel, čeprav nekatere njegove slogovne značilnosti – posebno gubanje draperije – kažejo določene podobnosti s slikarstvom Antonia Vivarinija in njegovega kroga. Kot možno izhodišče je Höfler omenil Furlanijo, a pri tem poudaril, da je prav spomeniški fond s sredine 15. stoletja tam

Sl. 1: Kip Pietà na današnjem mestu v koprski stolnici.

Fig. 1: The Pietà at its current location in the Koper Cathedral.

zelo skromen, medtem ko del, ki bi jih s koprsko Pietà lahko neposredno primerjali, praktično ni. Po drugi strani mu niso ušle določene podobnosti stilizirane draperije z deli južnotirolskega rezbarja Lienharta iz Brixna, kar ga je dodatno spodbudilo k tezi, da gre za furlansko delo, čeprav ni izključil možnosti, da bi bila Pietà celo delo domačega, istrskega umetnika. Höflerjeve ugotovitve je v svoji kataložni enoti v topografskem delu *Istria, città maggiori* upošteval tudi Alessandro Quinzi, ki je prispeval tudi nekaj dragocenih novih opažanj (Pavanello, Walcher, 1999, cat. 40). Predvsem je opozoril na

leseni kip Pietà v katedrali v Montagnani, ki mu koprski tipološko ustreza v dveh bistvenih elementih: v drži rok obeh figur ter v obliki oglavnice (Dopo Mantegna, 1976, 124; Veneto, 2005, 535¹). Montagnanska Pietà je doživela ponovitev tudi v izdelku skromne kvalitete v kamnu na fasadi ene od hiš v Portoseccu v beneški laguni (Rizzi, 1987, 551, cat. 172). Sicer se je Quinzi glede furlanskega ali istrskega izvora kipa in morebitnih južnotirolskih vplivov Lienharta iz Brixna pridružil Höflerjevemu mnenju, v primerjavo pa je pritegnil tudi sedečo Marijo iz Oprtlja (Ekl, 1982, 86, 153; Ekl, 1999, 81).

Pregled literature o koprski Pietà je pokazal, da se novejši pisci strinjajo v tezi, da povezuje kip s severnjaško umetnostno produkcijo komajda kaj več kot ikono-grafski tip, dali pa so tudi nekaj pomembnih namigov glede njegovega slogovnega značaja. Kljub temu ostaja problem njegovega porekla odprt. Predvsem velja omeniti, da niti v Kopru niti na širšem ozemlju Istre doslej ni bilo najdeno delo, ki bi ga lahko pripisali istemu mojstru, kar sicer ne izključuje možnosti nastanka kipa v neki lokalni delavnici,² a je pri leseni plastiki, ki je ni težko transportirati, enako velika možnost, da je nastal daleč od današnjega nahajališča. Pri ugotavljanju njegovega porekla se lahko naslonimo predvsem na Höflerjeva in Quinzijeva opažanja: Höflerjeva ugotovitev, da nima koprška Pietà nič skupnega z beneško kamnito plastiko – kmalu po sredini stoletja bi nam za orientacijo lahko služila predvsem dela kroga Bartolomea Buona –, je nedvomno pravilna, prav tako pa je zanimiva njegova primerjava z deli Antonia Vivarinija. Slikarstvo tega mojstra in njegovega kroga predstavlja namreč izredno pomembno in še ne dovolj objektivno ovrednoteno fazo v razvoju beneškega slikarstva sredi 15. stoletja.³ Gre za prvega mojstra, ki se je začel v drugi četrtini stoletja odločno odklani od principov mednarodne gotike in ta odmik je najbolj opazen prav pri oblikovanju draperije. Gube začenjajo posebno v spodnjem delu figur otrdevati, njihov potek pa ne sledi več vzorcem, značilnim za mednarodno gotiko. Odprto ostaja vprašanje o Vivarinijevih zvezah s severom, saj na to možnost namiguje že poreklo njegovega sodelavca Giovannija d'Alemagna, vprašamo pa se lahko tudi o morebitnem vplivu tako imenovanega "težkega sloga" na razvoj sistema draperije pri beneškem mojstru.⁴ Seveda pa severno slikarstvo ne more biti edina komponenta Vivarinijevega sloga, saj se je nedvomno odzval tudi na novosti florentinske zgodnje renesanse, ki so mu bile dostopne. Tu imam v mislih predvsem plastičnost figur, kakršno kažejo freske Andree del Castagno v kapeli San Tarasio pri S. Zaccaria (Horster, 1980, 171–173): prav za to kapelo je namreč Vivarini tudi sam prispeval tri oltarne poliptihe (Merkel, 1988, 49–79). Koprška Pietà ima vsekakor poteze, ki namigujejo na določena izhodišča v slikarstvu Vivarinijevega kroga, vendar ne bi mogli trditi, da je bilo to edino izhodišče. Potrebno je tudi dodati, da je stopnja otrdevanja draperije pri njej še intenzivnejša in že skorajda bolj spominja na rešitve za generacijo mlajšega Barto-

lomea Vivarinija, hkrati pa podobno otrdevanje draperije opazimo tudi pri nekaterih slikarjih iz šole Francesca Squarcioneja (Marco Zoppo, Juraj Čulinović, delno tudi Andrea Mantegna).

Tako Höfler kot Quinzi sta menila, da bi bil kip lahko delo furlanskega mojstra, vendar nista mogla navesti nobenega dela v Furlaniji, s katerim bi bilo mogoče koprski kip neposredno primerjati. To nas ne sme presenetiti, saj zija v fondu lesene plastike v Furlaniji (pa tudi v neposrednem beneškem zaledju) velika vrzel med deli iz prvih desetletij 15. stoletja in tistimi, ki jih lahko datiramo šele v čas po 1470 (Marchetti, Nicoletti 1956; Rizzi et al., 1983; Bergamini 1988⁵) Edino pomembnejše delo, ki ga lahko datiramo v sredino stoletja, je poliptih v San Daniele del Friuli (Museo Civico), delo Paola di Amedea in Micheleja di Giovannija Bona iz okoli 1445 (Rizzi et al., 1983, 76–79, cat. 11): to delo ne pride v poštev za neposredno primerjavo s koprsko Pietà, saj je v vseh pogledih še močno zasidrano v tradiciji mehkega sloga. Intenzivnejša kiparska dejavnost se je začela šele v osmem desetletju 15. stoletja z Domenicom da Tolmezzom in njegovim krogom (Rizzi et al., 1983; Bergamini, 1988, passim.). Zanimivo je, da imajo njegova dela s svojim otrdelim gubanjem celo nekaj stičnih točk s koprskim kipom, a jih kljub temu ne moremo tesneje povezati, saj so Domenicova dela po vsej verjetnosti kasnejša, predvsem pa opazno nižje kvalitete. Höfler je opozoril tudi na sorodne pojave v delih južnotirolskega mojstra Lienharta iz Brixna (Egg, 1985, 82–92; Michael Pachter, 1998, 116–132): ta kipar je svoj slog izoblikoval pod vplivom poznogotskega realizma, ki ga je na Južno Tirolsko prinesel Hans Multscher, in njegova stilizirana draperija se v spodnjem delu resnično mečka na navidez podoben način kot pri koprskem kipu. Vendar je pri Lienhartu stiliziranje mnogo bolj izrazito in to ne velja samo za draperijo, ki se proti tlom guba v nekakšnih meandrih, temveč za modelacijo celotne figure. Omenjenim principom je blizu sedeča Madona iz Oprtlja, ki jo v tej zvezi omenja Quinzi (Ekl, 1982, 152–153, sl. 56, tab. 86), prav tako pa tudi dela Domenica da Tolmezza, na katerega je mojster Lienhart po vsej verjetnosti tudi neposredno vplival, medtem ko za koprsko Pietà lahko ponovno ugotovimo, da se tako po slogu kot po kvaliteti oddaljuje od vseh naštetih mojstrov: gube so izdelane skrbneje in kljub določeni stopnji stilizacije izpeljane bolj logično.

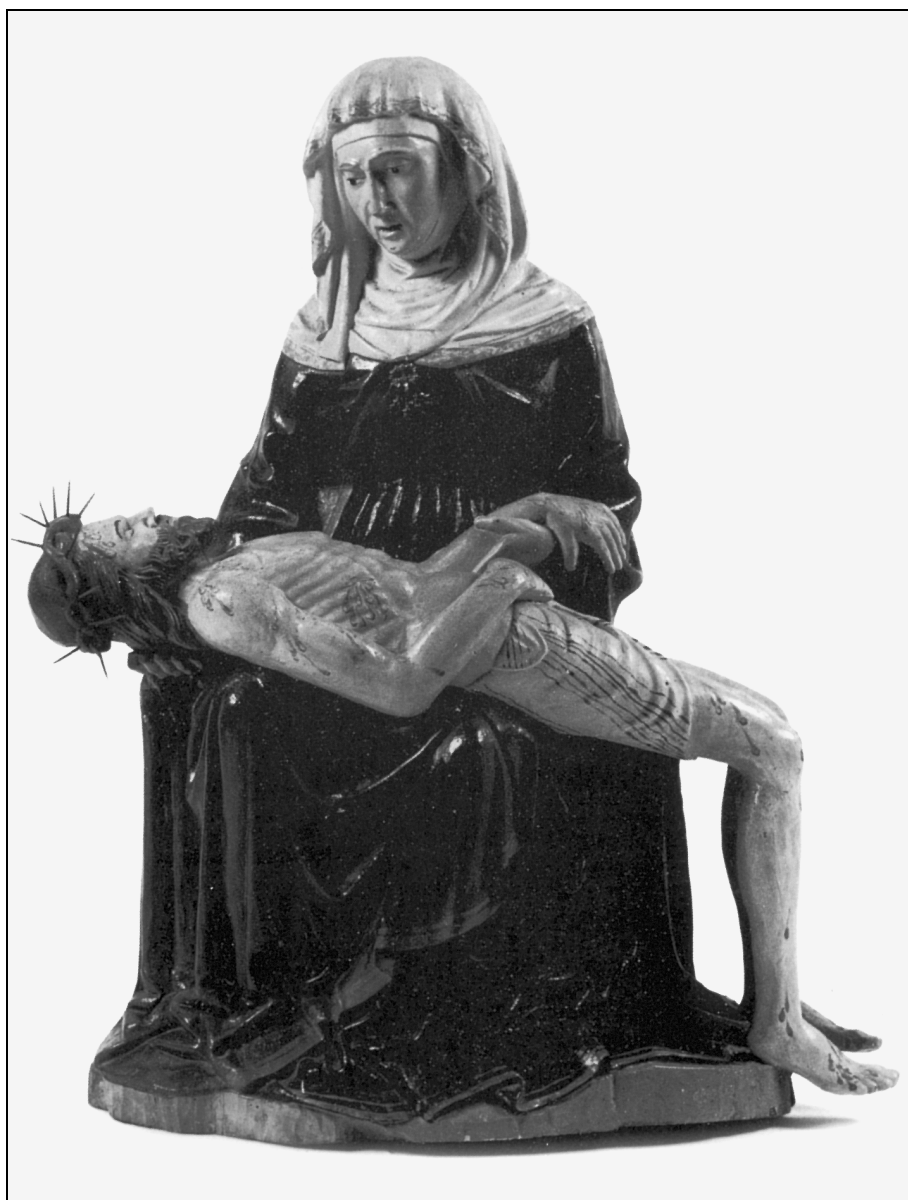
1 Datacija kipa na začetek 15. stoletja.

2 Imamo nekaj primerov, ko lahko s precejšnjo gotovostjo sklepamo, da je delo nastalo vsaj na širšem območju, kjer se nahaja danes: tak primer je sedeča Marija z Rožnika (Ljubljana, Narodni muzej), saj se je v Sanaboru v Vipavski dolini ohranil kip sv. Danijela, ki ga lahko z gotovostjo pripišemo istemu mojstru. Cf. Cevc, 1973, tab. 71, 72.

3 Po drugi strani novejša dognanja kažejo, da se je vpliv širil tudi v nasprotni smeri in da je Vivarini vplival na sočasne severne slikarje, kot je npr. Konrad Laib (Höfler, 2004).

4 Zanimivo je, da v sicer temeljnem sodobnem pregledu *La pittura nel Veneto: il Quattrocento* (1988) sploh ni biografske beležke o Antoniu Vivariniju niti o njegovem pogostem družabniku Giovanniju d'Alemagna. Dodati velja, da doslej tudi še ni izšla sodobna monografija o slikarju s kritičnim katalogom.

5 Posebej o motivu Objokovanja in Pietà v Furlaniji Caselli (1999).

Sl. 2: Pietà (Koper, stolnica).

Fig.2 : The Pietà (Koper, Cathedral).

Na podlagi zapisanega moramo priznati, da koprškega kipa zgolj s pomočjo primerjav ne moremo neposredno uvrstiti v nobeno od skupin ohranjenih lesenih plastik 15. stoletja na ozemlju od beneške *terraferme* do Istre, kar pa ne zmanjšuje možnosti, da je nastala na omenjenem ozemlju. Precej verjetno je celo, da izvira kip iz samih Benetk ali iz katerega od umetnostnih središč v neposrednem zaledju (npr. Padova, Treviso). Najbolj očiten namig na to daje Quinzijevo opozorilo na leseno Pietà v Montagnani (Quinzi, 1999, 58, cat. 47; Dopo Mantegna, 1976, 124; Veneto, 2005, 535) ter njeno skromno kamnito kopijo v Portovecchiu (Rizzi, 1987,

551, cat. 172), ki ikonografsko v vseh elementih ustrežata koprski, medtem ko sta slogovno še vedno močno zasidrani v tradiciji internacionalne gotike. Prav kopija iz Portovecchia razkriva, da je bil tak tip Pietà – morda predvsem iz devocionalnih razlogov – v 15. stoletju tako v Benetkah kot zaledju zelo popularen. To delno potrjuje tudi kip Pietà v cerkvi S. Sofia v Padovi, delo Ägidiusa von Wiener Neustadt iz leta 1430, ki slogovno še v celoti pripada mednarodni gotiki, le oglavnica je oblikovana "po italijansko", hkrati pa postaja tudi Marijin obraz bolj realističen s poudarjenim trpečim izrazom (Wolters, 1976, 105, 263–264; Caselli, 1999, 61–62).

Sl. 3: Pietà, detajl (Koper, stolnica).
Fig.3: The Pietà, detail (Koper, Cathedral).

Vsekakor je omenjeni tip Pietà, ki ga poleg značilnega položaja rok zaznamujeta predvsem oblika Marijine oglavnice in zguban obraz s trpečim izrazom, doživel odmev tudi v Istri in Kvarnerju. Pietà na Reki, ki jo omenja Eklova, ne ustreza v celoti temu tipu, zato pa doslej ni bila v primerjavo pritegnjena Pietà v južni ladji stolnice na Rabu. Cvito Fisković je v njej prepoznal kvalitetno delo, ki je po svojem slogovnem značaju bližje italijanskim kot nemškim primerom, ni pa se izjasnil glede njene datacije (Fisković, 1986, 50). Pomembno je dodati,

da je bil kip na Rabu nedvomno že ob nastanku ali kmalu po njem, saj je Pietà na portalu cerkve, skromno delo mojstra Petra Trogiranina iz drugega desetletja 16. stoletja, njena zvesta kopija.⁶ Od kopske se rabska Pietà rahlo razlikuje po položaju rok – Kristus ima levico položeno čez Marijino levico, ki drži Kristusovo levico –, predvsem pa po slogu: draperija je izpeljana mehkeje in bolj tekoče z nekoliko manj izrazitimi zalomi pri tleh. Tudi kip z Raba je tako kot koprski slogovno osamljen primer, ki ga ne moremo neposredno povezati z deli v

6 Na povezavo je opozoril že M. Domijan (2005, 22).

Sl. 4: Pietà, Rab, stolnica.
Fig.4: The Pietà, Rab, Cathedral.

Istri ali na Kvarnerskih otokih, zato ostaja njegovo poreklo nepojasnjeno.⁷ Problematična je tudi datacija, ki jo lahko le zelo grobo postavimo v drugo polovico 15. stoletja, medtem ko bi lahko nastanek koprške Pietà po slogovnih značilnostih postavili v čas po sredini stoletja,

vendar še v tretjo četrtino. Po kvaliteti sta si deli dokaj blizu, morda je za odtenek boljša koprška Pietà, na kar namiguje predvsem spretnije izveden preplet rok obeh figur, a pravo kvaliteto slednje bo mogoče oceniti šele po temeljitnem restavratorskem posegu.

⁷ Kopija Petra Trogiranina v luneti portala namiguje na možnost, da je imel kip v 15. stoletju pomembno mesto na enem od oltarjev v cerkvi.

Sl. 5: Votivna podoba s Servitsko Madono (Pokrajinski muzej Koper).

Fig. 5: The votive image of the Madonna from the Servite church (Regional Museum Koper).

Še eno Pietà z oglavnico istega tipa najdemo v župnijski cerkvi v Umagu, izvira pa iz tamkajšnje podrtje servitske cerkve (Pachera, Vescia, 2005, 80–84).⁸ Gre za zanimivo delo, saj združuje motiv "italijanske" oglavnice s severnjaškim motivom Marijine levice, ki drži rob oglavnice. Ta motiv izvira iz časa mednarodne gotike okoli leta 1400, zato je toliko bolj nenavadno, da se v Umagu pojavlja na kipu, katerega datacijo lahko postavimo šele v pozno 15. stoletje, njegov slogovni značaj pa spominja na poznogotsko plastiko v severnih deželah.⁹ Nedvomno je tako slogovno kot časovno zelo daleč od koprské Pietà, kot bomo videli, pa ni povsem nepomemben podatek, da prihaja iz servitske cerkve.

Vsekakor ostaja največja neznanka pri koprski Pietà sistem draperije, predvsem gube pri tleh, ki dajejo vtis,

da gre za severnjaško delo in jim v severnoitalijanskem ter istrskem gradivu nismo našli neposredne primerjave. To pa seveda ne izključuje možnosti nastanka v enem od omenjenih umetnostnih središč, saj je dobro znano, da so kiparji s severa, kot je npr. Ägidius von Wiener Neustadt, delovali tudi v Padovi, vendar postavlja delovanje teh mojstrov raziskovalcem še številna vprašanja (Wolters, 1976, 105–106, passim). Po drugi strani pa, kot smo že omenili, ni slabo raziskana samo lesena plastika sredine 15. stoletja v Furlaniji, marveč tudi v samih Benetkah in v neposrednem zaledju. Novejše študije so prinesle pomembna spoznanja o Paolu Campsi, za katerega se je izkazalo, da je protagonist lesene plastike na Jadranu, a se začne njegova dejavnost šele v zadnji četrtini 15. stoletja in nam te študije ne morejo služiti kot

⁸ Alisi (1997, 214) omenja kip še na prvotnem mestu v nekdanji servitski cerkvi, ki so jo po drugi svetovni vojni podrli, in dodaja, da gre za leseno skulpturo brez umetniške vrednosti.

⁹ Servitski samostan v Umagu je bil ustanovljen leta 1483 (Pachera, Vescia, 2005, 81), vendar je malo verjetno, da bi lahko kip nastal že tega leta.

zadostna orientacija za obdobje poprej (Matejčič, 2003–2004, z navedbo starejše literature). Vendar se smemo prav zaradi pomanjkanja neposredno primerjalnega gradiva spustiti v špekulacijo, da predstavljajo prav koprski kip in njemu podobna dela, ki so slogovno med internacionalno gotiko in renesanso, manjkajoči člen v poglavju o leseni plastiki sredine 15. stoletja med Benetkami, Alpami, Furlanijo in vzhodno jadransko obalo. Ni pričakovati, da bi bila v prihodnjih študijah zlahka prepoznana nekakšna *linea maestra* razvoja lesene plastike na omenjenem območju: sporadično mešanje severnoitalijanskih in severnjaških elementov bomo bržkone srečali še večkrat.

Ostaja še vprašanje o prvotni namembnosti koprškega kipa, ki je po pričevanjih prišel na današnje mesto v stranski ladji katedrale šele leta 1806 ali 1807 (Quinzi, 1999, 58, cat. 47; Pachera, Vescia, 2005, 63–65), medtem ko njegov neogotski arhitektonski okvir ni mogel nastati pred koncem 19. stoletja. Alisijeve zabeležke o nekdanji postavitvi na oltar *Beata Vergine dei Servi* v dominikanski cerkvi ni mogoče potrditi: v vizitaciji Agostina Valiera iz leta 1579, ki je po vsej verjetnosti najstarejši ohranjeni popis oltarjev v koprskih cerkvah, ta oltar ni omenjen (Lavrič, 1986, 75). Marijin oltar v dominikanski cerkvi leta 1700 sicer omenja Paolo Naldini, vendar izrecno poudarja, da je na njem dragocena slika, ki je delo "Tiziana očeta in sina" (Naldini, 1700, 175). Pač pa Alisijeva omemba oltarja *Beata Vergine dei Servi* in podatek o prenosu kipa v stolnico leta 1806 namiguje na možnost Alisijevega lapsusa glede lokacije in datacije: na podlagi sicer skopih zgodovinskih podatkov se zdi zelo verjetno, da je v resnici šlo za oltar v koprski servitski cerkvi. Manzuoli in Naldini prinašata nekaj pomembnih podatkov o zgodovini servitskega samostana, ki je bil ustanovljen leta 1453, medtem ko je cerkev, posvečena Mariji, nastala med letoma 1521 in 1606 (Manzuoli, 1611, 73–78; Naldini, 1700, 178–181).¹⁰ Tega leta je bila vanjo iz stare cerkve prenesena tudi čudežna Marijina podoba (Manzuoli, 1611, 75; Naldini, 1700, 181, 183). Samostan so beneške oblasti leta 1772 razpustile, vendar so serviti v njem ostali še dvajset let (Pachera, Vescia, 2005, 61–62). Čeprav je ob razpustitvi samostanov oprema ponavadi pripadla matičnemu samostanu reda, se v koprskem primeru to očitno ni zgodilo in velik del samostanske opreme so leta 1806 prenesli v stolnico, z njim pa verjetno tudi kip Pietà (Pachera, Vescia, 2005, 63–65).

Na možnost, da Pietà v koprski stolnici resnično prihaja iz servitske cerkve, morda bolj kot karkoli drugega namiguje kolorirana votivna risba na pergamentu, ki jo hrani koprski Pokrajinski muzej. Napis na njenem spodnjem delu jasno označuje, da gre za čudežno podobo iz servitske cerkve.¹¹ Vendar sam napis ne bi povedal veliko, če na risbi poleg vedute Kopra ne bi bilo tudi podobe Pietà, v kateri zlahka prepoznamo obravnavani kip. Narisana je sicer dokaj shematično, vendar s precejšnjim posluhom za detajle: natančno je upodobljen položaj rok obeh figur, nezgledljiva je oglavnica in celo obrazne poteze so prepoznavne. Ni torej dvoma, da gre za kip, ki je danes v stolnici, nič manj pa ni zanimiv dekor na upodobitvi. Če sklepamo po natančnosti upodobitve detajlov na sami figuri, lahko domnevamo, da nam daje votivna podoba tudi dokaj natančno podobo o obliki oltarja, na katerem je bila nameščena. Za njo se namreč dviga oltarni nastavek tipičnih oblik beneške cvetne gotike, ki je imel na vrhu po vsej verjetnosti v prostor segajoč trapezast baldahinski zaključek, medtem ko sta ob straneh figuri sv. Roka in Sebastijana, ki nosita pregrinjalo, ki ga Marija nosi na glavi. Upodobitev daje tudi namig na nekdanjo polikromacijo, če seveda ni bil kip v celoti oblečen v baročno tekstilno pregrinjalo, kar je bilo pri čaščenih podobah pogost pojav: Marija je oblečena v temnomodro oblačilo s poudarjenimi zlatimi bordurami in brokatnim vzorcem, mrtvi Kristus pa leži na blazini. Seveda že po formah ni težko ugotoviti, da sta oba kipa svetnikov poznejša dodatka, morda iz časa prenosa podobe v novo cerkev leta 1606 ali pa iz baročne dobe, prav tako je poznejše ogrinjalo, krona na Marijini glavi ter angelca, ki jo drži. A nesporno je, da je oltarni nastavek na upodobitvi sočasen s kipom, kar nas utrjuje v prepričanju, da je delo nastalo v Benetkah oziroma na beneško vplivanem območju. S tega vidika je zanimiv tudi današnji arhitekturni okvir kipa, ki s svojo obliko posnema izvirnega, to pa bi spet lahko pomenilo, da se je spomin na prvotno funkcijo podobe ohranil še globoko v 19. stoletje. Koprška votivna podoba je datirana z letnico na desni strani spodnjega roba, ki jo je težko prebrati: lahko bi bila 1738 ali 1798, vendar se zdi glede na podatek o ukinitvi samostana verjetneje, da je pravilna prva.¹² Sicer pa tezo o istovetnosti kipa s tistim na podobi potrjuje tudi navedba v inventarju samostana, ki so ga po razpustitvi sestavili leta 1787 in ki glavni oltar cerkve opisuje kot lesen in pozlačen, na njem pa izrecno omenja leseni Marijin kip ter figuri sv. Roka in

10 V uvodnem delu poglavja, kjer našteva samostanske cerkve v Kopru, Naldini celo omenja servitsko cerkev pod patrocinijem *Beata Vergine addolorata* (Naldini, 1700, 168). Podrobneje o zgodovini samostana Pachera – Vescia, 2005, 37–78 (podatke o zgodovini s samostana povzema po tedaj še neobjavljenem rokopisu S. Pachera in T. Vescie tudi Hoyer, 2002, 169–172).

11 Napis se glasi: "Vera Imago Beatiſſime V. M. Venerande Confraternitatis Seruorum Iustinopolis a Cuibus Mater gratiarum, et a Christi anis Populis ac Diuotionis causa ad Ipsam confluentibus Thamaturga Regina nuncupata".

12 Glede na to, da je bila podoba čaščena še v 18. stoletju, lahko našo Pietà še s toliko večjo gotovostjo identificiramo s čudežno Madono, ki je leta 1607 v servitski cerkvi povzročila čudež s hostijo, o katerem prvi poroča Manzuoli (Manzuoli, 1611, 75–76; Naldini, 1700, 183).

Sebastijana (Pachera, Vescia, 2005, 57). Vsekakor njegovo mesto na glavnem oltarju in podatek o prenosu čaščne podobe iz stare cerkve namigujeta na možnost njegovega nastanka v času ustanovitve samostana leta 1453, datacija kipa v zgodnja petdeseta leta pa bi se tudi ujemala z njegovim slogovnim značajem.

Kvalitete kipa Pietà v koprski stolnici ne bo mogoče povsem objektivno oceniti, dokler ne bo na njem izveden temeljit restavratorski poseg, sorazmerno slaba raziskanost lesene plastike sredine 15. stoletja v Benetkah in zaledju pa otežuje njegovo natančnejšo slogovno opredelitev. Če pa sprejmemo tezo, da gre za nekdanjo čaš-

čeno in celo čudežno podobo v servitski cerkvi, je nesporno, da je delo tesno povezano z zgodovino Kopra in predstavlja pomemben del tamkajšnje kulturne dediščine.

ZAHVALA

Za pomoč pri terenskem delu se zahvaljujem Barbari Španjol Pandelo (Sveučilište u Rijeci), za dragocene bibliografske podatke in napotke pri oblikovanju teksta pa se posebej zahvaljujem Edviliju Gardini (Pokrajinski muzej Koper).

THE PIETÀ OF THE KOPER CATHEDRAL

Samo ŠTEFANAC

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Art History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

e-mail: e-mail: samo.stefanac@ff.uni-lj.si

SUMMARY

In terms of iconography, the Pietà of the Koper Cathedral follows the model of "beautiful Pietàs" of the International Gothic period, characteristic of much of the early 15th century sculptural production of central European countries, from where it also spread to the south of the Alps as far as the regions of northern and even central Italy. Stylistically, however, it differs from this model considerably. In fact, one fleeting glance at the casting of the draperies or the expressive face of the Virgin Mary is enough to realise that the sculpture does not exhibit the characteristics of the International Gothic style. Also, the shape of the Virgin Mary's headdress, strongly resembling a nun's habit, has nothing in common with the examples originating from the northern countries.

Most of the contemporary authors agree that the sculpture can hardly be associated with the artistic production of the north by anything more than its iconographic type, but still the question of its origin remains open. It should be mentioned that in the wider Istrian area no other work of art has been found that could be ascribed to the same master or workshop. This, of course, does not exclude per se the possibility that the statue was created in some local workshop, but since a wooden sculpture is quite easy to transport, the possibility that it was created far away from its current location is just as plausible. Furthermore, the Koper Pietà has nothing in common with the Venetian stone sculptures of the 15th century and there are no direct parallels between this statue and the still poorly-researched Venetian wood sculpting. Interestingly, though, it is possible to observe a certain degree of similarity with the works of painter Antonio Vivarini, in particular with regard to the casting of the draperies in the lower part of the sculpture. Some analogies can also be found in the works of the Tyrolean carver Leonhard of Brixen, though these are characterised by a greater degree of stylisation and surpassed in quality by the Koper Pietà. In the modest fond of preserved Friulian sculptures from the middle of the 15th century no direct parallels can be found either. It seems most likely that the sculpture should originate from Venice or from one of the Venetian continental centres (perhaps Padua), a fact suggested by the high quality of the statue as well as the shape of the Virgin Mary's headdress, which resembles the habits of nuns and is comparable with the headdresses of the Pietà statues in Portovecchio and the Duomo of Montagnana, as well as of the 1430 sculpture by Ägidius von Wiener Nuestadt preserved at the Church of Saint Sophia in Padua.

The Koper Pietà, characterised by a typical position of the arms of the two figures, the shape of the Virgin Mary's headdress and face crinkled into an expression of suffering, has met a wide response also in Istria and the Kvarner Bay. In terms of typology, the Koper Pietà has its identical counterpart in the statue found in the southern nave of the Rab cathedral, which can roughly be dated to the second half of the 15th century. Though quite alike in terms of quality –with the Koper Pietà being perhaps just a little superior due to a more elaborate intertwining of the arms of

the two figures – the two works differ considerably in style, which rules out the possibility of them having been created at the same workshop. Another Pietà with a headdress of this same type can be found at the parish church in Umag. It is a very interesting work, originating from a local demolished Servite church and dating from around the end of the 15th century, in which the motif of the "Italian" headdress blends with an entirely northern-type of style distinguishing the general appearance of the statue.

The Koper Pietà is said to have been placed in its current location at the lateral nave of the Cathedral only in 1806 or 1807, while its Neogothic architectonic frame could not have been created before the end of the 19th century. On the basis of scarce historical data it seems most likely that the statue was once part of the altar of the Koper Servite church. The Servite monastery, whose history was also tackled and elucidated with important data by Manzuoli (1611) and Naldini (1700), was founded in 1453, while the church dedicated to Virgin Mary was only erected between 1521 and 1606. Upon the completion of the latter the miraculous figure of the Virgin Mary was transferred to it from the old church. The monastery was closed down by the Venetian authorities in 1772, but the Servites continued to live in it for another 20 years. Although at the closure of a monastery the respective equipment was usually returned to the central monastic body of the order, this apparently was not the case with the Koper monastery. In fact, much of the monastic equipment was moved to the Koper Cathedral in 1806, including in all likelihood the Pietà. The strongest indicator that the Pietà of the Cathedral may indeed have come from the Servite church is a coloured votive image drawn on a parchment, now preserved at the Koper Regional Museum. The inscription in the lower part of the parchment clearly defines the sculpture depicted as the miraculous figure from the Servite church, and in it we can easily recognise the Pietà in question. Though the drawing of the Pietà was done quite schematically, it displays a great feeling for details, depicting very accurately the position of the arms of the two figures and the unmistakable headdress, and even the facial expression of the Virgin Mary is quite clearly identifiable as that of the Pietà from the Cathedral. Judging by the accuracy of the portrayed details of the very sculpture we can assume that the votive image is also displaying a fairly exact image of the shape of the altar on which the statue used to stand. In fact, behind the statue rises an additional structure executed in typical Venetian Gothic style characterised by a copious use of flowers, probably ending at the top in a projecting trapezoidal baldachin, which confirms our belief that the work was created in Venice or in the area under its influence. The Koper votive image bears a date at the lower right corner that is difficult to decipher: could be 1738 or 1798. Bearing in mind the information on the closure of the monastery it is more likely that the former date is the right one. In addition, the thesis of the identicalness of the Koper Pietà with the sculpture depicted on the parchment is also corroborated by an entry in the monastery's inventory, drawn up in 1787 (Pachera, Vescia 2005), several years after the official closure of the monastery. It describes the main altar of the church as wooden and gilded, and states explicitly that it included a wooden statue of Madonna as well as the statues of St. Roch and St. Sebastian. The statue's place at the main altar and the information on the transfer of the sacred figure from the old church imply the possibility that the statue was created at the time of the monastery's establishment in 1453; as a matter of fact, setting the origin of the sculpture to the early 1450s would also correspond to its style characteristics.

Key words: Koper, sculpture, Pietà, 15th century

LITERATURA

Alisi, A. (1932): Il duomo di Capodistria. Roma, 1932.

Alisi, A. (1997): Istria città minori. Trieste, Italo Svevo.

Bergamini, G. (1988): Il Quattrocento e il Cinquecento. V Paolo Goi (ed.): La scultura nel Friuli-Venezia Giulia II: dal Quattrocento al Novecento. Pordenone, Grafiche editoriali artistiche pordenonesi, 11–130.

Caselli, L. (1999): Il compianto su Cristo morto in Friuli tra Quattrocento e Cinquecento. Territori e contesti d'arte, 3–4. 1999. Pisan di Prato, 53–73.

Cevc, E. (1963): Srednjeveška plastika na Slovenskem od začetkov do zadnje četrtine 15. stoletja. Ljubljana, Slovenska matica.

Cevc, E. (1972): Gotska plastika 15. stoletja v Koprščini in njenem zaledju, Srečanje umetnostnih zgodovinarjev treh dežel na temo: slikarstvo, kiparstvo in urbanizem ter arhitektura v slovenski Istri, Koper 14. in 15. aprila 1971. Koper, Kulturna skupnost in svet za kulturo občine, 33–64.

Cevc, E. (1973): Gotska plastika na Slovenskem. Ljubljana, Narodna galerija.

- Domijan, M. (2005):** Katedrala Sv. Marije Velike u Rabu. Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Dopo Mantegna (1976):** Dopo Mantegna. Arte a Padova e nel territorio nei secoli XV e XVI. Padova, Electa.
- Egg, E. (1985):** Gotik in Tirol: die Flügelaltäre. Innsbruck, Haymon.
- Ekl, V. (1982):** Gotičko kiparstvo u Istri. Zagreb, Grafički zavod Hrvatske : Kršćanska sadašnjost.
- Ekl, V. (1999):** La scultura gotica in Istria. Trieste, Italo Svevo.
- Fisković, C. (1986):** Kipovi Pietà u Dalmaciji i Boki Kotorskoj. Peristil, 29. Zagreb, 41–54.
- Höfler, J. (2004):** Hat Conrad Laib Antonio Vivarini gekannt? Marginalie zu Laibs Verbindungen mit Italien. Zbornik za umetnostno zgodovino, NV, XL. Ljubljana, 61–70.
- Horster, M. (1980):** Andrea del Castagno. Oxford, Oxford University Press.
- Hoyer, S. A. (2002):** Servitski samostan v Kopru Santa Maria delle Grazie (1453–1792). Dokumentacija konservatorskega programa za prenovu. V: Hoyer, S. A. (ed.): Kultura na narodnostno mešanem ozemlju Slovenske Istre. Ljubljana, Znanstveni inštitut filozofske fakultete, 167–189.
- La pittura nel Veneto (1989):** La pittura nel Veneto: Il Quattrocento. Milano, Electa.
- Lavrič, A. (1986):** Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o koprski škofiji iz leta 1579 = Istriae visitatio apostolica 1579 visitatio iustinopolitana Augustini Valerii. Ljubljana, ZRC SAZU - Umetnostno zgodovinski inštitut Franceta Steleta.
- Manzuoli, N. (1611):** Nova descrizione della provincia dell'Istria. Venezia.
- Marchetti, G., Nicoletti, G. (1956):** La scultura lignea nel Friuli. Milano, Silvana.
- Matejčić, I. (2003-2004):** Venecijanska renesansna drvena skulptura u našim krajevima: kratka rekapitulacija i prinosi katalogu. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 40. Split, 171–214.
- Merkel, E. (1989):** Venezia 1430–1450. V: La pittura nel Veneto, I. Milano, Electa, 49–79.
- Michael Pacher (1998):** Michael Pacher und sein Kreis. Ein tiroler Künstler der europäischen Spätgotik 1498–1998. Neustift, Südtiroler Landesregierung.
- Mikuž, J. (1980):** Stolnica v Kopru. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Maribor, Obzorja, 104.
- Naldini, P. (1700):** Corografia ecclesiastica o sia descrizione della città, e della diocesi di Giustinopoli Detto volgarmente Capo d'Istria Pastorale Divertimento di Monsignor Paolo Naldini. Venezia.
- Pachera, S. M., Vescia, T. M. (2005):** I Servi di Maria in Istria. Trieste.
- Pavanello, G., Walcher, M. (eds.) (1999):** Istria città maggiori. Capodistria, Parenzo, Pirano, Pola. Opere d'arte dal Medioevo all'Ottocento. Trieste, Edizioni della Laguna – Università degli Studi di Trieste.
- Quinzi, A. (1999):** Istria città maggiori. Capodistria, Parenzo, Pirano, Pola. Trieste, Opere d'arte dal Medioevo all'Ottocento.
- Rizzi, Aldo et al. (1983):** Mostra della scultura lignea di Friuli. Villa Manin di Passariano. Udine, Istituto per l'enciclopedia del Friuli Venezia Giulia.
- Rizzi, Alberto (1987):** Scultura esterna a Venezia. Corpus delle Sculture Erratiche all'aperto di Venezia e della sua Laguna. Venezia, Stamperia di Venezia editrice.
- Semi, F. (1934):** Il duomo di Capodistria. Parenzo, Coana e Figli.
- Semi, F. (1975):** Capris Iustinopolis Capodistria: la storia, la cultura e l'arte : in appendice documentario fotografico. Trieste, LINT.
- Štefanac, S. (ed.) (2000):** Dioecesis Iustinopolitana: spomeniki gotske umetnosti na območju koprške škofije. Koper, Pokrajinski muzej.
- Veneto (2005):** Veneto. Guide rosse TCI. Milano, Touring Club Italiano.
- Wolters, W. (1976):** La scultura veneziana gotica (1300–1400). Venezia, Alfieri.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2005-10-02

UDK 75.045(497.4/.5 Istra)"14"

MRTVAŠKA PLESA V BERMU IN HRASTOVLJAH. PRISPEVKI K IKONOGRAFIJI MOTIVIKE PLESA SMRTI V ISTRSKI SLIKARSKI ŠOLI

Tomislav VIGNJEVIĆ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: tomislav.vignjevic@zrs-kp.si

IZVLEČEK

V istrskem slikarstvu poznega srednjega veka sta ohranjena dva Mrtvaška plesa, ki sta ikonografsko zelo zanimiva in specifična. V okviru tega ikonografskega motiva, ki je bil zelo razširjen po celotnem evropskem prostoru 15. stoletja, sta Mrtvaška plesa v Marijini cerkvi v Bermu, ki ga je leta 1474 naslikal Vincent iz Kastva, in v cerkvi sv. Trojice v Hrastovljah, delo Janeza iz Kastva iz leta 1490, s svojo solidno ohranjenostjo in zanimivim povezovanjem različnih ikonografskih tradicij pomembna primera tega značilno poznosrednjeveškega motiva, ki se je ohranil še v čas zgodnjega novega veka. Mrtvaški ples v Bermu se navezuje na taki imenovano baselsko skupino, na mrtvaške plese, ki so nastali sredi 15. stoletja v tem mestu, medtem ko hrastoveljski primer izpričuje zgledovanje po francoski ikonografski tradiciji. Oba Mrtvaška plesa vsebujeta tudi marsikatero italijansko ikonografsko značilnost, zaradi česar sta izjemna v ikonografiji tega motiva v Evropi 15. stoletja.

Ključne besede: Mrtvaški ples, Beram, Hrastovlje, stanovi, ikonografija

LA DANZE MACABRI DI VERMO E CRISTOGLIE. CONTRIBUTI ALL'ICONOGRAFIA DEL MOTIVO DELLA DANZA MACABRA NELLA SCUOLA ISTRIANA

SINTESI

Nell'ambito delle opere con il motivo di Danza Macabra, tema tipicamente tardo-medievale diffuso nel Quattrocento nell'intero spazio europeo ma presente anche nella prima età moderna, si distinguono nella pittura istriana del tardo medio evo, grazie al buono stato di conservazione e soprattutto ad una particolare e curiosa fusione di diverse tradizioni iconografiche, la Danza Macabra nella Chiesa di S. Maria a Vermo, realizzata da Vincenzo da Castua, e quella nella Chiesa della Trinità a Cristoglie, dipinta da Giovanni da Castua nel 1490. La Danza Macabra di Vermo si ricollega al cosiddetto gruppo di Basilea ossia alle danze macabre realizzate in questa città a metà Quattrocento, mentre quella di Cristoglie si appoggia maggiormente alla tradizione iconografica francese. Il fatto che ciascuna delle due Danze contenga anche varie caratteristiche iconografiche italiane assegna ad ambedue le opere una posizione straordinaria nell'ambito delle rappresentazioni di questo motivo nell'Europa del Quattrocento.

Parole chiave: Danza Macabra, Vermo, Cristoglie, classi sociali, iconografia

V umetnosti poznega srednjega veka in renesanse je izjemno izstopajoča tematika smrti in minljivosti posvetnega življenja, ki se je še zlasti razširila po veliki epidemiji kuge sredi 14. stoletja. Motiviko *vanitas*, *ars moriendi*, srečanju treh živih in treh mrtvih ter številne druge na smrt in varljivost posvetnega bivanja osredotočene teme so ves čas poznega srednjega veka in renesanse spremljali mrtvaški plesi, ki so se v literaturi pojavili že sredi 14. stoletja in so se nato od začetka 15. stoletja tudi v slikarstvu izjemno hitro razširili po vsej Evropi. Najdemo jih na stenah cerkva in samostanov, kostnic in obzidij, na straneh iluminiranih rokopisov, v tiskanih knjigah in letakih ter na grafičnih listih. Mimoskopi in vernike v cerkvah so opozarjali, da ne smejo odvrniti pogleda od neizbežnega konca posvetnega življenja – bili pa so ali še vedno krasijo stavbe v Parizu, Berlinu in Londonu kot tudi v majhnih podružničnih cerkvah v podeželskih krajih.

Številni monumentalni mrtvaški plesi so bili predvsem zaradi sprememb okusa in dotrajanosti v času baroka, poznega 18. stoletja in kasneje uničeni in so pričevanja o njih ohranjena le še v grafikah in risbah.¹ Zato je toliko večji pomen dveh dokaj dobro ohranjenih mrtvaških plesov v Istri, v cerkvi sv. Marije na Škriljinah pri Bermu (Fučić, 1963, 28; Ivančević, 1965; Stelè, 1969, 125–210; Fučić, 1992, 95–103; Höfler, 1998a, 136–138), ki jo je leta 1474 po naročilu beramske bratovščine Device Marije poslikal Vincenc iz Kastva, in

v cerkvi sv. Trojice v Hrastovljah (Stelè, 1969, 237–242; Höfler, 1997, 91–98; 1998a, 138–140; Schefer, 2002; Zadnikar, 2002) s poslikavo Janeza iz Kastva iz leta 1490. Ta mrtvaška plesa s svojo ohranjenostjo, ikonografskimi specifikami in motivno raznolikostjo predstavljata izjemno pomembno pričevanje o mentalitetah, umetniških predstavah in dosežkih pokrajine, kjer so se prepletali lokalna slikarska tradicija Istre, vpliv slikarstva osrednje Slovenije in Srednje Evrope ter slogovne in ikonografske prvine italijanske umetnosti.

Beramska in hrastoveljska varianta mrtvaškega plesa združujeta figure in stanove v takšnem zaporedju in v tako specifičnih likovnih formulacijah, da verjetno nobena od njiju ni priredba ali pa kopija do sedaj znanih mrtvaških plesov, temveč gre pri obeh za povezovanje različnih ikonografskih tradicij. Vsebuje tudi številne elemente (na primer noša nekaterih upodobljenih oseb z značilnimi pokrivali, podoba gostilničarja s sodčkom v Bermu), ki nazorno dokazujejo, da je bila pri nastanku teh fresk izjemno pomemben tudi dejavnik lokalne istrske tradicije in ljudskega izročila.

Glede na dejstvo, da sta tako Vincent kot Janez iz Kastva v drugih prizorih v obeh cerkvah izdatno segala po grafičnih predlogah in jih povsem natančno kopirala (Prelog, 1961; Fučić, 1962; 1977; Höfler, 1998b), je to dokaj zanimiva posebnost obeh mrtvaških plesov teh kastavskih slikarjev. Povzemanje figur in tipov v obeh istrskih sprevodih smrti sega od Francije do Nemčije in

Sl. 1: Vincent iz Kastva, Mrtvaški ples, Sv. Marija na Škriljinah pri Bermu, 1474.

Fig. 1: Vincent of Kastav, Dance of Death, Church of St Mary, Škriljine near Beram, 1474.

¹ Npr. sloviti, mnogokrat kopirani sprevod smrti pri Aux SS. Innocents v Parizu iz ok. 1420 in še en starejši primer v istem samostanu, dva mrtvaška plesa v Baslu, v Ferrari, Strasbourgu, Bermu (delo švicarskega renesančnega slikarja Niklausa Manuela Deutscha), dva v Londonu, v drugi svetovni vojni pa sta bila uničena mrtvaška plesa v Lübecku in Ulmu in tako dalje.

Italije, kar je svojevrsten dokaz za specifičen položaj istrskega stenskega slikarstva, v katerem se zelo pogosto italijanske ikonografske in slogovne prvine povezujejo s severnimi, tako s posredovanjem grafičnih listov kot z vplivom slikarstva iz današnjega osrednjeslovenskega prostora na istrsko slikarsko tradicijo 15. stoletja.

Mrtvaški ples v Marijini cerkvi na Škriljinah pri Bermu poteka od leve proti desni strani, kjer spreved pričakuje kralj Smrt, ki igra na dude. Na levi ob njem je najprej (tako kot skoraj vedno v mrtvaških plesih) papež z mošnjo denarja, s katerim se želi odkupiti, za njim kardinal in nato škof. Šele nato prideta na vrsto kralj z žezlom s francosko lilijo in kraljica z denarjem v rokah. Sledijo krčmar s sodčkom, otrok, berač z romarskim klobukom, vitez v oklepu in trgovec ob pultu z denarjem.

Zanimiva je razporeditev klerikov v Bermu, kjer so na začetku trije najvišji predstavniki *sacerdotium* – papež, kardinal in škof, ter šele nato kralj in kraljica. Pri tem je zgovorno, da ni upodobljen župnik ali menih, temveč trije najvišji rangi cerkvene hierarhije. Zgled za ta izrazit poudarek na cerkvenih stanovih na začetku povorke plesa smrti je bil verjetno v Italiji, saj imata tovrstno začetno izpostavitve duhovniških stanov samo dva italijanska, sicer mnogo mlajša mrtvaška plesa v cerkvi San Stefano v Carisolu iz leta 1519 in v Chiesa di San Vigilo v Pinzolu iz leta 1539, ki ju je naslikal Simon de Baschenis. V teh dveh primerih je na začetku spreveda zaporedje cerkvenih stanov, papež, kardinal, škof, dekan in menih,² kar je verjetno posledica dejstva, da je bil pomen papeške kurije in duhovščine mnogo bolj prisoten v Italiji in je bila kritika teh stanov tem bolj aktualna. Cesar ali kralj sta zato šele na četrtem in ne na drugem mestu v sprevodu.

Na začetku povorke sta v Hrastovljah takoj za papežem kralj (in ne cesar!) in kraljica, nato pa duhovščina, kar je eden izmed najbolj razširjenih tipov mrtvaških plesov, ki je temeljil na alternaciji duhovnih in posvetnih stanov, kar je bilo značilno tako za francoske kot nemške mrtvaške plesse. Da je bila v mrtvaški ples na vidnem mestu vključena tudi duhovščina – ki je imela z zaobljubo neposredno povezavo s transcendentnim in bi laiki od nje lahko pričakovali, da se zaveda ničevosti posvetnih stvari in da se že za časa življenja pripravlja na smrt in zadnjo sodbo – je ena izmed značilnih kritičnih osti mrtvaških plesov. Laičnemu gledalcu je ta enakost vseh pred smrtjo lahko pomenila nekakšno tolažbo in kritiko prevzetnosti Cerkve. Izpostavljenost klerikov v mrtvaških plesih spada tako med evidentne primere kritike, saj je spreved gledalcu nazorno predstavil enak položaj pred smrtjo, kot ga je imela tudi duhovščina (Wolgastr, 1997,

199). Tedanjo družbo, kakršno je pred gledalce razprostrl mrtvaški ples, je razkril, da v soočenju s smrtjo izgine vsako stanovsko razlikovanje in da vsa družbena moč in oblast preide v nemoč pred smrtjo. V isti meri, s katero sta bila v teh upodobitvah vladajoči red in hierarhija s smrtjo ukinjena, pa sta bila istočasno tudi nazorno prezentirana in tudi potrjena (Kiening, 2003, 56).

S poudarkom na cerkveni hierarhiji je bila izražena določena kritičnost do cerkve, saj so v teh italijanskih mrtvaških plesih Simona de Baschenisa tisti, ki najprej pridejo na vrsto v sprevodu obsojenih na smrt, izključno predstavniki duhovščine. Postavljanje cerkvenih stanov na začetek spreveda je sicer značilnost frančiškanskih mrtvaških plesov, ki so ohranjeni le z besedili, kar naj bi bilo po nekaterih domnevah dokaz, da je bil neposredni vzor za nastanek teh dveh mrtvaških plesov nek izgubljeni, z grafikami okrašeni letak z nemško frančiškansko verzijo mrtvaškega plesa, ki izvira še iz 14. stoletja (Rosenfeld, 1974, 176). Vsekakor je to le domneva; dejstvo, da pa je morda bil izbran prav ta domnevni ikonografski vzor, verjetno ni stvar naključja, temveč lokalnih razmer in njegove primernosti za tamkajšnjim miselne in vrednostne predstave.

Antiklerikalna ost je bila tudi sicer pogosta v mrtvaških plesih poznega srednjega veka. Značilen primer so lesorezi v knjigi, ki jo je verjetno v Heidelbergu leta 1487 objavil Heinrich Knoblochster *Der doten dantz mit figuren clage*. Predstavniki posameznih stanov v besedilih, ki spremljajo lesoreze, obžalujejo svoje pehanje za posvetno slavo in bogastvom, kar je pri klerikih seveda še bolj kočljivo glede na njihovo posvečenost in zavezanost božji službi. Besedilo ob podobah je večkrat tako oblikovano, kot da za predstavnike stanov še obstaja možnost, da ubežijo smrti. S samoobtožbami in pokoro skušajo od sebe odvrniti smrt. Doktor kanonskega prava, v besedilu označen kot *groiſſer meister von pariß*, tako pravi, da bi moral bolj skrbeti za lastne grehe in ne toliko za znanost.

Značilno pa je, da je za duhovniški osebi, ki sta v besedilu označeni kot pozitivni in nista izpostavljeni očitkom Smrti (te pa sta samo dve, denimo "dobri menih"), smrt pozitivna izkušnja. Dobri menih tako pravi: "Darumb der dott ist myr eyn trost,/ Nun werden ich frijhe und gantz erloist" ("Zato je smrt zame tolažba,/ zdaj bom svoboden in povsem odrešen"). Večina besedil pri Knoblochsterju je nedvoumno uperjenih proti duhovščini, ki jo eksplicitno kritizira, zelo zgovorno pa je dejstvo, da je kritika posvetnih stanov neprimerno bolj mila (Wolgastr, 1998, 201–202).

Obsodba Cerkve v delih likovne umetnosti torej ni

2 V Pinzolu so označeni z napisi pontifice, cardinale, vescovo, sacerdote, fraticello, nato pa prideta na vrsto imperatore in r è, regina, duca, medico, guerriero, rico avaro, giovane, mendicante, monaca, gentildonna, vecchia, fanciullo. V Carisolu pa so papež, kardinal, škof, dekan, menih in šele nato kralj (fancoski), cesar, grof, vitez, oderuh, mladenič, pohabljenec, otrok, nuna, mladenka, meščanka in nerazločljivi drugi stanovi. Gl. Hammerstein, 1980, 196–197.

Sl. 2: Janez iz Kastva, Mrtvaški ples, Sv. Trojica, Hrastovlje, 1490.

Fig. 2: John of Kastav, Dance of Death, Church of the Holy Trinity, Hrastovlje, 1490.

Sl. 3: Berač, Heidelbergška lesorezna knjiga, Heidelberg, Universitätsbibliothek (Cpg 438), ok. 1460.

Fig. 3: Beggar, Heidelberg block-book, Heidelberg, Universitätsbibliothek (Cpg 438), around 1460.

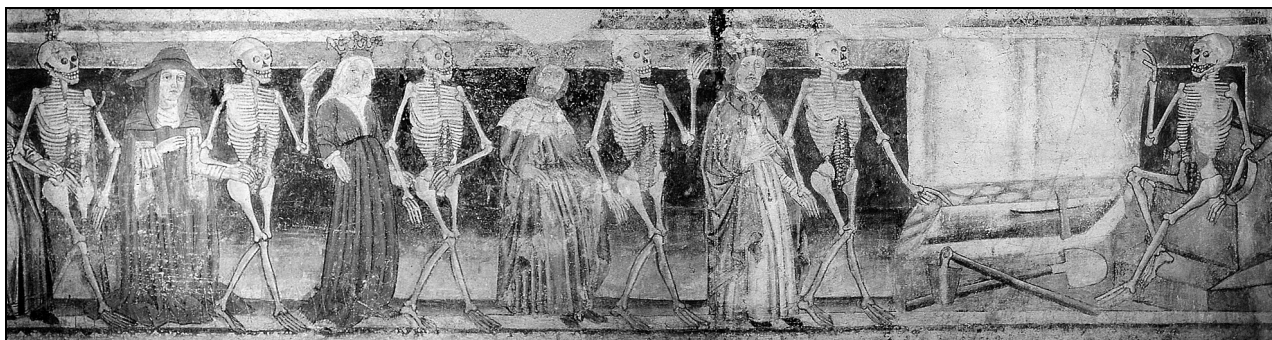
bila nikakršna redkost in je v Italiji znotraj makabreskne tematike prišla najbolj do izraza v mrtvaškem plesu v cerkvi Santa Maria della Neve v kraju Pisogne iz leta 1486, kjer so posvetni stanovi opredeljeni kot tisti, ki v nasprotju s cerkvenimi stanovi izpričujejo svoje zavračanje posvetnih dobrin, kar eksplicitno pojasnjuje napis na freski. Osebe so razporejene v dve vrsti. Prvo sestavljajo kleriki na čelu s papežem in ponujajo denar kot odkupnino pred smrtjo, ki jo simbolizira okostnjak z

lokom, ki ravno izstreljuje puščico v papeža. V drugi vrsti so laiki s cesarjem na začetku, ki sledijo Kristusu in Mariji in nad katerimi je smrt izgubila svojo oblast. Nad njimi je napis *Noi spregeremo dunque li danari, perchè per essi non possumo campare* (Mi zatorej preziramo denar, kajti ta ni smisel našega bivanja). Ta antiklerikalni mrtvaški ples izpostavlja laike kot prave naslednike Kristusa oziroma izpričuje ghibellinske, cesarju in posvetni oblasti naklonjene politične predstave naročnikov (Cosacchi, 1965, 796; Rosenfeld, 1974, 174).

Ena izmed značilnosti italijanskih mrtvaških plesov je, da v njih skoraj nikoli ne naletimo na figuro kmeta (Corvisier, 1968, 495). S tega stališča je zelo zanimivo dejstvo, ki zopet napotuje na vpliv Italije, da noben istrski mrtvaški ples ne vsebuje figure kmeta, predstavnika tedaj najbolj mnogoštevilnega stanu. Kmečki stan je vedno zastopan v francoskih in nemških mrtvaških plesih, za vpliv Italije v Istri pa je zelo zgovorno dejstvo, da ga ne najdemo ne v Hrastovljah ne v Bermu in je kritična ost, vsebovana v samih temeljih pomena mrtvaškega plesa, usmerjena predvsem na predstavnike cerkvene in posvetne oblasti, duhovščino in trgovce.

Mrtvaški ples v Bermu je sinteza različnih ikonografskih tradicij. Trditev, da se morfološko povsem prekriva z desetletje mlajšimi freskami v Clusonu pri Bergamu (Höfler, 1998a, 138), le delno ustreza najbolj splošni obliki prevoda, saj najdemo v Bermu številne povsem drugačne prvine. Razgibanost, vehementna gestikulacija in muziciranje okostnjakov napotujejo na ikonografsko tradicijo nemških mrtvaških plesov. Poleg tega je mrtvaški ples v Clusoneju značilen spoj dveh tradicij, saj je vključen v Triumf smrti, torej značilno italijanski poznosrednjeveški in renesančni motiv (Terraroli, 1989).³ V zgornjem delu freske so ob triumfirajoči smrti zbrani predstavniki cerkvene in posvetne oblasti s

³ Terraroli domneva francoski in ne nemški vzor za mrtvaški ples v Clusoneju, saj je v nemški ikonografski tradiciji tega motiva mnogo bolj poudarjen divji ples in muziciranje okostnjakov, kar pa je zopet značilnost beramskega mrtvaškega plesa.

cesarjem in papežem na čelu. Tu so upodobljeni le zastopniki prvih dveh redov, *ordo oratores* in *ordo bellatores*, medtem ko so v mrtvaškem plesu spodaj zastopani le predstavniki tretjega stanu, med katerimi ni ne duhovščine ne plemstva in posvetnih vladarjev.

Ti se v umirjenem, skorajda slovesnem sprevodu parov premikajo v smeri od leve strani k desni (ta smer sprevoda je posebnost, ki je prisotna tudi v obeh istrskih mrtvaških plesih), figure smrti pa v Clusoneju ne izvajajo vehementnih gest, ne plesa in igranja na različna glasbila, kot je to v Bermu. Razgibana gestikulacija in muziciranje okostnjakov v tem istrskem primeru brez dvoma izhaja iz nemškega tipa mrtvaških plesov, predvsem iz baselske skupine, kjer celoten sprevod z divjo razgibanostjo in muziciranjem okostnjakov spominja na karnevalska rajanja, v katerih je bilo spreobrnjeno visoko in nizko ter sveto in profano.⁴

Poleg te podobnosti tudi predstavniki stanov beramskega mrtvaškega plesa neposredno napotujejo na mrtvaški ples v Großbaslu oziroma baselske skupine. Oseba, ki stoji ob mizi z denarjem in vrčem, ni običajen trgovec, temveč vključuje tudi pomenski spekter oderuha, ki je upodobljen podobno – ob prodajni mizi oziroma pultu, na katerem so kovanci – kot v izjemno vplivnem mrtvaškem plesu v ženskem samostanu Klingental v Baslu (Kleinbasel), kjer je z besedilom natančno označen kot oderuh (Wucherer) (Hammerstein, 1980, 188–189, sl. 93–94, 259–264). Podobno figuro najdemo v nekaj desetletij starejših (ok. 1440) freskah v dominikanskem samostanu v Baslu (Großbasel) (Hammerstein, 1980, 183–188, sl. 133, 135–136, 153–154; Egger, 2000, 43–55), ki so bile vzor tudi za freske v Klingentalu. Žal sta bila oba Mrtvaška plesa v Baslu večkrat preslikana in kasneje še uničena, tako da sta ohranjena le v kasnejših kopijah na grafičnih listih in v risbah.

Takoj poleg trgovca je v Bermu vitez v oklepu, ki je zelo blizu obema upodobitvama vitezov v tako imenovani Heidelbergski lesorezni knjigi (*Heidelberger Block-*

buch) iz leta 1465, saj sta njegova čelada in oklep (še zlasti nenavadno oblikovan na komolcih in kolenih) brez dvoma povzeta po tem lesorezu iz serije, ki je nastala v Baslu in se zgleduje po großbaselskem mrtvaškem plesu, ki ga je ustvaril slikar iz bližine Konrada Witz (Egger, 2000, 47; 1996, 22–27). Podobno je tudi z ambivalentno figuro hromea berača oziroma romarja z značilnim klobukom z *vera icon*, Petrovimi ključi in še eno romarsko podobo. V Heidelbergski lesorezni knjigi se ta tako kot v Bermu opira na bergle in ima na glavi

Sl. 4: Vitez, Heidelbergška lesorezna knjiga, Heidelberg, Universitätsbibliothek (Cpg 438), ok. 1460.

Fig. 4: Knight, Heidelberg block-book, Heidelberg, Universitätsbibliothek (Cpg 438), around 1460.

4 Za karnevalsko komponento v nekaterih mrtvaških plesih gl. Kaiser, 1993, 93–118; Kiening, 2002, 62–63. Na podobno st z baselsko skupino v figurah okostnjakov, ki igrajo na inštrumente, je opozoril že Hammerstein, 1980, 193.

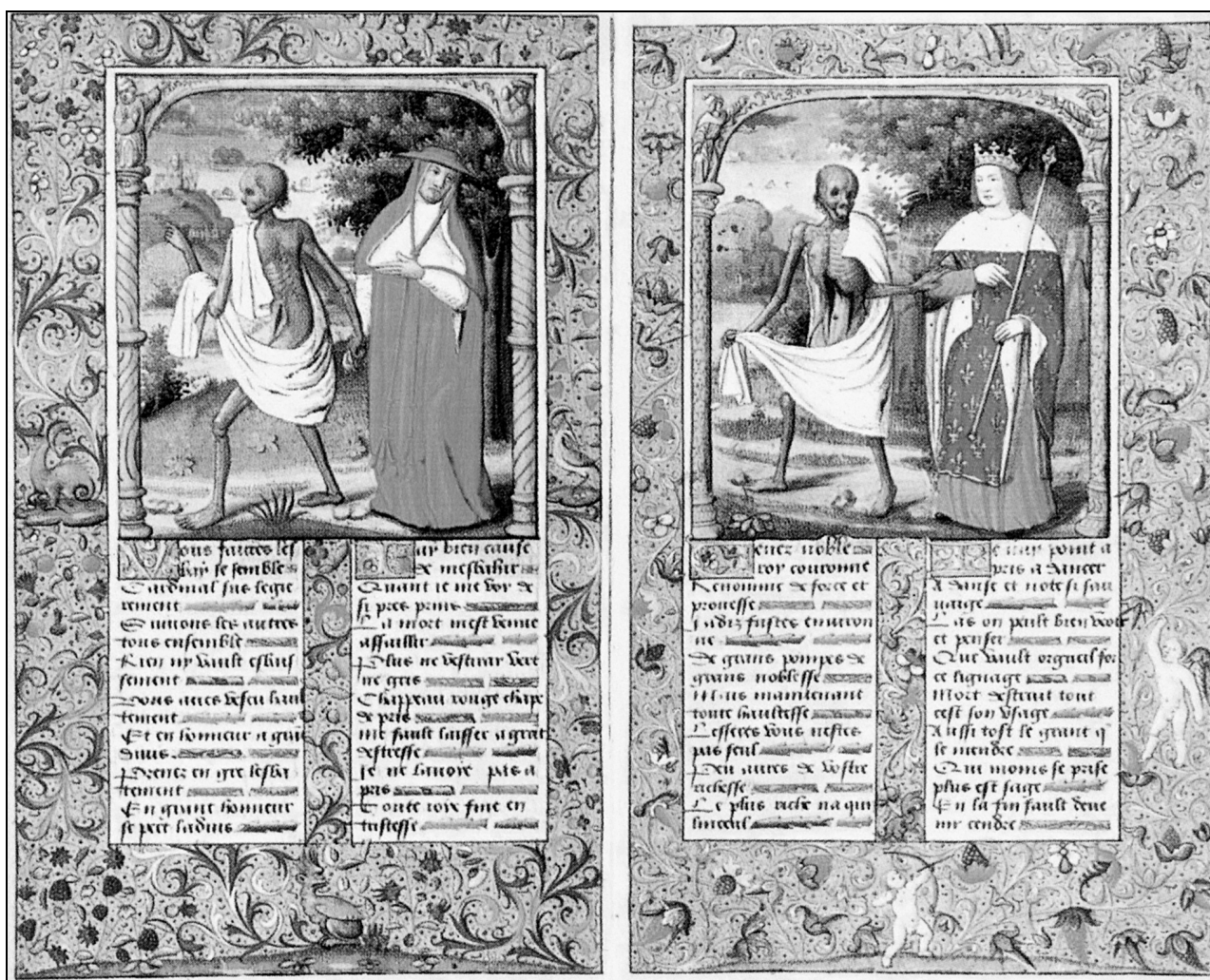

romarski klobuk z Jakobovo školjko in je zatorej podobno koncipiran kot naš istrski primer. Zelo podobna je tudi figura berača v Hrastovljah. Oba se zopet razlikujeta od francoskega tipa upodabljanja berača in romarja, kakršen izhaja iz fresk v Aux SS. Innocents v Parizu in je v lesorezu ponovljen v tisku Antoina Vérarda iz okoli leta 1490, kjer je berač upodobljen klečeč ob oderuhu, ki mu daje miloščino, s čemer se slednji želi odkupiti pred smrtjo (Hammerstein, 1980, 174–175, sl. 49).

V beramski cerkvi je desno od Mrtvaškega plesa upodobljeno kolo sreče s Fortuno s prevezo na očeh, ki vrti kolo, na katerem so predstavniki različnih stanov. Freska je zaradi kasneje vstavljenega okna močno poškodovana. Roko personifikacije Sreče vodi Kristus s pomočjo vrvi. S tem motivom je dopolnjena pomenska razsežnost minljivosti posvetne moči, ki je ena izmed lastnosti mrtvaških plesov. Kolo sreče je prav tako

ikonografski motiv, ki izpričuje varljivost in minljivost tuzemskega bivanja in opozarja na naključne, hitre spremembe, ki so posledica slepe sreče. Motiv izvira iz antike, krščanstvo pa je njegovo pogansko vero v moč Fortune priredilo tako, da je v srednjeveških upodobitvah pogosto upodobljena Kristusova roka, ki usmerja njeno delovanje (Doren, 1924, 126).

Vincent iz Kastva je v tem prizoru natančno posneval levo polovico bakroreza nizozemskega grafika Mojstra s svitki, ki je nastal 1460. leta, na katerem je upodobljeno kolo sreče s Fortuno in stanovsko drevo (Fučić, 1992, 119–121; Lehrs, 1921, 87). Na desni polovici grafičnega lista je upodobljen čoln s stanovskim drevesom, v krošnji katerega sede predstavniki treh redov, vanje pa Smrt v podobi okostnjaka uperja lok s puščico. Zanimivo je, da je okostnjak v bakrorezu nizozemskega mojstra močno vplival na figure smrti v beramskem Mrtvaškem plesu, zlasti v načinu upodab-

Sl. 5: Kardinal in kralj, Bibliothèque nationale de France (ms. Fr. 9952), ok. 1490.

Fig. 5: Cardinal and King, Bibliothèque nationale de France (ms. Fr. 9952), around 1490.

ljanja lobanj in nog, kar zopet dokazuje zgledovanje po delih severne poznogotske umetnosti.⁵

Na levi strani sta pred začetkom mrtvaškega plesa upodobljena Adam in Eva ob drevesu spoznanja, na katerem se vije kača, ali izvirni greh prvih staršev, ki je tudi razlog za smrt in posvetno trpljenje človeške vrste. Vsemogočnost in neizbežnost smrti je nato predstavljena z mrtvaškim plesom, kolo sreče na njegovi desni pa nazorno prikazuje, kako so vse posvetne stvari izpostavljene muhavi volji Sreče, ki lahko vladarja na vrhu kolesa in posvetne moči v hipu pošlje na dno družbene lestvice oziroma v grob, ki je zelo pogosto, tudi v Bermu in pri Mojstru s svitki, upodobljen pod kolesom. Ti trije prizori na zahodni steni cerkve so med seboj pomensko usklajeni in se dopolnjujejo, vodilna tema pa je varljivost, minljivost posvetnega blagostanja in vsemogočnost smrti.

V primerjavi z mrtvaškim plesom v Bermu je hrastoveljska, več kot dve desetletji mlajša inačica tega motiva, v izraznosti celote in v posameznih parih veliko bolj umirjena in skorajda slovesna. Okostnjaki ne izvajajo vehementnih gibov, ampak zgolj kažejo z levico v smeri groba in kralja Smrti na prestolu, proti kateremu se umirjeno pomika sprevod. Tudi tu je na začetku papež, a sta (drugače kot v Bermu) takoj za njim kralj in kraljica, nato kardinal, škof in menih ali učenjak s knjigo, trgovec ali verjetneje zdravnik, ki sega v torbo z denarjem, da bi podkupil smrt, meščan pri istem dejanju, nato mladenič v modnem oblačilu in z mečem (orožje ga označuje kot viteza), hromi berač in na koncu otrok, ki stopa iz zibelke. Tako se izmenjujejo cerkveni in posvetni stanovi, kar je tudi najbolj razširjena oblika tega motiva severno od Alp.

Celota vsebuje marsikateri detajl, ki je zelo blizu francoskim mrtvaškim plesom. Oblačilo kralja v Hrastovljah zelo spominja na nošo francoskih kraljev, kakršno najdemo v številnih grafikah in iluminiranih rokopisih, ki so se zgledovali po slovitem mrtvaškem plesu v Aux Saints Innocents v Parizu. V rokopisu v Bibliothèque nationale de France (ms. Fr. 9952) je podoba kardinala in kralja, obe pa izhajata iz figuralnega vira pariških fresk mrtvaškega plesa (Wunderlich, 2001, 22–23). Rokopis je nastal po letu 1490 in je v figuralni dispoziciji blizu hrastoveljskim freskam. Verjetno sta imeli obe slikarski celoti skupen vir v starejših francoskih delih. Značilne so barve, hermelinovo krzneno ogrinjalo okoli ramen, oblika krone in slovesna drža kralja, ki se močno razlikuje od podobe vladarja v beramskem sprevodu. Podoba kralja v Bermu, ki drži žezlo z lilijo,

kar ga označuje kot francoskega vladarja, je mnogo bliže nemškim upodobitvam, predvsem zopet grafiki v Heidelberški lesorezni knjigi, kot pa francoskim vzorom.⁶

Zgledovanje po umetninah, ki so nastala po vzoru mrtvaškega plesa v Aux Saints Innocents, izpričujejo tudi nekatere druge figure v Hrastovljah. Figuri trgovca z mošnjo denarja, s katerim se želi odkupiti, in meniha s knjigo sta očitno blizu stanovu v francoskih mrtvaških plesih, saj najdemo zelo podobni figuri v pariški grafiki ob koncu 15. stoletja, predvsem v koloriranem grafičnem ciklu Antoina Vérarda, ki je nastal okoli leta 1485 (Hammerstein, 1980, sl. 51).

Pri teh predstavnikih različnih stanov hrastoveljskega mrtvaškega plesa ne gre za natančne kopije kot v številnih drugih prizorih v tej cerkvi, temveč za zgledovanje tako v tipih zastopnikov stanov, atributih, noši in celovitem slikarskem podajanju figur, ki so v delu Janeza iz Kastva poenostavljene, prirejene in prilagojene lokalnim predstavam in okusu.

Povsem na začetku sprevoda v Hrastovljah, ki poteka od leve strani stene, je otrok, ki stopa iz zibke in ga okostnjak drži za roko. V ikonografiji mrtvaškega plesa je motiv otroka v zibki, ki je značilen za francoske verzije te teme, in sicer vse od plesa smrti v frančiškanskem samostanu Aux SS. Innocents v Parizu iz časa okoli leta 1424–5 ter nato v številnih kopijah in priredbah tega izjemno vplivnega primera, tako v lesorezih (npr. pri Guyotu Marchantu iz leta 1485 ali pri Antoinu Vérardu iz leta 1485 in nato še 1490) kot v freskah v Mesley-le-Grenet pri Chartresu iz časa okoli leta 1500. Ta motiv se kot rdeča nit vije skozi vse francoske upodobitve mrtvaških plesov v slikarstvu 15. in začetka 16. stoletja, tako v freskah v La Chaise-Dieu okoli leta 1415 (v tej povorki otrok leži povit v plenice) ali pa v cerkvi v kraju La Ferté-Loupière v Burgundiji iz začetka 16. stoletja (Utzinger, 1996, 151).

V nemških likovnih upodobitvah mrtvaških plesov, kjer je tudi skoraj vedno v zaporedju stanov in starostnih obdobij upodobljeno dete, je le-to vedno upodobljeno golo in stoječe ob okostnjaku, ki ga skoraj vedno drži za roko (Oosterwijk, 2002, 162–180). Tako je na primer v Heidelberški lesorezni knjigi (*Heidelberger Blockbuch*), ki je nastala v Baslu leta 1465 in je bila neposredni vzor za freske na zunanjščini kostnice v Metnizu na Korškem iz začetka 16. stoletja (Hammerstein, 1980, 191–192; Höfler, 1998a, 141), ali v inkunabuli *Der doten dantz mit figuren clage*, ki jo je leta 1487 objavil Heinrich Knoblochtzter (Rosenfeld, 1974, 230–254).

5 Okostnjaki v Bermu se torej v svoji formi ne zgledujejo po italijanskih, kot je napačno domneval Hammerstein, 1980, 193. Ravno tako Kralj smrt ob grobu na koncu sprevoda, ki igra na dudu, ni izključno italijanski motiv, kot meni isti avtor, saj je (bila) podobna figura z dudami med drugim tudi v Lübecku/Revalu in v La Chaise-Dieu.

6 Za primerjavo s podobo kralja v Hrastovljah gl. na primer ustrezno figuro v grafičnem ciklu Guyota Marchanta, ki je bil natisnjen v Parizu leta 1485, gl. Wunderlich, 2001, 20.

Podobno kot v Heidelberški lesorezni knjigi je tudi v Bermu dete upodobljeno golo, stoječe ob okostnjaku.

Ena redkih izjem v nemškem prostoru je mrtvaški ples slikarja in kiparja Bernta Notkeja v Lübecku (nastal leta 1463 in uničen med drugo svetovno vojno) in njegova ponovitev v Talinu (Revalu) iz sedemdesetih let 15. stoletja, vendar pa je ta Notkejev mrtvaški ples nastal po francoskih vzorih oziroma predlogah, kar dokazujejo številne podobnosti z mrtvaškim plesom v Meslay-Le-Grenet nedaleč od Chartresa (Vogeler, 1983, 105–108). Otrok v zibelki, kakršnega najdemo tudi v Hrastovljah, je tako značilen motiv za francosko slikarstvo 15. in začetka 16. stoletja. Skupaj z drugimi predstavniki stanov in starostnih obdobij v tem istrskem mrtvaškem plesu priča o zgledovanju po umetninah francoskega izvora, ki so bile posredovane verjetno z grafiko, kar je dokaj redka zanimivost, ki pa nikakor ni osamljena v makabresni tematiki slikarstva tostran Alp.

Značilen primer zgledovanja po francoski grafiki s tematiko mrtvaškega plesa v Italiji je poslikava v cerkvi v San Silvestro ad Iseo pri Bresci. Te sicer slabo ohranjene freske, nastale okoli leta 1500, so natančni posnetki grafik v knjigi *Livres d'Heures à l'usage de Rome*, ki jo je leta 1488 v Parizu natisnil tiskar Philippe Pigouchet (Terraroli, 1989, 36–37; Sina, 2002). Grafike v tej inkunabuli pa so zopet priredbe pariškega mrtvaškega plesa v samostanu Aux Saints Innocents v Parizu. Zgledovanje po teh knjižnih ilustracijah, v katerih so upodobljene dvojice, sestavljene iz predstavnikov posameznih stanov in figur smrti, je značilno za veliko geografsko mobilnost

posameznih likovnih vzorov, ki so lahko vplivali na nove upodobitve v povsem drugačnih umetnostnih in geografskih okoljih, v tem primeru v odročnem kraju v Lombardiji.

Gledano celovito na ikonografijo mrtvaških plesov je moč s precejšnjo gotovostjo domnevati, da je pri popularnosti tako besedil kot podob mrtvaškega plesa obstajal izjemno širok spekter posameznih figur in kompozicijskih tipov, ki so bili glede na namen in regionalne posebnosti lahko na novo sestavljeni in kombinirani. S posredovanjem grafičnih listov, tiskanih knjig z lesorezi in iluminiranih rokopisov so posamezni ikonografski tipi lahko bili pobudniki za nastanek novih celot in so lahko v povsem drugačnem okolju in v drugi umetniški tradiciji posredovali nove likovne in ikonografske elemente.

Oba mrtvaška plesa v Istri, tako beramski kot hrastoveljski, se v natančnejši analizi izkažeta kot nekakšna sinkretična združitve elementov oziroma ikonografskih tipov, ki izhajajo tako iz umetnosti onkraj Alp kot iz Italije. Njuna izvirnost in specifika pa je prav v povezovanju različnih vplivov v umetniški celoti, ki se v Bermu navezuje predvsem na tako imenovano baselsko skupino mrtvaških plesov, v Hrastovljah pa so izpričani elementi francoske ikonografske tradicije plesa smrti. Znotraj ikonografije mrtvaškega plesa v Evropi sta istrska mrtvaška plesa zanimiva obogatitev tega nekdanj izjemno razširjenega motiva, ki je izpričan z nekaj manj kot sto po vsej Evropi razširjenih primerov.

THE DANCES OF DEATH OF BERAM AND HRASTOVLJE. CONTRIBUTION TO THE ICONOGRAPHY OF THE DANCE-OF-DEATH MOTIF IN THE ISTRIAN PAINTING SCHOOL

Tomislav VIGNJEVIĆ

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: tomislav.vignjevic@zrs-kp.si

SUMMARY

The Istrian painting from the 15th century is characterised by the intertwinement of various iconographic and stylistic traditions, including the influence exerted by painters from Italy and central and northern Europe. This broad iconographic range can also be observed in the Dances of Death adorning the Church of St Mary in the Croatian village of Beram and the Church of the Holy Trinity in the Slovene village of Hrastovlje. The former was painted by Vincent of Kastav and his workshop in 1474 and the latter by John of Kastav in 1490. Though combining a variety of different styles, both frescoes form consistent wholes, and owing to their good state of preservation and specific iconography present important examples of this wide-spread iconographic motif that used to be very popular in the past.

With its entire disposition of figures being similar to that of the Dance of Death of Clusone, the Dance of Death of Beram is related to the Italian tradition on the one hand, while its individual representatives of social classes and animated portrayal of skeletons playing music are clearly modelled on the works of art by the so-called Basel group. The latter include two Dances of Death, unfortunately preserved only in reproduction, and a woodcut book from 1460 boasting illustrations that were modelled on the Dance of Death painted on the walls of the Dominican Monastery in Basel. The influence of the Dances of Death of Upper Rhineland can be observed in the figures representing the beggar and the knight and partly also in that of the merchant or usurer.

Just like the Beram frescoes, the Hrastovlje Dance of Death also exhibits resemblance to that of Clusone, both in its general configuration and direction of the procession (from left to right, which is a rare instance). On the other hand, its individual figures have some French iconographic elements. The French tradition is based on the remarkable Dance of Death of Paris from the beginning of the twenties of the 15th century, which has been copied several times and reproduced in graphic sheets. It is not surprising that its imitations can be found even in faraway places such as Hrastovlje, as well as Tallin and Reval. A typical feature of French iconography is a child in the cradle as the first figure in the procession. Other similarities include the portrayal of the representatives of various estates, such as the king and the cardinal. Though slightly adapted and schematic in the case of Hrastovlje, they still bear resemblance to their French models.

Key words: Dance of Death, Beram, Hrastovlje, estates, iconography

LITERATURA

Corvisier, A. (1969): Le représentation de la société dans les danses des mortes du XVe au XVIIe siècle. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XVI/ 1969. Paris, 489–535.

Cosacchi, S. (1965): Makabertanz. Der Totentanz in Kunst, Poesie und Brauchtum des Mittelalters. Maisenhaim an der Glann.

Doren, A. (1924): Fortuna im Mittelalter und in der Reanissance. Vorträge der Bibliothek Warburg 1922–1923. Leipzig.

Egger, F. (1996): Mittelalterliche Totentanzbilder. V: Todesreigen – Totentanz. Die Innerschweiz im Bahnkreis barocker Todesvorstellungen. Luzern, Raebler Verlag, 9–34.

Egger, F. (2000): Der Baseler Totentanz. V: "Ihr müßt alle nach meiner Pfeife Tanzen". Totentänze vom 15. bis 20. Jahrhundert aus den Beständen der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel und der Bibliothek Otto Schäfer Schweinfurt. Wiesbaden, Harrassowitz.

Fučić, B. (1962): Grafički listovi "Majstora sa svicima" u kastavskoj radionici. *Bulletin za likovne umjetnosti JAZU*, X/ 1962, 3. Zagreb, 177–186.

Fučić, B. (1963): Istarske freske. Zagreb, Izdavačko poduzeće.

Fučić, B. (1977): Biblia pauperum i istarske freske. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v., XVIII/1977. Ljubljana, 143–152.

Fučić, B. (1992): Ivan iz Kastva. Zagreb – Pazin, Kršćanska sadašnjost – Istarsko književno društvo "Juraj Dobrila".

Hammerstein, R. (1980): Tanz und Musik des Todes. Die mittelalterliche Totentänze und ihr Nachleben. Bern – München, Francke Verlag.

Höfler, J. (1997): Srednjeveške freske v Sloveniji, II.: Primorska. Ljubljana, Družina.

Höfler, J. (1998a): Mittelalterlichen Totentanzdarstellungen im Alpen-Adria Raum. V: Wenninger, M. J. (ed.): Du gouter töt. Sterben im Mittelalter – Ideal und Realität. Klagenfurt, Wieser Verlag, 131–144.

Höfler, J. (1998b): O grafičnih virih za freske v Hrastovljah. *Acta historiae artis Slovenicae*, III/1998. Ljubljana, 23–38.

Ivančević, R. (1965): Beram. Beograd, Izdavački zavod Jugoslavija.

Kaiser, G. (1993): Totentanz und verkehrte Welt. V: Link, F. (ed.): Tanz und Tod in Literatur und Kunst. Berlin, Duncker & Humblot Verlag, 93–118.

Kiening, Ch. (2003): Das andere Selbst. Figuren des Todes an der Schwelle zur Neuzeit. München, Wilhelm Fink Verlag.

Lehrs, M. (1921): Geschichte und kritischer Katalog des Deutschen, Niederländischen und Französischen Kupferstichs im XV. Jahrhundert, IV. Wien, Gesellschaft für vervielfältigende Kunst (reprint Klaus, Nadeln/Liechtenstein (1969)).

Oosterwijk, S. (2002): "Muss ich tanzen und kann nit gan". Das Kind im Mittelalterlichen Totentanz. *L'art macabre. Jahrbuch der Europäischen Totentanz-Vereinigung*, III/2002. Düsseldorf, 162–180.

Prelog, M. (1961): Neki grafički predlošci zidnih slikarstva u Bermu. *Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti*, III/1961. Zagreb, 3–8.

Rosenfeld, H. (1974): Der mittelalterliche Totentanz. Entstehung-Entwicklung-Bedeutung. Köln – Wien, Böhlau Verlag (3. izboljšana izdaja).

Schefer, J. L. (2002): A propos des fresques de Hrastovlje – notes sur le programme iconographique. *Annales – Anali za istrske in mediteranske študije*, 12, 2002, 2. Koper, 255–268.

Sina, F. (2002): L'impiego delle publicationi a tema macabro d'oltralpe quale fonte di ispirazione nell' arte italiana del XV e XVI secolo. La Danza macabra in San Silvestro ad Iseo. *Quaderni della Biblioteca*, V/2002. Pisogne, 57–66.

Stelè, F. (1969): Slikarstvo v Sloveniji od 12. do 16. stoletja. Ljubljana, Slovenska matica.

Terraroli, V. (1989): Il ciclo dei temi macabri a Clusone: problemi critici e iconografici. *Arte Lombarda*, III/1989. Milano, 15–41.

Uttinger, B., Uttinger, H. (1996): Itinéraires des Danses macabres. Paris, Editions J. M. Garnier.

Vogeler, H. (1993): Zum Gemälde des Lübecker und des Revaler Totentanzes. V: Freytag, H. (ed.): Der Totentanz der Marienkirche in Lübeck und der Nikolaikirche in Reval (Tallin). Köln – Weimar – Wien, Böhlau Verlag, 73–108.

Welzel, B. (1997): Niederländische Kupferstiche des 15. Jahrhunderts. V: Welzel, B., Franke, B. (eds.): Die Kunst der burgundischen Niederlande. Eine Einführung. Berlin, Reimer Verlag.

Wolgast, E. (1997): Die Klerus Darstellungen in den Oberdeutschen Totentänzen und Holbeins "Bildern des Todes". V: Krimm, K., Jahn, H. (eds.): Bild und Geschichte. Studien zur politischen Ikonographie. Sigmaringen, Jan Thorbecke Verlag, 197–219.

Wunderlich, U. (2001): Der Tanz in der Tod. Totentänze vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Freiburg im Breisgau, Eulen Verlag.

Zadnikar, M. (2002): Hrastovlje. Romanske arhitektura in gotske freske. Ljubljana, Družina.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2004-10-19

UDK 398.4:904(497.4-14)

ŠEMBIJLA NA RIMSKIH CESTAH. O MITOLOŠKEM PREŽITKU IN ARHEOLOŠKEM INDIKATORJU NA KRASU IN V BRKINIH

Katja HROBAT

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, SI-1000 Ljubljana, Zavetiška 5
e-mail: katja.hrobat@guest.arnes.si

IZVLEČEK

V raziskavi o razmerju med arheologijo oziroma arheološkimi ostanki v krajini in ustnim izročilom na območju zahodnih Brkinov z Matarskim podoljem in Vremsko dolino je pozornost zbudil ljudski lik, imenovan Šembilja. Posebno zanimiv je folklorni motiv za arheologa, saj se po raziskavah sodeč lik Šembilje lepi na najstarejše, rimske in prazgodovinske, cestne sledi. Hkrati predstavlja Šembilja izziv tudi na mitološkem področju, saj se v njej skrivajo ostanki starih verovanj, najverjetneje staroslovanskih. Pričujoči članek predstavlja povzetek poglavja iz diplomskega dela, v katerem so zbrana ljudska pričevanja o Šembilji, tako iz terenskih anket kot iz literarnih virov. "Šembiljine poti" so analizirane v okviru arheološke problematike najstarejše cestne mreže na Krasu in v Brkinih. V drugem delu prispevka avtorica analizira ljudske predstave o Šembilji in možnosti njenega mitološkega izvora.

Ključne besede: Šembilja, ustno izročilo, rimske ceste, kolesnice, gromovnik, Perun, Sv. Elija, hudič, prežitek, Brkini, Kras

LA SIBILLA SULLE VIE ROMANE. LE ORME MITOLOGICHE E L'INDICATORE ARCHEOLOGICO NEL CARSO E NELLA BIRCHINIA

SINTESI

Nell'ambito degli studi sul rapporto tra le vestigia archeologiche del luogo e la tradizione orale nell'area occidentale della Birchinia con la Valsecca di Castelnuovo e la Valle di Vreme attira l'attenzione la figura popolare chiamata Sibilla (Šembilja). Questo motivo folcloristico si è rivelato interessante in particolare per gli archeologi in quanto appare in connessione con le più antiche tracce di reti stradali risalenti ai tempi romani e anche più indietro nella storia. Considerato che racchiude in sé le vestigia delle vecchie credenze, molto probabilmente appartenenti agli antichi Slavi, il personaggio della Sibilla rappresenta una sfida anche nel campo della mitologia. Il presente contributo è il riassunto di un capitolo tratto dalla tesi di laurea dell'autrice, nella quale sono raccolte testimonianze popolari relative alla figura della Sibilla, in alcuni casi rilevate mediante sondaggi effettuati sul campo, in altri tratte da fonti letterarie. "Le vie della Sibilla" sono state analizzate nell'ambito della problematica dell'archeologia relativa alla più antica rete stradale nel Carso e nella Birchinia. La seconda parte del contributo presenta un'analisi delle immagini della Sibilla diffuse tra la gente e le possibilità della sua derivazione mitologica.

Parole chiave: Sibilla, tradizione orale, archeologia, strade romane, carreggiata, Giove tonante, Perun, Santo Elia, vestigia, Birchinia, Carso

UVOD

Članek temelji na delu raziskav iz diplomske naloge (Hrobat, 2003), ki na teoretskem in praktičnem področju raziskuje odnos med ustnim izročilom in arheološkimi ostanki v krajini oziroma vlogo ljudskega izročila pri spoznavanju arheološke preteklosti. Praktični del naloge je postavljen v območje zahodnih Brkinov z Matarskim podoljem na jugu, Vremsko dolino na severu ter ožjim kraškim pasom ob zahodnem vznožju Brkinov. Podatki so bili zbrani z metodo terenskega anketiranja in pregledovanja starih zapisov ter novejša literature in preverjeni s terenskim arheološkim rekognosciranjem. Upoštevano je bilo tisto ustno izročilo, ki je vezano na arheološka najdišča in na razlago zgodovine ter življenjskega prostora vaše skupnosti, kot recimo izročilo o zgodovini vasi, starih cestah, neobičajnih romanjih k bajnemu lintverju, mitoloških ajdih, Atili, gradovih, izkopavanjih, zakladih ... Z roko v roki z izročilom o starih cestah so se pojavljale pripovedi o ljudski figuri, imenovani Šembilja, ki naj bi se vozila ravno po cestah, ki jih domačini imenujejo "rimske" ali "stare" ceste. Ker so vsi podatki nakazovali, da gre v folklornem liku Šembilje za arheološko relevanten fenomen, je bil izveden poskus analize njenega pomena za arheologijo in njene interpretacije. V pričujočem tekstu je pojem Šembilje ovrednoten najprej z arheološkega vidika, zaradi česar je sploh zbudil pozornost, čemur sledi mitološka analiza.

POJEM ŠEMBIJLE V ARHEOLOGII

Motiv Šembilje sta v arheološko problematiko prva vpeljala B. Slapšak in S. Kojić (1976, 27), ki sta nanj naletela pri topografski raziskavi rimskih cestnih tras na Primorskem. Ugotovila sta, da so sledovi, na katere se

navezuje lik Šembilje, resnično cestni. Ujemajo se ravno s starimi komunikacijskimi smermi, na katerih predstavljajo najstarejšo ugotovljivo cestno sled.

Najstarejše poročilo o povezavi rimskih cest in Šembilje se zasledi že leta 1905, ko ob omembi kolesnic v skali na področju Repne doline na tržaškem Krasu italijanski arheolog Puschi navaja, da jih "(...) domačini prepoznajo kot fantastične starodavne ceste, katerih izvor pripisujejo neki sibili, ki naj bi ob vožnji z veliko kočijo okrog sveta puščala v kamnu odtis koles" (Puschi, 1905, 124).¹

Šembiljini cestni sledovi

Šembilja² je zelo nejasna figura v ljudski domišljiji. Marsikje vedo povedati, da je to hudič, čarovnica, nekaj zelo hitrega, ki za seboj pušča v skali kolesnice, odtise konjskih kopit, rok in podobno.³

Poti Šembilje se v izročilu pogosto ujemajo z zapuščenimi potmi, ki jih domačini imenujejo "rimske" ali "stare" ceste. Praviloma domačini ne pomnijo uporabe "Šembiljinih poti", z izjemo v nadaljevanju omenjenih dveh poti na severnem obronku Brkinov. "Stare", "rimske" ali "Šembiljine" ceste so v ljudskem izročilu strogo ločene od mlajših poti, katerih namembnosti se ljudje še spominjajo (npr. jesiharska, furmanska, čička pot).

Sledi navajanje cest na območju raziskovanja, na katerih se motiv Šembilje pojavlja.⁴

Šembilja naj bi drvela po cesti od rimskega in prazgodovinskega gradišča Ajdovščina nad Rodikom mimo Pod lisičine pri Rodiku in proti izginuli vasi Potoče. Gre za lepo vidno cestno traso, ki je v posamičnih odsekih identificirana kot rimska vicinalna cesta (CIL 5, 698) Lokve-Rodik-Materija (Slapšak, 1978b, 546; Slapšak, 1997, 25–26).⁵ Verjetno se je sled za cesto v nižinskem predelu izgubila, zato so jo domačini povezali z žlebovi v ap-

1 "(...) L'intervallo di m. 1.05 misurato dal Cuntz al valico fra i solchi delle ruote, non può servire di norma, non essendo se non l'effetto dei guasti recati dai carri in tempi più vicini, dacchè nelle strade romane, sino dall'antichità abbandonate, almeno nella nostra regione, questo intervallo apparisce maggiore e tale che i paesani lo riconoscono come caratteristico di strade antichissime, anzi favolose, la cui origine attribuiscono ad una sibilla, la quale percorrendo il mondo con un grande cocchio ne avrebbe lasciato nel sasso l'impronta delle ruote" (Puschi, 1905, 123).

2 Kot lastno ime določenega folklornega lika zapisujem besedo Šembilja z veliko začetnico, z izjemo citatov iz drugih literarnih virov, kjer so se avtorji odločili drugače. V analizi sem besedo zapisovala kot Šembilja, čeprav so jo ljudje izgovarjali tudi kot Šembija.

3 V članku je ustno izročilo navedeno v poševnem tisku, v oklepaju na koncu pa informator, literarni ali arhivski vir. Šembilja ... *nekaj zelo hitrega; rek: "gre hitro kot Šembija"; ... voz, ki pušča za sabo kolesnice* (Žnidaršič, 2001–2002); ... *odtisi konjskih kopit od Šembije v skali Pod lisičino* (Babuder, 1975); ... *Se pozna, kje se je hudič vsel; se vidi odtis njegove roke in riti* (Ercigoj, 2001–2002).

4 Za podrobnejši povzetek tez o rimskih cestah na tem področju in analiz ustnega izročila o cestah glej lit. Hrobat, 2003, 72–123.

5 Hudič s šembiljo je dirkal Pod lisičino pri Rodiku in naprej po potoku Zdrava voda. Tu se vidijo kolesnice zdrsane v skalo. Tu je stik med apnencem in flišem. Na stiku potokov Pod lisičino in Zdrava voda je hudičev stol z luknjo za rep. V skali se pozna še več drugih stolčkov z luknjami za rep za male hudičke. Tu so se "zamotoili" in "točali" noge v potok. Šembilja je dirkala z Ajdovščine na Prelovc in potem dol, na lisičino, mimo Zdrave vode in čez Barede proti Škocjanu (Lukovec, 2001–2002). Šembilja je drvela po potoku Pod lisičino; tam se poznajo še kolesnice in hudičevi stoli z luknjami za rep; zanj in za male hudičke. Dirkala je čez Prelovec navzdol do potoka Pod lisičino, mimo Zdrave vode čez Barede proti Škocjanu (Peršolja, 2001–2002). V steni Pod lisičino so vrezani žlebovi. R. o. dičani pravijo, da je črte naredil hudič, ko je s svojo šembiljo dirkal po steni navzdol. Hudič je dirkal s Čuka navzdol, po Greščini na Prelovc. Od tam se je pognal v potok Pod koriti in dol k Malnom. Od Malnov se je zagnal na Zaloge in potlej dol po potoku v Pod lisičino. Ko je enkrat z vso brzino s šembiljo prišel na pot od Brč navzdol, se mu je pokvaril "žlajp". Šembilja je drvela navzdol v Pod lisičino s truščem in ropotom. Tam mu je en "žlajp" prijel. Šembilja je zavirala po gladki steni, da se še sedaj pozna. Prevrnila se je in rila dol, da je poglobila potok. Šembilja je varila in rila dol do Dan, kjer je prebila zemljo in se s hudičem vred pogreznila v pekel. Še danes je tam požiralnik (Peršolja, 2000, 98–99). V skali se vidijo odtisi Šembiljinih konjskih kopit, kot da bi šla po blatu. Se vidi, kje je

nenčasti skalni osnovi, ki so se po temeljitem čiščenju izkazali za naravni izvor.⁶ Nenavadne žlebove so si razlagali kot sledove Šembiljine kočije, kar se ujema z Bürstromovo opazko (Bürstrom, 1999, 36–37), da pri interpretaciji sveta v ljudskem izročilu postanejo vsi elementi kulturni.⁷

Razširjeno je izročilo o Šembilji, ki je drvela v goreči kočiji po cesti mimo Lokve, Matavuna in Naklega v Vremško dolino.⁸ Pot domačini imenujejo tudi "stara" ali "rimska pot". Pri terenskem pregledu so se "Šembiljini sledovi" resnično izkazali za ostanke kolesnic v skalni podlagi. Idejo o tej trasi rimske ceste zagovarjata A. Premmerstein in S. Rutar (1899, 6–7). Če se upošteva podatek iz ljudskega izročila o 130 centimetrih razdalje med "Šembiljinimi kolesnicami" pri Lokvi, bi lahko glede na Degrassijino ter Puschijevo tezo (Degrassi, 2003), po kateri naj bi razdalja 130 centimetrov med kolesnicami pripadala rimskemu času, potrdili umestitvi ceste v čas antike, kar bi sicer lahko potrdila tudi rimska najdišča ob njej.⁹

Prav tako je motiv Šembilje vezan na cesto pod Vremščico, ki vodi iz Divače proti Pivki,¹⁰ kjer se domneva prazgodovinska in zgodnjerimska povezava Trsta in Škocjanskega kotla s starimi centri Dolenjske (Slapšak, Kojić, 1976, 27).

Verjetno rimskodobna je tudi Šembiljina pot od Ajdovščine nad Rodikom do Podgrada pri Vremah in naprej po dolini Sušice do Naklega.¹¹ Tudi tu pot domačini imenujejo "rimska" ali "stara" cesta. Čeprav ni poznan pod imenom Šembilja, se motiv hudiča z gorečo kočijo pojavlja po notranjosti gričevnatih Brkinov in to ravno

Sl. 1: Domačin kaže Šembiljine kolesnice v kamnu.
Fig. 1: The local is showing the traces of Šembilja's passing.

sela, kako je dala roki. Visoko v skali je kot ena prižnica, kjer je sedela (Babuder, 1975). Po prvi varianti naj bi se pot Šembilje iz Rodika nadaljevala proti Matavunu, po drugi pa proti Ledenici pri Kačičah, torej v smeri Lokve. ... Šembilja je šla od Matavuna kraj polja do Pareda (po sredi Pareda, mimo kapelice) in od tam v Rodik (Valenčič, Valenčič, Valenčič, 2001–2002). ... Šembilja naj bi šla hitro mimo kot strela. V skalovju naj bi se poznalo njene kolesnice, ne spomnem se dobro kje, ampak le to, da je nekje od Ledenice naprej (Polh, 2001–2002).

6 Le ena izmed zabeleženih pripovedi nakazuje možnost naravnega izvora žlebov; *Nova cesta na Ajdovščino zgrajena l. 1923. Rimska cesta je pod Čukom proti Ajdovščini; Pod Lisičino - Nogradi (Pod Tabrom); v steni se poznajo sledi tirnic (pravijo, da od vode) - tu se je peljala Šembilja in je sedel hudič* (Babič, 1975).

7 Podoben primer so velikani, ki nasploh veljajo za graditelje nenavadnih ali velikih monumentov, ne glede na to ali so naravni ali ku l-turni fenomeni (Bürstrom, 1999, 36–37).

8 ... konji vpreženi v kočijo: tekli so po Matavunu, proti Lokvi; stara pot, slabo ohranjena (Žnidaršič, 2001–2002). ... Šembilja se peljala pri Sušici, za pokopališčem v Škofljah, kjer se poznajo kolesnice (Dujc, 2001–2002). ... ob "stari poti" od Škofelj na Naklo... Nad pokopališčem v Škofljah ob poti sta dva sedeža v steni. Tu sta sedela Šembilja in hudič (Prelec, 1975). Tekla je Šembilja v goreči kočiji, brez konj, do jame. V njej biva Šembilja. Kolesnice se še poznajo, kolotek. Tudi v ključu rucmanjskem se kolesnice poznajo: 130 cm ena od druge. Tudi pri Lijetovi jami se kolesnice še poznajo (Mljač, 1918). Šembilja je tekla iz Naklega mimo Lokve proti Trstu. Za njo je ropotalu in smrdelu po žveplu (Peršolja, 2001–2002 – po pripovedi Makakovega Joža, Prelože).

9 Škocjan, Merišče pri Lokvi, najdbe v Vremški dolini (Slapšak, 1995, 40–42).

10 ... kraljica Šembilja s kočijo (po cesti pod Vremščico) (Tominc, 1975). ... rimska cesta pod Vremščico na Pivko; trasa ceste; tu je hodila Šembilja; pri rimski kovačiji v Tominčevi loki je naučila kovače variti obroče za kolesa (Magajna, 1975). ... V ogradi Vržišče (nad Bukovce) pri Dolnjih Ležečah sled, kjer je Šembilja "pasala".... povezava Lokve – cesta pod Vremščico čez Dolnje Ležeče? (Dolgan, 1974). ... Griže zahodno od križišča Vremška dolina – Lokve, Divača – Koper; tam vrezan kolovoz v skalo, kjer naj bi vozila Šembilja (Žnidaršič, 1974).

11 ... Šembilja s Flajto: od Rodika čez Prelovc na Sušico (med Danami in Vrhulami; po žlebu) – naprej do Zavrhka (Prelec, 1975). ... Šembilja se je vozila po "rinski poti" ob Sušici pod Podgradom in tu zavila na rodiško Ajdovščino (Prelec, 2001–2002). ... Šembilja naj bi šla iz Rodika čez prelaz Prelovec in naprej, na Podgrad pri Vremah in Artviže (Peršolja, 2001–2002).

Sl. 2: Hudičev stol, Rodik.

Fig. 2: The Devil's chair, Rodik.

po dolinah, ki predstavljajo najlažjo komunikacijo med Matarskim podoljem na južnem obrobju in Vremsko dolino na severnem robu Brkinov.¹² Nekdanje uporabe poti preko dolin Padeža in obeh Sušic se domačini še spominjajo.

Puschijeva "Sibila", ki se jo po vsej verjetnosti razume kot italijansko interpretacijo slovenske besede Šembilja, se na tržaškem Krasu drži opuščenih cest z razdaljo 130

centimetrov med kolesnicami, opredeljenih kot rimske cestne trase (Puschi, 1905, 123–124; Degrassi, 2003).

Katere cestne trase izbira Šembilja?

Arheologa bi zanimalo, ali obstaja nekakšen vzorec v povezavi Šembilje in starih cest oziroma na kakšne tipe cest se motiv Šembilje navezuje. Slapšak in Kojić ugotavljata, da izročilo ni poznano na magistralnih rimskih cestnih smereh. Magistralno rimsko cesto Trst-Lokev-Senožeče-Razdrto, kjer obstajajo znatni sledovi cestne trase, domačini poznajo samo kot "rimska cesta" (Slapšak, Kojić, 1976, 27). Ravno tako se izročilo ne navezuje na magistralno rimsko cesto Aquileia-Tharsatica, pa čeprav se motiv Šembilje v Matarskem podolju sicer zasledi. Tudi ob omembi kolesnic ob jami Brinščici pri Materiji, ki jih domačini povezujejo s tako imenovano "rimsko cesto" do Ajdovščine nad Rodikom, v stroki poznano kot rimsko vicinalno cesto (CIL 5, 698), ni sledu o Šembilji. Se je mogoče sčasoma povezava Šembilje s cestami izgubila iz ljudskega spomina?

Možnost, da je vpliv predhodnih raziskovalcev izpodrinil ljudsko mitotvorno razlago cestnih sledov, ni verjetna, saj bi se po tej razlagi izročilo o Šembilji ohranilo izključno na stranskih cestah, tam, kamor raziskovalci niso nikoli segli pri iskanju magistralnih rimskih cest. Vendar se je, kot smo doslej videli, izročilo o Šembilji obdržalo tudi na pomembnejših smereh (Divača-Pivka, Lokve-dolina Reke) in se je povečini ohranilo vzporedno z izročilom o "rimskih" oziroma "starih" cestah.

Precej nejasen ostaja motiv Šembilje v brkinskih dolinah. V dolini pod Mršami ni nikakršnih sledov o cesti. Edino najdišče na tej trasi je Lukovica pri Materiji, opredeljeno kot prazgodovinsko gradišče (Marchesetti, 1903, 81; Plesničar, 1975, 139; Novakovič, 2001, 213, tab. 7). Morda Šembilja v tem primeru nakazuje neko staro komunikacijo po dolinah z južne strani Brkinov na severno, saj se tudi ta pot priključni na tako imenovano "rimsko cesto" proti Vremski dolini.

12 Motiv Šembilje srečamo v dolini med Misličami in Barko, po kateri teče istoimenski potok Sušica: ... Enkrat so šli iz Mislič na Barko. Ob potoku Sušica po travniku naenkrat prihrumi Šembilja s konji na goreči "kareti" (tako so imenovali majhen pokrit voziček – kočijo s štirimi kolesi). Šla je hitro kot po zraku (Cerkvenik, F., 2001–2002)... Šembilja z gorečo "karoco" se je vozila po Loki Močnikovi (to je ravnina pod nagrobnikom na dnu doline – tu ni bilo nikoli poti; dolino je prečkala cesta, ki je preko križišča za v Barko vodila proti Divači; "stara pot" do Barke je druga; in sicer pred mostom zaviješ na desno (s smeri Mislič, ob potoku) (Kljun, 2001–2002). Razširjeno je izročilo o drvenju hudiča z gorečo "karoco" od kaštelirja Lukovica nad Slivjem v dolino Padeža. ... v Padežu se pozna v kamnu odtis podkve od konja, ki je vlekel gorečo kočijo (Kljun, 2001–2002) ... odtis konjske podkve v kamnu je med Mršami in Orehkom, v bližini Lukovice. Tu se je vozil hudič z gorečo "karoco": od Slivja – čez Lukovico – čez dolino med Orehkom in Mršami (bliže Orehku) – proti Padežu (Drožina, 2001–2002). Hudič je divjal s "karoco" do Mrš, od koder se je spustil v grapo, in sicer v Sat (dolina proti Padežu, tik pod Mršami). Vse se je blesketalo za "karoco", bila je vsa v ognju, tudi prevrnila se je, vendar je prišla do Padeža. Ob večerih, ko se je v mlinih v Padežu zbralo veliko ljudi, so vedno pripovedovali to zgodbo. Takrat je bilo v Padežu šest hiš, vsaka s sv. o-jim mlinom. Danes jih ni več. Ta kočija s hudičem naj bi šla po "stari poti" v Padež, ki je bila nekoč vozna, danes pa je precej zaraščena (Mezgec, 2001–2002). Nek vaščan je pešal iz Orehka. Mimo je šel en gospod s "karoco" in vprašal vaščana, če se pelje z njim. Vaščan je pristopil. "Karoca" se je spustila v grapo pod Mršami, v dolino Sat. Vaščan je prišel domov, so se vrata sama odprla. Čez osem dni je umrl. To "karoco" so videli na križišču iz Slivja proti Mršam (Vatovec, 2001–2002).

Osnovno vprašanje za arheologa je, ali se Šembilja lahko "prilepi" na kakršnokoli zapuščeno cestno traso ali le na trase, ki se jih lahko po nastanku in času uporabe uvrsti v eno skupino (Slapšak, Kojić, 1976, 27)? Naj se Šembiljo razume le v okviru etnoloških (razlagalnih) pripovedk, s katerimi so si ljudje pojasnjevali vzrok nastanka njim neznanih cestnih tras oziroma kolesnic v skali? Analiza je pokazala, da se lahko za večino Šembiljinih poti domneva tako rimsko kot prazgodovinsko osnovo. Težko je na tako majhnem vzorcu natančneje določiti tip cestnih sledov, vendar se zdi, da se Šembilja res lepi na najstarejše cestne sledove, kot sta že ob njenem odkritju domnevala Slapšak in Kojić (1976, 27).

ŠEMBIJA V MITOLOŠKEM POMENU

Ljudska predstava o Šembilji

Kot smo lahko videli, vežejo ljudje motiv Šembilje na stare zapuščene cestne trase. Vendar Šembilja ni poznana le v krajih, kjer vedo povedati za njeno pot. Zanjjo vedo povedati tudi v nekaterih vaseh v Matarskem podolju in zahodnih Brkinih, kjer je ne povezujejo s cestnimi sledovi. Na splošno velja Šembilja za neko nejasno, zelo hitro prikazen. Pogosta je njena uporaba v reku, "gre (teče) kot Šembilja", v pomenu nečesa zelo hitrega. Šembilja je povezana z demonskim svetom, nečim strašnim. Uporabljali so jo kot grožnjo otrokom, če niso bili pridni. Lahko je bil tudi nekdo "hudičev kot Šembilja".¹³ V objavljeni pripovedi domačina iz Divače nastopa celo kot prikazen, ki napoveduje strašne čase.

"(...) Pojavile so se novice, ki so često pretresale kosti, in sicer, da je ta cesar poslal drugemu vrvco, drugi smodnik ali poper. Pa se je oglasil možak: saj sem vam že dejal, vojska bo, vojska. Seveda, "Šembilja", saj smo jo videli, kako je drvela po pobočju v ognjeni kočiji. (...) (Žiberna, 1981, 177)."

Iz pripovedi domačinov se lahko razbere, da je Šembilja strašna prikazen, povezana z velikim hrupom, grmenjem, bliskovitostjo in ognjem.

"(...) To so bile strahotne kočije tudi brez vprege. Ko so se pojavile, jih je spremljal strašen piš. Tega so se vsi furmani bali, saj so vedeli, da so to duše, ki se vicajo. Pravijo, da se še danes vidijo pri Završkovem pokopališču kolesnice od šembilj (Kerševan, Krebelj, 2003, 69–70)."

... Moj oče je ponoči šel po poti – kolovozu skozi gozd (imenovan tudi "rimska pot"). Naenkrat je videl luč

in se prestrašil. Mimo je pridrvel voz, ki se je spustil iz Ležec proti Gradišču. Videl je Šembijo. "Je ropotalu ku hudič". Izkazalo se je, da je bila božja pot, na kateri so molili rožni venec (Gombač, 1975).

... ob pokanju in grmenju se je neka ženska prestrašila in rekla, da sta šli Šembija in Fläjt¹⁴ (Prelec, 1975).

In kako so ljudje odgovarjali na vprašanje, kaj je Šembilja?

... tako imenovali coprnico (Cerkvenik, 2001–2002); ... Šembilja je bila coprnica, ki so se je bali (Opara, 2001–2002); ... Šembija so imenovali goreč voz (Župančič, 2001–2002); ... rek: leti kot Šembija. Tako so imenovali kočijo (Rijavec, Rijavec, 2001–2002) ... hudoba je vozila eno žensko – šembijo (Prelec, 1975); ... ko en hudič, se je peljal v železni "karoci" (Jelušič, 1975); ... hudič združen s človekom (Babuder, 1975); ... Šembilja – hudič jahal na konju (Race, 1975).

V povezovanju Šembilje z Davidom in Sibilo, kot zavetnico popotnikov, se lahko (po vsej verjetnosti) zasledi poskus učenih interpretacij.

V pripovedih se Šembilja kaže v povezavah: konji, vpreženi v kočijo (Betanja); hudič na šembilji (Rodik); Šembilja s konji na goreči kočiji – "kareti" ali "karoci" (Misliče, Barka, Divača); Šembilja v goreči kočiji brez konj (Lokev, Naklo); kraljica Šembilja s kočijo (Divača); sedeža za Šembiljo in hudiča (Rodik, Škoflje); Šembiljina konjska kopita (Rodik, Padež).

Motiv Šembilje se je prilagodil tudi novemu kontekstu – tehničnemu razvoju v sodobnem svetu.

... Šembilja so tu ljudje rekli prvim čudesom, avtomobilom, ker so močno ropotali in so jim svetile luči – karbidovke (Župančič, 2001–2002). ... Tako so rekli vozu, kočijažu, ko je pridivjal, kot na primer, ko so vozili pošto (Cerkvenik, l., 2001–2002); Ali v obliki pesmi za otroke. ...drn, drn,/ drn, drn,/ drn, drn,/ drn, dra/ hudič na Šembilji/ pošto pelja (Peršolja, 2001–2002¹⁵).

Podobna pričevanja je zaslediti tudi na Krasu. Zapisovalki ustnega izročila pišeta, da jima ljudje na vprašanje, kakšne so Šembilje, niso znali odgovoriti. Nekateri pa so se spominjali, da so ob prihodu prvega avtomobila v Dutovlje mislili, da je prišla v vas Šembilja (Kocjan, Hadalin, 1993, 9–10).

Šembiljo, kot se jo razume v zahodnih Brkinih, na področju od Vremske doline do Lokve in od Matarskega podolja do Rodiškega, je v slovenskem prostoru mogoče zaslediti še na Krasu, kjer so poznana enaka rekla in navezave na opuščene stare ceste. Podobna pojmovanja Šembilje se zasledijo še v dveh objavljenih zgodbah iz

13 ... kar se naenkrat premakne, spremljano s pišem (vetra) (Žnidaršič, 2001–2002); ... rek je šlo kot Šembilja (Volk, 2001–2002; Svetina, 2001–2002; Šiškovič, 2001–2002; Cerkvenik, 2001–2002). ...Si hudičeva kot Šembilja. Tečeš kot Šembilja (ali šijuon). Kot grožnja otrokom, češ da jih bo Šembilja vzela, če ne bodo pridni (Šiškovič, 2001–2002);... te nosi Šembilja (Race, 1975).

14 O Fläjt: kuharica od duhovnika; živila v Rodiku; imela hišo v Podgradu (pokažejo vrt za hišo 9c ob 10); v Podgradu prodajala žganje (Prelec, 1975). Ljudska figura imenovana Fläjt je zaenkrat poznana samo v Podgradu pri Vremah.

15 Po pripovedovanju starih staršev – Fabijančič Fani, Košančeve iz Povžan pri Materiji.

Dutovelj (Kocjan, Hadalin, 1993, 59–58), kjer je ravno tako izpostavljena povezava z vozom. Ena od pripovedi govori o Šembiljah kot o čarovnicah, ki so plesale okoli ognja in se naslednji dan odpeljale z lesenim vozom. V drugi pripovedi pa se ljudje prestrašijo Šembilje, s čimer je označena nevidna sila, ki se naenkrat pripelje z vozom.

Posebej zanimiva je pripoved v Vremah, ki daje Šembilji vlogo dobrega demona oziroma kulturnega heroja (Slapšak, Kojić, 1976, 27; Slapšak, 1999, 163).

Po "rimski cesti" čez Tominčevo loko, kjer je bila "rimska kovačija", je hodila Šembilja. Kovači so se mučili z varjenjem obročev za kolesa. Šembilja je rekla: "Glej, kako se mučijo, pa se samo pesek da vmes." Kovači so to slišali in od takrat znajo (*Magajna*, 1975).

Po vsem sodeč je Šembilja nedeterminirana ljudska figura v podobi čarovnice, gorečega voza, hudiča ali celo njegova spremljevalka. Povezana je z vozom, gorečim, železnim, lesenim, ki ima lahko konjsko vprego ali je brez nje. Na splošno velja za nekaj strašnega, bliskovitega, hrupnega.

Analiza mitološkega izvora Šembilje

Samo ime Šembilja spominja na Sibile, prerokovalke, vendar sama podoba kraško-brkinske demonske figure, povezane z vozom, ne vzdrži nikakršne povezave z napovedovalkami usode.¹⁶

Analize se zato potrebne lotiti z druge strani, v ljudskem pojmovanju hudiča.

Hudič kot ostanek poganskih božanstev

V krščanski zavesti nosi hudič sinkretične konotacije ter pošastne značilnosti, ki izvirajo iz zunanjih vplivov, in hkrati skupne arhetipe. V splošnem je obdarjen z grotesknimi karakteristikami, tako da se kaže kot neka vrsta zlobne figure, ki jo človek uspe premagati z zvitostjo in vero. Za nas je pomembno spoznanje, da je odločilno vlogo pri hudiču igrala prisotnost spomina na demonizirana poganska božanstva. V krščanskih svetopisemskih in drugih virih se Cerkev poskuša oddaljiti od vseh ljudskih tradicij poganskega izvora. Pravzaprav se ravno z njenim poskusom uničenja negativnih moči hudiča take ljudske tradicije vrnejo na isto točko, na apotropejske prakse jasnega poganskega izvora. Hudič v ljudski tradiciji pogosto ni več določena definirana figura, povezana s točno določenim obsegom krščanske tradicije, temveč kot neka pustna maska prodre v različne

kontekste, kjer postane čuvaj nemogočih zakladov, strašen prebivalec neizmernih globlin, temačnih gozdov in nedostopnih gora (Centini, 1998, 64).

V zahodnem svetu ukoreninjena predstava o zoomorfemu videzu hudiča, ki ima človeško podobo, vendar tudi določene živalske attribute, kot so rogovi, tace, rep in drugo, verjetno izvira iz teženj po demonizaciji ritualnih poganskih manifestacij in ne iz opisov hudiča v svetem pismu, ki so zelo nejasni. Stara zaveza se namreč ustavi le na notranji grdoti "obrekovalca", ki zavida človeku. V novi zavezi je Satan še vedno opisan kot kača in zmaj, vendar gre le za sredstvo, da se prikaže "zverinsko surovost" na splošen način (Centini, 1998, 65–67).

Povezava Šembilja – Sv. Elija

Že Slapšak in Kojić (1976, 27) sta zaradi motiva gorečega voza in zaradi imena nakazala povezavo Šembilje s Sv. Elijo.

V Sloveniji se je udomačil rek "Gre kot Elija!", ko se hoče povedati, da kdo zelo hitro hodi ali se vozi. V Beli in Suhi Krajini pravijo, da se ob grmenju Sv. Elija vozi po nebu, v Krškem pa dodajajo, da v goreči kočiji. Tudi na Notranjskem (Knežja njiva) se pripoveduje, da se ob grmenju Elija vozi v ognjenem vozu po nebu. Kadar se močno bliska in grmi, razlagajo prekmurske matere otrokom, da sveti "Eljaš" z bičem poka in da "brenčijo" njegova kolesa (Kuret, 1967, 224–223). V Prekmurju pravijo, da "ko se bliža Eljaševo (Eljaš - Elija), nastopi največkrat slabo vreme. Strašno grmi takrat, bliska se, strela udarja vseprek in močno dežuje" (Rešek, 1995, 97).

Čaščenje Sv. Elije v Katoliški cerkvi je razširjeno predvsem med katoličani, ki so bili v stiku s pravoslavniimi sosedi. Gre za izjemno čaščenje, saj Rimska cerkev, razen redkih izjem, ne časti svetnikov iz stare zaveze (Kuret, 1967, 222–223). Med svetnikovimi ikonografskimi temami prevladujejo Elijino žrtvovanje Jahveju, Elijina suša ter dež in Elijin vnebohod na ognjenem vozu. Zadnji motiv je še posebej priljubljen v bizantinski ikonografiji in pri pravoslavni Slovanih (Fučić, 1985, 261).

Vsi opisi verovanj o Sv. Eliji spominjajo na opise Šembilje. Kot je za Elijo značilno grmenje, trušč, bliskanje in ognjena kočija tako je tudi za Šembiljo. Rek "gre kot Elija", značilen za slovenski prostor nasploh, se sreča na območju Brkinov in Krasa v obliki "gre kot Šembilja".

16 Ime Sibylla je pri starih Grkih označevalo žensko, ki je v zamaknjenosti pripovedovala. Iz prvotno ene se je število Sibil v srednjem veku povečalo na dvanajst. V 14. stoletju je v Nemčiji nastala pesnitev o trinajsti Sibili, ki se je v različicah razširila med ljudstvom (Kropej, 2004b, 603–604). Na Tolminskem (Dolenc, 1992, 148, 153) in na Pohorju imenujejo prerokovalke Šembilje, hkrati pomeni na Pohorju Šembilja tudi knjigo prerokb (Gričnik, 1994, 289). Na Koroškem se za prerokovalke uporablja izraz "švile prerokile" (Piko, 1996, 18), v Bohinjskem kotu Šviglje.

Sv. Elija kot substitut nadomestek slovanskega Peruna

Spremembo vere oziroma pokristjanjenje se ne sme razumeti kot radikalen obrat v verovanju (Šmitek, 1998, 136). Različni krščanski svetniki so sprejeli nekatere attribute starih poganskih božanstev, v katerih jih je ljudstvo prepoznavalo. Temu sinkretizmu pogosto pravijo dvojna vera, kar ni ustrezen pojem. Fenomen bolj ustreza pojavu mehiškega katolicizma, kjer se je nadaljeval kult starih indijanskih božanstev, poistovetenih z ustreznimi krščanskimi svetniki, ali pojavu religioznih budističnih predstavitev, ki so se na Šri Lanki zlile z magičnim-animističnim sistemom (Ivanov, 1991, 415).

Ugotovljeno je bilo, da prerok Elija igra v folklori krščanskih Slovanov vlogo, ki jo je igral v panteonu predkrščanskih Slovanov starslovanski bog groma in vetra, Perun (Leger, 1984, 66). Ohranjen zapis iz ruske pogodbe z bizantinskim cesarstvom prča, da so že leta 945 nekrščeni Rusi zaprisegli pred Perunom, medtem ko so krščeni Rusi pred Sv. Elijo (Leger, 58). Prehod od poganstva h krščanski religiji ni bil lahek in linearen. Iz kronik se ve, da so bili tako v Kijevu kot v Novgorodu prevrnjeni idoli vrhovnega poganskega božanstva Peruna. Kasneje, ko se je razširila nova vera na množico prebivalstva, so se lahko postopno oblikovale sinkretične upodobitve, ki so vključevale tudi poganske simbolne elemente, in sicer v tolikšni meri, kolikor so bile kompatibilne s krščanstvom. Vendar je vpeljava nove religije vsekakor predstavljala substancialno spremembo (Ivanov, 1991, 415).

Perun je bil skupaj z božanstvom, imenovanim Veles? (-Volos?) del Rus'kijevanskega panteona glavnih bogov, ki je dobil svojo dokončno ureditev pod Vladimirjem (10. stoletje), torej ne veliko pred krščansko spreobrnitvijo. Panteon je vključeval sedem vodilnih božanstev, ki se jih lahko razpozna samo iz tekstov tega obdobja. Večina teh božanstev ni skupna vsem Slovanom (Ivanov, 416–419).

Besede, izpeljane iz praslovanske osnove *perun?-, ki se še danes uporabljajo v severovzhodni Sloveniji, Ukrajini, Belorusiji, na Poljskem, Slovaškem v pomenu "grom" ter so jih poznali polabski Slovani in Rusi, so istega izvora kot ime praslovanskega gromovnika Peruna in litovskega Perkunsa, kot albanska beseda Perendi, "Bog", islandsko ime Fyorgynn, "mati gromovnika Thora", in tako naprej. Vse te besede imajo izhodišče v indoevropskem korenu *per- "udarjati": gromovnik udarja, razbija s svojim orožjem. Kot praindoevropsko ime boga, ki razbija s svojim bliskom, so lingvisti rekonstruirali obliko *p/h(er)(k/h/o)u-no- (Belaj, 1996, 985). Perun je slovanski bog groma, strele, nevihte, bog plodnosti, voj-

ne, stvarnik. Omenja ga Kijevski rokopis iz 11. stoletja. Kaznuje z bliskom in ognjem. Kot drugim indoevropskim nevihtnim božanstvom, Zeusu, Jupitru, Thoru, Perkunasu, mu je posvečen hrast. Ponavadi je upodobljen s sekiro ali kladivom v roki, podobno kot skandinavski Thor (Kropej, 2004a, 411).

Okrog čaščenja Peruna obstaja še veliko nejasnosti. Problem rekonstrukcije slovanske mitologije je namreč v tem, da ni ohranjenega niti enega samega pristnega praslovanskega mitskega teksta. Rekonstrukcija praslovanske mitologije poteka delno iz poročil o slovanskih bogovih, o njihovih lastnostih in celo čaščenju. Toda bogovi Kijeva, Novgoroda ali Wolina in Scieczyna so opisani nekaj stoletij po razpadu praslovanske skupnosti, tako da njihov opis ne ustreza več praslovanskim bogovom. Drugi vir je zato sodobna folklor slovenskih narodov. Ljudski običaji so namreč deloma razkrojeni starodavni obredi praslovanske religije, ljudske pesmi pa ohranjajo drobce mitskih tekstov (Belaj, 1996, 985–86; Ivanov, 1991, 424).

V zgodbah v krščanski preobleki sta Ivanov in Toporov uspela odkriti drobce praslovanskega mita in vsaj delno rekonstruirati vsebino starega mitskega pripovedovanja (Belaj, 1996, 988). "Osnovni mit" je pripoved o dvoboju med "dobrim" nebesnim bogom (gromovnikom) Perunom in njegovim "zlim" nasprotnikom, htonskim božanstvom Velesom (Šmitek, 1998, 91). Primer take zgodbe je beloruska pripoved o Bogu oziroma Eliji, ki grozi in preganja hudiča. Na koncu se pred njim hudič skriva v vodo in Bog ga ne preganja več, saj je tam mesto hudiča. Katičič je, tako na toponimih kot v pripovedi, dokazal elemente dvoboja med gromovnikom in Kačo/Zmajem tudi pri južnih Slovanih. V slovenskem ljudskem izročilu je ohranjen motiv o bogu, ki bo z bliskom/strelo ubil človeka, samo da lahko pride do živega svojemu sovražniku, ki se skriva za tem človekom. Še pred nedavnim se je v neolitskih sekirah, imenovanih perunski kamni, ki so jih ljudje imeli za zaščito doma pred strelami, odsevalo staro verovanje v gromovnikovo orožje – blisk (Belaj, 1996, 988–989; Belaj, 1998, 73–88).

Podobno zgodbo o sovražnosti med Elijo, ki se mu v tem primeru pridružita tudi Marija z detetom, in htonskim božanstvom, kačo, je mogoče razbrati iz ljudskega molitvenega obrazca proti ugrizu kače, zapisanega v hrvaški Istri¹⁷: "*Čekaj, čekaj zmija,/ dokle dodje Ilija, / Ilija I Marija/ I Marijino dite,/ da ti glavu odsiče* (PMK)."

V Bibliji se Sv. Elija pojavlja kot gospodar vseh naravnih elementov. Voda in ogenj sta mu pokorni. Tako na primer Elija sporoči kralju Ahabu, da sedem let ne bo ne dežja ne rose, dokler on sam ne zapove drugače. Elija spušča z neba ogenj, ki sežge žrtev itd. Sv. Elija ne umre naravne smrti, temveč je na ognjenih konjih in vozu v

17 Besedilo je priskrbel etnologinja Ciglič Zvona iz arhiva Pokrajinskega muzeja Koper, iz etnološkega oddelka (iz zapisov zbiralca ljuškega izročila v hrvaški Istri).

viharju ponešen v nebo. Očitno so morale take zgodbe očarati domišljije, ki so bile že prevzete z mitosom o božanstvu, ki v atmosferi upravlja z velikimi naravnimi dogajanjem, z gromom in strelami (Leger, 1984, 67).

V ljudskem izročilu stare Rusije je Perun, poganski bog groma in strele, prepustil te stvari Eliji. Zato je Elija vezan na nebesne pojave grmenja, dežja in suše. Ruski narod je v Eliji videl zagovornika v težkih delih na polju. V mnogih področjih Rusije se grmenje razlaga kot mimohod Eljinega voza z oblaki (Jurišič, 1985, 25). Pri južnih Slovanih je Eliji postavljen pridevek gromovnik. V Bolgariji so mu posvečeni določeni obredi žrtvovanja, ki vsebujejo določene nekrščanske sledove. V srbskih in hrvaških pesmih se Sv. Elija imenuje nebeški kočijaž. Po božji zapovedi z gromom tolče zle duhove. Slovenci si predstavljajo vetrove kot zavedene brate, ki se kregajo. Sv. Elija pošlje nadjne dež, da jih pomiri (Leger, 1984, 70–71).

V hrvaški Istri ohranjena ljudska pesem o "bogatem Gavanu" nazorno kaže, da velja Sv. Elija v ljudskem verovanju za gospodarja neba, gromov, strel in oblakov ter da ima premoč tudi nad hudičem, s čimer prevzame osnovno vlogo praslovanskega boga gromovnika Peruna:¹⁸

"Hod'te tamo k Iliji,/ I recite Iliji,/ da sakupi oblake,/ i z oblaki grmevce,/ i z grmavci vragove,/ i z vragovi hudobe,/ i z hudobami strelove,/ na bogata Gavana (PMK)."

Da je Sv. Elija nadomestil Perunov praznik, dokazujejo ostanki praznovanja še v bližnji preteklosti. Tako v Beli krajini na Elijevo, če ni bilo zelo velike sile, niso vpregali živine, da bi ne udarila strela vanjo. Strela bi udarila v kozolec, so trdili v Mislinjski in Šaleški dolini, ko bi na Elijevo (in Jakobovo) zlagali žito vanj. Sploh pa se ne sme na Elijevo nobena stvar, ne krma, ne stelja, spravljati pod streho, ker bi sicer udarila strela. Elijevega grmenja so se bali v Poljanski dolini: "Če Elija ropoče, kmetič joče" (Kuret, 1967, 224). Prav tako so podobnosti med Sv. Elijo in slovanskim gromovnikom razvidne iz zgoraj navedenih slovenskih folklornih pripovedi o Sv. Eliji, ki spominjajo na Šembiljo.

Šembilja kot prežitek slovanskega božanstva groma in bliska?

V razpravi o Kresniku (Šmitek, 1998, 89–137), figuri iz slovenskega ljudskega izročila, v katerem Mikhailov

prepoznava lik gromovnika, Šmitek zgolj nakaže še eno možno zamenjavo za Peruna: "V slovenskem izročilu se je ohranila razlaga, da so kolesnice na starih (rimskih in predrimskih) cestah sled Šembilje (Sv. Elija), ki se je tod vozil z velikim truščem v železnem ali gorečem vozu. To pa je prispodoba gromovnika z njegovima atributoma, gromom in strelo" (Šmitek, 1998, 113). Za preveriti je, ali lahko naši podatki podprejo idejo, da je prevzela Šembilja v ljudskem izročilu, tako kot Sv. Elija ali Kresnik, mesto praslovanskega Peruna.

Analiza se bo naslonila na nazorno študijo o spremembah boga Perkunasa v Litvi (Laurinkiene, 2000, 149–158), saj je v njej zaslediti neverjetna sovpadanja s kraško Šembiljo.¹⁹ Elementi, ki so skupni vsem trem likom, Šembilji, Sv. Eliji in slovanskemu gromovniku, so:

a) grmenje;

V slovenskem izročilu je grmenje in bliskanje povezano z Elijevo vožnjo po nebesih. V Litvi obstajajo enaka verovanja, nekatera med njimi celo odsevajo, da je Elija funkcijo grmenja sprejel od Perkunasa. Litvanci verjamejo, da nastane strela zaradi treska kočije Sv. Elije. V litvanskem ljudskem izročilu je za nas še posebej zanimivo verovanje, ki presunljivo spominja na Šembiljo: "Perkunas je Elija, ki jezdi po kamniti poti" (Laurinkiene, 2000, 150).

Ravno tako se Šembilja s truščem in grmenjem vozi po kamnitih poteh, v katerih pušča sledi svojega gorečega ali železnega voza. Na Rodiškem ji "izpod koles švigajo bliski" (Peršolja, 2000, 98).

b) ogenj;

Elija je, podobno kot litvanski bog grmenja, v Svetem pismu opisan tako, da jaha ognjeno kočijo v nebesih, v katero so vpreženi ognjeni konji. Tako tudi gromovnik Perkunas poseduje določene ognjene attribute - vozi se v ognjeni kočiji, jaha ognjene konje, drži ognjen meč, nosi ognjeno obleko ali je ves v plamenih (Laurinkiene, 2000, 151). Tudi praslovanski Perun je kot božanstvo grmenja, bliska in ognja povezan s pojmom ognja nasploh (Šmitek, 1998, 91–93).

Šembiljo ljudje prav tako povezujejo z ognjeno kočijo, ognjenimi konji in strelo. Tudi v zgodbi, kjer Šembilja odkrije ljudem kovaštvo,²⁰ pomembno kulturno dobrino, bi ljudsko figuro lahko razumeli kot gospodarja ognja in vseh dejavnosti, povezanih z njim, tako človeških kot nebeških (strele).²¹ Tudi Kresnik, ki nosi vse značilnosti boga, je po eni izmed slovenskih razlag kovač ali učitelj kovaških veščin (Šmitek, 2005, 141, 151).

18 Besedilo je priskrbel etnologinja Ciglič Zvona iz arhiva Pokrajinskega muzeja Koper, iz etnološkega oddelka (iz zapisov zbiralca ljuškega izročila v hrvaški Istri). Informator ugotavlja, da se v pesmi vidi, da je sv. Elija zamenjan s starim poganskim bogom, gromom ali Perunom.

19 Litva se zdi še posebej zanimiva, ker je bila konvertirana v krščanstvo zelo pozno, v 14. stoletju (Schama, 1995, 24), kar verjetno pomenja večjo možnost ohranjanja slovanskih prežitkov. Avtor študije ugotavlja, da so baltska verovanja o Eliji najverjetneje rezultat stikov z vzhodnoslovanskimi sosedi (Laurinkiene, 2000, 151).

20 Pripoved iz Vrem, kako Šembilja nauči kovače variti železo, navedena v poglavju Ljudska predstava o Šembilji.

21 Ravno na osnovi zgodbe o kovaštvu sta Slapšak in Kojić (1976, 27) ob odkritju lika Šembilje predlagala povezavo z balkanskim hudičem, ki velja za kulturnega heroja kovačev.

Zanimiv je zapis iz rokopisa litvanske folklore, po katerem kmet na vprašanje raziskovalca o izročilu o Perkunasu pokaže njegovo upodobitev na sliki Elije. Po istem rokopisu ljudje trdijo, da slika, kjer je Elija upodobljen na kočiji z belimi konji, ko s srpom reže oblake in mu izpod koles švigajo plameni, predstavlja grom (Laurinkiene, 2000, 151). Podoba iz omenjene slike skoraj popolnoma ustreza predstavi, ki jo dobimo iz pripovedovanj o Šembilji, kot denimo vožnja Šembilje po Rodiškem, v dolini Sušice pod Misličami, v dolini Padeža pod Mršami ali po cesti od Lokve mimo Matavuna.

c) konj;

Čeprav so predstave o Šembilji nejasne in različne, se vse vrtijo okrog istih elementov: voz, ogenj, trušč, hudič, konji. Iz pripovedi o "odtisih Šembiljinih kopit v skali" se bi lahko sklepalo celo na njen konjski videz.

Monika Kropelj je v analizi slovenskega mitopoetičnega izročila dokazala povezavo med konjem in božanstvom groma (Kropelj, 1998, 153–167), v čemer se lahko vidi dodaten element, ki podpira tezo o analogiji Šembilje s Perunom.

S konjem se lahko namreč identificira mlado božanstvo, rojeno v času zimskega solsticija. Konj se pojavlja v zvezi z Jurijem-jezdecem, ki je po Katičiču stopil na mesto Gromovnika. Na poletni Kres se na konja navezuje Kresnik, kraljevič na konju, bajno bitje, zaznamovano s konjskimi kopiti, ki ga Mikhailov istoveti s Perunom. Jeseni nastopa konj v povezavi z lovcom Jarnikom oziroma Jurijem s pušo, ki naj bi bil brat Jurija, ubijalca zmaja (Kropelj, 1998, 165).

Znano je, da so bila poganska božanstva z nastopom krščanske vere izenačena s hudičem ali s čarovništvom, prav tako demoniziranim elementom (Centini, 1998, 58–59, 64–67). V ljudskem motivu Šembilje je analogij z najvišjim praslovanskim božanstvom groma, bliska in ognja veliko. Verjetno je bilo izročilo o Perunu še močno tudi po pokristjanjenju, zato se je pod vplivom krščanske demonizacije poganskih božanstev sčasoma spremenil v hudiča ali čarovnico.

Ne sme se spregledati dejstva, da je Šembiljina osnovna značilnost povezava s cestami. Slapšak in Kojić izpostavljata, da se motiv pojavlja ravno na področju

Krasa, ki skozi vsa historična obdobja predstavlja ključen prehod iz Podonavja in Balkana v Italijo, in sicer od prazgodovine do danes. Na tej podlagi sta raziskovalca domnevala, da leži v osnovi Šembilje neka predkrščanska figura kulturnega heroja – demona, vezana na ceste (Slapšak, Kojić 1976, 27). Na stare ceste se veže tudi motiv Črne kraljice v Bosni, ki ji kot vladarici starega naroda pripisujejo ostanke srednjeveških ter prazgodovinskih utrjenih naselij, zakopanih zakladov in druge materialne ostaline. Po pripovedih naj bi pri begu na poti Banja Luka-Solin v kamnu puščala od koles vrezane kolesnice.²² Lik Črne kraljice se ponekod zamenjuje z drugimi zgodovinskimi osebami (Palavestra, 2003, 33, 82). V ljudskem izročilu so recimo deli rimske ceste *Aequo-Salviae*, ki povezuje primorje z dinarskim zaledjem na področju kraških polj v zahodni Bosni, imenovani kot pot Marije Terezije ali Črne kraljice (Bojanovski, 1970, 504–506).

V litvanskem ljudskem izročilu (Laurinkiene, 2000, 150) je sicer zaslediti podobne pripovedi o Sv. Eliji, ki se vozi po kamnitih poteh. V obeh folklornih likih bi se najverjetneje resda lahko prepoznalo prežitek slovanskega božanstva groma in bliska, ostaja pa vprašanje, zakaj je lik povezan ravno z najstarejšimi cestnimi komunikacijami.

Vsekakor bi se lahko reklo, da je Šembilja rezultat krščanske demonizacije poganskega božanstva, povezana z gromom in bliskom, ki s svojimi sledmi ustvarja pomenljivo mrežo pomenov v kulturni krajini (Slapšak, Hrobat, 2005, 523). Zanimivo je, da je Šembilja pravzaprav ženskega spola, poznana tako v podobi čarovnice kot hudiča na ognjeni kočiji ali v podobi (ognjene) kočije. Zaenkrat je podoben pojav mogoče zaslediti samo v srbskem ljudskem izročilu, kjer poznajo fenomen Ognjene Marije, sestre Sv. Elije. Goljevšček omenja Ognjeno Marijo kot ženskega korelata gromovnika Peruna, ki naj bi pričala o izvirnosti in starosti tega praslovanskega božanstva (Goljevšček, 1982, 91). Poleg splošne primerjave s Sv. Elijo, in zatorej s Perunom, bi potemtakem lahko v kraško-brkinskem izročilu o Šembilji prepoznali tudi določene analogije s srbsko Ognjeno Marijo.

22 Za Crnu kraljico predanje kazuje da je na gradini živjela i da je 'imala zlatnu kvočku i zlatne piliće i zlatan stân', a kada je bježala iz Bosne 'imala je provoz Banja Luka – Solin, oluci se znaju kako su urezani u kamen, oluci od točkova na kolima' " (Palavestra, 2003, 33).

SIBYL ON ROMAN ROADS. ON THE MYTHOLOGICAL REMNANTS AND THE ARCHAEOLOGICAL INDICATOR IN THE KRAS AND BRKINI

Katja HROBAT

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, SI-1000 Ljubljana, Zavetiška 5
e-mail: katja.hrobat@guest.arnes.si

SUMMARY

The curiosity of the folklore character of Sibyl (Šembija) is in that it unites the elements of ancient religion and the material remnants of the past. In folk tradition the figure of the Sibyl is very vague. Usually, people imagine it as a devil or a witch, most often on a flaming cart leaving furrows behind, or even an apparition in a rushing cart. The locals associate the Sibyl only with the most ancient road alignments, never with other abandoned roads. The notion of the Sibyl has in the contexts of old road alignments, the devil and the cart to date only been recorded in the area of the western Brkini hills and the Kras, more specifically in the area extending from the Materija dry valley and the Vreme valley all the way to the Triestine Kras and the town of Dutovlje. The question regarding by what key the character followed the most ancient roads is still unsolved. Was it the unknown furrows in the rock or the abandoned though still clearly visible paths that demanded of the people some kind of explanation? Similar traditions of the Sibyl being associated with stone roads can also be found in the cases of Saint Elijah in Lithuania and the Black Queen in Bosnia. The presently available data can confirm once more the observations of the original article that the notion of the Sibyl attaches to the most ancient roads, therefore mainly Roman roads with a certain prehistoric basis, and is not associated with the Roman arterial roads.

With regard to the question of its mythological origin, several analogies between the Sibyl and Saint Elijah the Thunderer were found. One of them is a typical use in popular sayings. Both characters are associated with rattling, thunder, fire and horses, which are – as already pointed out by Šmitek – also the elements leading to the Slavic deity of lightning and thunder. With the onset of Christianity, pagan deities became subjected to widespread demonisation; thus it is only understandable that the position of the Slavic god Perun should be taken up by the devil or the witch. Interestingly, the Sibyl is usually referred to as a character of female gender; its closest analogy in this sense is the Fiery Mary found in the Serbian popular tradition.

The popular motif of the Sibyl harbours many unsolved questions. From the point of view of archaeology it can be concluded that according to the results to date the Sibyl can be seen in parallel to other archaeologically indicative traditions such as giants (ajdi), Attila, the Vlachs, castles, etc. Nevertheless, the character of Sibyl stands out among these traditions with regard to its mythological meaning as well as its specific archaeological indicative quality. In fact, it directs the archaeologist only to a determinate segment of remnants in a certain area – the most ancient road network. This represents an exceptional folklore character in the current knowledge of that part of oral tradition which points to archaeological remnants in a certain area.

Key words: : Sibyl, oral tradition, Roman roads, furrows, Thunderer, Perun, Saint Elijah the Thunderer, devil, remnants, Brkini hills, Kras

VIRI IN LITERATURA

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin. Brandenburgische Akademie der Wissenschaften.

PMK – Pokrajinski muzej Koper, etnološki oddelek.

Belaj, V. (1996): Grom in strela v kmečki hiši – mitološko ozadje že pozabljenega verovanja. Ptujski zbornik VI/2. Ptuj, 979–991.

Belaj, V. (1998): Hod kroz godinu: mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja. Zagreb, Golden marketing.

Bojanovski, I. (1970): Pelva i Salviae: Prilog antičkoj topografiji rimske provincije Dalmacije. V: Mirosavljević, V., Suić, M., Rendić-Miočević, D. (eds.): *Adriatica Praehistorica et Antiqua*: zbornik radova posvećen Grgi Novaku. Zagreb. Sveučilište, Arheološki institut Filozofskog fakulteta, 503–523.

- Bürstrom, M. (1999):** Focusing on time: disciplining archaeology in Sweden. V: Gazin-Schwartz, H. (ed.): *Archaeology and folklore*. London–New York, Routledge–Theoretical Archaeology Group (TAG), 35–47.
- Centini, M. (1998):** *Le Bestie del diavolo: Gli animali e la stregoneria tra fonti storiche e folklore*. Milan, Rusconi.
- Degrassi, V. (2003–07):** I binari di Pietra: Roma ed il Timavo appunti di ricerca. [Http://space.tin.it/arte/wjerman/apunti/vie.htm](http://space.tin.it/arte/wjerman/apunti/vie.htm), 2003–07.
- Dolenc, J. (1992):** Zlati Bogatin – Tolminske povedke. Zbirka Glasovi. Ljubljana, Kmečki glas.
- Fučić, B. (1985):** Ilija. V: Badurina, A. (ed.): *Leksikon ikonografije i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 259–261.
- Goljevšek, A. (1982):** Mit in slovenska ljudska pesem. Razprave in eseji 25. Ljubljana, Slovenska matica.
- Gričnik, A. (1994):** Noč ima svojo moč, Bog pa še večjo: Pohorje pripoveduje. Zbirka Glasovi. Ljubljana, Kmečki glas.
- Hrobat, K. (2003):** Šembilja na rimskih cestah. O ustnem izročilu in arheoloških raziskavah. Diplomsko naloga. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo.
- Ivanov, V. V. (1991):** La situazione etnica e religiosa dell'Europa orientale del X sec. d. c.. V: Ferrazzi, M. (ed.): *Studi slavistici offerti a Alessandro Ivanov nel suo 70. compleanno*. Collana dell'Istituto di lingue e letterature dell'Europa orientale. Università degli Studi di Udine. Sezione di slavistica; 4. Udine, Istituto di lingue e letterature dell'Europa orientale, 413–425.
- Jurišić, M. (1985):** Sveti Ilija prorok. Omiš, Založba "Franjo Kluz".
- Kerševan, N., Krebelj, M. (2003):** Dūša na bicikli: Folklorne pripovedi iz Brkinov, doline Reke in okolice. Zbirka Glasovi. Ljubljana, Kmečki glas.
- Kocjan, D., Hadalin, J. (1993):** Bežji zlodej, baba gre: Kraske štorije. Zbirka Glasovi. Ljubljana, Kmečki glas.
- Kropej, M. (1998):** Konj kot kozmološko bitje v slovenskem mitopoetičnem izročilu. *Studia mythologica Slavica* I. Ljubljana – Udine, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje – Università degli Studi di Udine, Dipartimento di Lingue e Civiltà dell'Europa Centro-Orientale, 153–167.
- Kropej, M. (2004a):** Perun. V: Baš, A. (ed.): *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana, Mladinska knjiga, 411.
- Kropej, M. (2004b):** Šembiljino prerokovanje. V: Baš, A. (ed.): *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana, Mladinska knjiga, 603–604.
- Kureš, N. (1967):** Praznično leto Slovencev II, Starosvetne šege in navade od pomladi do zime. Celje, Mohorjeva družba.
- Laurinkiene, N. (2000):** Transformations of the Lithuanian God Perkunas. *Studia mythologica slavica* III. Ljubljana – Udine, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje – Università degli Studi di Udine, Dipartimento di Lingue e Civiltà dell'Europa Centro-Orientale, 149–158.
- Leger, L. (1984):** Slovenska mitologija. Biblioteka Horizonti. Beograd, Založba Grafos.
- Marchesetti, C. (1903):** I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia. Trst, Il Museo Civico di Storia Naturale.
- Novaković, P. (2001):** Prostorska in pokrajinska arheologija: študija na primeru Krasa. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo.
- Palavestra, V. (2003):** Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine. Beograd, Srpski genealoški centar.
- Peršolja, J. M. (2000):** Rodiške pravce in zgodbe. Zbirka Trepetlika. Ljubljana, Založba Mladika.
- Piko, M. (1996):** Iz semena pa bo lipa zrasla: Pravljice, storije in basni s Koroške. Zbirka Glasovi. Ljubljana, Kmečki glas.
- Plesničar, L. (1975):** Slivje. V: Gabrovec, S., Šašel, J. (eds.): *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 139.
- Premmerstein, A., Rutar, S. (1899):** Römische Strassen und Befestigungen in Krain: mit Karten und Facsimilien. Dunaj. K. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale.
- Puschi, A. (1905):** La strada romana da Aquileia ad Emona ed una recente pubblicazione che la riguarda. *Archeografo Triestino* XXIX. Trst, 109–126.
- Rešek, D. (1995):** Brezglavjeki: Zgodbe iz Prekmurja. Zbirka Glasovi. Ljubljana, Kmečki glas.
- Schama, S. (1995):** *Landscape & Memory*. New York, Vintage.
- Slapšak, B., Kojić, S. (1976):** Šembilja – hudič na gorečem vozu. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 16. Ljubljana, 27.
- Slapšak, B. (1978a):** Poročilo o rekognosciranju rimskih cest na Krasu. Poročilo o terenskem delu 1978. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo.
- Slapšak, B. (1978b):** Rodik – Ajdovščina. *Arheološki vestnik* 29. Ljubljana, 122–127.
- Slapšak, B. (1995):** Možnosti študija poselitve v arheologiji. *Arheo* 17. Ljubljana.
- Slapšak, B. (1997):** Starejša zgodovina Rodika. V: Pregelj, M. (ed.): *Rodik med Brkini in Krasom: zbornik ob 350. letnici cerkve. Koper, Ognjišče*, 19–64.
- Slapšak, B. (1999):** Slovenski Kras v poznejši prazgodovini in v rimski dobi. V: Kranjc, A. (ed.): *Kras: pokrajina, življenje, ljudje*. Ljubljana. Založba ZRC, ZRC SAZU, 145–163.
- Slapšak, B., Hrobat, K. (2005):** Rodik – Ajdovščina: elements of ritual landscape in oral tradition. V: Bandelli, G., Montagnari Kokelj, E. (eds.): *Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003. Atti del Convegno Internazionale di Studi*. Trst, Editreg SRL, 511–527.
- Šmitek, Z. (1998):** Kristalna gora: mitološko izročilo Slovencev. Ljubljana, Študentska založba.

Šmitek, Z. (2005): Mitološko izročilo Slovencev. Ljubljana, Študentska založba.

Žiberna, J. (1981): Divaški prag. Divača, Svet krajevne skupnosti.

INFORMATORJI

Babič, V. (1975): Vladimir Babič - Valinov, Rodik 71; v: Slapšak, 1978a, anketa l. 1975.

Babuder, F. (1975): Franc Babuder, Rodik 54; v: Slapšak, 1978a, anketa l. 1975.

Cerkvenik, F. (2001–2002): Francka Cerkvenik, roj. l. 1909 na Barki, Škocjan 5, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

Cerkvenik, I. (2001–2002): Ivan Cerkvenik, Gradišče pri Divači 5, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

Drožina, V. (2001–2002): Viktor Drožina, Misliče 20, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

Dolgan, J. (1974): Jožef Dolgan, Dolnje Ležeče; v: Slapšak, 1978a, anketa l. 1974.

Dujc, E. (2001–2002): Evgen Dujc, Zavrhek 8, upokoje-ni ravnatelj na Gimnaziji v Postojni, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

Ercigoj, J. (2001–2002): Janko Ercigoj – Roščev, Škoflje 43, ustno izporočilo v l. 2000–2002, zapise hrani avtorica.

Gombač, J. (1975): Janko Gombač, Matavun 4; v: Slapšak, 1978a, anketa l. 1975.

Jelušič, F. (1975): Franc Jelušič, Slope 8; v: Slapšak, 1978a, anketa l. 1975.

Kljun, S. (2001–2002): Stanko Kljun, Misliče 11, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

Lukovec, R. (2001–2002): Rado Lukovec, Rodik 5a, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

Magajna, F. (1975): Franc Magajna, Dolnje Vreme; v: Slapšak, 1978a, anketa l. 1975.

Mezgec, J. (2001–2002): Mezgec Jože – Pepo, Mrše 14, roj. l. 1923, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

Mljač, J. (1918): Jože Mljač, Lokev 36, v: zapisal Virgil Šček; Arhiv slovenskih ljudskih pripovedi, Inštitut za slovensko narodopisje SAZU, Ljubljana;

Opara, M. (2001–2002): Marija Opara, Slope 17, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

Peršolja, M. (2001–2002): Peršolja Majda, Križ 144, roj. v Rodiku, avtorica knjige o rodiških pravljicah, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

Polh, A. (2001–2002): Anton Polh, Kačiče-Pared 21, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

Prelc, J. (2001–2002): Jože Prelc - Rolhov, Podgrad pri Vremah 17, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

Prelec, M. (1975): Metka Prelec, Podgrad 17; v: Slapšak, 1978a, anketa l. 1975.

Race, J. (1975): Jože Race, Rodik 40; v: Slapšak, 1978a, anketa l. 1975.

Rijavec, Z., Rijavec, P. (2001–2002): Zdravko in Peter Rijavec, Divača, Kraška cesta 15, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

Svetina, S. (2001–2002): Slavica Svetina, Škoflje 31, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

Šiškovič, F. (2001–2002): Franc Šiškovič, Povžane pri Materiji 15, roj. l. 1915, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

Tominc, J. (1975): Jože Tominc - Blažinov, Dolnje Vreme; v: Slapšak, 1978a, anketa l. 1975.

Valenčič, D., Valenčič, J., Valenčič, J. (2001–2002): Dora Valenčič, Jože Valenčič in Jože Valečič, Dane 4, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

Vatovec, F. (2001–2002): Frane Vatovec, Mrše 6, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

Volk, Z. (2001–2002): Zora Volk, Škoflje 30, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

Žnidaršič, M. (1974): Miro Žnidaršič, Divača; v: Slapšak, 1978a, anketa l. 1974.

Žnidaršič, V. (2001–2002): Vilma Žnidaršič, Betanja 5, upokojena učiteljica, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

Župančič, S. (2001–2002): Slavko Župančič, Materija 19, ustno izporočilo v l. 2001–2002, zapise hrani avtorica.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2005-06-13

UDK 930.27:726.591(497.4-14)

CERKEV SV. KANCIJANA V ŠKOCJANU PRI DIVAČI IN NJENI NAPISI

Božidar PREMRL

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Restavratorski center, SI-1000 Ljubljana, Poljanska 40
e-mail: bozidar.premrl@rescen.si

IZVLEČEK

Namen prispevka je predvsem opisati številne napisne kamne v cerkvi sv. Kancijana v Škocjanu, na njej in v njeni neposredni okolici ter jih osvetliti v arhitekturnem in zgodovinskem kontekstu. Podatke črpa tudi iz župnijskih arhivov, redkih epigrafskih virov, objav v literaturi in iz ustnega izročila. Na podlagi nekaterih nepravilnosti v zidavi cerkve postavlja tezo o velikosti njene gotske predhodnice, ki je bila povečana v začetku 17. stoletja, s primerjanjem nagrobnih in grobničnih plošč v cerkvenem tlaku pa skuša rekonstruirati potek preoblikovanja cerkvene notranjščine z njeno kamnito opremo vred. Izmed pokojnikov, ki imajo napise v cerkvi, navaja nekaj več podatkov o Nicolettijih, kot verjetne izvajalce nekaterih kamnoseških in zidarskih del iz srede 17. stoletja pa omenja zidarski rodbini Perhavcev iz Dolnjih Ležeč in Cerkenikov z Gradišča pri Divači.

Ključne besede: napisni kamen, epitaf, grobnična plošča, epigrafski vir, kamniti tlak, stavbna zgodovina, rodbina Nicoletti, zidarji Perhavci iz Dolnjih Ležeč, zidarji Cerkeniki z Gradišča pri Divači

LA CHIESA DI SAN CANZIANO PRESSO DIVAČA E LE SUE ISCRIZIONI

SINTESI

Lo scopo dell'articolo è soprattutto quello di descrivere le numerose pietre incise nella chiesa di San Canziano nell'omonima località, e le iscrizioni presenti nei pressi della stessa chiesa per analizzarne il contesto architettonico e storico in cui fu costruita. I dati provengono dagli archivi parrocchiali, dalle rare fonti epigrafiche, da alcune pubblicazioni e da testimonianze orali. In base ad alcune inesattezze nella costruzione del complesso, si è sviluppata la tesi sulla grandezza della precedente versione gotica della chiesa che fu ingrandita all'inizio del XVII secolo. Inoltre, con il confronto delle lastre di pietra tombali e di quelle usate per lastricare il pavimento della chiesa, l'articolo prova a ricostruire il procedimento di trasformazione dell'interno dell'edificio compresi gli elementi in pietra. Tra i defunti che non hanno alcuna iscrizione nella chiesa la maggior parte dei dati è dedicata alla famiglia Nicoletti; alle famiglie Perhavci di Dolnje Ležeče e Cerkenik di Gradišče presso Divača fanno invece probabilmente capo alcuni scalpellini e autori di lavori edili della metà del XVII secolo.

Parole chiave: pietra incisa, epitaffio, pietra tombale, fonti epigrafiche, pavimento lastricato, storia edilizia, famiglia Nicoletti, famiglia Perhavec di Dolnje Ležeče, famiglia Cerkenik di Gradišče presso Divača

UVOD

Pričujoči epigrafski prispevek skuša popisati in razložiti predvsem napisne kamne v cerkvi sv. Kancijana v Škocjanu in ob njej, na podlagi tega osvetliti nekaj etap njene stavbne zgodovine in vsaj v obrisih predstaviti nekatere osebe, ki so bile povezane z njo ali so bile celo njeni akterji. Pri tem se opira na razpoložljivo gradivo iz župnijskih arhivov, skope epigrafske in druge vire in objave v literaturi.¹

Škocjanska podružnična cerkev je bila na začetku v župniji Vreme znotraj tržaške škofije. Leta 1612 je dobila status kaplanije. Prvega januarja 1812 je prišla pod župnijo Rodik (ŽAL 1, 94), danes pa jo oskrbuje župnija v Lokvi. Zaradi takšnih zgodovinskih okoliščin najdemo škocjanske matične in družinske knjige v arhivih vseh treh omenjenih župnij.

LEGA CERKVE

Cerkev stoji na vrhu vzpetine na koncu soteske Reke, ki ponika pod Škocjanom (Zorman et al., 2003, 64). Z visokim samostojnim zvonikom pred zahodno fasado je pomembna prostorska dominanta v naselju in na širšem območju. Prostor okrog cerkve obdaja nizek zid, ki se na vzhodu in severu opira na škarpo – ostanek obzidja nekdanjega protiturškega tabora, na jugozahodu pa ga omejujejo hrbtna fasada niza vaških stavb. Na zahodni strani se odpira cerkveni prostor z značilnim visokim obzidnim portonom iz srede 17. stoletja.

POKOPALIŠČE IN NAGROBNI KAMNI

Na prostoru znotraj cerkvenega obzidja je bilo nekdanje pokopališče. O tem pričata samo še dva preostala nagrobna kamna.

Prvi, ki razpokan in obraščen z rušo leži v tleh v prednjem levem kotu, je nagrobna plošča Antona Delesa. Bil je sin Antona Delesa, po ustnem izročilu Delezov iz Škocjana, umrl pa je komaj štirinajstleten leta 1853. Na plošči je v gornjem delu sklesan križ med vazama z rožami v plitvem reliefu, v spodnjem delu pa je vrezan danes že skoraj popolnoma nečitljiv napis. Pozornost obiskovalcev Škocjana je zbujal predvsem s svojo sklepno mislijo: "Dons meni / iutri tebi." Zapisal ga je že župnik in domoznanec Virgil Šček (ŠAK, 1), pred več kot

pol stoletja pa ga je objavil etnolog Milko Matičetov (1950, 76, 8–9).

Kot pravo nasprotje te zavržene in pohojene plošče, zravnane s tlemi, stoji ob južnem zidu pod cipreso lepo ohranjen visok, gosposki nagrobnik v historičnem slogu. "V večni spomin" Jožefu Mahorčiču iz premožne in veljavne rodbine Bezkovih v Naklem, umrlemu leta 1831, ga je dal postaviti njegov vnuk Rajmund Mahorčič dosti kasneje, šele leta 1877. O imenitnosti te rodbine iz Naklega priča tudi to, da je bil nagrobnik naročen in izdelan pri kamnoseškem mojstru Lovrencu Vodniku v Ljubljani, ki se je nanj tudi podpisal.

STAVBNA ZGODOVINA CERKVE IN NAPISI NA NJENI ZUNANJŠČINI

Cerkev ima tri ladje in tristransko zaključen prezbitelij, ki so mu na južni strani prizidali precej mlajšo zakristijo. Triladijskost je vidna že na glavni fasadi cerkve: njen srednji del s portalom, ki pripada srednji ladji, je iz grobih klesancev sivega apnenca, ki so bili pri zadnji obnovi samo fugirani, medtem ko sta njena stranska dela ometana.

Tak videz kaže cerkev od neustrezne obnove leta 1973. Tedaj so odstranili staro strmo skrilnato streho, ki je bila dotrajana, in jo nadomestili z novo streho iz korcev. Pri tem so tudi zvišali obodne zidove, da so ustrezno zmanjšali naklon strehe. Žrtev omenjene obnove je bil tudi dotlej še ohranjeni dvonadstropni podstavek nekdanje zvončnice na glavni fasadi,² ki je bil zidan iz lepih klesancev in zaključen z glavatim akroterijskim nastavkom na sredi. Danes spominja nanj samo še kamnita glava vrh trikotnega zatrepa glavne fasade.

Prejšnja cerkev je bila gotska. O njej pričajo s krempacem³ obdelani klesanci vogalov prezbiterja, šilastoločno jugovzhodno okno prezbiterja in podobno, a večje srednje okno v steni desne, južne ladje. Majhno ločno okno v isti steni pa bi lahko bilo del še zgodnejše, romanske cerkvice na tem mestu. Konservator Emil Smole je pri poskusu rekonstrukcije stavbne zgodovine te cerkve domneval, da je bila njena gotska predhodnica tako majhna, da jo je s prezbiterijem vred vrisal v tloris današnje srednje ladje (Smole, 1974), ki je dolga 15,50 metra in široka nekaj več kot šest metrov. Bolj verjetno pa je, da je tloris sedanje srednje ladje enak tlorisu gotske ladje, sedanji prezbiterij, ki je dolg 4,50 metra, pa je večji od nekdanjega gotskega.

1 Konservator Emil Smole, ki se je zavedal kulturnozgodovinskega pomena napisnih plošč v tlaku škocjanske cerkve, je zapisal: "Vse napise in dekoracijo grobnih plošč bi bilo treba posebej podrobno raziskati, kar bi pomagalo razvozlati še marsikatero zgodovinsko ozadje v razvoju te arhitekture pa tudi naselja samega, oziroma njegove najbližje okolice." (Smole, 1974) – Pričujoče besedilo je skromen poskus nekdanjega njegovega učenca slediti temu priporočilu.

2 Zvončnica je upodobljena na Valvasorjevem bakrorezu, na katerem pa ni mogoče videti, koliko lin za zvonove je imela (Valvasor, 1689, II, 276, sl. 33).

3 Krempac je kamnoseško kladivo, ki ima dva zobata kljuna. Po velikosti in gostoti zob se loči fin, srednje fin ali grob in grob krempac. Proti koncu 19. stoletja je krempac nadomestilo učinkovitejše zobato kladivo, ki ima namesto kljunov zobati čeli.

K takemu sklepanju navajata predvsem dve nepravilnosti v zidavi arkad ladje in vogalov prezbitorija. Tretji oziroma zadnji arkadni slop med srednjo in severno stransko ladjo ima kot edini izmed vseh šestih slopov, ki so pravokotnega prereza, v višini oken močno posnet severovzhodni vogal. Ta nepričakovana poševnina skorajda ne more biti kaj drugega kot del ostenja nekdanjega gotskega okna. To pa pomeni, da se severna stena gotske ladje tam ni končala, temveč se je nadaljevala do slavalokne stene prezbitorija, na katero se opira zadnji lok sedanjih arkad. Da je bil prvotni prezbitorij manjši oziroma ožji, pa kažejo njegovi sekundarno uporabljeni gotski vogelniki. Ti so v vseh treh vidnih šivanih vogalih nekoliko razklenjeni: njihova krajša lica se ne ujemajo z ravnino zidu, ampak so usmerjena nekoliko navznoter. Na ta način je bilo mogoče prezbitorij razširiti do širine gotske ladje. V notranjščini pa nepravilni obris gornjega dela šilastoloknega slavaloka dá misliti, da so morda razširili tudi tega.

Na preprostem portalu v glavni fasadi, ki ga sestavljajo štiri podboji in sims, je vklesana letnica 1607. Z njeno pomočjo je mogoče, poleg portala samega, datirati tudi opisane gradbene posege in morda tudi glavno fasado sedanje srednje ladje, ki je s svojimi grobo špičnimi klesanci bližja arhitekturi 17. stoletja kot gotski. Konec druge in končne faze temeljite prezidave in širitve cerkve, ki je morda povezana tudi z njenim sočasnim povišanjem v kaplanijo, zaznamuje letnica 1613 na napisnem kamnu, vzdignem visoko v glavni fasadi na stiku srednje in severne stranske ladje. V tistem času so stranski steni gotske ladje predrli s po tremi arkadami in prizidali nizki stranski ladji pod enovito skrilnato streho. Dokaz, da so arkade nastale na ta način, je neenakomernost in nesimetričnost njihovih slopov in presledkov med njimi. V južni steni ladje in prezbitorija so varčno vgradili stari gotski šilastolokni okni, v skladu s sočasnim okusom in slogom pa je cerkev dobila nekoliko več svetlobe še s tremi novimi visokimi pravokotnimi okni s posnetimi ostenji. Istočasno so nedvomno postavili tudi omenjeno zvončnico iz klesanega kamna.

Kdo so bili zidarji in kamnoseki, ki so opravili ta dela, se ne ve. Urbar škocjanske cerkve, v katerem bi lahko iskali njihova imena, se ni ohranil. Po drugih virih pa se lahko vsaj s precejšnjo verjetnostjo sklepa, da so to bili domačini.

Urbarji nekaterih drugih, resda nekoliko mlajših cerkva iz 17. stoletja sporočajo kar nekaj imen zidarjev iz okolice Škocjana. Iz njih zvemo, da je v letih 1645–1648 zidal cerkev sv. Janeza Krstnika v Boljuncu pri Trstu zidar Gašper Perhavec iz Dolnjih Ležeč s tovarišema Andrejem in Ivanom Cerkvenikom iz Gradišča pri Divači (HAZU, 1). Isti so zidali tudi cerkev sv. Martina na Brcah nad Dolino v letih od 1648 do 1671, poleg njih pa se tedaj omenjajo še Gašperjev sin in dva druga zidarja (ŽAD, 1). V urbarju cerkve sv. Elije v Dragi oziroma Mihelah je zapisano tudi ime Gašperjevega sina.

Sl. 1: Cerkev sv. Kancijana s skrilnato streho, pred zadnjo obnovo (Fotografska dokumentacija ZVKDS, OE Nova Gorica; foto: E. Smole, 1966).

Fig. 1: Church of St Cantianus with slate roof before the last renovation (Photo documentation owned by the Institute for Cultural Heritage Protection, Regional Office Nova Gorica; photo: E. Smole, 1966).

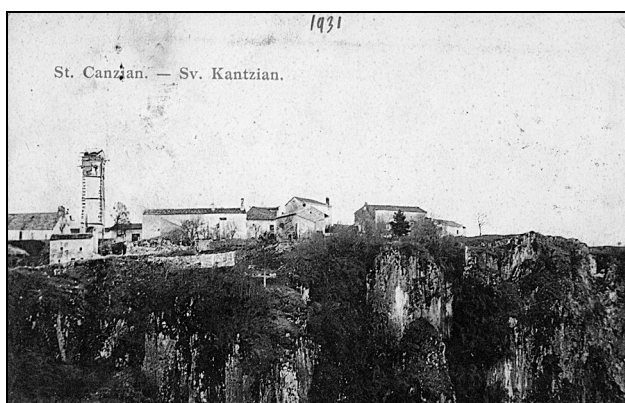
To je bil mojster Simon Perhavec iz Ležeč, ki je konec leta 1678 sklenil pogodbo za zidavo nove cerkvene ladje (ŽAR, 1).

Skoraj gotovo je eden izmed njih naredil omenjeni obzidni porton, ki je datiran z letnico 1664. Prav tako so lahko med njimi avtorji sočasnih nagrobnih plošč v cerkvi, o katerih bo govor v nadaljevanju (na njih je tudi

Sl. 2: Napisni kamen v pročelju cerkve (foto: B. Premrl).

Fig. 2: Inscribed stone on the main façade (photo: B. Premrl).

Sl. 3: Cerkev sv. Kancijana v času, ko je strela razbila vrh zvonika (Osebni arhiv B. Premrla).

Fig. 3: Church of St Cantianus and the lightning-struck top of the bell tower (Personal archiv of B. Premrl).

priimek Cerkvenik). Ker se je v tistih časih obrt pogosto nadaljevala iz roda v rod, ni čisto brez podlage tudi domneva, da so bili zidarji že njihovi predniki, ti pa bi že utegnili sodelovati pri prezidavi škocjanske cerkve.

Na zunanjščini cerkve sta še dve letnici, ki pa označujeta veliko mlajši zidavi oziroma dozidavi iz sredine 19. stoletja: zakristijo in zvonik.

Letnica na prekladi zdaj zazidanega preprostega portala zakristije pove, da je bila ta prizidana k južni steni prezbiterija leta 1841. Kasneje so se lotili zidave novega zvonika približno tri metre pred glavno fasado. Kakor je opazil že Emil Smole, je bil zvonik sestavni del ambicioznega načrta za podaljšanje cerkvene ladje proti zahodu (Smole, 1974). Ker načrt ni bil speljan do kraja, je zvonik, ki bi sicer slonel ob novi glavni fasadi, prosto stoječ. Letnica 1858, ki je vklesana na prednji arkadi njegove pritlične lope, označuje prvo fazo del, ki so iz neznanega razloga za dalj časa zastala. Iz dokumenta v hišnem arhivu Bezkovih v Naklem – tam je bil nekdanji sedež katastrske občine, v katero spada tudi Škocjan – je mogoče razbrati, da je bil zvonik dograjen šele leta 1879. Dokončal ga je zidarski mojster Luka Dobrila iz Trsta, ki je takoj zatem, 28. decembra istega leta, umrl.⁴

Stara zvončnica na cerkvi, ki ni več služila svojemu

namenu, je bila najbrž sočasno ob gornji del z linami in je dobila takšno okrnjeno obliko, kakršna se je ohranila do omenjene zamenjave skrilnate cerkvene strehe.

Usoda pa ni prizanašala niti novemu zvoniku. 1905. leta je namreč vanj udarila strela in razdejala ves njegov gornji del s piramido.⁵ Obnovljen je bil naslednjega leta (Deanovič, 1996, 126).

Med napisi na zunanjščini cerkve je treba vsaj omeniti rimski napisni kamen, ki je bil vzdignjen v njeni južni steni. Na njem je vklesan posvetilni napis cesarju Avgustu. V 17. stoletju ga omenja več eruditov, med drugimi tudi G. B. Francol. Naročil je, naj ta kamen v 19. stoletju prenesejo v tržaški muzej P. Kandlerja.⁶

NAGROBNI NAPISI V NOTRANJŠČINI CERKVE

Velika kulturnozgodovinska zanimivost škocjanske cerkve se skriva v njeni notranjščini. To so nagrobne in grobnične plošče z napisi, ki so v kamnitem tlaku vseh treh ladij in celo v prezbiteriju. Čeprav so ti napisi oziroma napisni kamni vredni vse pozornosti, se jim doslej ni še nihče resneje posvetil. Pisci samo omenjajo kripto v cerkvi, v kateri so pokopana trupla v duhovniških ornatih (Žiberna, 1981, 85), in se v glavnem zadovoljijo z naštevanjem letnic na nagrobnih ploščah.

TLAKI

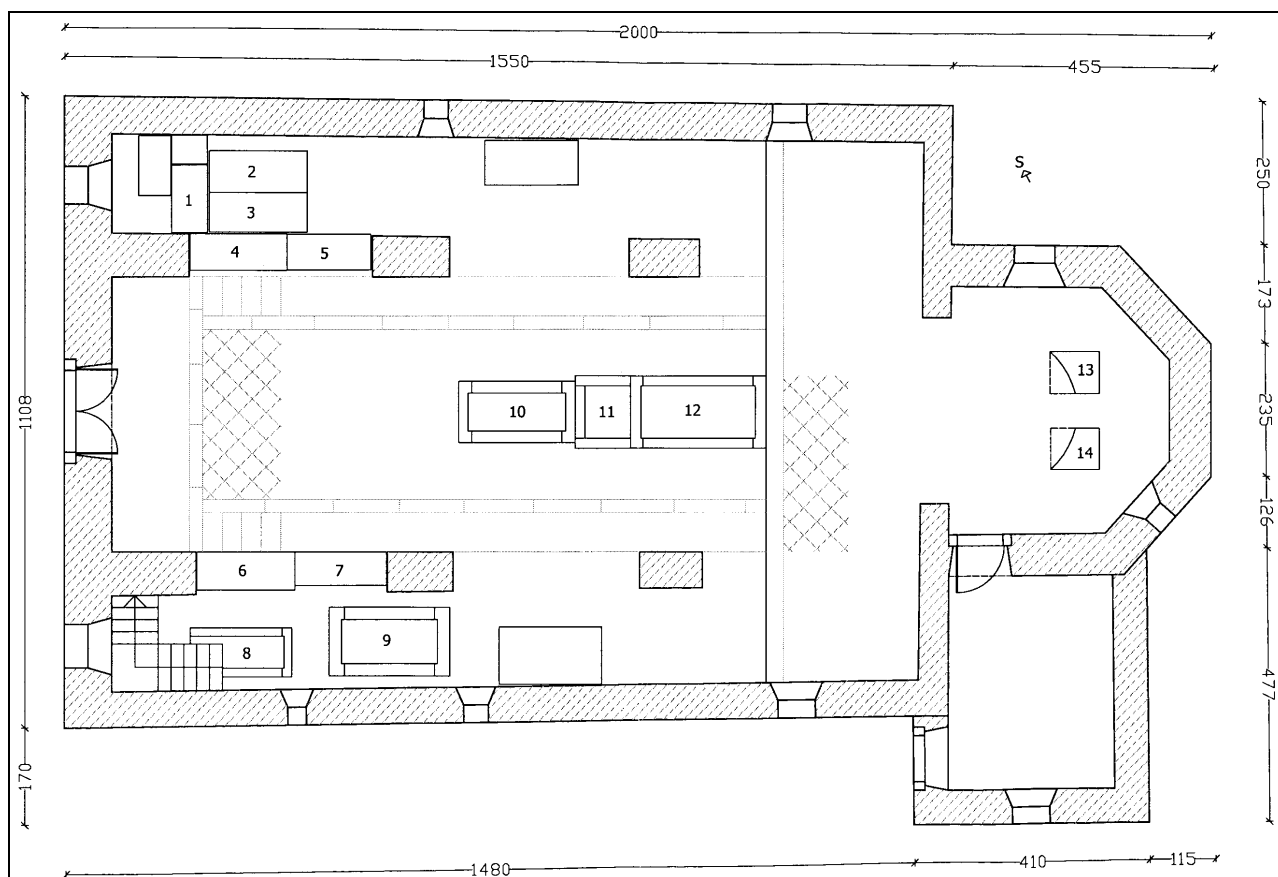
Pred napisnimi kamni pa je treba na kratko opisati kamnite tlake, v katerih ležijo in katerih sestavni deli so. Nastajali so postopoma, v več fazah. Najstarejši je tlak v srednji ladji, najmlajši pa je tlak prezbiterija, ki se začne s stopnico iz črnega apnenca, sestavljen pa je iz diagonalno položenih izmenjujočih se sivih in črnih kvadratnih plošč. Ta tlak je podaljšan tako, da sega v vse tri ladje v vse njihovi širini. Na njem stojita tudi stranska oltarja na koncu stranskih ladij, ki imata enostopenjska podesta. Glede na enotno oblikovanje opisanega tlaka prezbiterija in podestov stranskih oltarjev, ki so iz enakih vrst kamna, se lahko ta tlak datira v čas okrog leta 1734, ki ga nakazuje letnica v atiki oltarnega nastavka levega oltarja sv. Antona.⁷ (V ta čas gotovo sodita tudi slogovno podobna glavni in desni stranski oltar.)

4 V zasebnem arhivu Bezkovih, Naklo 14, hranijo med drugimi listinami tudi eno iz marca leta 1884, ki ima naslov: Tožba Katarine D obrila iz Trsta proti Slavni katastralni občini Nakelski. V njej vdova po zidarskem mojstru Luku Dobrilu terjala vračilo zneska 50 forintov avstrijske veljave, ki ga je pokojnik "vplačal dne 16 avgusta 1879 katastralni občini Nakelski za poročstvo dela pri takrat novo sezidanem zvoniku v Škocjanu /.../ pod pogojem, da se mu, ako se delo za dobro izkaže, po preteku enega leta vrniti ima."

5 O tem razdejanju priča npr. sočasna razglednica z napisom "St. Canzian. - Sv. Kantzian" (sl. 3). Pomni ga tudi ustno izročilo. Elka Bezкова - Gabrijela Mahorčič, se spomni, da je treščilo v turn 1905. leta, ko se je rodil njen brat. Jože Žnidarčič iz Betanje št. 5 pa je slišal, da je takrat en kamen z vrha zvonika padel na njihov vrt. Ko so zvonik popravili, so ga menda naredili za meter nižjega, kot je bil poprej. Po drugem izročilu je treščilo v zvonik že leta 1903 (Žiberna, 1981, 86).

6 Za podatke o tem napisnem kamnu se zahvaljujem arheologu Mateju Župančiču iz Kopra.

7 V zvezi s tem bi bilo treba preveriti ljudsko izročilo iz ust Gabrijele Mahorčič, da so stranski oltar sv. Antona prinesli od drugod, vejetno z bližnjega grada Školja, kjer je bil glavni oltar, kakor priča tabernakelj na njem, ki ga sicer na stranskih oltarjih ni. S tem izročilom se ujema tudi podatek, da je bila na tem gradu kapela sv. Antona Padovanskega (Höfler, 2001, 188).

Sl. 4: Tloris cerkve z vrisanimi tlaki in nagrobnimi ploščami (risba: A. Premk).

Fig. 4: Church plan with marked pavement stones and tombstones (drawing: A. Premk).

V srednji ladji pokriva tla od prvega para arkadnih slopov do opisanega tlaka prezbitorija pravilno oblikovan tlak iz plošč sivga apnenca. Razdeljen je na tri podolžna polja, ki jih razmejujeta pasova ozkih dolgih plošč. S takim pasom iz plošč je obrobljena tudi prednja stranica tlaka v srednji ladji, ob straneh in na koncu pred stopnico tlaka prezbitorija pa nima take obrobe. V širšem srednjem polju so v sprednjem delu diagonalno položene kvadratne plošče, ki merijo 34 krat 34 centimetrov ali kvadratni čevlji. V njegovem drugem delu, v katerem si po sredi tikoma sledijo tri uokvirjene grobnične plošče, pa sestavljajo tlak ob njih večje pravokotne plošče, na katerih je z drobnimi utori nakazana mreža manjših diagonalno usmerjenih kvadratnih plošč. Ožji stranski polji sta v prednjem delu tlakovani s prečno položenimi podolgovatimi ploščami, ki merijo 68 krat 34 centimetrov ali dva kvadratna čevlja, v drugem delu pa s pari kvadratnih plošč. Osnovna mera teh plošč je torej en čevlj, medtem ko so kvadratne plošče v prezbitoriju manjše.

Tlak pod korom, v stranskih ladjah, v presledkih med slopi in za glavnim oltarjem v prezbitoriju je iz pravokotnih sivih apnenčevih plošč, ki so različnih velikosti,

zato je bolj ali manj nepravilen ali neurejen. Neurejen videz še stopnjujejo nagrobne plošče ali epitafi na začetku stranskih ladij, ki so bili sekundarno uporabljeni za tlak.

Plošče tlakov so povečini precej shojene, zlizane. Samo na sredi dolžine stranskih ladij sta manjši pravokotni površini plošč, obdelanih s krempačem, ki so ohranile prvotno hrapavost. Skupna površina teh plošč v levi ladji meri v dolžino 206 centimetrov in 154 centimetrov v širino, v desni ladji pa 178 krat 187 centimetrov. V levi ladji je znotraj te površine tik zida velika plošča z merami 162 krat 78 centimetrov, v desni ladji pa plošča s površino 178 krat 100 centimetrov.

EPITAFI IN GROBNICNE PLOŠČE

Prva skupina epitafov, uporabljenih za tlak, je na začetku leve, severne ladje in v vmesnem prostoru oziroma prehodu med prvima levima slopoma te ladje. Sestavlja jo pet plošč (kataložne številke 1 do 5).

Na prvi, prečno položeni plošči v ladji ob vogalu prvega slopa, ki ji manjka odlomljeni spodnji del, je v dveh poljih vklesan kratični napis M(ARIA) R(EGINA)

Sl. 5: Skupina epitafov, sekundarno uporabljenih za tlak na začetku severne ladje in v prostoru med slopoma prve arkade (kat. št. 1 – 5) (foto: J. Rupnik).

Fig. 5: Epitaphs that were secondarily used to pave the floor in the northern aisle and between the pillars supporting the first arcade (Catalogues No. 1–5) (photo: J. Rupnik).

D(OMINA) C(OELI) z letnico 1704, ki ga dopolnjujejo simboli krone in dvanajstih zvezdic. Pravokotno nanjo ležita v vzdolžni smeri druga in tretja plošča. Na drugi plošči, ki je razdeljena na tri polja, je v gornjem polju vklesana letnica 1645, v srednjem pa sta s prečko in križem povezani začetnici imena in priimka pokojnika W. Z-ja. Tretja plošča, ki je prvotno rabila za epitafor magistru Jakobu Nicolettiju, umrlemu v Kristusu 7. novembra 1560, je bila leta 1645 sekundarno uporabljena za epitafor pokojnemu G. G-ju. Njegov monogramski napis z letnico je vklesan v spodnjem delu plošče, in sicer tako, da je obrnjen proti prvotnemu napisu. Prvotni Nicolettijev epitafor je torej, postavljen na glavo, služil drugemu pokojniku.

V kontekstu skupine prvih treh plošč je treba omeniti, da ob spodnjem delu prve plošče leži še en kos, ki meri 105 krat 56 centimetrov. Njegova površina je grobo obdelana s špico, robovi pa so dleteni. Možno je, da je ta plošča narobe obrnjen epitafor, uporabljen za tlakovanje.

Ozki prostor med slopoma prve leve arkade pokriva sekundarno uporabljen epitafor, položena podolžno drug za drugim (kat. št. 4 in 5). Prvi je imel dve enako veliki poglobljeni polji in širok izbočen rob, ki je bil kasneje odklesan. Na drugi plošči, ki je imela podoben širok rob, se v podolgovatem poglobljenem polju še vidijo obrisi dveh velikih izbočenih krožnih polj in grbovnega ščita med njima. Vsi ti liki in izbočeni robovi plošč so bili odklesani s špico in v stoletjih zlizani od hoje po njih.

Tudi tlak v prostoru med slopoma prve desne arkade tvorita dve sekundarno uporabljeni nagrobni plošči (kat.

Sl. 6: Heraldčni epitafor z odklesanimi liki (kat. št. 5) (foto: J. Rupnik).

Fig. 6: Heraldic epitaph with engraved figures (Catalogue No. 5) (photo: J. Rupnik).

št. 6 in 7), položeni na enak način kot prejšnji dve. Na prvi plošči sta z utori oblikovani dve enaki pravokotni polji, napisa pa ni opaziti. Tudi druga ima z utori omejeni zgajeni napisni polji in v gornjem polju vklesani začetnici imena in priimka G N, spodaj povezani s prečno črto, na kateri stoji latinski križ. Morda je bil tudi ta nagrobnik namenjen kateremu iz rodbine Nicolettijev.

V prednjem delu južne ladje, iz katerega vodi kamnito dvoravno stopnišče na kor, sta v tlaku dve grobnici na plošči (kat. št. 8 in 9).

Prvo oklepa s treh strani kamnit okvir, ki ima gornji del podkvaste oblike. Desni spodnji vogal plošče in okvirja zakrivajo prve stopnice. V napisnem polju, ki je omejeno samo z utoroma zgoraj in spodaj, je dvovrstični napis, ki vsebuje samo ime pokojnega Jurija Cerkvenika in letnico smrti 1730. Druga grobnična plošča leži nekoliko dalje v desni ladji, vstric drugega arkadnega slopa, in je orientirana od vzhoda proti zahodu. Njen kamniti okvir ima podkvasto oblikovan gornji in spodnji del. Ob gornjem robu plošče je spet vrezana letnica 1730, kakor na prejšnji, na sredi plošče pa je črtno vrezan velik deteljčasti križ s podaljšanim deblom in pod njim nenavadno deformirana mrtvaška glava s prekrižanimi kostema. Ko so odprli to grobnico ali ljudsko žerh, so menda v njej našli balzamirano truplo duhovnika, ki pa je bil brez nosu (Bak, A., 2004).

V srednji ladji oziroma v njeni drugi polovici si druga za drugo sledijo tri grobnične plošče, ki pokrivajo vhod v kripto (kat. št. 10, 11, 12). Okvir tretje, zadnje plošče se dotika stopnice v ladjo pomaknjenega tlaka prezbiterja. Prva in tretja plošča imata popolna okvirja, katerih gornji in spodnji del sta podkvasto oblikovana, srednja pa je uokvirjena samo ob krajih in spodaj.

Prva plošča z nekoliko izbočenim robom in prav ta-

ko izbočenima gladkima napisnima poljema, ki jih med sabo ločijo plitvi žlebasti utori, ima v spodnjem polju precej zlizan latinski napis, iz katerega se lahko razbere, da je to grobnico (*molumentum*) leta 166[.] dal narediti Nikolaj Cerkvenik.

Na drugi, zelo kratki plošči, ki je skoraj kvadrataste oblike, je na sredi črtno vklesana mrtvaška glava s prekrižanima kostema, nad njo in pod njo pa se bere zelo zabrisan latinski elegični distih. Poslovenjen se glasi takole: *V krutem (tu) grobu ležé, kot vidiš, kosti pokopane, / duši, ki čisti se (še), prosijo svetih darov.* Tudi ta je moral biti vklesan v 17. stoletju.

Tretja grobnična plošča je največja in je iz črnega, grobo zglajenega apnenca (morda kasnejši nadomestek prvotne). Napis je vklesan na gornjem delu okvirja. Precej zlizano kratko latinsko besedilo v lepo, pravilno oblikovanih črkah sporoča samo, da je Jakob Nicoletti umrl v letu odrešenja 1[560?]. To je torej že drugi nagrobni napis tega pokojnika.

Na koncu je treba omeniti še dve domnevni grobnični plošči (kat. št. 13 in 14), ki sta vgrajeni v tlak prezbiterija tik za glavnim oltarjem, vsaka na svoji strani. Preprosti plošči sta približno enako široki in obe imata blizu gornjega roba vklesano luknjo, verjetno za železno sidro. Samo na levi izmed njiju je videti nerazločne sledove vklesanega enovrstičnega napisa.

Vseh nagrobnih, grobničnih ali njim podobnih plošč je torej štirinajst. Vse so iz sivega enotnega ali školjčnega apnenca, le ena je iz črnega apnenca. Nekatere so

obdelane s krempačem, druge so zglajene. Večina plošč nekdanjih epitafov iz 16. in 17. stoletja v tlaku stranskih ladij meri v višino 169 centimetrov do 170,5 centimetra (kat. št. 2, 3, 4, 6). Po višini sodi sem tudi grobnična plošča iz leta 1730 (kat. št. 9). Ta približno ustreza meri enega sežnja ali petih čevljev, ki je izpričana za 18. stoletje. Njihove širine so bolj raznovrstne, in sicer v razponu od 64 do 77,5 centimetra. Za dva epitafa (kat. št. 1 in 5), ki imata enako širino 62 centimetrov in sta oba na enem koncu odlomljena, se lahko s precejšnjo gotovostjo rekonstruira celotno dolžino okrog 157 centimetrov. Pri grobnicah v srednji ladji se ne more več govoriti o enotnih merah, temveč je vsaka izmed treh plošč daljša: prva meri v dolžino 68 centimetrov, druga 80,5 centimetra, tretja pa kar 200,5 centimetra.

Po oblikovni plati so epitafi zelo skromni, za grobnice pa velja to še bolj. To so bolj ali manj preproste pravokotne podolgovate plošče, ki imajo enotne ravne ploskve ali ploskve, razdeljene na več polj z ozkimi ali širšimi utori, nekatere s širokimi utori pa imajo nekoliko bolj razgibano površino z navidezno izbočenimi robovi ter napisnimi, grbovnimi ali praznimi polji. Okrasja na njih pravzaprav ni, je pa nekaj verskih simbolov in znakov: Marijina krona in dvanajst zvezdic, ki imajo poleg simbolnega pomena tudi vlogo interpunkcijskih znamenj; deteljasti križ in dve mrtvaški glavi s prekrižanimi kostmi kot simbola smrti. Samo na enem epitafu je bil sklesan grbovni ščit, a o morebitnem grbu na njem ni več niti sledu.

Sl. 7: Grobnična plošča z deteljčastim križem in mrtvaško glavo (kat. št. 9) (foto: J. Rupnik).

Fig. 7: Tombstone with a cross bottonnée and a skull (Catalogue No. 9) (photo: J. Rupnik).

KRONOLOGIJA NAPISOV

Večina napisov na ploščah v glavnem navaja samo imena pokojnikov in letnice smrti. Najstarejša letnica je 1560, ki nastopa prvič na epitafu Jakoba Nicolettija, drugič na njegovi grobnici. Sledita ji dve letnici 1645 na epitafih G. G-ja in W. Z-ja, nato letnica 166[.] na grobnici Nikolaja Cerkenika, letnica 1704 na plošči Marije Kraljice ter nazadnje dve letnici 1730 na grobnicah Jurija Cerkenika in neznanega pokojnika v južni ladji.

Nedatirane plošče bomo skušali datirati glede na njihove oblikovne značilnosti, mesto v cerkvenem tlaku in soseščino datiranih plošč. Grobnična plošča z distihom v srednji ladji, ki leži med grobničnima ploščama z letnicama 1560 in 166[.], je glede na svoje mesto v tem nizu najverjetneje nastala v 17. stoletju, in sicer pred zadnjo omenjeno letnico. Tudi plošča s povezanimi začetnicama G. N-ja je najbrže iz 17. stoletja, ko so bile podobno oblikovane začetnice na napisnih kamnih v naših krajih najbolj pogostne, ali kvečjemu iz začetka 18. stoletja. Grbovno ploščo, ki ima enake mere kot Marijina plošča, pa bi lahko uvrstili na začetek 18. stoletja.

O POKOJNIKIH Z NAPISNIH KAMNOV

Večine imen pokojnikov od 16. do 18. stoletja, ki smo jih prebrali na epitafih in grobničnih ploščah, ni mogoče najti v matičnih knjigah uvodoma omenjenih župnij. Iz 16. stoletja ni nobene matice, iz 17. stoletja pa sta najstarejši in edini matici rojstna knjiga za kaplanijo Lokev, ki se začne z letom 1664, in mrliška knjiga za župnijo Vreme z začetnim vpisom leta 1684.⁸

Nicolettijev, ki so dobili plemiški naslov vsaj na začetku 18. stoletja, ne zasledimo niti v rodoslovnih priročnikih. K sreči si lahko pomagamo z nekaterimi podatki z epitafa Nicolettijev na postojnski župnijski cerkvi sv. Štefana, ki je nekakšen povzetek rodovnika te rodbine. Iz tega epitafa, ki ga je dal postaviti leta 1722 Jožef de Nicoletti, cesarski gubernator v Lipici, se izve, da je že leta 1645 Sebastian de Nicoletti postavil (spomenik) svojim dragim pokojnikom: dedu Jakobu, umrlemu leta 1560, ter očetu Petru in stricu Antonu, ki sta umrla v letih 1626 in 1620.⁹ Če pomislimo, da je bil 1645. leta Jakobov epitaf uporabljen za drugega pokojnika, se kar vsiljuje sklep, da je Sebastian de Nicoletti tedaj dal narediti svojemu dedu (in drugim prednikom) prav to gro-

bnico v škocjanski cerkvi, na katero sta bila ponovno vklesana dedovo ime in letnica 1560.

V Jakobovi grobnici verjetno počivajo tudi posmrtni ostanki njegovih sinov Antona in Petra. Slednji se morda skriva tudi za začetnicama P. N. v kratičnem napisu na glavni fasadi cerkve. Če domnevamo pravilno, bi to najbrž pomenilo, da je bil eden izmed dveh cerkvenih ključarjev.

Iz drugega vira vemo, da sta v 17. stoletju iz rodu Nicolettijev izšla tudi dva duhovnika. Jurij Nicoletti je služboval kot kooperator v župniji Brezovica v Brkinih v letih 1667–1668, Peter Anton Nicoletti pa je bil v isti župniji župnik v letih 1696–1698 (Rožič, 1955, 27, 28). Zelo verjetno je, da njuni trupli počivata v družinski grobnici v Škocjanu. V prid temu govori tudi že omenjeno izročilo, da so pri odprtju grobnice videli v njej mrliče v duhovniških oblačilih (Žiberna, 1981, 86).

Tudi o drugih pokojnikih iz grobnic v Škocjanu ni najti podatkov v ohranjenih matičnih knjigah. Glede na pogostnost nekaterih priimkov v takratni vremski župniji pa lahko sklepamo, da začetnici Z (= C) in C skoraj zanesljivo pomenita Cerkenika, začetnica G pa Gombača. Najstarejši iz mrliške matice znani Gombači, se pravi s konca 17. stoletja, so bili iz Gornjih in Dolnjih Vrem. Cerkeniki so bili konec 17. in na začetku 18. stoletja povečini iz Gornjih Vrem, v prvih desetletjih 18. stoletja pa jih zasledimo tudi na Gradišču, v Matavunu in Naklem. Njihovi zadnji počivališči sta bili na pokopališču pri župnijski cerkvi v Vremah in na pokopališču sv. Kancijana v Taboru (ŽAV, 1).

POVZETEK HISTORIATA EPITAFOV, GROBNIC IN TLAKOV V CERKVI V NJIHOVIH MEDSEBOJNIH RAZMERJIH

Naredimo še kratek povzetek etap nastajanja opisanih napisnih kamnov in sprememb njihove namembnosti v soodvisnosti s preurejanjem in opremljanjem notranjščine škocjanske cerkve od njene gotske faze do prve tretjine 18. stoletja, ko se je najbrž ustalila podoba, kakršna se v glavnem vidi še danes.

V gotski ladji, ki je obsegala današnjo srednjo ladjo, je bil v eni izmed sten vzidan prvi znani epitaf, posvečen Jakobu Nicolettiju (1560). Ali je bila že tedaj v njej grobnica, ni mogoče reči. Morda bi lahko odgovorili na to vprašanje, če bi si ogledali obstoječo grobnico.

8 V ŽA Lokev obsega prva rojstna knjiga leta 1664–1733. V ŽA Vreme zajema najstarejša mrliška matica leta 1684–1780, najstarejša p o ročna knjiga pa leta 1717–1804.

9 V prevodu Franceta Barage se napis glasi: *Bogu najboljšemu najvišjemu. Sebastian de Nicoletti, vnet za pravo pobožnost, postavil 1645. dragim že pokojnim prednikom: očetu Petru 1626., stricu Antonu 1620. in dedu Jakobu 1560. Sebi in dedičem postavila o b navljavca starožitnosti in ljubitelja dedne (prastare) pobožnosti Janez Gašper de Nicoletti, državni plemič in cesarski gubernator v Lipici, ob smrti 23. februarja 1722, ter Jožef de Nicoletti, nečak po bratu in dedič po istem (tem svojem) stricu nenavadnega zgleda, cesarski gubernator v Lipici, za življenje. – Janez Gašper de Nicoletti je v letih 1703–1705 zgradil kobilarno v Lipici, o čemer pričata tam vzidani dve sočasni napisni plošči. V MMK Vreme 1684–1780 pa se bere, da je bil 25. februarja 1722 pokopan na pokopališču sv. Kancijana v Tabru.*

Po povečanju in širitvi cerkve v začetku 17. stoletja se je do začetka 18. stoletja postopoma večalo število epitafov v njenih stenah. V letu 1645 sta bila postavljena dva epitafa – v enem primeru je bil sekundarno uporabljen epitaf Jakoba Nicolettija, ki je tako dobil novo vlogo že v letu, ko je prvo odslužil –, do leta 1704 sta se jima pridružila še dva.

1645. leta je bila zgrajena grobnica Nicolettijev v srednji ladji, čeprav je v napisu na njej vklesana samo precej starejša letnica smrti Jakoba Nicolettija. Poleg že navedenega epigrafskega podatka govorijo v prid tej tezi tudi črke napisa v baročni kapitali, ki se močno razlikujejo od rustikalno oblikovanega napisa na Jakobovem epitafu, pa tudi neposredna sosesčina podobne grobnične plošče iz šestdesetih let istega stoletja. Sočasno z Nicolettijevo grobnico je moral biti položen tudi tlak v srednji ladji, ki je tedaj segal v isti ravnini do slavaloka prezbiterja.

Navada, da se v cerkvi pokopavajo predstavniki posvetne gospode in duhovščine, se je nadaljevala še dlje v 18. stoletje. To je po eni strani povzdigovalo ugled njihovih družin, po drugi pa je s tem Cerkev dobivala dodatne dohodke, saj je bilo treba za tak pokop posebej plačati.¹⁰ Tako sta 1730. leta nastali tudi grobnici na začetku desne ladje.

Vse kaže, da spadata ti dve grobnici v sklop temeljitega in velikopoteznega preurejanja, opremljanja in lepšanja cerkvene notranjščine. Nekako v istem času so postavili nov glavni oltar in stranska oltarja na koncu stranskih ladij na nov enotni tlak prezbiterja, ki je bil podaljšan v vse tri ladje, hkrati pa so s cerkvenih sten odstranili epitafe. Takrat so morali narediti tudi tlak v stranskih ladjah. Pri tem so ravnali prav tako varčno kakor pri širitvi cerkve, ko so ponovno vzdicali stara okna. Del plošč so najbrž dobili iz prvotnega tlaka na koncu srednje ladje, v katero je bil tedaj podaljšan črno-beli tlak prezbiterja. Tudi odsluženih epitafov niso zavrgli, temveč so jih pragmatično porabili kot navadne plošče za tlak. Epitaf Jakoba Nicolettija je tedaj dobil že tretjo namembnost.

KATALOG NAPISOV

Napisi na nekdanjem pokopališču ob cerkvi

1. Letnica na obzidnem portonu, 1664

Porton je oblikovan s profiliranima bazama, valovito profiliranima pokončnikoma z bisernim nizom po sredi, profiliranima kapiteloma in nastavkoma v obliki obeliskov. Siv školjčni apnenec, obdelan s krempačem. Mere

nastavkov: levi - 77 cm + 31,5 cm x 32 cm; desni: 96 cm x 30,5 cm x 31 cm. Mere napisnih polj - levo: 6 cm x 31,5 cm; desno: 5,5 cm x 30,5 cm. Višina števka: 4 – 2,5 cm.¹¹ Klinasti utori števka.

Na spodnjem pasu nastavkov je vrezana deljena in razprta letnica:

J 6 6 4

2. Nagrobnik Antona Delesa v tleh ob severnem zidu, 1853

Med severnim zidom obzidja in zvonikom je v travnatih tleh vkopana napisna plošča, ki je precej razpokana in z zabrisanim napisom. V gornjem delu je okrašena s križem in dvema vazama s cveticami v plitvem reliefu. Siv, potemnel apnenec, zglajen. Mere: 81,5 cm x 47,5 cm. Mere napisnega polja: 28 cm x 29 cm. Osemvrstični napis, ki je danes s prostimi očmi nečitljiv, se glasi:

TUKAJ JE POKOPAN
ANTON OD ANTON
DELES IS SKOZIANA
+ IE V 14. LETO
SVOIE STAROSTI 14.
NOVEMBRA 1853.
UMERL. DONS MENI
IUTRI TEBI.

Komentar:

Sodeč po nepopolnih podatkih iz škocjanske družinske knjige je bil pokojni Anton Deles, Antonov sin, po vsej verjetnosti od Delézovih, hišna številka 9 / 7 / 16.

Prvi je leta 1941 prepisal ta napis duhovnik in domoznanec Virgil Šček. V njegovih rokopisnih Paberkih se bere takole: "Tukaj je pokopan Anton Deles is Skoxiana ki je u 14 letu svoje starosti 14 novembra 1853 umrl. Dons meni jutri tebi."

Gornje besedilo napisa je bilo objavljeno leta 1950 v seriji prispevkov z naslovom Primorski ljudski napisi, ki jih je objavljala etnolog Milko Matičetov v listih Ljudski tednik, 1947–1948, 1950–1951, Primorski dnevnik, 1951, in Slovenski Jadran, 1953, temelji pa na prepisu z malimi črkami, ki ga je leta 1950 opravil vremski župnik Alojz Gulič in poslal Milku Matičetovemu. Tukaj je prepis z velikimi črkami, kakor je še moč videti na plošči. Zaradi zabrisanosti napisa ni bilo mogoče preveriti v celoti in popraviti morebitnih nedoslednosti citiranega prepisa.

¹⁰ V mrljskih knjigah župnije Vipava iz 18. stoletja je na primer najti številne zapise o takih pokopih in zneskih, ki so jih plačevali za pokop v cerkveni grobnici (*monumentum*). V mrljski matici župnije Vreme pa ni najti nobenega takega podatka. Tudi pokojnike plamenitega rodu so, sodeč po vpisih v njej, pokopavali na pokopališču sv. Kancijana v Taboru ali v Vr emah.

¹¹ Mere so navedene v zaporedju: višina krat dolžina krat širina (debelina, globina). V primerih, ko je mera predmeta pomanjkljiva, ker je njegov del odlomljen ali zakrit, je izmerjeni meri dodan znak +.

V času, ko ga je prepisoval Alojz Gulič, je nagrobna plošča menda ležala na tleh za škocjansko cerkvijo; po izjavi štiriindevetdesetletne Gabrijele Mahorčič iz Naklega pa leži plošča na sedanjem mestu, odkar pomni.

Viri: ŠAK, 1; ŽAL, 2.; Mahorčič, 2005; Žnidarčič, 2005.

3. Nagrobnik ob zidu na južni strani, pod cipreso, 1877

Nagrobnik je historistično oblikovan kot visoka masivna plošča s tristopenjskim podstavkom, zgoraj okrašena s tremi kvadratnimi stolpiči. Siv enotni apnenec, zglajen (obnovljen). Mere nagrobnika: 207 cm x 81,5 / 66 / 57 / 53,5 cm x 40 / 24 / 16 / 13 cm. Mere napisnega polja: 54 cm x 31,5 cm. Avtor: kamnosek L. Vodnik, ki se je podpisal na tretjem podstavku zgoraj desno: L. Vodnik / u Ljubljani.

Devetvrstični napis v poglobljenem napisnem polju, ki je zaključeno s tremi šilastimi loki, se glasi:

Tukaj počiva
JOŽEF
MAHORČIČ
umerl v 68 letu
10. maja 1831.

Večen mu spomin!

Postavil njegov unuk
Rajmund Mahorčič.
10. maja. 1877.

Komentar:

Jožef Mahorčič, ki je umrl leta 1831, izvira iz premožne in veljavne rodbine Bezkovih v Naklem. V rodovniku, ki ga hranijo v hišnem arhivu, je zapisano, da se je rodil 17. 3. 1763. Poročil se je z Uršo in z njo imel veliko otrok. Menda je po njem poimenovan del jame v Škocjanskih jamah. Na spomeniku je kot datum njegove smrti naveden 10. maj 1831, medtem ko v rodovniku piše, da je umrl 16. maja 1831.

Rajmund Mahorčič, ki je postavil nagrobnik dedu Jožefu 46 let za tem, se je rodil 28. junija 1840 v Brežcu pri Divači, umrl pa je 25. januarja 1895 v Sežani. Bil je eden izmed prvih slovenskih narodnih buditeljev na Krasu, poslanec v goriškem deželnem zboru, večletni sežanski župan, član okrajnega šolskega sveta in raznih komisij.

Nagrobnik je naredil kamnoseški mojster in gostilničar Lovrenc Vodnik iz Podutika pri Ljubljani. Na Primorskem so njegovi nagrobniki zelo redki, razmeroma številni pa so nagrobniki s podpisom njegovega sina Alojzija Vodnika, ki je prevzel očetovo kamnoseško podjetje po njegovi smrti leta 1891.

Viri: ZAB, 1; Kjuder, 1971, 410; Marušič, 1983, 330; Bevčič, Savnik, 1968, 336; Šorin, Andrejka, 1986, 503; Žiberna, 1981, 83.

Napisi na zunanjšini cerkve

1. Letnica na prekladi glavnega portala, 1607

Siv školjčni apnenec, obdelan s kremračem. Svetle mere: 210,5 cm x 143 cm. Mere preklade: 25,5 cm x 184 cm x 35 cm. Mere dejanskega napisnega polja: 13 cm x 66 cm. Višina števka: 9,7 – 6,5 cm. Vkllesane so s krepkimi klinastimi utori, razprto in brez oblikovnih posebnosti:

I 6 0 7

2. Dvovrstični kratični napis na kamnu v glavni fadi, na stiku srednje in leve ladje; 1613

Siv apnenec, obdelan s kremračem. Mere: 18 cm x 48 cm. Višina števka in črk: 1) 5,2 – 8,1 cm; 9 cm; 2) 5 – 4,7 cm; 5,7 – 5,6 cm; 6,4 cm. Ozki utori znakov približno klinastega prereza.

I · 6 · I · 3 · IHS

1613. IHS.

M RA · A[±]R P[±]N

MRA. A. R. P. N.

Pisava: baročna kapitala; ligatura RA, trikotne pike; drugi križec na prečki je višji in sega v prvo vrstico ter se dotika črke S.

Komentar:

Para začetnic imen in priimkov po vsej verjetnosti pripadata cerkvenima ključarjema, ki sta vodila dozidavo cerkve. Drugi par začetnic verjetno pomeni Petra Nicolettija iz rodbine Nicolettijev, iz katere izhaja nekaj upravnikov cesarske kobilarne v Lipici.

3. Letnica na prekladi zazidanega portala v zahodni steni zakristije, 1841

Svetlo siv, pretežno enotni apnenec, obdelan s finim kremračem. V razprto vklesani letnici sta okrašena tisočica in odprta osmica:

I 8 4 I

4. Letnica na prednjem loku pritlične lope samostojnega zvonika, 1858

Siv apnenec, klesan s kremračem. V gladkem pravokotnem napisnem polju je vrezana letnica z zgoraj odprtima osmicama:

1858

Komentar:

Z letnico 1858 je datirana prva faza graditve zvonika, ki je bil dograjen šele leta 1879.

Vir: ZAB, 2.

Napisi v cerkvi

Grobnične, nagrobne in druge napisne plošče v tlaku leve ladje

1. Plošča z Marijinim napisom, 1704

Prva napisna plošča leži v tlaku ob prvem slopu prve leve arkade in gleda od juga proti severu. V spodnjem delu je odlomljena. Napisno ploskev z vrezanimi geometrijskimi in simbolnimi liki omejujejo utori, ki hkrati zamejujejo njene zunanje robove. Uokvirjena ploskev je z enakim utorom razdeljena na dve polji, na odlomljenem kosu pa je bilo še tretje polje.

Vsi liki v napisni ploskvi so vrezani z utori. V gornje polje, ki je nekoliko nižje od spodnjega, je vrezan krog, ki se dotika stranic polja. V njegovem gornjem delu je vrezana preprosta krona, ki je deloma poškodovana, ob njej pa sta črtno vrezani stilizirani šesterokraki zvezdici. Pod njo sta vklesani kratiki M R, ki sta med sabo ločeni in ob krajih obdani s pokončnima paroma enakih zvezdic (ki sta kakor dve dvopičji). V drugi vrstici je vklesana letnica 1704. V spodnjem polju sta vrezana dva zrcalno obrnjena polkroga, ki se prilegata k pokončnima stranicama polja. V njima je drugi del kratičnega napisa, ki obsega črki D in C. Ti črki pa sta obdani s po eno zvezdico zgoraj in spodaj. Vseh zvezdic je torej dvanaest.

Siv školjčni apnenec, ki se kruši in lušči; grobo zglažen. Mere plošče: 118 cm x 62 cm. Mere napisnih polj: 1) premer 41 cm; 2) polmer 19 cm; 3) polmer 20 cm. Mere dejanskih napisnih polj: M R: 14 cm x 30 cm; letnica: 11 cm x 30 cm. Višina znakov: 1) črki: 12,5 – 14 cm; letnica: 9,5 – 5,2 cm; 2) 10,5 cm; 3) 12,5 cm. Nevešči klinasti utori znakov.

Trivrstični kratični napis z letnico se glasi:

M R	M(ARIA) R(EGINA)
I 7 o 4	1704
D C	D(OMINA) C(OELI).

Marija kraljica nebeška gospa.¹²

Komentar:

V 17. stoletju in kasneje se je v Avstriji močno razširilo čaščenje Marije. 18. maja 1647 je bila celotna Avstrija posvečena Brezmadežni. Vidna znamenja tega čaščenja so bili številni stebri z njenim kipom (v Ljubljani so ga postavili leta 1682). Nenavadno pa je, da v škocjanski cerkvi slavi Marijo kraljico napis, vklesan na nagrobnem kamnu. Lahko bi bil namenjen pokojnim bratom in sestram bratovščine device Marije, ki je arhivsko izpričana v Vremah.

Vir: ŽAV, 2.

2. Epitaf W. Z., 1645

Druga plošča leži pravokotno na spodnji del prve plošče in gleda v smeri vzhod–zahod. Njena ploskev je z vseh strani omejena z ozkimi žlebiči in razdeljena na tri polja. Zgornje in spodnje polje sta enako veliki in skoraj kvadratni, srednje polje pa je ležeč pravokotnik. V gornjem polju je z odprtimi klinastimi utori vklesana letnica 1645, v srednjem pa sta veliki začetnici pokojnika W. Z.

Siv apnenec, ki se lušči; obdelan s krempačem in približno zglažen ali shojen. Mere plošče: 169,5 cm x 73,5 cm. Mere napisnih polj: 1) 52 cm x 46 cm; 2) 33 cm x 46 cm. Mere dejanskih napisnih polj: 1) 17 cm x 42 cm; 2) 16 cm x 41 cm. Višina števk in črk: 1) 12 – 9 cm; 2) 13,2 – 12,5 cm.

Pisava: baročna kapitala; ukrivljena tisočica z okrepljeno glavo, štirica z enako dolgima deblom in prečko, dvojni W s prekrizanima notranjima krakoma, črka Z z ukrivljenim spodnjim delom kraka, ki se nadaljuje z ukrivljeno spodnjo ramo. Posebnost je v tem, da sta začetni črki imena in priimka povezani z dolgo prečko, njo pa seka podaljšano deblo kombiniranega latinskega in andrejevega križa.¹³

I 6 4 S 1645.

W⁺ Z W. Z.

Komentar:

Glede na napise drugih pokojnikov v cerkvi, med katerimi sta dva s priimkom Cerkenik, se verjetno tudi ta nanaša na nekega Cerkenika. Ta priimek je pogost v bližnji okolici. Medtem ko drugi nastopajo v latinskih besedilih, je ta edini iz nemškega konteksta in v nemškem pravopisu. Začetnica W pa je najbrž pripadala nekemu Wolfangu, Volbenku.

¹² Napise je pomagal prebrati in jih je prevedel France Baraga, nekaj komentarjev in koristnih nasvetov pa je prispeval Alessio Stasi. Obema se prisrčno zahvaljujem za pomoč.

¹³ Sodeč po doslej znanem epigrafskem gradivu na Primorskem, je opisana oblika med sabo povezanih začetnic imena in priimka značilna za 17. stoletje in omogoča približno datiranje predmetov, na katerih nastopa. Na vezni prečki monograma navadno stoji eden izmed teh simbolov: latinski križ, deblo z andrejevim križem ali štirica, ki je izpeljana iz Merkurjevega emblema: palice s pr epletenima kačama.

3. Dvojni epitaf mojstra Jakoba Nicolettija, 1560, in G. G-ja, 1645

Tretja napisna plošča v tlaku leve ladje leži desno vstric druge plošče in prav tako pravokotno na prvo ploščo. Imela je širok izbočen rob, ki je bil kasneje grobo odklesan. Na njej sta vklesana dva napisa iz dveh obdobj. Starejši gleda od zahoda proti vzhodu, mlajši pa od vzhoda proti zahodu.

Siv enotni apnenec, s številnimi majhnimi poškodbami; grobo zglajen, ponekod še opazni sledovi obdelave s krempačem. Mere plošče: 169 cm x 69 cm. Mere celotnega napisnega polja: 149 cm x 51 cm.

Prvi napis:

Mere dejanskega napisnega polja: 72 cm x 50 cm. Višina znakov: 1) 8 – 4 cm; 2) 8,5 – 4,5 cm; 3) 9 – 5,8 cm; 4) 5,6 – 7,2 cm; 5) 5,5 – 12 cm; 6) 7,5 – 10,5 cm; 7) 5,2 – 12,4 cm. Klinasti utori črk.

Pisava: kapitala, rustikalno izvedena; v desno ukrivljena tisočica, I in J s piko, G z repom pod osnovnico, M z nagnjenima debloma in nestičnima krakoma; trikotne pike. Posebnost: V namesto Y.

Večji del zadnjega zloga TI je zakril oziroma zabrisal rep drugega G-ja iz drugega napisa.

Drugi napis:

Mere dejanskega napisnega polja: 76 cm x 50 cm. Višina znakov: 1) 13,7 – 7,7 cm; 2) 16,5 – 19 – 17,5 cm. Klinasti utori, zelo krepki pri tisočici.

Pisava: baročna kapitala; črki monograma sta povezani s prečko, na kateri stoji latinski križ.

Prvi, osemvrstični napis:¹⁴

SVB ANNO	SVB ANNO
DNI: IS-6o 7	D(OMI)NI 1560. 7.
DI[E] · 9BRIS	DI[E] NOVEMBRIS
O[B] V T IN	O[B]YT IN
CRISTO GI	CRISTO /MA/GI=
STE[R] JAC	STE[R] JAC/O=
M O NICOLE	MO NICOLE=
[TI]	[TI].

Leta Gospodovega 1560 je 7. dne novembra umrl v Kristusu mojster Jakob Nicoletti.

Drugi napis v dveh vrsticah:

I 6 4 5	1645.
G ⁺ G	G. G.

Komentar:

Epitaf mojstra Jakoba Nicolettija – njegovo ime je zapisano v narečni različici Jacomo – je bil po vsej verjetnosti vzidan v eno izmed sten v nekdanji gotski cerkvi sv. Kancijana. Ko je bila v 17. stoletju povečana cerkev in narejena grobnica Nicolettijev, na katero je bilo ponovno vklesano ime Jakoba Nicolettija, je bil odslužen epitaf 1645. leta sekundarno uporabljen za G. G-ja.

Jacomo Nicoletti je prvo znano ime iz te rodbine, ki se je kasneje povzpela do plemiškega stanu. V pisnih virih in literaturi ga ni zaslediti, izmenoma se omenja samo še na epitafu Nicolettijev v južni steni cerkve sv. Štefana v Postojni. Kaj je bil, se ne ve, oznaka /ma/gister, ki se tako skrajšana lahko pripiše kamnosekovi površnosti, pa bi lahko pomenila tudi zidarskega mojstra.

Druga začetnica verjetno pomeni priimek Gombač, ki je v okolici pogost.

4. in 5. Nagrobni plošči brez napisov

Tlak v ozkem vmesnem prostoru med slopoma prve leve arkade tvorita sekundarno uporabljeni podolgovati nagrobni plošči, položeni podolžno druga za drugo v smeri od vzhoda proti zahodu.

Na prvi plošči iz sivega apnenca, ki meri 169 cm krat 64 cm, je videti, da je imela izbočen rob, širok 12 centimetrov. Enako širok pas jo je delil na dve enako veliki poglobljeni polji, a je bil potem odklesan. V shojenih poljih, ki sta rahlo preklesani s špico, ni opaziti sledov napisov. Le v gornjem polju je ostala rahla izbočina, ki priča o odklesanem liku.

Tudi na drugi nagrobni plošči iz enakega sivega apnenca, ki meri 146 cm + krat 62 cm, je videti, da je imela izbočen rob, širok 11 centimetrov. V podolgovatem poglobljenem polju pa so še prepoznavni obrisi dveh velikih izbočenih krožnih polj in grbovnega ščita med njima. Vsi ti liki so bili odklesani s špico in v stoletjih zlizani od hoje. Plošči je bil tudi odbit gornji rob.

Nagrobne in grobnične plošče v tlaku desne ladje

Tlak v vmesnem prostoru med slopoma prve desne arkade, ki loči srednjo in desno ladjo, prav tako tvorita dve sekundarno uporabljeni nagrobni plošči, položeni podolžno druga za drugo v smeri vzhod–zahod.

6. Plošča s pravokotnima poljema

Šesta plošča iz sivega apnenca ima zglajeno in shojeno ravno ploskev, v kateri sta z utori oblikovani dve enaki pravokotni polji. Kot kaže, na njej ni bilo napisa. Mere plošče: 170,5 cm x 67 cm. Mere polj: 63 cm x 39,5 cm.

¹⁴ Tilde iz izvirnega napisa so v prepisu nadomeščene s podčrtaji.

7. Plošča G. N-ja, verjetno 17. stoletje

Sedma plošča je prav tako sekundarno uporabljena za tlak. Na njeni ploskvi sta drugo nad drugim dve zglajeni napisni polji, omejeni z ozkimi utori. Ploskev je nekoliko razgibana s tremi širokimi prečnimi utori: srednji je vdolben med obema poljema, krajna dva pa potekata med gornjim poljem in gornjim robom ter med spodnjim poljem in spodnjim robom plošče.

Siv apnenec, ki se lušči; verjetno obdelan s krempačem, a potem zlizan s hojo. Mere plošče: 160,5 cm x 59 cm. Mere napisnega polja: 50 cm x 37 cm. Mere dejanskega napisnega polja: 18 cm x 24 cm. Višina črk: 8 cm. Pisava: baročna kapitla.

V gornjem polju sta s klinastimi utori vklesani začetnici imena in priimka, ki sta spodaj povezani s prečno črto, na kateri stoji latinski križ:

$$G^{\pm}N$$

Komentar:

Tudi G. N. bi utegnil pripadati rodbini Nicolettijev.

8. Grobnična plošča Jurija Cerkvenika, 1730

Osma plošča je prva izmed dveh grobničnih plošč na začetku desne ladje. Leži v smeri vzhod-zahod. S treh strani jo oklepa kamnit okvir, ki ima gornji del podkvaste oblike, na spodnji strani pa manjka. Desni spodnji del plošče in okvirja zakrivajo prve stopnice dvoravnega kamnitega stopnišča na pevski kor. V gornjem delu plošče je vdelano železno sidro za dviganje plošče. Nekoliko nižje je napisno polje, ki je omejeno samo z utoroma zgoraj in spodaj.

Siv školjčni apnenec. Mere okvirja: 176 cm x 97 cm; širina okvirja: 19 / 16,5 cm. Mere plošče: 163 cm x 56,5 cm. Mere napisnega polja: 19 cm x 56 cm. Višina črk in števč: 1) 5,2 – 6,8 cm; 2) 7,3 – 5,5 cm. Pisava: baročna kapitla; odprt Q z repom nad osnovnico, N z nagnjenima debloma; trikotne pike.

Dvovrstični napis, vklesan s klinastimi, a že nekoliko zlizanimi utori, se glasi:

. I · V · R · I · CE · RQEI · IVRI CERQ/V/EI=
N · IC · H : I. 7 · 3 · 0 NICH. 1730.

Komentar:

Letnica 1730 lahko pomeni leto smrti Jurija Cerkvenika, ki pa v vremski mrliški matici ni izpričana, ali pa leto, ko je kupil grobnico.

9. Grobnična plošča s križem in mrtvaško glavo, 1730

Naslednja plošča leži nekoliko naprej od prve plošče v desni ladji, vzporedno z drugim slopom prve desne arkade. Orientirana je od vzhoda proti zahodu. Oklepa jo kamnit okvir, katerega gornji in spodnji del sta podkvasto oblikovana. Plošča ima v gornjem in spodnjem delu gib-

ljiva železna obročka za dviganje plošče oziroma za odpiranje grobnice. V osrednjem delu je črtno vklesan velik deteljčasti križ s podaljšanim deblom, na katerem sta samo stranska lista trilista, pod njim pa je nenavadno oblikovana mrtvaška glava s prekrizanimi kostema.

Siv školjčni apnenec, zglajen in shojen. Gornja vogala plošče sta poševno prelomljena. Mere okvirja: 201 cm x 110 cm. Mere plošče: 168,5 cm x 77,5 cm. Mere dejanskega napisnega polja: 11 cm x 36 cm. Višina števč: 9,3 – 6,5 cm. Pisava: tisočica s piko, spodaj razcepljena; trikotne pike.

Pod gornjim robom plošče je s klinastimi utori, ki so že nekoliko zlizani od hoje, vklesana letnica:

· I · 7 · 3 · 0 ·

Grobnične plošče v srednji ladji

V drugi polovici srednje ladje si tikoma sledijo tri grobnične plošče z okvirji. Okvir zadnje plošče se dotika stopnice, s katero se začenja daleč v ladijski prostor pomaknjen višji tlak prezbiterija. Prva in tretja imata popolna okvirja, katerih gornji in spodnji del sta podkvasto oblikovana, srednje pa je uokvirjena samo bočno in na spodnji strani.

10. Grobnična plošča Nikolaja Cerkvenika, 166[.]

Prva v nizu treh grobničnih plošč gleda proti vzhodu. Je reliefno oblikovana: z nekoliko izbočenim robom in prav tako izbočenima gladkima napisnima poljema, ki jih med sabo ločijo plitvi žlebasti utori. V zgornjem polju je izdolbena kvadratna luknja za sidro, v spodnjem pa je enaka luknja z ostankom železnega sidra.

Plošča je iz lisastega sivega enotnega apnenca s toplim odtenkom, okvir pa iz sivega enotnega apnenca. Oba sta zglajena in shojena. Mere okvirja: 202 cm x 108 cm. Mere plošče: 169 cm x 67 cm. Mere napisnega polja: 68 cm x 45 cm. Višina znakov: 1) 6,2 – 7 cm; 2) 6 – 5,5 cm; 3) 7 – 6,3 cm; 4) 7,5 – 5,8 cm; 5) 8,3 – 7,2 cm; 6) 4,8 – 4,6 cm. Pisava: baročna kapitla; Q podoben malemu e-ju. Ne prav večje vklesani klinasti utori znakov.

V spodnjem polju je precej zlizan napis, ki je najbrž štel sedem vrstic:

I. 6. 6. [.]
H[OC M]O
L[V]ME[N]TV
[NIC]OIAVS
[...?]
KCRQVE
NIC

166[.]
H[OC M]O=
L[V]ME[N]TVM
[NIC]OLAVS
[...?]
KCRQVE=
NIC.

166[.] (je dal narediti) to grobnico Nikolaj [...?]K Cerkvenik.

Komentar:

V 17. in 18. stoletju je bil običajen latinski izraz za grobnico *monumentum*, v sočasnih župnijskih arhivih pa včasih nastopa tudi različica *molumentum* ali celo *emolumentum*.

Eliptičnost tega napisa, enovrstična vrzel za četrto vrstico in osamljena črka K med imenom in priimkom pokojnika navajajo k sklepu, da manjka ena vrstica napisa. Črka K je morda zadnja črka manjkajoče besede.

11. Grobnična plošča z elegičnim distihom, 17. stoletje

Druga grobnična plošča v nizu, ki je zelo kratka, gleda proti zahodu. Ob straneh ima lepo oblikovani vdolbinici z vdolanima železnima locnoma za dviganje. Na sredi med njima je črtno vklesana mrtvaška glava s prekrižanima kostema, nad njo in pod njo pa zelo zabrisan napis.

Plošča je iz lisastega sivega apnenca s toplim odtenkom in je v levem spodnjem vogalu odlomljena. Okvir je iz sivega enotnega apnenca. Mere okvirja: 97 cm x 128 cm. Mere plošče: 80,5 cm x 92,5 cm. Mere dejanskih napisnih polj: 1) 19 cm x 92 cm; 2) 11 cm x 92 cm. Višina črk: 1) 4,7 cm / 3,8 – 3,7 cm; 2) 4,5 cm / 3,5 cm; 3) 4 cm / 3,4 – 3,6 cm; 4) 4,7 cm / 3,5 cm; 5) 4,7 cm / 3,6 – 4,2 cm. Pisava: baročna kapitla; I s piko, trikotne pike.

Zlizan napis v petih vrsticah, z lepo, pravilno oblikovanimi črkami s klinastimi utori, se glasi:

OSSA IACENT RIGIDO
VT CER[N]JIS TV[M]VLATA
SEPVLCRO
PVRGA[N]TI · S [A]NI[ME]
M[V]NE[RA] S[ACRA] P[ET]VNT

OSSA IACENT RIGIDO,
VT CER[N]JIS, TV[M]VLATA
SEPVLCRO,
PVRGA[N]TI S/E/ [A]NI[M/A/E]
M[V]NE[RA] S[ACRA] P[ET]VNT.

*V krutem (tu) grobu ležé, kot vidiš, kosti pokopane,
duši, ki čisti se (še), prosijo svetih darov.*

Komentar:

Besedilo je v metrični obliki elegičnega distiha: hekсамetra in pentametra.

12. Grobnična plošča Jakoba Nicolettija, 17. stoletje

Zadnja grobnična plošča je največja med tremi v srednji ladji in je iz drugačnega apnenca kot ostale. Na njeni ravni grobo zglajeni ploskvi ni napisa, pač pa je kratek napis vklesan na gornjem, podkvasto oblikovanem delu okvirja. Obrnjen je proti zahodu.

Plošča je iz črne apnenca, mestoma z belimi

školjčnimi lupinami; v spodnjem delu je dvakrat poševno prelomljena. Zglajeni okvir je iz sivega enotnega apnenca. Mere okvirja: 237 cm x 127 cm; mere njegovega gornjega dela: 29,5 / 17,5 cm x 127 / 92,5 cm. Mere plošče: 200,5 cm x 92,5 cm. Mere napisnega polja: 17 cm x 127 cm. Višina znakov: 1) 4,3 cm / 3,3 cm; 2) 3,7 cm. Pisava: baročna kapitla s pravilno oblikovanimi črkami; I s piko, trikotne pike.

Napis v dveh vrsticah s kvalitetno klesanimi klinastimi utori se glasi:

IACOBVS · NICOLE[T]I OB[YT] [A]NO SALVTIS
I[S..]

IACOBVS NICOLE[T]I OB[YT] [A]NNO SALVTIS
1[560?]

Jakob Nicoletti je umrl v letu odrešenja 1[560?].

Komentar:

Letnica 1[560] pomeni leto smrti Jakoba Nicolettija, ne pa tudi leta, ko je bila zgrajena grobnica. Grobnica s tem napisom je bila najverjetneje narejena leta 1645. Tako je mogoče sklepati po navedbi na epitafu, ki ga je dal leta 1722 postaviti v postojnski cerkvi Jožef de Nicoletti.

Grobnični plošči v prezbiteriju

13. in 14. plošča

V tlaku prezbiterija tik za glavnim oltarjem in deloma pod njegovim zaobljenim zidanim podstavkom sta še dve preprosti grobnični plošči, vsaka na svoji strani. Sta skoraj enako široki in obe imata proti koncu vklesano luknjo, verjetno za železno sidro. Ker je njun zgornji rob skrit pod oltarjem, ni moč videti, ali sta celi ali ne.

Obe sta iz sivega školjčnega apnenca, obdelanega s krempačem, in deloma zlizani od hoje.

Mere plošč: leva: 85 cm x 74 cm; desna: 84 cm + (29 cm pod oltarjem?) x 73,5 cm.

Samo na levi je videti sledove vklesanega enovrstičnega napisa, ki je obrnjen proti vzhodu: to so zabrisana črka O bolj na začetku in črki [S?]I pri koncu vrstice.

Stranski oltar sv. Antona puščavnika v levi ladji

Stranski oltar, posvečen sv. Antonu puščavniku, na zadnji steni na koncu leve ladje; 1734

V atiki oltarnega nastavka je gladka črna plošča z rumeno marmorno obrobo in majhnim simsom iz rdečevijoličastega marmorja, v katero je vklesana letnica.

Črn apnenec, zglajen. Mere atike: 60 cm x 68 cm. Mere napisnega polja: 45 cm x 40 cm. Mere dejanskega napisnega polja: 10 cm x 27 cm. Višina lepo oblikovanih števk: 9 cm.

Letnica, katere utori so zapolnjeni z rumeno maso enakega odtenka, kakor ga ima marmorni okvir atike, se glasi:

J 7 3 4

DODATEK¹⁵

Gradišče pri Divači 2, pri Trentovih

Plošča z geometrijskimi liki, sekundarno uporabljena za prag kletnega portala; ok. 1704

Plošča s tremi polji je oblikovana enako kot plošča z Marijinim napisom v škocjanski cerkvi, z vrezanim krogom v gornjem polju in zrcalnima polkrogoma v srednjem; napisa nima. Manjka ji rob na zunanji daljši strani, obrnjeni proti zunanjemu kamnitemu stopnišču, ki se od ravnine zemljišča spušča proti kleti. Pod srednjim poljem je prelomljena in na novo zložena tako, da je

njen fragmentarni gladki spodnji del prestavljen na gornji konec.

Siv enotni apnenec, shojen. Mere plošče: ca. 115 cm + 34 cm + x 46 cm + (ca. 16 cm) x 12 cm. Mere likov: 1) premer kroga 45 cm; 2) polmer polkrogov 22 cm.

Komentar:

Plošča, ki zdaj rabi za prag kletnega portala, je nedvomno v neki zvezi s škocjansko cerkvijo. Kot najbolj verjetni se ponujata dve razlagi: 1) da je bila prvotno postavljena v njej kot epitaf, po preureditvi njene notranjščine v tridesetih letih 18. stoletja pa kot odvečen spomenik sekundarno uporabljena na zdajšnjem mestu (s čimer bi tudi posredno datirali kletno stavbo Trentovih in 2) da je bila plošča izdelana pri Trentovih, a ni bila namensko uporabljena, ker se je prelomila. Ta domneva se zdi še tembolj mikavna, ker sugerira, da so bili iz te hiše omenjeni zidarji Cerkeniki z Gradišča; njej v prid govori tudi to, da na plošči ni napisa.

THE CHURCH OF ST. CANTIANUS IN ŠKOCJAN NEAR DIVAČA AND ITS INSCRIPTIONS

Božidar PREMRL

Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, Restoration Center, SI-1000 Ljubljana, Poljanska 40

e-mail: bozidar.premrl@rescen.si

SUMMARY

The article deals with inscribed stones found in the Church of St Cantianus (Sv. Kancijan) in the village of Škocjan, on its exterior walls and the surrounding graveyard, with emphasis on fourteen epitaphs and tomb inscriptions. They are mostly dedicated to the Nicoletti and Cerkenik families and were carved out from 1560 to 1730. By reconstructing the individual phases of the church building and by presenting a few personalities who had an impact on the building history, the article examines the inscriptions from architectural and historical points of view. The examination is based on scarce data preserved in parochial and other sources, on some other epigraphical sources, professional literature and oral tradition. Considering the manner in which the stones have been carved and shaped as well as several building inconsistencies and irregularities, the article forms the hypothesis that the Gothic predecessor of the existing church – which housed the oldest epitaph from 1560 dedicated to Jakob Nicoletti – was larger than it has been presumed so far. By comparing the tombstones and epitaphs, secondarily used as pavement stones when the side aisles and a new presbytery were built (1613–1617), the author has determined approximate dates of origin of the undated epitaphs and inscriptions. By referring to the data on the Nicoletti epitaph on the Postojna parish church, it can be concluded that the tombstone of the Nicoletti family, nowadays incorporated in the floor in the middle nave of the Škocjan church, must have been created in 1645, which helped the author to solve the riddle why there are two inscriptions dedicated to Jakob Nicoletti. That was also the time when the nave floor must have been paved with symmetric stones, while the floor in the side aisles and presbytery must have been covered in the thirties of the 18th century when the church was lavishly refurbished and endowed with new high altar and side altars.

15 K opisu napisnih kamnov v škocjanski cerkvi sodi tudi plošča, ki sem jo že po oddaji tega prispevka odkril pri kletni stavbi domačije pri Trentovih na bližnjem Gradišču pri Divači. Njen opis dodajam na koncu, tako, kakor je tudi nastal.

The author has managed to collect somewhat more detailed information on the kinfolk whose epitaphs can be found in the church only with regard to the Nicoletti family, who managed the Lipica stud farm at least since the beginning of the 18th century. The stonework dating to the mid-17th century was most probably carried out by the Perhavec family from Dolnje Ležeče and the Cekvenik family from Gradišče near Divača, known as constructors of churches in the Trieste hinterland of that period.

Key words: inscribed stone, epitaph, tombstone, epigraphical source, stone pavement, building history, Nicoletti family, Perhavec mason family from Dolnje Ležeče, Cekvenik mason family from Gradišče near Divača

VIRI IN LITERATURA

Deanovič, B. (1996): Arhitekturni potenciali stavbne dediščine v regijskem parku Škocjanske jame, Razvojno-raziskovalna naloga, 126. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.

HAZU, 1 – Arhiv HAZU, Zagreb, Knjiga cerkve (bratovščine) sv. Ivana v Boljuncu, 1576–1672, sig. VIII – 140, ff. 69v, 86.

Kjuder, A. (1971): Zgodovinski mozaik Primorske. S posebnim poudarkom gornjega Krasa. Zbral in sestavil v letih 1956–1960 Albin Kjuder tomajski župnik, Nova Gorica – Sežana 1971.

Rožič, F. (1955): Kronika župnije Brezovica, tipkopis. Župnijski arhiv Slivje.

Smole, E. (1974): Smole, E. (1974): nenaslovljen opis cerkve sv. Kancijana v Škocjanu, tipkopis. Nova Gorica, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Nova Gorica.

ŠAK, 1 – Škofijski arhiv Koper (ŠAK), Šček, V., Paberki 12, 108.

ZAB, 1 – Zasebni arhiv Bezkovih (ZAB), Naklo 14, Rodovnik rodbine Mahorčič.

ZAB, 2 – Zasebni arhiv Bezkovih, Naklo 14: Tožba Katarine Dobrila iz Trsta proti Slavni katastralni občini Nakelski, marec 1884.

ŽAD, 1 – Župnijski arhiv Dolina, Urbar cerkve sv. Martina 1643, ff. 64, 67, 67v, 290v, 297v.

ŽAL, 1 – Župnijski arhiv Lokev (ŽAL) / Škofijski arhiv Koper, Šček, V., Lokavske starine I.

ŽAL, 2 – Župnijski arhiv Lokev, Status animarum Škocjan I.

ŽAR, 1 – Župnijski arhiv Rodik (ŽAR), Urbarium fraternitatis sancti Eliae villae Dragae, 1645, ff. 64v, 65, 288v.

ŽAV, 1 – Župnijski arhiv Vreme (ŽAV), Mrliška matična knjiga Vreme 1684–1780, s. p.

ŽAV, 2 – Župnijski arhiv Vreme: Urbar bratovščine device Marije v Vremah 1745.

Bevčič, M., Savnik, R. (1968): geslo Škocjan. V: Krajevni leksikon Slovenije, I. knjiga. Zahodni del Slovenije. Ljubljana, DZS.

Höfler, J. (2001): Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Primorska: Oglejski patriarhat, Goriška nadškofija, Tržaška škofija. Nova Gorica, Goriški muzej.

Marušič, B. (1983): geslo Mahorčič Rajmund (Frančišek, Karel). V: Jevnikar, M. (ed.): Primorski slovenski biografski leksikon, 9. snopič: Križnič – Martelanc. Nova Gorica, Goriška Mohorjeva družba.

Matiččetov, M. (1950): Primorski ljudski napisi, 76. Ljudski tednik, 26. 5. 1950.

Šorin, J., Andrejka, R. (1986): geslo Vodnik Alojzij. V: Munda, J. et al. (eds.): Slovenski biografski leksikon, Štirinajsti zvezek: Vode – Zdešar. Ljubljana, SAZU.

Valvasor, J. V. (1689): Die Ehre des Hertzogthums Crain, II. Laybach – Nürnberg.

Zorman, T. et al. (2003): Vodnik po učni poti Škocjan. Škocjan, Park Škocjanske jame.

Žiberna, J. (1981): Divaški prag. Divača, Svet krajevne skupnosti.

INFORMATORJI

Bak, A. (2004): Albina Bak, Škocjan 10. Ustni podatek. Terenski zvezek avtorja.

Mahorčič, G. (2005): Gabrijela Mahorčič, Naklo 14. Ustni podatek. Terenski zvezek avtorja.

Žnidarčič, J. (2005): Jože Žnidarčič, Betanja 5. Ustni podatek. Terenski zvezek avtorja.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2005-07-20

UDK 330.34:634.8(450.361)"17"

VINOGRADNIŠTVO IN TRGOVINA Z VINOM NA TRŽAŠKEM V 18. STOLETJU KOT PODROČJE SPORA MED "TRADICIONALNIM" IN "INOVATIVNIM"

Aleksej KALC

Narodna in študijska knjižnica – Odsek za zgodovino, IT-34138 Trst, Ul. Petronio 4
Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: aleksej.kalc@nskodsek.191.it; aleks.kalc@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Predmeta obravnave sta težave tržaškega kmetijstva in predvsem njegove vodilne panoge – vinogradništva, kot posledice prodiranja merkantilnega gospodarstva, in reakcija nosilcev kmečkih interesov na postopno tržno liberalizacijo vina. Na podlagi spomenic, s katerimi so mestni zemljiški posestniki in slovenski okoliški kmetje dvigovali glas v bran svojega položaja, so prikazani dejavniki, ki so botrovali slabšanju razmer, in stoletni privilegiji, ki so tržaško vinogradništvo zaradi dražjih proizvodnih stroškov ščitili pred konkurenco tujega, zlasti beneškega vina. Zaščitni sistem, ki je slonel na monopolnih temeljih in je skupaj z dacarskim sestavljal tudi osnovo municipalnega davčnega priliva, se ni več skladal z vse večjimi prehrabnimi potrebami mesta in niti z liberalnim reformističnim duhom, zato ga je vladna politika postopno rahljala in odpirala tržišče tujim proizvodom. Dialektika med tržaškimi posestniki in vinogradniki na eni in vladnimi krogi na drugi strani se kaže kot izrazita kontrapozicija med "starim" in "novim" Trstom, dejansko pa ni šlo za tako jasno dihotomijo, saj so bili med zastopniki agrarnih interesov poleg članov stare, pogostoma obubožane in do novega nedovzetne mestne elite, tudi vidni priseljeni podjetniki in spodbujevalci merkantilnega Trsta. Šlo je torej za kompleksni proces, ki ga je treba brati tudi v smislu sicer težavnega prilagajanja tržaške agrarne ekonomije principom moderne razvoja.

Ključne besede: vinogradništvo, gospodarska zgodovina, merkantilizem, liberalizacija trga, Trst, 18. stoletje

WINE GROWING AND SELLING IN THE TRIESTE AREA IN THE 18TH CENTURY AS A SPHERE OF CONFLICT BETWEEN "THE TRADITIONAL" AND "THE INNOVATIVE"

ABSTRACT

The paper examines the problems of Triestine agriculture (in particular its leading component – winegrowing) triggered by the penetration of the mercantile economy, and the reaction of advocates of the agriculturalists' interests to the gradual liberalization of the wine market. Based on memorandums issued by communal landowners and Slovene local producers to defend their status, the paper examines the factors that accompanied the deterioration of conditions and centuries-long privileges that protected the Trieste wine-producing sector and its high production costs from the competition of foreign (in particular Venetian) wine. The protection system that relied on monopoly and – together with the income accrued through taxation – represented the basis of the municipal tax revenue ceased to correspond to the growing food needs of the city and to the liberal reform spirit, which is why it was gradually loosened and the market was opened to foreign produce. The dialectics between Trieste landowners and winegrowers on one side and governmental circles on the other can be read as an explicit antagonism between the 'old' and the 'new' Trieste. In fact, however, the dichotomy is not so clear – among the representatives of agrarian interests we can not only find members of the old, frequently impoverished communal elite closed to changes, but also prominent immigrant entrepreneurs and stimulators of a mercantile Trieste. Therefore, the process was extremely complex and should as such also be read from the perspective of the adaptation of the Trieste agrarian economy to the principles of modern development.

Key words: wine growing, economic history, mercantilism, market liberalisation, Trieste, 18th century

ZGODOVINSKA VLOGA VINOGRADNIŠTVA V TRSTU

Na Tržaškem je bilo vinogradništvo od nekdaj zelo pomembna gospodarska dejavnost in, ob živinoreji, ki se je najmočnejše razvila z govedorejo v teku 19. stoletja, tudi vodilna agrarna panoga. O pomenu vinogradništva priča veliko dokumentov, ki segajo celo v antiko, ko se omenja proizvodnja znamenitega vina *pucinum*, predvsem pa v čas od poznega srednjega veka dalje (Pahor, 1987, 5; Darovec, 2000, 11). V tem obdobju postanejo omembe vinogradništva in raznih zadev v zvezi z vinom vse pogostejše. Iz njih je mogoče sklepati o širjenju gojenja vinske trte v tem prostoru, o kakovosti tržaškega vinskega pridelka in o vlogi vinogradništva, vinarstva in trgovanja z vinom v ekonomiji tržaškega podeželja in samega mesta. Tako se na primer tržaško vino pojavi med dajatvami, ki jih je moral Trst plačevati zaradi podrejenosti Beneški republiki (l. 1202) in nato Habsburžanom, ko se jim je l. 1382 tržaška komuna podredila in prešla pod njihovo zaščito (Pahor, 1987, 5–6). Regulacija vinske trgovine in tržaški privilegiji so bili obenem ena izmed prvin tržaško-habsburškega podreditvenega sporazuma. Na vinograde in vino se zelo pogosto nanašajo arhivi cerkvenih ustanov, ki so imele večje ali manjše agrarne posesti in jim gre posebna zasluga za širjenje vinogradniške kulture. Lep primer je arhiv jezuitskega samostana sv. Mučenikov, na podlagi katerega so s pomočjo osebnih imen oziroma priimkov in zabeleženih poklicev med drugim ugotovili, da je bila v 14. stoletju približno tretjina prebivalcev Trsta slovenskega rodu in da so se prav ti najpogostejše ukvarjali z gospodarskimi dejavnostmi, povezanimi z vinom, vključno s sodarsko obrtjo (Merkù, 2001, 281).

Z novim vekom prihajajo do izraza v listinah tržaškega zgodovinskega arhiva spori med mestnimi lastniki vinogradov in okoliškimi slovenskimi kmeti glede obdelovanja vinogradov in širjenja vinogradniških površin. Leta 1491 je cesar Friderik celo prepovedal okoliškim kmetom zasajanje novih vinogradov, da ne bi zanemarjali obdelave vinogradov meščanov in drugih služnosti, ki so jih dolgovali mestu. Meščani pa s takšno zaščito svojih interesov še niso bili zadovoljni in so listino izrabljali, da so kmetom branili obdelovati tudi že obstoječe vinograde, in to tudi potem, ko so ti leta 1507 dosegli

potrditev te pravice od samega cesarja. Leta 1545 so kmetje iz Križa, s Proseka in Kontovela, kjer so bile v bregu nad morjem najrodovitnejše vinogradniške površine, sklenili z občino pogodbo, ki jim je dovoljevala ohranitev starih vinogradov. Na novo pridobljene pašne in trtne nasade pa je imela občina pravico celo uničiti in kmetom za prekršek naprtiti globo (Pahor, 1987, 6). Ker se dogovorov niso držali, se je prepiranje nadaljevalo in pogostokrat se je dogajalo, da je občina kmetom posekala trte. V teku več kot dve stoletji trajajočem sporu so za evidenco stanja in kot podlago za uveljavljanje dogovorov dva krat opravili tudi izmero vinogradniških površin. Prvič, leta 1525, so popisali in izmerili kmečke vinograde med Devinom in Kontovelom (BCT, 1),¹ drugič, v letih 1647–49, pa v celotnem agrarnem delu tržaške okolice od Sesljana do Ščedne (BCT, 2). Operativni merjenji ali *pertikacij*² predstavljajo danes izredno pomembne dokumente ne samo za preučevanje vinogradništva, ampak splošnejše gospodarske in družbene zgodovine tržaškega podeželja.

Po proglasitvi proste luke leta 1719 se je Trst začel naglo spreminjati in v teku 18. stoletja vse bolj razvijati v smeri trgovsko-pomorskega emporija. Pozornost obnavljajočega se mestnega prebivalstva se je s tem obrnila k trgovskim, pomorskim, obrtnim in drugim neagrarnim dejavnostim. Agrarna ekonomija je v gospodarski strukturi mesta začela dobivati postopoma drugotni pomen, kar je pripomoglo, da so popustile stare napetosti med mestom in okoliškimi vinogradniki. Kmetijstvo in zlasti vinogradništvo, kot primarna agrarna tržno-proizvodna dejavnost, pa je kljub temu ohranjalo razmeroma pomembno vlogo. Mnogi mestni posestniki iz vrst sicer propadajočega starega tržaškega patriciata in tudi nekateri pripadniki nove mestne elite, ki so del svojih trgovskih zaslužkov vlagali v zemljišča, so še vedno v lastni režiji ali s pomočjo kolonov oziroma dninarjev skrbno gojili nasade trt in oljk ter druge kulture. Še z večjo vnemo pa so se temu posvečali okoliški kmetje, ki so najemali ali odkupovali kmečke površine oziroma jih na novo pridobivali na neobdelanih območjih. Število kmečkega prebivalstva "tržaškega teritorija" (*Territorio*), to je agrarnega dela tržaškega občinskega ozemlja, ki so ga sestavljale vasi (*Ville*) in soseske (*Contrade esterne*),³ se je začelo v tem obdobju postopno večati zaradi naravne rasti kot tudi zaradi priseljevanja kmetov s Krasa in

1 Knjiga pertikacij iz leta 1525 je na voljo po zaslugi Pavleta Merkùja tudi v objavljenem prepisu s spremnima študijama o krajevni toponomastiki, osebnih imenih posestnikov in ustanov (Merkù 1994).

2 Iz besede *pertica*, imena za dolžinsko mero. V Trstu je bila v rabi *Pertica di Trieste* ali *del Comune*, t. j. 2 dunajska sežnja, 2 čevlja in 2 palca dolga palica (*canna*). O načinu tovrstnega merjenja nepremičnin in vlogi *pertikacije* glej *Raccolta* (1861, 433).

3 Vasi so bile Križ, Prosek, Kontovel, Opčine, Bani, Trebče, Padriče, Gropada, Bazovica, Lonjer in Ščedna. Soseske, imenovane "zunanje" (*esterne*), da so jih razlikovali od mestnih, pa so bile Barkovlje, Greta, Rojan, Kjadin, Škorklja, Kolonja, Vrdela, Rocol, Čarbola in Sveta Marija Magdalena. Zadnji dve sta bili od l. 1777 razdeljeni na Spodnjo in Zgornjo. Z uvedbo Policijskega reda za tržaško podeželje leta 1777 so omenjene enote s svojimi ozemlji postale policijsko-upravni dekanati, župani, kot tradicionalni načelniki in predstavniki skupnosti pa dekanji z določenimi izvršilnimi zadolžitvami v tržaškem občinskem policijsko-upravnem sistemu. Več o tem v Kalc (1999).

od drugod. Zlasti v soseskah so se kmečke družine kot že tradicionalno naseljevale na posestvih, imenovanih "mandrije" (*mandrie*), in jih obdelovale na osnovi splovinarske pogodbe. Ker jih je ta navadno zavezovala na kratko dobo, so se pogostokrat selile iz mandrije na mandrijo v iskanju boljših pogojev, včasih zapuščale tržaško občino, še pogosteje pa prehajale v mesto med najosnovnejšo težaško delovno silo (Breschi et al. 2001, 149–151). Stalno naseljeni kmetje, ki jih je bilo vse več, pa so težili k povečanju svojih posestev, največ na osnovi zakupnih pogodb,⁴ ki so omogočale odkup zemljišč. Glede pomena vinogradništva je pri vsem tem dovolj pomisliti na hitro rast tržaškega prebivalstva in večanje povpraševanja po vinu, ki ga je v pristaniškem mestu spodbujal tudi vse živahnejši tujski promet. Vino je bilo potemtakem za okoliške kmete (in nič manj za mestne posestnike) zelo dragocen proizvod, s katerim so lahko kaj zaslužili in si zagotovili trdnejšo gospodarsko osnovo, oziroma se dvignili nad pretežno preživetveno raven tradicionalnega agrarnega gospodarstva, najrevnejši pa si preprosto zagotovili prežitek (Prim. BCT, 3). Zato ni čudno, da naletimo na vinogradnike v vaseh, kot so Trebče, Bazovica, Gropada in Padriče,⁵ katerih ozemlja so se raztezala samo ali večinoma na kraških tleh. Ker tu zaradi pedoloških značilnosti in ostrejše klime trta ni najbolje uspevala oziroma ni dajala dovolj kvalitetnih sadov, so obdelovali vinograde na kupljenih ali najetih zemljiščih pod kraškim robom. Značilno je bilo, da so predvsem manjši okoliški kmetje prodajali pridelek že kmalu po trgatvi, medtem ko so ga mestni posestniki raje zadrževali do poletja, ko so se odkupne cene po gostilnah in s tem tudi njihove prodajne cene povišale (Prim. BCT, 3).

V 18. stoletju se je tržaško vinogradništvo vsekakor soočalo z nezanemarljivimi težavami, ki so vplivale tudi na splošno slabšanje stanja v kmetijstvu. Vinogradniške površine so bile, kot že rečeno, večinoma v ozemljskem pasu pod kraškim robom, najkvalitetnejše v flišnatem bregu od Križa do Kontovela in Barkovelj, mnoge pa tudi po gričih ob mestu, kamor se je v teku tega in predvsem 19. stoletja širil urbani aglomerat. Že zaradi morfološke razgibanosti teritorija in strmih leg zemljišč je bilo obdelovanje veliko težje in dražje kot v sosednjih deželah, še zlasti v ravninski Furlaniji. Za pridobivanje vinogradov in drugih obdelovalnih zemljišč je bilo potrebno paštnanje, se pravi pridobivanje polic z zidanjem podpornih zidov, da bi voda in veter ne odnašala prsti. To delo, ki še vedno priča o človeškem posegu v tržaško

okoliško krajinsko podobo, je trajalo stoletja in stoletja. Paštne, dostope do njih, sistem za odtok vode in sama zemljišča je bilo treba tudi vzdrževati, izboljševati in utrjevati. Pri vsem tem in pri samem obdelovanju marsikje ni prišla v poštev pomoč živine. Zlasti v največjih strminah nad morjem so bila vsa opravila ročna, od kopanja oziroma prinašanja kamenja za zidove ter manjkajoče zemlje, do odnašanja grozdnega pridelka v brentah po strmih kamnitih stopniščih. V teku 18. stoletja sta se temu pridružili po eni strani podražitev proizvodnih sredstev in delovne sile, po drugi pa padanje prodajne cene pridelka, kot posledici vse bolj tržno naravnane tržaškega gospodarstva in konkurence tujega vina.

Zdi se, da je ob koncu 60. let 18. stoletja stanje postajalo vse težje. Nekateri mestni posestniki so začeli svoje vinograde kar opuščati, ker naj bi drugače morali celo podpirati svoje kolone, namesto da bi jim le-ti zagotavljali dohodek. Ugotavljali so, da so se od konca 17. stoletja stroški za trtne kole, les za latnike in gnoj podvojili. Več kot dvojno ceno je bilo treba odšteti tudi za nakup para volov, cena lesenega neokovanega voza je bila še višja in ravno tako cena sena. Vse pa je bilo treba uvoziti s Kranjske, z Goriške in Gradiščanske, ker je na Tržaškem teh proizvodov primanjkovalo ali so bili ne-kvalitetni. K temu je treba prišteti višje stroške za vinske posode in drugega potrebnega orodja, mestne proizvajalce pa so bremenile še povečane najemnine za vinska skladišča. Več kot za tretjino so se zvišali tudi stroški za dninarsko delovno silo, ki so jo nekateri zaposlovali čez celo leto, drugi pa le ob večjih opravilih. Vrh tega so dninarji s tržaške okolice in z onstran tržaških občinskih meja ter iz beneških teritorijev raje iskali zaslužek v pristanišču kot nosači in pri infrastrukturnih ter privatnih gradnjah, ki so bile tisti čas v polnem teku in so preprosti delovni sili ponujale občutno višje mezde kot agrarno gospodarstvo (Kalc, 2003, 67; Breschi et al., 1999, 70). Ob vsem tem ne gre zanemariti niti splošne podražitve življenjskih stroškov, vključno z obleko in drugimi pritklinami, ki jih je moral tudi kmet kupiti za potrebe svojega doma. Vinski pridelek oziroma iztržek od prodaje je vse to s težavo dohiteval, ker cena vina ni naraščala skladno z drugimi proizvodi, temveč je v primerjavi s koncem 17. stoletja na prostem tržišču celo občutno padla zaradi konkurence uvoženih vin, ki je poleg tega tudi zmanjševala možnost prodaje tržaških. Po izjavi mestnih posestnikov naj bi polovica dobička od prodaje vina ne zadoščala niti za redno obdelavo vinograda, čemur je

4 Navadno je šlo za pogodbi, imenovani *enfiteusi* ali *contratto di affitto livello francabile*. Vse večje število tovrstnih pogodb, ki jih dobimo v notarskih arhivih in v prepisu v zemljiški knjigi, indirektno odraža krizno stanje tradicionalnega, predempornialnega tržaškega kmetijstva. Mestni posestniki z obdelavo v lastni režiji od svojih zemljišč niso uspeli več iztržiti enakega dobička kot svojčas in so jih zato vse pogosteje dajali v zakup, ki jim je zagotavljal letno rento, oziroma jih prodajali. Podrobneje o tem na primeru Barkovelj Navarra (1993). O tipologiji zemljiške posesti in načinih njenega vodenja, prim. tudi BCT, 3.

5 BCT, 4 in drugi podobni letni popisi vinske proizvodnje v istem arhivu.

bilo treba dodati izredne stroške za obnovo nasadov, posege za popravilo škode zaradi neurij in drugih vremenskih neprilik. Dolgoročno gledano in upoštevajoč količinsko nihajoče letine naj bi postajala razlika med stroški in prihodki vse tanjša. Podobno je veljalo za kmete, ki jih sicer ni bremenil najem delovne sile, vsi ostali stroški pa so vendarle ostajali, tako da so ob slabih letinah mnogi zapadli v dolgove.⁶

SPOMENICA TRŽAŠKIH VINOGRADNIKOV

Leta 1769 je 24 tržaških mestnih posestnikov, pripadnikov starih patricijskih družin, katerih gospodarstvo je v dobri meri ali večinoma še vedno slonelo na kmetijstvu, opisano stanje predložilo komerčni intendanci⁷ in prosilo za poseg v podporo tržaškemu vinogradništvu, ker naj bi bilo sicer v kratkem obsojeno na propad. Naglašali so predvsem neenako konkurenco tujega vina, zlasti tistega s sosednjih ozemelj Beneške republike, ki naj bi mu tržaško po kakovosti ne imelo česa zavidati in naj bi ga celo prekašalo, vendar se cenovno z njim nikakor ni moglo kosati. Dokument je zanimiv tudi zaradi tega, ker so podpisniki zastopali na ekspliciten način ne samo sebe, ampak tudi okoliške kmete, s katerimi so bili v preteklih stoletjih v sporu. Razmere so se očitno toliko spremenile, da je prišlo do nekakšne korporativne vinogradniške kolicije, s katero so eni in drugi skušali s skupnimi močmi ohraniti tržaškemu vinogradništvu tradicionalne privilegije, ki sta jih nova tržaška gospodarska struktura in z njo povezano uveljavljanje tržne miselnosti spodjedala kot anahronistične ostanke preteklosti. Občutljivost do "ubogega ljudstva" in poudarjanje skladnosti lastnih s splošnimi interesi pa je seveda tudi tipični izraz paternalistične retorike takratne družbene elite.

Tržaško vinogradništvo je bilo od nekdanj zaščiteno pred tujim vinskim pridelkom. Protekcionistični privilegiji so izhajali še iz starega veka in so bili zabeleženi v mestnih statutih. Ti so s posebnimi izjemami prepovedovali uvoz in prodajo tujega vina (*vinu forastiero*).⁸

Leta 1551 je sam cesar Ferdinand v posebni listini priznal objektivne težave gojenja trte na Tržaškem zaradi morfoloških in drugih posebnosti okoliša, in dejstvo, da je bil tako drag vinski pridelek za prebivalce mesta (*cives et incola*) poglavitni vir preživetja (AST, 3). Naslednjega leta je znova potrdil privilegije v zaščito tržaškega vina pred uvozom in konkurenco tujega pridelka (BCT, 5). Prepoved uvoza tujega, zlasti beneškega vina, izhajajoča iz statutarних predpisov, so nato potrjevale cesarske listine še v naslednjem stoletju,⁹ pri čemer je cesar Leopold leta 1679 upošteval in visoko cenil tudi to, da so Tržačani sami uvedli davek na prodajo lastnega vina, veliki vinski dac (*Gran dazio del Vino*) (Statuta 1727, 281), ki je javni mestni blagajni prinašal največ sredstev.¹⁰

Režim o prepovedi uvoza tujega vina v skladu z mestnim statutom in dopolnilnimi cesarskimi listinami je obveljal tudi po proglasitvi proste luke, vendar so se takrat zaradi potreb v zvezi z novim gospodarskim razvojem mesta začele množiti izjeme in sistem se je začel postopoma rahljati. Tako je na osnovi odločbe Karla VI. iz leta 1723 Orientalska družba (*Compagnia orientale*), poleg številnih drugih privilegijev, smela uvoziti v Trst tudi vino za potrebe svojega delavstva, večinoma ladjarskih mojstrov. Pri tem je sicer delno plačevala veliki vinski dac, vino pa se je smelo prodajati in uživati izključno v ladjedelniški krčmi in ga je bilo prepovedano odnašati drugam po mestu (AST, 7). Odločbi z dne 19. 12. 1725 in z dne 11. 11. 1730, s katerima je cesar razširil ter potrjeval koncesije in privilegije, da bi spodbudil zagon proste luke (Kandler, 1848), sta dopuščali uvoz tujega vina za lastne potrebe in s prepovedjo prodaje tudi vsem veletrgovcem, manufakturstom in drugim proizvajalcem trgu namenjenih dobrin, ki so se naseljevali v mestu, bili oproščeni osebnih davščin ter drugih osebnih obveznosti in ki so uživali status stalnih gostov (*jus hospitii*), ne pa imetnikom trgovin na drobno in navadnim obrtnikom (Kandler, 1848, 35, 67; AST, 7).

6 O razmerah v tržaškem agrarnem gospodarstvu, vključno z vinogradništvom, prim. tudi poročilo tržaškega vladnega svetovaleca barona Pasqualeja Riccija z dne 31. marca 1769, razpoložljivega v objavljeni obliki in s kritičnim komentarjem zgodovinarja Fabia Cusina (Cusin 1932).

7 Z vsebino spomenice je intendantca 21. julija seznanila Dunaj (AST, 1). Tu se oslanjamo na kopijo, najbrž od septembra 1769 (AST, 2).

8 Uvoz tujega vina, se pravi tistega, ki ni zraslo znotraj tržaškega občinskega ozemlja, je kršitelja stal denarno kazni in zaplenbo celotne količine. Meščani (*cives*), stanovalci (*incolae*) in vsi, ki so nameravali bivati v mestu ali teritoriju (*omnes qui coeperint habitare in Civitate, vel Tergestino Territorio*) so smeli prinesiti v občino od koderkoli samo grozdje iz lastnih ali najetih vinogradov izven občinskih meja. Trgovcem z vinom je bilo dovoljeno pripeljati tuj pridelek, vendar so ga smeli hraniti najdlje osem dni in ga nato odpraviti zunanjim kupcem. Za lastno porabo si je vsakdo lahko priskrbel izven občine omejeno količino "kretskega" (*vinum Creticum*) oziroma "grškega" (*vinum Grecum*) vina, imenovanega malvazija (*vulgo Malvasia*), nobenih omejitev pa nista imela mestni glavar (*Capitaneus*) in davkar (*Exactor*). Iz karitativnih razlogov so bile prepovedi oproščene tudi redovnice samostana Sv. Benedikta, ki so lahko uvažale grozdje, vino, žonto in kis (Statut, 1727, 260).

9 Posegi za reglamentacijo vinske trgovine so sodili v okvir širše dunajske gospodarske strategije v odnosu do južnih avstrijskih dežel. O posebnosti te stoletne politike piše Panjek (2005; 2002, 181–201).

10 AST, 4. Od 1. januarja do 1. decembra 1763 je npr. delež od vinskega daca odgovarjal približno 57% vseh občinskih prihodkov in skoraj 80% vseh dacarskih oziroma mitninskih prihodkov (AST, 5). V desetletju 1752–61 je dohodek znašal 689.503 lir, ali povprečno 68.950 lir letno (AST, 6).

Pomembni sta bili nato odločbi Marije Terezije od 29. 9. in 5. 12. 1749, ki sta potrjevali določila o uvozu tujega vina in, glede na večanje povpraševanja rastočega mesta, tudi privativno pravico, ki so jo tržaški vinogradniki uživali od leta 1733 (BCT, 3). V času privativnega obdobja, ki se je začelo vsakega 1. novembra in je lahko trajalo do šest mesecev, je bilo dovoljeno prodajati strankam na drobno izključno vino, pridelano v vinogradih v tržaški občini. Šele po zapadlosti privative je lahko šlo v prodajo tudi uvoženo vino, in sicer tisto avstrijskega izvora; ko je tega zmanjkalo, pa je bil dovoljen dostop tudi vinu z ozemelj Beneške republike, vendar s posebnim dovolilom, ki so ga izdajali za vsako posamezno partijo. Veletrgovci, manufakturisti in nato tudi zaslužni umetniki ter državni uslužbenci so ohranjali pravico do uvoza tujega (samo avstrijskega) vina za svojo porabo in da bi vina v mestu ne zmanjkalo, so ga v privativnem času smeli uvoziti tudi krčmarji in gostilničarji. Ostati pa je moralo v namenskih skladiščih zapечатeno in pod nadzorom dacarskih in drugih mestnih oblasti. Za potrebe najrevnejšega prebivalstva in služinčadi se je smela uvažati ter prodajati žonta (it. *giunta* ali *zonta*), napitek, pridobljen s stiskom tropin, namočenih v vodi. Tudi ta je smela priti samo iz avstrijskih dežel. Trajanje privativne pravice, ki je veljala samo za navadno vino (*vino comune*), so določali na osnovi tržaške vinske letine. Mestni magistrat je imel vsako leto nalogo popisati pridelek tržaških vinogradnikov, da je lahko komerčna intendanca na tej osnovi določila datum, ko so lahko začeli točiti uvoženo vino.

Tako prejšnji regulativ kot privativni sistem sta varovala tržaške vinogradnike in občinski davčni donos, izhajajoč iz velikega vinskega daca,¹¹ vendar ne popolnoma, saj je bilo precej razširjeno tihotapljenje vina in grozdja, z razvojem emporija in vse živahnijšim pretokom ljudi in blaga pa je postajalo kršenje pravil še lažje.¹² Zato so oblasti sistem izpopolnjevale z normami za striktniji pregled in nadzor nad uvažanjem ter razpečevanjem vina. Patenta z dne 20. 6. 1756 in 5. 3. 1757 sta odredila, da se s krčmarjenjem in prodajo vina ni smel ukvarjati kdorkoli, temveč samo tisti, ki jim je mestni magistrat ali komerčna intendanca izdal dovoljenje. Ker so vino najpogosteje in najlažje tihotapili v mesto po morski poti, so prepovedali prodajo vina na vseh vrstah ladij in bark. Na plovilih so dopuščali samo vino, namenjeno posadkam, odvečno pa je bilo treba prijaviti pristaniški oblasti. Kdor je uvozil vino, ga je moral javiti dacarjem, ki so ga izmerili in določili višino dajatve, med privativo pa je moral pridobiti od oblasti (sodnika

ali komerčne intendance) tudi uvozno dovolilnico (*biglietto di permissione*). Da bi beneškega vina ne izdajali za avstrijskega in da bi se izognili drugim sleparijam, so morali uvozniki razpolagati z dokazili o izvornem kraju pridelka, imenom prodajalca, številom sodov in količino vina (število urn). V nasprotnem primeru so vse vino, in ne samo tisto brez dovolil, imeli za beneško in ga zaplenili. Z zaplembo so kaznovali tudi kršitelje ostalih zakonskih predpisov in enako stroga kazen je čakala tudi tržaške vinogradnike, ki bi ob popisu pridelka prijavljali večje količine od dejanskih ali so pridelovali vino iz grozdja, ki ni zraslo v tržaških vinogradih. V obeh primerih je šlo za umetno podaljševanje privativnega privilegija in torej spodbujanje monopolne koristi. Proti kršitvam mestnega daca na vino je patent z dne 5. 3. 1757 na cesaričin izrecni poseg obnovil ukaz, naj se skrbno plačuje davek od prodaje vina na drobno. Dopuščal je tudi vsem tržaškim vinogradnikom točiti lastno vino s Tržaškega, s tem da so med prodajo imeli izobešeno na hišah vejo (*frasca*) (AST, 8).

Zdi se, da so z nakazanimi predpisi precej zmanjšali nedovoljeni dotok beneškega vina, vendar je nadzorni sistem imel še vedno vrzeli, ki so jih tako prodajalci kot kupci spretno izkoriščali. Mnogo vina je na primer prihajalo v mesto kot prostoluško prehodno blago, ki pa je šlo na skrito v krajevni promet na drobno. Proti temu prekršku je nastopil patent z dne 1. 3. 1758, ki je tudi za vino v tranzitu predvidel pregled in pisne izjave trgovcev, da ga bodo v določenem času izvozili. Iz istega razloga so uvedli posebna pravila za uvažanje in razpečevanje vina za garnizijo v grajski krčmi, za katero so sicer veljali posebni uvozni privilegiji in predpisi o načinu prodaje (patent z dne 20. 6. 1756). Da bi zmanjšali goljufije v zvezi z nedovoljenim beneškim vinom, sta ob prijavi uvoženega vina pri pristaniških oblasteh dva pokuševalca ugotavljala verodostojnost izjav trgovcev oziroma uvoznikov (AST, 9).

Sledile so še dodatne določbe, predvsem v zvezi z osebjem, pristojnostmi in načini izvajanja predpisov. Leta 1758 so mestni sodniki imenovali dva izvedenca za vino, ki sta bila dolžna med drugim ugotavljati, če uvožena vina niso bila beneškega izvora in to preden so jih pripeljali na tržaška tla; uveden je bil protokol vina v prostoluškem tranzitu z evidenco opravljenih špedicij oziroma odobrenih odlogov špedicijskega termina; uvedli so protokol veletrgovcev in ostalih pooblaščenec, ki so smeli uvoziti tuje avstrijsko vino za lastne potrebe v času privative; s patentom kranjskega glavarstva z dne 7. 11. 1764 je prišlo do legitimacije vina, pridelanega na

11 *Gran dazio del vino* je po statutu bremenil prodajo na drobno v vseh vrstah točilnic na tržaškem občinskem ozemlju. "Na drobno" (*alla minuta* ali *a spina*) je pomenilo do polovice urne (*orna*). Izjeme so bile količine do polovice urne, ki so jih vinski trgovci ali vozniki kupovali za napolnitev sodov. Veliki vinski dac je magistrat dajal zasebnikom v enoletni zakup, ki se je obnavljal vsakega 1. novembra (Statuta 1727, 281–282).

12 O tihotapljenju istrskega vina prim. Darovec (2004, 59, 262).

Kranjskem; poostreni so bili nadzor in norme o izdaji uvoznih dovolil s točnejšimi izmerami količin, predvsem pri raztovarjanju ladij z vinskim tovorom (23. 3. in 9. 11. 1765); prepovedan je bil tudi uvoz beneškega grozdja (16. 10. 1765) in krčmarjem je bilo strogo zapovedano, da prijavijo dacarjem vsak nakup vina. Patent z dne 5. 3. 1757, ki je vseboval regulativ o uvozu, daci in tihotapljenju vina (AST, 10), so objavljali vsako leto, da bi ne bilo izgovorov o nepoznavanju pravil, na kar so se bili tihotapci in sploh uvozniki vina najraje sklicevali, da bi se izognili kaznim, ko so jih zasačili pri kršenju zakona.¹³

Prvega septembra 1769 je komerčna intendantca izdala nov patent (AST, 13), ki je skoraj v celoti potrjeval in izpopolnjeval obstoječi normativ o vinskem režimu v tržaški občini, vendar z nekaterimi pomembnimi novostmi. V oporo in za pospeševanje tržaškega vinogradništva, a tudi v zaščito strank pri razpečevanju tržaškega pridelka je odredil, naj se med privativo določi "pravično in primerno" prodajna cena tako belega kot črnega vina (*prezzo equo e ragionevole*), ki so se je bili dolžni vsi strogo držati, nakar se je po izteku privativnega obdobja cena zopet sprostila. Še pomembnejša novost pa je bila sprostitev uvoza in točenja v neprivativnem obdobju do tedaj prepovedanega beneškega vina (kot rečeno je bil uvoz dovoljen samo s posebnim dovolilom in po uvidevnosti pristojnega urada), da bi lahko zadostili povpraševanju vse večjega in živahnejšega trgovsko-pristaniškega mesta. Tako avstrijsko kot drugo tuje vino so smeli prodajati samo pooblaščeni točaji.

Ta sprememba je bila povezana predvsem z državnim poseganjem v reševanje socialnega vprašanja in odredbo cesarice Marije Terezije, da se v mestu ustanovi moderna, potrebna in novim medicinskim načelom ustrezajoča bolnišnica. Za financiranje te ustanove, ki je nadomestila dotedanja konzervatorija v sklopu moškega in ženskega samostana in ki je po sili razmer, ne glede na začetna hotenja po ločevanju med boleznijo in revščino, združevala pod isto streho še ubožnico, najdenišnico-sirotišnico, porodnišnico in en čas tudi poboljševalnico,¹⁴ je patent uvedel dac za reveže (*dazio dei poveri*). Nova davščina je bremenila neavstrijska navadna vina in neavstrijsko žonto, ki so jih uvažali za tržaško porabo, in sicer za 1 goldinar oziroma 2 liri na urno, za en groš na urno pa tudi navadno vino iz avstrijskih dežel oziroma dominijev. Odredba je postala polnomočna 1. oktobra 1769, držati so se je morali brez družbene ali druge razlike tako avstrijski kot tuji podaniki, veljala je

tudi za podarjeno vino in proporcionalno za količine, manjše od ene urne. Netržaško avstrijsko vino in žonta sta bila oproščena davščine 1 goldinarja oziroma dveh lir samo na osnovi verodostojnih predpisanih dokazil o njihovem izvoru. Oproščena so bila tudi vsa žlahtna (sortna) vina, klasificirana kot *liquore*, vendar samo če so bila v steklenicah ali v damižanah, in še nekatera druga posebnjša vina ter seveda vse vrste vin v prostoluškem tranzitu. Kršitelje uvoznih pravil ter postopkov, lastnike vina kot tudi prevoznike (ladijske kapitane idr.), so čakale stroge kazni, med katerimi zaplenba tovora, od katerega je šla ena tretjina ubožnici-bolnišnici, ostalo pa zakupnikom velikega vinskega daca in denunciantom prekrška.¹⁵ Enak režim so v povezavi z ustanovitvijo blagajne za reveže uvedli s patentom 25. septembra 1770 tudi na Reki (AST, 14).

Na patentne predpise o začetku in trajanju privativnega obdobja, o lažni napovedi pridelane količine vina in o prepovedi uvažanja tujega grozdja za povečevanje avtohtonega pridelka so bili kurati dolžni opozarjati okoliške kmetovalce v cerkvah, in sicer v vaseh Ščedna, Križ, Prosek in Kontovel, katerih ozemlja so segala do morja in so se vaščani gospodarsko ukvarjali tudi z ribištvo. Zaradi lahkega dostopa po morski poti so tu ter na območjih Pantaleona in Žavelj pogosto beležili nedovoljene uvoze grozdja in vina, kar so oblasti tudi zaradi odročnosti s težavo nadzorovale in preprečevale. Zamisel, da bi v omenjenih krajih namestili stalne paznike, ni prišla v poštev, ker bi sami brez pomoči biričev ali vojakov ne mogli ničesar ukreniti. Vrh tega se je tihotapljenje navadno odvijalo ponoči. Zaradi tega so naložili odgovornost za prekrške vaškim županom, s tem da so njihove skupnosti v primeru ponavljajočega se neupoštovanja predpisov tvegale izgubo privativne pravice za svoj vinski pridelek. Za izboljšanje prevencije je padel tudi predlog, da bi ovajanje prekrškov, ki se je nedvomno srečevalo s solidarnostnim molkom sovaščanov, namesto z delom zaplenjenega blaga nagradili z denarnimi vsotami. Da bi inšpektorji vinskega uvoza in kleti lahko na podlagi ovadb zasačili tihotapce na morju in zaplenjeni tovor nemudoma odpeljali v mesto, pa so dobili na razpolago čoln z vojaškim spremstvom. Poleg omenjenih je uvedbo patenta spremljala še vrsta operativnih predpisov v zvezi s točnejšimi izmerami vina in določevanjem oziroma plačevanjem dacov (AST, 15).

Razumljivo je, da je novi ukrep povzročil med tržaškimi proizvajalci vina dokajšnje zaprepadenje, predvsem med patricijskimi posestniki, ki so v njem videli

13 AST, 11. Enake zaščitne zakonodaje so bili deležni reški vinogradniki. Potrjena je bila s patentoma o vinskem tihotapstvu in privativni pravici reškega vina z dne 26. 11. 1757, in s patentom od 28. 6. 1760 o prerogativah Rečanov pri prodaji vina (AST, 12).

14 Ubožnica (*Casa dei poveri* ali *Armenhaus*) je obstajala že od leta 1763. To ime se je nato preneslo na novo ustanovo, ki je imela med svojimi oskrbovanci največ najdenčkov in nezakonskih porodnic, zlasti s Kranjske in Goriške. Več o zgodovini in vlogi *Casa dei poveri* v Trisciuzzi, De Rosa (1986).

15 AST, 13. O uvedbi vinskega daca za revne glej tudi Trisciuzzi, De Rosa (1986, 27–28).

veliko nevarnost za svoje agrarne rente. V že omenjeni spomenici, ki so jo naslovili na komerčno intendanco in v kateri so poleg težav tržaškega kmetijstva podali natančen historiat večstoletne zaščitne zakonodaje, so izrazili odločno nestrinjanje z novouvedenim redom. Prosili so za ohranitev starih privilegijev in da se prepovejo vsakovrstna beneških vina ter vsa tuja bela vina, dokler ne zmanjka tržaških; naj se v Starem mestu (*Città vecchia*) ne dopustijo uvoz tujega vina in krčme s tujim vinom, da bi krčmarji ne mešali tržaškega vina z veliko cenejšim uvoženim, ki je na takšen ali drugačen način neizogibno prihajalo v mesto po tihotapskih poteh. Zateve so argumentirali tudi sklicujoč se na manjše delovne in dajatvene obremenitve furlanskih, istrskih in dalmatinskih vinogradnikov, večjo produktivnost tamkajšnjih vinogradov, na negativne posledice, ki naj bi ga imela povečan uvoz in konkurenca tujega vina na dohodke mestne blagajne. Posebno pa so opozarjali, da so avstrijske dežele dovolj bogate z vinom, in to ne samo avstrijski Furlanija in Istra, od koder je navadno prihajalo v mesto avstrijsko vino. Namesto beneškega vina bi se moralo prej uvoziti še tisto iz drugih avstrijskih dežel in posesti, od Kranjske in Goriške, do Milana in Mantove, in upoštevati bi se morale tudi pritožbe vinogradnikov iz avstrijske Istre, katerih vinske zaloge pogostokrat še niso bile izčrpane, ko so v Trstu zaradi interesa dobičkarjev že izdajali dovoljenja za uvažanje vinskih partij z ozemelj Beneške republike. Zato so predlagali, naj bi se ne dovolil dostop beneškega vina, dokler ne bi tudi Kranjska, Goriška, Milan in Mantova izčrpali svojih zalog, tudi takrat, ko so zaradi slabih letin ta vina bila dražja in so zaradi tega tržaški trgovci zlahka pridobili dovoljenje za uvoz beneških. Sklicevali so se na "voljo cesarice", izraženo v njenih ukazih, da se "združita" in harmonizirata "oba koristna namena", po eni strani zadostitev vse večjim potrebam mesta, po drugi zagotovitev prihodkov za mestne javne koristi (veliki vinski dac) in ohranitev tržaškega kmečkega gospodarstva. V tem smislu so naglašali potrebo, da se dajatve za javno blagajno enakovredneje porazdelijo, s tem da bi se podobno kot na Dunaju davščina naložila tudi vse številnejšim prodajalnam piva, žganih pijač in rozolijev, ki so med drugim zmanjševale porabo vina in dodatno siromašile mestne blagajniške prihodke (AST, 16).

Posebne poudarka so vredna stališča, ki so jih izražali glede samega daca za reveže (*dazio dei poveri*). Miloščini, dobrotništvu, dobrodelnim in drugim socialno koristnim ustanovam niso nasprotovali. Menili pa so, da si jih "revne skupnosti", kakršna naj bi bila tržaška, niso mogle privoščiti in da je bilo treba pri tem razlikovati med "metropolami" s po več sto tisoč zelo bogatimi prebivalci od komaj deset tisočglave skupnosti, v kateri so bili ravno najbogatejši oproščeni osebnih davščin in so uživali še druge privilegije. Celo veliki Dunaj kot središče najodličnejše družbe in kraj največjega bogastva je razpolagal s kaznilnico šele od leta 1671, in vzdrževa-

nje le-te je slonelo na neobveznih prispevkih, na obdavčenju kvartanja in gledaliških predstav, ne pa gospodarskih ali socialnih kategorij. Kar se pa tiče revnih – so dodajali – je dunajska ubožnica nudila zatočišče samo svojim revežem. Tuje je policija skladno z zakonodajo kot potepuhe vračala v pripadajoče domovinske okraje. Če bi se tudi v Trstu striktno uveljavljal isti zakon, po njihovem ni imelo smisla uvajati novega davka v podporo ubožnici in torej niti liberalizirati dotok beneškega vina. Zato so v tem načrtu videli neke druge, skrite razloge (AST, 17).

Ker so bili dolžni novi red kljub vsemu vendarle sprejeti, so nazadnje oblastem svetovali, naj ne dopustijo, da se krčmarji, ki so imeli že dovolj vina za naslednje mesece, do nastopa privativnega obdobja 1. oktobra ne založijo z mladim vinom iz Dalmacije, kjer se je trgategv začejala že na začetku septembra, in ga prikažejo kot starega; naj se tržaški vinski pridelek izmeri reskar se da natančno in naj se vsi predpisi, zlasti tisti, ki bi škodili privativnim pravicam, strogo spoštujejo (AST, 18).

V dvorni pisarni je spomenica tržaških patricijev, ki je sledila že drugim, manj razčlenjenim in podrobno argumentiranim pozivom, kot vse kaže zbudila kar nekaj nejevolje, tako da so nanjo reagirali zelo odločno in nič kaj diplomatsko. Ukazali so, naj se novi normativ uvede v sprejetih rokih, naj se mu Tržačani brez nadaljnega podredijo in naj se enkrat za vselej nehajo upirati tujemu vinu z brezpredmetnimi argumenti, saj je tržaško vino ohranjalo vse stare privativne privilegije. Dodajali so tudi, naj ne izzivajo vladarjeve ogorčenosti s "stalnim zavračanjem skoraj vseh normativov, ki jih milostljiva cesarost namenja njihovi koristi in dobrobiti" (AST, 19).

PROTESTOV IN POZIVOV NI KONEC. OGLASIJO PA SE TUDI FURLANI

V naslednjih letih so se kljub temu prošnje in opozorila tržaškega magistrata v podporo interesom tržaškega vina nadaljevali. Izzvala jih je postopna, a odločna težnja državnih oblasti po uveljavljanju čim večje tržne logike v prosti luki, po drugi strani pa tudi obremenjujoča davčna politika. Tako so odličnim tržaškim žlahtnim vinom (*liquori*), ki so jih pridelovali nad morjem v kriškem, proseškem in kontovelskem bregu, leta 1775 povišali carinsko pristojbino za izvoz v avstrijske dežele. Vendar jih je že dve leti kasneje s posredovanjem tržaškega guvernerja grofa Karla Zinzendorfa cesarica razbremenila te davščine in jih podvrgla le dajatvi na porabo, z namenom, da bi jim olajšala prodor v avstrijske dedne dežele. Tržaški proizvajalci in magistrat so to spremembo dosegli z zagotovili o pristnosti svojega proizvoda. Da bi onemogočili ponarejanje tržaškega pridelka s tujimi mešanicami ali grozdom, so dodatno poosttrili nadzor nad tihotapskimi potmi, uvedli podrobnejši popis avtohtonega vinskega pridelka, ki so ga mo-

rali opraviti oktobra meseca, takoj po trgatvi. Magistrat je smel izdajati potrdila o pristnosti tržaškega vina in dovolila za izvoz samo na osnovi preverbe v registrih in jamstvene izjave proizvajalca, kršilci pa so tvegali trajno prepoved izvažanja svojega pridelka (AST, 20).

Leta 1786 je prišlo znova do močne napetosti v zvezi z vinogradništvom in vinsko trgovino na Tržaškem. Sprožil jo je načrt za odpravo privativnega privilegija tržaškega vina, ki ga je na cesarsko pisarno naslovil anonimni furlanski pisec v bran vinogradnikov iz avstrijske Furlanije.¹⁶ V njem je tehtno spodnašal privativne pravne osnove kot nasprotujoče državni merkantilistični politiki, ki je težila k spodbujanju proizvodnje, zunanje in notranje trgovine. Načrt je slonel na številnih predpostavkah in prepričljivih argumentih, ki so kazali na protislovja v sistemu in so jih državni oblastniki zaradi želje po pospeševanju proste luke, kot tudi da bi se izognili premočnim kratkim stikom s tržaškim patriciatom, dokler se je dalo, najbrž nekoliko spregledovali.¹⁷

Avstrijska Furlanija je, kot je bilo v tradiciji južne Evrope, proizvajala zlasti črno vino in je zajetne viške svojega najpomembnejšega izvoznega pridelka lahko prodajala samo v Trst, ker je bilo italijansko tržišče zasičeno, na Kranjskem, Koroškem in sploh v severnih ter vzhodnoevropskih deželah pa je prevladovala tradicija belega vina (Prim. Panjek 1992, 67–68; Panjek 2002, 891–893). Zaradi nižje gradacije in načina vinifikacije se je črno vino rado pokvarilo. Zato so ga mnogi furlanski vinogradniki ob zapadlosti privative, če je ta trajala več mesecev, delno že izgubili, preostalo pa so bili prisiljeni odstopiti tržaškim krčmarjem pred nastopom najhujše vročine po zelo nizki ceni. Ker zaradi predragih stroškov skladiščenja v Trstu niso razpolagali z vinskimi zalogami, niso mogli prodajati vina niti po ladjah v pristanišču, ki so bile oproščene privativnih omejitev. Poleg tega je bila v privativnem obdobju cena tržaškega vina tako visoka, da se ladijske posadke niso oskrbovale v tržaških krčmah, temveč so se s čolni podajale v bližnjo beneško Istro, kar je pomenilo dvojno škodo. Anonimni furlanski dokument je izražal tudi sum, da se med privativo tržaški vinogradniki nelegalno zalagajo z beneškim vinom, ob trgatvi pa z beneškim grozdem, namenjenim prehranjevanju, za katerega se ni plačevalo uvoznega davka. Povrhu so med privativo prihajala v Trst beneška žonta in razna pretihotapljena tuja žlahtna vina ter *liquori*, ki si jih je – tako je naglašal pisec – lahko vsakdo prosto privoščil v vsaki krčmi ali kavarni, medtem ko

je bil avstrijskemu vinu dotok prepovedan. Vse to ni šlo le v škodo furlanskim vinogradnikom, ampak naj bi bilo tudi moralno neopravičljivo. Tržačani so po eni strani uveljavljali tradicionalne ekskluzivistične privilegije, ki so jih bila v preteklosti deležna domala vsa mesta in ki so bili tudi v Trstu smiselni pred razvojem proste luke, velike trgovine in drugih gospodarskih dejavnosti. Vendar so jih bili v koraku s časom že povsod ukinili, medtem ko so v Trstu še vedno veljala. Po drugi strani so smeli tržaški vinogradniki čez celo leto izvažati svoje najboljše vino drugod po monarhiji in v tuje države. Tak mešanica protekcionizma in svobode je bila za anonimnega pisca nepravilna in predrzna.

Dokument je izpostavljal še dva pomembna vidika. Naglašal je, da privativnemu redu niso nasprotovali samo furlanski vinogradniki, ampak je vzbujal vse hujšo nejevoljo med samim tržaškim mestnim prebivalstvom, ker je moralo plačevati vino po znatno višjih cenah kot med prosto prodajo.¹⁸ Od privativne pravice naj bi torej Trst imel dejansko več škode kot koristi. Predvsem pa je bila oškodovana država, ker je bil tak protekcionizem v nasprotju z državnimi prizadevanji za pospeševanje denarnega obtoka. Pisec se je v zvezi s tem skliceval na zanimivo dejstvo, in sicer, da se je v Trst kot prosto luko lahko vsakdo svobodno priselil ali odselil in po svoji volji prinesel ali odnesel svoj kapital. Zato naj bi bil Trst podoben tuji državi, in kapitalov, ki so sem prihajali in odhajali, naj ne bi bilo mogoče imeti za interni državni denarni obtok. Prepovedati svobodno trgovino avstrijskega vina v Trstu naj bi bilo potemtakem enako kot prepovedati tujemu denarju vstopanje v obtok v monarhiji. Poleg tega tržaško prebivalstvo, vključno z vinogradniki, ni plačevalo državnih davščin in kontribucij, ki so težko bremenile Furlanijo in druge avstrijske dežele.

Predlog je bil torej, naj se ukine privativni "nered", v korist cesarski blagajni in državi, davkoplačevalcem in kmečkemu gospodarstvu v Furlaniji, samemu tržaškemu prebivalstvu in merkantilističnemu sistemu. Sprememba naj ne bi gospodarsko prejudicirala tržaških vinogradnikov, saj je bila neobremenjenost z državnimi davščina izjemen privilegij, ohranjali pa so tudi polno svobodo izvažanja svojega vina (AST, 22).

Ni bilo naključje, da se je ta anonimni dokument, ki je izzvenel sicer spoštljivo, a dokaj kritično do državne politike v Trstu, pojavil v cesarski pisarni in v tržaškem guberniju prav leta 1786. Izzvale so ga konkretne okoliščine, ki so v avstrijski Furlaniji očitno vzbudile hudo kri

16 Avtor dokumenta je poudarjal, da ga k pisanju ni silil osebni interes, ker ni živel od vinogradništva, temveč čut upokojenega vojaka (častnika?), da prispeva k dobrobiti svoje domovine in k odpravi nepravilnosti, kakršno je po njegovem predstavljal anahronistični tržaški monopolni zaščitni red. Dokument izzveni resda kot delo ene same anonimne roke, ni pa težko domnevati, da je zastopal in bil morda celo sad organizirane akcije furlanskih vinogradnikov.

17 Avtor poudarja namreč, da si je "drznil" pisati, ker se je prebivalstvo Furlanije in Trsta pritoževalo, nihče pa jima ne prisluhne in "priskoči na pomoč".

18 V Trstu je bokal vina stal takrat 14 soldov, medtem ko so ga goriški krčmarji točili za 4 do 5 soldov. Cena vina v privativnem obdobju, ki je bila določena iz leta v leto, je segala do 18 soldov za črno in do 20 za belo, krčmarji pa so jo lahko primerno nižali (AST, 21).

in zamajale zadržano strpni odnos do Trsta in njegovih privilegijev. V teku časa se je tržaška vinska proizvodnja, kljub nihanjem posameznih letin, vztrajno izboljševala, kar je bilo po izjavah pridelovalcev pripisati nemajhnim vlaganjem v izboljšave in širjenje trtne kulture (AST, 23). Leta 1780 je letina nanese 21.000 urn vina, trajanje privative pa so določili na tri mesece. Naslednje leto so pridelali skoraj 24.500 urn, tako da je privativna pravica trajala 3 mesece in pol, a samo za belo vino, medtem ko so jo za črno ukinili že po 14 dneh, ker so črnega vina, ki je bilo dostopnejše in tudi bolj priljubljeno nižjim slojem, na Tržaškem pridelali precej manj kot belega, povpraševanje pa je bilo večje. Leta 1782 (26.000 urn) privative za črno, najbrž iz istih razlogov, sploh ni bilo, za belo pa je trajala 4 mesece. Naslednje tri letine so bile še izdatnejše, zadnji dve pa neverjetno dobri, saj je proizvodnja, ki je 1783 presegla 31.000 urn, poskočila 1784 na skoraj 46.000 in 1785 na več kot 70.000 urn (AST, 24).

Tržaški magistrat, ki je bil v rokah patricijev in je zastopal njihove zemljiško-posestne interese, si je seveda prizadeval doseči od vladnih oblasti čim daljša privativna obdobja in čim višje prodajne cene. Pritoževal se je kot po navadi nad višanjem proizvodnih stroškov, ki naj bi se kar potrojili, in nad veliko škodo, ki so jo utrpeli vinogradniki leta 1782, ko so morali konkurirati s tujimi vini, tako da so tržaška ostajala neprodana. Zato so leta 1783 zaprosili za 3-mesečno privativno pravico za črni pridelek, za belega, ki je bil štet kot luksuzna dobrina, pa celo 8 mesecev. Leta 1784 so opozarjali, da je skupaj z uvoženo žonto in tujimi količinami žlahtnega vina mesto razpolagalo z 69.000 urnami zaloge in naj bi bilo s tem preskrbljeno za celo leto. Zato so prosili za najmanj 6-mesečno privativno obdobje, ceno 12 oziroma 14 soldov na bokal, ki jo je določila vlada in jo kasneje dvignila na 16 oziroma 18 soldov, pa so označili kot "zelo revno" (AST, 23). Leta 1785 pa so namigovali, da "bi se lahko privativo raztegnilo na 10 mesecev, brez strahu pred pomanjkanjem vina", in spraševali, ali ne bi bilo mogoče zaradi povečane proizvodnje privilegij podaljšati preko 6 mesecev, ki jih je maksimalno predvideval patent iz leta 1769, ko so bile razmere povsem drugačne (AST, 25).

Gubernij je ravnal skladno z ustaljenimi določbami in na podlagi svojih izračunov ter predvidevanj, ki so se razlikovala od tistih, ki jih je zagovarjal magistrat.¹⁹ Tako je leta 1783 določil trajanje privilegija na dva meseca za črno in pet za belo vino, naslednjega leta na 5 oziroma 6 mesecev, leta 1785 pa za obe vrsti 6 mesecev

(AST, 27). Privativno obdobje, ki je prej redkokdaj preseglo 3 mesece, je s tem zabeležilo zgodovinski višek. In prav to podaljšanje je povzročalo pri furlanskih vinogradnikih težave pri ohranjanju in prodaji svojega pridelka ter vzbujalo resno skrb za bodočnost. Spomenica, v kateri kot v tržaških *promemorijah* najbrž ni manjkalo pritiravanj, je ocenjevala škodo od "prepovedi prodaje vina" v avstrijski Furlaniji tisto leto na okrog 100.000 golderjev, izražala dvom v resničnost tako visoke tržaške proizvodnje, in trdila, da bi glede na število tržaškega prebivalstva, na njegovo bogastvo, izhajajoče iz novih trgovskih dejavnosti, in ostalih privilegijev morala privativna pravica, sorazmerno s časom, ko so jo vpeljali, po pravici trajati "samo nekaj dni" (AST, 28).

Furlanski dokument je v tržaški municipalni eliti in tudi med okoliškimi kmeti povzročil preplah. Na načrt odprave privativne pravice so zato odgovorili s pozivom, naj se prepreči katastrofa, ki bi povzročila "pogubo" tržaških vinogradnikov in "smrt tržaškega kmetijstva". Za razliko od spomenice iz leta 1769, ko se je šlo za liberalizacijo beneškega vina, tokrat ni nastopila samo skupina patricijskih predstavnikov, ki so govorili v imenu ostalih neposredno zainteresiranih. Peticija je nosila podpise predstavnikov vseh mestnih posestniških družin, kuratov okoliških cerkva in županov najbolj zainteresiranih vasi ter sosesk, prokuratorja armenske mehtaristične skupnosti, dekana tržaškega kapitlja in, kot moralnih podpornikov, raznih krajevnih uradnikov ter drugih uglednih osebnosti, skupno več kot 80 ljudi (AST, 29).

Kljub prošnji, naj vlada dobro preuči "to resno zadevo", in naj se pred odločitvijo seznani z mnenjem velikega mestnega sveta (*Maggiore consiglio*), kot legitimnega predstavnika mesta, je furlanski načrt kot vse kaže vzbudil v reformistično usmerjenih vladnih krogih dovolj posluha in padel na plodna tla. Konec avgusta 1786 je tržaški gubernij z dekretom naznanjal cesarsko odločbo z dne 14. 8., ki je popolnoma odpravljala tržaški vinski privativni red. K temu so po vsej verjetnosti pripomogli še drugi argumenti, med temi gmotne težave tržaške ubožnice (*Casa dei poveri*), ki je na svojih ramenih nosila iz leta v leto večje mestno "socialno breme" in bila referenčna točka za tisoče nezakonskih porodnic ter najdenčkov s Kranjskega in Goriškega. Razpolagala pa je z omejenimi fondi, ker Kranjska in Goriška stroškov za svoje oskrbovance nista poravnavali (Trisciuzzi, De Rosa 1986, 52, 53, 58) in ker je bil uvoz neavstrijskega vina, ki je napajal njeno blagajno, preskromen. Dac za reveže ni ustvarjal zadostnega donosa in je s podaljša-

19 Gubernij je ocenjeval povprečno letno porabo na okrog 80.000 urn, magistrat pa v svojih prošnjah na 60.000. Magistrat je upošteval celotno tržaško proizvodnjo, medtem ko se je privativna pravica dotikala samo navadnega vina. Treba je bilo torej odšteti žlahtna vina (*liquori*), ki so šla delno v izvoz, in količino navadnega vina, ki so ga proizvajalci zadržali za lastne potrebe. S tem so se privativne kvote vina občutno znižale, del pa tudi ni šel v prodajo v privativnem obdobju, kar je lahko vplivalo na pomanjkanje vina in sprotno krajšanje privativne zapadlosti (AST, 26).

njem privativnega obdobja ter veliko razpoložljivostjo vina v avstrijski Furlaniji pešal. Zato so na začetku 1786 uvedli donosnejšo obliko dacarskega zakupa (AST, 30) in kmalu nato uvozno pristojbino zvišali od enega na poldrugi goldinar na urno (AST, 31). Razočaranje je bilo v Trstu vsekakor veliko. Barona de Ricci in dell'Argento, ki sta v imenu magistrata skušala vladne kroge pregovoriti, da bi ukinitve privativne pravice preklicali, sta zapisala, da je bila ukinjena "začasna privativa v korist Trsta", uvedena pa "trajna privativa v njegovo škodo ter v korist sosednjih provinc", skratka nesreča, ki bo spodrezala gospodarske temelje skoraj 1000 tržaškim družinam (AST, 32).

ZAKLJUČEK

Razprava okrog privativne pravice se je še nadaljevala in ravno tako tista o obdavčevanju vina, ki je v naslednjih letih doživelo več sprememb.²⁰ Vendar jima ne bomo podrobneje sledili, saj gre za zelo zapleteni in specifični področji, ki zahtevata nadaljnje raziskave. Namen tega prispevka pa je le orisati enega izmed mnogih kontrastov, do katerih je prihajalo v prostoluškem Trstu v teku 18. stoletja s prodiranjem vladnega reformističnega duha in predvsem liberalne gospodarske politike, ki je hitro spreminjala gospodarsko strukturo in vlogo tega mesta. Novonastajajočo tržaško identiteto sta navdihovala načelo dinamične iniciative in sla po poslovnem trgovskem ter vsesplošnem gospodarskem uspehu, kar je prihajalo v nasprotje s tradicionalnim redom, slonečim na srednjeveških komunalnih privilegijih, ki so ščitili ustaljeni družbeni in gospodarski sistem. Nosilci tega sistema so bili v prvi vrsti tržaški patricijski odličniki, med katerimi so se eni odpirali prenovi in na razne načine sodelovali pri pospeševanju emporialnega razvoja, večina pa se je s težavo prilagajala spremembam. Ni se znala vključiti v novi tok ali se z njim preprosto ni mogla sprijazniti in se je zaradi izgube stoletnega vodilnega političnega položaja in upravne avtonomije čutila prikrajšana za tradicionalni ugled. Hkrati tudi ni šlo za bogat sloj, s pomembnimi agrarnimi posestmi, ki bi jih lah-

ko z ustreznimi investicijami in prilagoditvami moderne izkoriščali. Zato se je trdno oklepala starih municipalnih "danosti", kar pa pred napredovanjem splošne in lokalne inovacije ni moglo preprečiti gospodarskega in družbenega propadanja, ki se je pri nekaterih končalo s popolnim obubožanjem (Prim. Apih 1957, 59; Panariti 1998, 115, 121).

Spremembe, ki sta jih prinašala emporij in tranzicijski proces, so pomenile izziv tudi za druge gospodarske kategorije in za skoraj izključno slovensko okoliško agrarno prebivalstvo. Če je večanje mestnega tržišča spodbujalo razvoj agrarnega zaledja in so kmetje prevzemali vse več zemljiške posesti meščanov, sta prodiranje svobodne konkurence in rast proizvodnih ter življenjskih stroškov tudi zanje predstavljala nezanemarljivo skrb. Agrarni, predvsem vinogradniški interesi in obramba ustaljenega vinskega zaščitnega reda so tako postali skupni imenovalci kmetov in mestnih posestnikov. Zaveznitvo pa je bilo le funkcionalno, saj med stranema na drugih področjih ni manjkalo sporov. Eden je na primer izbruhnil v Ščedni v zvezi s pašniškimi pravicami, ki jih je ogrožal načrt zasajanja murv in v katerega je bil poleg magistrata vpleten proti Ščedencem sam tržaški škof (Breschi et al 1999, 69–70; AST, 33). Bili pa so še drugi, ki so se v 19. stoletju še nabirali in se, prevzemajoč tudi politične konotacije, spremenili v kontrapozicijo med mestom ali točneje municipalno oblastjo in podeželjem.²¹

Ne nazadnje so zanimivi toni in argumenti, na katere so se sklicevali branitelji starih privilegijev. Domovinstvo in zavezanost vladarju ter "javnemu dobremu", poudarjanje državnih interesov, državne politike in vsega, kar je sodilo v strategijo ojačanja države in njene gospodarske moči je bilo stalno v evidenci. Vendar so se ta načela "relativizirala", ko so se dotikala ožjih lokalnih interesov, ki si jih je država s svojo prostoluško politiko in razgradnjo nekdanje mestne avtonomije resnici na ljubo pošteno privoščila. Ob tem so se tržaški spomeničarji redno sklicevali na statutarno pravo, zvestobo, ki jo je Trst obljubil Habsburžanom daljnega 1382. leta, in privilegije, ki jih je dobil v zameno in ki so jih skozi

20 Posebne omembe je vredna razprava, do katere je prišlo že leta 1781 glede načrta za poenotenje vinskih dacov v en sam vinski davek. Tega ne bi več odmerjali na porabo, temveč na proizvodnjo oziroma uvoz in sicer v višini 1 goldinarja na urno za vse vrste vina. Tudi tokrat je šlo za anonimni dokument, ki pa ni dosegel zaželenega učinka. Njegov deklarirani namen je bil pravičnejša porazdelitev obdavčevanja, ki naj bi prispevala k razbremenitvi "ubogega porabnika" (torej tržaškega prebivalstva), poenostavila in pocenila pobiranje vinskih davščin, zagotovila mestni blagajni potrební dotok in pospeševalno unčinkovala na razvoj tržaškega kmetijstva. Po izračunih predlagatelja naj bi celo omogočila odpravo davka na meso (*Fleisch-Kreutzer*) in zapolnila vrzel, ki jo je pustila ukinitve davka na drobno prodajo rib. Tržaški veliki mestni svet, ki ga je vlada interpelirala v zvezi z zadevo, je prepričljivo in argumentirano dokazal neutemeljenost in tudi pristranskost načrta, ki je očitno zastopal interese razpečevalcev vina na drobno, saj je cilj al na razbremenitev prodajalcev in premaknitev davščine na ramena proizvajalcev oziroma uvoznikov vina, ne glede, če so ga prodali. Predlagana sprememba pa ne bi dosegla nobene od napovedanih prednosti, najmanj pospešitve tržaškega vinogradništva, ker bi proizvajalce posebno oškodovala. Stari veliki vinski dac na porabo, ki je znašal okrog 22% na urno, bi se glede na različne vrste vina in njihove cene podvojil, za najmanj vredne pa segel do 68%. Na svoj račun ne bi prišli niti porabniki, saj ni bilo jamstev, da bi se končne prodajne cene resnično znižale (BCT, 3).

21 O razlogih kontrapozicije med podeželani in mestno občino, ki so koreninili v zahtevah prvih po spreminjanju tradicionalnih razmerij in pridobivanju novih pravic pri izkoriščanju agrarnega občinskega teritorija, piše Cusin (1932, 4–5).

stoletja potrjevali cesarji. Poudarek je bil na večstoletni tradiciji in ustaljeni pravni navadi (pogoste so trditve, kot npr. "v Trstu tega nikoli ni bilo" ali "beneško vino je bilo v Trstu od nekdaj prepovedano"), čeprav so skupaj in pogostoma še pred neposrednim interesom oziroma lastno škodo izpostavljali interes tržaške skupnosti, javnih potreb (*bene pubblico*) in "ubogih" okoliških kmetov.²² Pri tem se je naveza ujemala tudi z objektivnim vprašanjem socialnih in gospodarskih razmer kmečkega prebivalstva, saj je "revščina" neposredno bremenila mestno blagajno in s širjenjem pomanjkanja se je večala spirala javnih izdatkov za socialno pomoč.

V svojih pozivih "modernosti" niso nasprotovali, vendar so ji predpostavljali "pravičnost", in protekcionizem, ki so ga bili stoletja deležni, povezovali z dejstvom, da je "Bog ustvaril različne zemlje", nekatere bolj, druge manj radodarne. Do tega pa naj bi bil nenasitni "pohlep nekaterih trgovcev" gluhi in naj bi zato oblasti silile v odpravo "privilegijev", ki to naj ne bi bili. V težnjah po spreminjanju starih pravil so videli škodoželjnost in zlobo (prim.: *la massima malizia consiste nel ...*), prizadeti so bili, ker se je tradicionalni tržaški pravni red označeval kot "nesorazmeren" (*sproporzionato*) in "sloneč na zastarelih predsodkih" (*radicato sopra antichi pregiudizi*). Čeprav so nasprotnike svojih interesov iskali v posameznikih oziroma določenih skupinah in si eksplicitno niso dovolili izrečnih sodb o "sistemu", je mogoče iz njihovih stališč vendarle zaznati, da "novemu" niso bili najbolj naklonjeni in še manj, da bi ga sprejemali "velikodušno in z najboljšo voljo", kot je to trdil Pietro Kandler (Prim. Cervani, 1972, XLVII; Panariti, 1998, 116). Kot smo videli, vlada ni bila brezbržna do ožjih tržaških interesov in je pri uveljavljanju svoje politike skušala s kompromisi vzdrževati delikatno ravnovesje, ne samo iz političnih, ampak tudi iz gospodarskih in socialnih razlogov, ker je bila emporialna rast odvisna tudi od uspešne ter čim manj boleče združitve "starega" z "novim". Vendar je prehod terjal svoje "žrtve", ki se jih je "tradicija" skušala otepati s krčevitimi reakcijami. Tako je vehemenca, s katero so se tržaški odličniki v spomenici leta 1769 zavzemali za prednost avstrijskega vina pred beneškim in naglašali potrebo po upoštevanju tudi drugih habsburških vinorodnih dominijev poleg Furlanije in Istre, ob furlanskem načrtu za odpravo privative iz leta 1786 splahnela in stališča so se zaostrišla tudi nasproti avstrijskim deželam. Kljub vsemu temu, kot opozarjajo mnogi avtorji, nam obravnavanje opisanih vprašanj v luči preproste kontrapozicije med dvema miselnima in interesnima svetovoma ne nudi pravega vpogleda v dogajanje, ki je bilo v resnici neprimerno bolj

kompleksno. Med podpisniki tržaške spomenice proti ukinitvi vinske privative najdemo namreč tudi imena tržaških meščanov, ki so uspešno izkoristili možnosti emporialnega Trsta, in takih, kakršen je bil baron Giuseppe Pasquale Ricci, ki se je v Trst priselil iz Livorna, zasedal visoke državne in municipalne položaje, začeni s funkcijo vladnega svetovalca. Kot javni funkcionar, podjetnik na raznih gospodarskih področjih, vključno z agrarnim, se je odlikoval po zavzetosti za vsestranski razvoj tržaškega emporija. Dobro se je razumel tako s staro kot novo tržaško elito, ki je leta 1755 našla svoj vplivni politični vzvod v tržaški borzi, in ne nazadnje pridobil tudi tržaški patricijski naslov (Panariti 1988, 122–123; prim. tudi Biagi 1984). Prej kot za dihotomijo pozicij je šlo za težaven proces vklapljanja tradicionalnega v novonastajajoči sistem, ki ni potekal enostransko in je ob tradicionalnih pridobival nove, v tržaško moderno bodočnost zazrte akterje.

DODATEK

Za boljšo predstavbo o tržaškem vinogradništvu v času, ki ga obravnava prispevek, sledi kratka predstavitev osnovnih značilnosti vinorodnega okoliša. Izhajajoč iz tabel, prirejenih po popisih registrih in prospektih, ki jih je tržaški magistrat posredoval cesarskemu kraljevemu guberniju za določitev trajanja privativnega obdobja, je razvidno, da so do približno polovice, včasih pa tudi mnogo večji delež tržaškega vina pridelali v vinogradih, ki so sodili pod mesto (*Città*), preostalo pa v vaseh (*Ville*) in, precej manj, v soseskah (*Contrade esterne*). V okolici so daleč največ pridelka imeli v Ščedni, Križu, na Kontovelu, Opčinah in Proseku. Na pašnih v flišnatem bregu med morjem in kraškim grebenom od Brojence pod Križem do Grljana pod Kontovelom in Prosekom, v manjši meri tudi pod Opčinami in v Ščedni je raslo tudi najbolj kvalitetno vino (*liquore*), pridobljeno iz izbranih trtnih vrst, medtem ko so drugod imeli skoraj izključno navadno vino (*vino comune*).

Med žlahtnimi sortami je prevladoval prošek (*prosecco*), nekdanj znan z imenom rebula (*ribolla*) ali sladko tržaško vino (*vino dolce di Trieste*) (AST, 20). Nekaj so imeli tudi belega muškata (*moscato bianco*), med črnimi pa marzamin (*marzamino*), refošk (*refosco*) in črni muškat (*moscato nero*). Vladni svetovalec in podpisnik spomenice Giuseppe Pasquale Ricci je v poročilu o stanju tržaškega kmetijstva leta 1769 zapisal, da so vse vrste tržaškega vina dobre do odlične, vendar je bilo navadno vino težko ohraniti. S tem v zvezi je poročal o kletarskih poskusih za reševanje tega problema, ki jih je opravil z

22 V dokumentu iz leta 1781, s katerim je veliki mestni svet izpodbijal načrt za poenotenje vinskih davščin, je s tem v zvezi omembe vredna analiza bremena ali boljše škode, ki naj bi jo z uvedbo nove davčne odmere utrpel mali vinogradnik. Izračunana je bila na primeru vasi Lonjer, upoštevajoč tudi robotne dajatve, in kazala je, da bi morala skupnost nositi še enkrat večje davčno breme kot drugod v Avstriji (BCT, 3).

Tabela 1: Popis vinskega pridelka v tržaški občini (vaseh, soseskah, mestu) v letu 1783 (1 urna = 56,589 litra).**Tabella 1: "Prospetto della Conscrizione De Vini raccolti nei Villaggi, Contrade e Vigne del Territorio della Città di Trieste, anno 1783 (1 orna = 56,589 litri).**

	1783									
	Vini Comuni		Liquori					Somma de Vini		Somma de Vini Raccolti
			Bianchi		Negri					
	Bianco	Negro	Moscato	Prosecco	Marzamino	Refosco	Moscato	Bianco	Negro	Summa
Ville	orne	orne	orne	orne	orne	orne	orne	orne	orne	orne
Servola	2356	570	27			301		2383	871	3254
Longhera	375	103						375	103	478
Basovizza		40							40	40
Padrich	43	14						43	14	57
Gropada	16	8						16	8	24
Trebich	91	190						91	190	281
Banni	176	93						176	93	269
Opchiena	986	347						986	347	1333
Prosecco				864	175	2		864	177	1041
Contovello				1032	69	28		1032	97	1129
Sta. Croce	133,5	343		2333	111	79		2466,5	533	2999,5
Summa	4176,5	1708	27	4229	355	410		8432,5	2473	10905,5
Contrade										
Gretta	292	150						292	150	442
Barcola	382	136						382	136	518
Cologna	205	147						205	147	352
Guardiella	249	176						249	176	425
Rojan	249	102						249	102	351
Chiarbola										
Superiore	149	84						149	84	233
Detta Inferiore	180	86						180	86	266
Chiadino	118	89						118	89	207
Rozol	480	291						480	291	771
Scorcola	86,5	46						86,5	46	132,5
S.M.Maddalena										
Sup.e	465	268						465	268	733
Detta Inferiore	490	340				10		490	350	840
Summa	3345,5	1915				10		3345,5	1925	5270,5
AGG SUMMA VILLE	4176,5	1708	27	4229	355	410		8432,5	2473	10905,5
Città	7919	5960	106	296,5	189,5	473	10	8321,5	6632,5	14954
TUTTI VINI GENERAL SUMMA	15431	9583	133	4525,5	544,5	893	10	20099,5	11030,5	31130

Vir: AST, 36.

Tabela 2: Popis vinskega pridelka v tržaški občini (vaseh, soseskah, mestu) v letu 1784 (1 urna = 56,589 litra).**Tabella 2: "Prospetto della Conscrizione De Vini raccolti nei Villaggi, Contrade e Vigne del Territorio della Città di Trieste, anno 1784 (1 urna = 56,589 litri).**

	1784									
	Vini Comuni		Liquori					Somma de Vini		Somma de
			Bianchi		Negri					Vini Raccolti
	Bianco	Negro	Moscato	Prosecco	Marzami- no	Refosco	Moscato	Bianco	Negro	Summa
Ville	orne	orne	orne	orne	orne	orne	orne	orne	orne	orne
Servola	2225	702	19			368		2244	1070	3314
Longhera	476	122						476	122	598
Basovizza	8	34						8	34	42
Padrich	62	24						62	24	86
Gropada	14	10						14	10	24
Trebich	152	262						152	262	414
Banni	249	125					4	249	129	378
Opchiena	1195	440		80				1275	440	1715
Prosecco	272	353		1961	328			2233	681	2914
Contovello	132	258		2304	178			2436	436	2872
Sta. Croce	113	292		2566	241	10		2679	543	3221
Summa	4898	2622	19	6911	747	378	4	11828	3751	15578
Contrade										
Gretta	421	291						421	291	712
Barcola	582	206						582	206	788
Cologna	261	216						261	216	477
Guardiella	537	389						537	389	926
Rojan	370	141						370	141	511
Chiarbola										
Superiore	202	162						202	162	364
Detta Inferiore	201	111						201	111	312
Chiadino	222	188						222	188	410
Rozol	697	443						697	443	1140
Scorcola	193	110						193	110	303
S.M.Maddalena										
Sup.e	552	278						552	278	830
Detta Inferiore	382	246						382	246	628
Summa	4620	2781						4620	2781	7401
AGG SUMMA										
VILLE	4898	2622	19	6911	747	378	4	11828	3750	15578
Città	11859	8874,5	200,5	557	358	831	92	12616,5	10155,5	22772
TUTTI VINI										
GENERAL										
SUMMA	21377	14277,5	219,5	7468	1105	1209	96	29064,5	16686,5	45751

Vir: AST, 36.

Tabela 3: Popis vinskega pridelka v tržaški občini (vaseh, soseskah, mestu) v letu 1785 (1 urna = 56,589 litra).**Tabella 3: "Prospetto della Conscrizione De Vini raccolti nei Villaggi, Contrade e Vigne del Territorio della Città di Trieste, anno 1785 (1 orna = 56,589 litri).**

1785										
	Vini Comuni		Liquori					Somma de Vini		Somma de Vini Raccolti
			Bianchi		Negri					
	Bianco	Negro	Moscato	Prosecco	Marzamino	Refosco	Moscato	Bianco	Negro	Summa
Ville	orne	orne	orne	orne	orne	orne	orne	orne	orne	orne
Servola	3996,5	1539				418	24	3996,5	1981	5977,5
Longhera	818	283						818	283	1101
Basovizza	6	34,5						6	34,5	40,5
Padrich	103	16						103	16	119
Gropada	21							21	0	21
Trebich	233	470						233	470	703
Banni	418	194						418	194	612
Opchiena	2103	763,5		91	373			2194	1136,5	3330,5
Prosecco		1222		2368				2368	1222	3590
Contovello	3230	700		257				3487	700	4187
Sta. Croce	1029			3385			534	4414	534	4948
Summa	11957,5	5822		6101	373	418	558	18058,5	6571	24629,5
Contrade										
Gretta	602	372						602	372	974
Barcola	810	326						810	326	1136
Cologna	457	356						457	356	813
Guardiella	733	473						733	473	1206
Rojan	483	374						483	374	857
Chiarbola										
Superiore	248	146						248	146	394
Detta Inferiore	253	144						253	144	397
Chiadino	413,5	311						413,5	311	724,5
Rozol	758	429						758	429	1187
Scorcola	551	294						551	294	845
S.M.Maddalena										
Sup.e	1140	534						1140	534	1674
Detta Inferiore	1023	729,5						1023	729,5	1752,5
Summa	7471,5	4488,5						7471,5	4488,5	11960
AGG SUMMA										
VILLE	11957,5	5822		6101	373	418	558	18058,5	6571	24629,5
Città	17859	14074	300	920	206,5	638	85,5	19079	15004	34083
TUTTI VINI GENERAL SUMMA	37288	24384,5	300	7021	579,5	1056	643,5	44609	26063,5	70672,5

Vir: AST, 36.

Tabela 4: Vinski pridelek v tržaški občini v letih 1778–1797 (1 urna = 56,589 litra).**Tabella 4: Produzione vinicola nel comune di Trieste negli anni 1778–1797 in (1 orna = 56,589 litri).**

Leto	Občina Trst	Mesto	Soseske	Vasi
1778	18.947	11.583	1.400	5.965
1780	20.990	11.609	3.411	5.970
1781	24.429			
1782	26.165			7.829
1783	31.130	14.954	5.271	10.906
1784	45.751	22.772	7.401	15.578
1785	71.273	34.083	11.960	25.230
1786		16.890		
1788		15.857		
1789		14.781		
1790	31.451	17.703	5.700	8.049
1792	31.730	14.489	6.472	10.769
1793		15.375		
1795				7.043
1796		10.628		
1797		17.285		

Vir: AST, 35; BCT, 7.

nekaterimi tržaškimi sodrugi pod strokovnim vodstvom francoskega vinarja. Obžaloval je, da se vina, "manipulirana po francoskem načinu", niso uveljavila ne v Trstu ne na Dunaju, čeprav so spremenila barvo, okus in "skoraj tudi naravo". Pokvarila pa se niso in so bila po štirih letih še vedno pitna (Cusin 1932, 13). Toliko v dokaz ravni takratnega kletarskega znanja.

Katastrski popis kriških zemljišč, ki so ga izvedli leta 1777 kot osnovo za nastavitve zemljiške knjige in ki je edini tovrstni celoviti seznam agrarne posesti ter izrabe tal na Tržaškem pred franciscejskim katastrom,²³ nam ponuja nekaj podatkov o načinu gojenja trte v omenje-

nem občinskem pasu. Pod kraškim robom je trta rasla v čistih vinogradih in v mešani kulturi z oljko (*vigna ulivata*) (Kalc 1987, 13–14). Ta kombinacija je bila prisotna po sočasnih navedbah tudi v soseskah v mestnem okraju, čeprav naj bi zaradi predajanja obdelave oziroma prehajanja posesti v roke slovenskih kmetov, ki niso bili večji oljkarstva, gojenje oljke nazadovalo v primerjavi s preteklostjo (Kandler 1846, 181). Na kraških tleh je trta rasla ob ornica (*arativo vitato*). Tudi ta način je bil prisoten drugod v tržaški občini, kot potrjuje franciscejski kataster iz let okrog 1820 (AST, 4). Poznan je bil kot "furlanski" način, pri katerem so bile trte razporejene po skupinah v vrsti okrog kolov ali dreves, in uvajati naj bi se začel okrog 1630. leta. Na kraških tleh tržaške občine pa naj bi se trta začela pojavljati šele okrog leta 1730. Tu je raslo samo črno grozdje, ki je dajalo najbolj ceno vino, "imenovano teran" (BCT, 3).

Navadno vino se je porabilo v občini, medtem ko so del žlahtnega izvažali, kot kažejo popisne knjige in prospekti ter registri izvoženega vina (BCT, 6; BCT, 7; AST, 35). Kupovali so ga gostilničarji, trgovci in zasebniki iz bližnjega zaledja in s Kranjske. Odpravljali pa so ga tudi dlje v noštranost države, do Prage, Dunaja, Gradca in Linza. Pogostokrat ni šlo za pravo trgovino, temveč so manjše količine odpošiljali oziroma s seboj jemali tujci v svoje kraje, ali pa tržaški gospodje v svoje podeželske rezidence. Kot je videti, so bile vinske letine količinsko in kakovostno različne, tako da včasih žlahtnega vina niso uspeli pridelati in so grozdje uporabili za navadno vino. Vprašanje je tudi, kot že omenjeno pri obravnavi letin 1783–85, kolikšna količina popisanega vina je resnično zrasla v tržaških vinogradih glede na vinsko tiho-
tapstvo in predelavo grozdja, namenjenega prehrani. Nadalje je treba upoštevati, da popisi niso zajemali vsega pridelka v občini. Izvzeto je bilo na primer vino, ki so ga pridelali kriški, kontovelski in proseški najemniki parcel devinskega grofa Thurn und Taxisa, pridelek tržaškega škofa in še nekatere izjeme (BCT, 3).

23 Terezijanskega in jožefinskega katastra v tržaški občini niso izdelali, popisa celotnega tržaškega teritorija, ki naj bi sledil kriškemu iz leta 1777, pa niso opravili, ker so se takrat odrekli vzpostavitvi zemljiške knjige, tako da je prišlo do uresničitve tega načrta šele v naslednjem stoletju (Dorsi, 1984).

LA VITICOLTURA ED IL COMMERCIO DEL VINO A TRIESTE NEL SETTECENTO
COME TERRENO DI CONTRASTO TRA "TRADIZIONE" ED "INNOVAZIONE"

Aleksej KALC

Biblioteca nazionale slovena e degli studi – Sezione storia, IT-34138 Trieste, Via Petronio 4
Università del Litorale, Centro di ricerche scientifiche di Capodistria, SI-6000 Capodistria, Garibaldijeva 1
e-mail: aleksej.kalc@nskodsek.191.it; aleks.kalc@zrs-kp.si

RIASSUNTO

La viticoltura fu uno dei pilastri economici della Trieste medioevale e moderna. Situate in prossimità dell'agglomerato urbano e soprattutto nel suo Territorio, le aree viticole, spesso ricavate su ripidi pendii con costose opere di terrazzamento, fornivano prodotti di vari tipi e qualità, destinati al consumo interno come pure all'esportazione. Nel Settecento, dopo la proclamazione del porto franco, la viticoltura triestina continuò a persistere, passando però in secondo piano rispetto all'orientamento commerciale e marittimo che lo sviluppo economico della città assunse sotto la spinta della politica mercantilistica dello stato austriaco. Ne conseguì una situazione di sofferenza del ramo agricolo ed in particolare della viticoltura a causa del sensibile accrescimento dei costi di produzione che assottigliando i ricavi portavano molti proprietari di vigne cittadini a lasciare i fondi incolti, orientarsi verso rami dell'economia più favorevoli, oppure ridursi in uno stato di decadimento economico e sociale. Le difficoltà ed il risentimento, tanto dei proprietari di vigne cittadini quanto dei contadini del Territorio – piccoli proprietari, enfiteuti e mezzadri – derivava inoltre dalla concorrenza del vino straniero, in particolare quello veneto, che raggiungeva la piazza triestina per vie lecite ed illecite. Date le penalizzanti condizioni geomorfologiche la viticoltura triestina godeva di una secolare tutela legislativa, basata sulle leggi statutarie e concessa dalle autorità cesaree per far fronte all'impari concorrenza dei meno costosi vini istriani e friulani. La mescolta ed il commercio del vino costituirono inoltre la fonte primaria delle entrate pubbliche della municipalità. Con l'istituto del porto franco queste tutele non vennero meno, anzi le autorità centrali pensarono bene di ampliarle riconoscendo ai vini comuni triestini il diritto di privativa. In virtù di questa essi venivano venduti al consumatore a regime di monopolio per un periodo di tempo variabile secondo la disponibilità del prodotto ed il fabbisogno. Scaduto il termine della privativa poteva incominciare lo smercio al minuto del vino d'importazione di origine austriaca e solamente straordinariamente e con speciali permessi anche di quello veneto.

Nel 1769, ferme restando le misure protezionistiche, la piazza triestina fu aperta alla libera importazione ed alla mescolta al di fuori della privativa del vino proveniente dai territori della Repubblica di Venezia. Questa storica novità, introdotta per far fronte al crescente fabbisogno, nonché come base di prelievo fiscale destinato al sostegno della Casa dei poveri, provocò vivaci ma vane reazioni dei grandi e piccoli viticoltori triestini, che chiedevano il ripristino del "regime" tradizionale, sottolineando come la presenza a Trieste dei vini veneti fosse già sproporzionata grazie all'elusione dei regolamenti di importazione e come ciò danneggiasse non solo la viticoltura triestina ma quella austriaca più in generale. Negli anni a seguire la "diatriba" in parte si placò per riaccendersi nel 1786 in seguito ad un'anonima denuncia, proveniente dal Friuli austriaco, del protezionismo dei vini triestini ed un piano per la soppressione del sistema di privativa, ritenuto contrario ai principi del mercantilismo ed ingiusto nei confronti dei viticoltori friulani. Lo scrivente sottolineava con argomenti molto convincenti la contraddizione del "regime" vigente a Trieste che coniugava impropriamente al solo vantaggio della città elementi giuridici tipici delle antiche municipalità a quelli del libero mercato, penalizzando fortemente i produttori friulani i quali non avendo altre piazze alle quali rivolgersi, erano costretti a cedere il proprio vino a Trieste a prezzi stracciati per evitare che con l'arrivo della stagione calda si avariasse. Ciò avveniva a causa dello sproporzionato prolungamento della privativa, che proprio in quegli anni, entrando in vigore a novembre, era passata dai soliti due o tre mesi a sei in conformità di un'impennata della produzione vinicola triestina, sulla cui regolarità c'era motivo di dubitare. Il documento, che mise in subbuglio i viticoltori triestini, trovò l'approvazione del governo il quale il 14 agosto 1786 emanò il decreto di revoca della privativa.

Negli anni successivi la discussione sulla questione della privativa del prodotto triestino come pure quella riguardante le imposte sul vino continuarono a tenere banco. La materia necessita però di ulteriori studi per essere affrontata in modo appropriato. L'autore focalizza pertanto l'attenzione sugli aspetti sopra delineati offrendo una panoramica sulle caratteristiche dell'economia vinicola triestina, sulle norme messe a punto nei secoli a tutela dei viticoltori triestini, sul regime della privativa, sul sistema daziario, sui metodi di introduzione illegale del vino veneto e sui risvolti della progressiva liberalizzazione del commercio del vino. Sulla base dei documenti avanzati dai viticoltori triestini e da quelli friulani a sostegno dei propri interessi vengono inoltre messi in evidenza gli approcci, gli argomenti

reali e retorici, nonché le strategie politiche messe in campo dalle parti coinvolte. Tutto ciò si presenta ed assume la valenza di contrasto tra tradizione ed innovazione, di contrapposizione tra vecchia e nuova realtà triestina. In realtà, però, non si tratta di una dicotomia così netta, e la questione va letta anche in termini di trasformazione ed adattamento della tradizionale economia agricola triestina alle nuove condizioni dell'economia della città.

Parole chiave: viticoltura, storia economica, mercantilismo, liberalizzazione del commercio, Trieste, Settecento

VIRI IN LITERATURA

AST, 1 – Archivio di Stato di Trieste (AST), Cesarea Regia Superiore Intendenza Commerciale per il Litorale in Trieste 1748–1776 (CRSIC), busta (b.) 740, ad 1304, carta (c.) 278, 1. 9. 1769.

AST, 2 – AST, CRSIC, b. 740, b. 740, ad 1304, cc. 280–297, september 1769.

AST, 3 – AST, CRSIC, b. 740, c. 282, september 1769.

AST, 4 – AST, CRSIC, b. 740, c. 284, september 1769.

AST, 5 – AST, CRSIC, b. 635, c. 58, 2. 12. 1763.

AST, 6 – AST, CRSIC, b. 635, c. 43.

AST, 7 – AST, CRSIC, b. 740, c. 285, september 1769.

AST, 8 – AST, CRSIC, b. 741, cc. 82–83, 20. 6. 1756; cc. 84–86, 5. 3. 1757; b. 740, c. 285–287, september 1769.

AST, 9 – AST, CRSIC, b. 740, c. 288, september 1769.

AST, 10 – AST, CRSIC, b. 741, c. 84–86, 5. 3. 1757.

AST, 11 – AST, CRSIC, b. 740, c. 288–290, september 1769.

AST, 12 – AST, CRSIC, b. 741, c. 183, 25. 9. 1770.

AST, 13 – AST, CRSIC, b. 740, cc. 337–341, 1. 9. 1769.

AST, 14 – AST, CRSIC, b. 741, cc. 183–188, 25. 9. 1770.

AST, 15 – AST, CRSIC, b. 740, cc. 342–345, 12. 9. 1769.

AST, 16 – AST, CRSIC, b. 740, cc. 291–293, 12. 9. 1769.

AST, 17 – AST, CRSIC, b. 740, cc. 293–294, 12. 9. 1769.

AST, 18 – AST, CRSIC, b. 740, cc. 294–297, 12. 9. 1769.

AST, 19 – AST, CRSIC, b. 740, cc. 278–279, 1. 9. 1769.

AST, 20 – AST, Cesareo Regio Governo del Litorale in Trieste (1776–1809) (CRG), b. 829, 1. 10. 1777.

AST, 21 – AST, CRG, b. 829, s.d. 1786.

AST, 22 – AST, CRG, b. 829, ad 2817, 6. 9. 1786.

AST, 23 – AST, CRG, b. 206, s.d. 1784.

AST, 24 – AST, CRG, b. 829, s.d. 1786.

AST, 25 – AST, CRG, b. 206, 17. 12. 1785.

AST, 26 – AST, CRG, b. 206, 29. 11. 1783; 21. 12. 1784; 17. 12. 1785.

AST, 27 – AST, CRG, b. 206, 29. 11. 1783; 21. 12. 1784; 17. 12. 1785; b. 829, s.d. 1786.

AST, 28 – AST, CRG, b. 829, ad 2817, 6/9/1786.

AST, 29 – AST, CRG, b. 829, 26. 4. 1786.

AST, 30 – AST, CRG, b. 829, 18. 2. 1786.

AST, 31 – AST, CRG, b. 829, 14. 8. 1786; 17. 10. 1786.

AST, 32 – AST, CRG, b. 829, 2. 9. 1786.

AST, 33 – AST, CRSIC, b. 486, razni akti iz let 1764 in 1765; b. 487, c. 33 in sl., 18. 4. 1766.

AST, 34 – AST, Catasto di Trieste, 1817– (operati in protokoli tržaških katastrskih občin).

AST, 35 – AST, CRG, b. 206 in 829.

AST, 36 – AST, CRG, b. 206.

BCT, 1 – Biblioteca civica di Trieste (BCT), Archivio diplomatico (AD), Libro di perticazioni delle ville San Pelagio, Sgonich, S. Croce, Duino, Prosecho e Contouello scritto da Giusto Rauizza Notaro l'anno 1525.

BCT, 2 – BCT, AD, Perticazioni De Tutti li Terreni Essistenti Nel Territorio Di Trieste Principiando Del Porto di Sistiana sino Alli Baretti Chiamati Plai 1647–49.

BCT, 3 – BCT, AD, Dazi sul vino, secc. XVI–XVIII, (7 G 2), 19. 9. 1781.

BCT, 4 – BCT, AD, Coscrizione de' Vini esistenti nelle Ville del Territorio di Trieste 1780 e nelle rispettive Contrade del Territorio di Trieste.

BCT, 5 – BCT, AD, Ferdinando I conferma a Trieste i privilegi per i vini, 3. agosto 1552.

BCT, 6 – BCT, AD, Registro degli Attestati di Vini Spediti nell'Anno Militare 1785=1786 (16 F 11 I–III).

BCT, 7 – BCT, AD, Coscrizione de' Vini esistenti nelle Cantine de Particolari in Trieste nell'anno 1778 (16 F 1); Estratto della Coscrizione de Vini della Città e Territorio 1778, v: Registro degl'Attestati de' Vini Spediti nell'anno Militare 1785=1786 (16 F 11 I–III); Coscrizione de' Vini esistenti nelle Ville del Territorio di Trieste 1780 e nelle rispettive Contrade del Territorio di Trieste (16 F 2); Coscrizione de'Vini prodotti nelle Ville e nel Territorio di Trieste nell'anno 1782 (16 F 3); Coscrizione de Vini raccolti nel Territorio di Trieste esistenti nelle Cantine de Particolari in Città, 1788–1890 (16 F 5); Protocollo di Conscrizione Sopra il Prodotto di Vini, stati raccolti nelle Contrade territoriali della Città di Trieste (ed esistenti nelle cantine de Particolari in Città), 1792–1798 (16 F 6).

- Apih, E. (1957):** La società triestina nel secolo XVIII. Bari, Del Bianco.
- Biagi, G. (1984):** Giuseppe Pasquale Ricci funzionario imperiale a Trieste (1751–1791). Primi risultati di una ricerca. Pisa, ETS.
- Breschi, M., Kalc, A., Navarra, E. (2001):** La nascita di una città. Storia minima della popolazione di Trieste, secc. XVIII–XIX. V: Finzi, R., Panjek, G. (eds.): Storia economica e sociale di Trieste, Vol. I.: La città dei gruppi 1719–1918. Trieste, LINT, 69–237.
- Breschi, M., Kalc, A., Navarra, E. (1999):** I friulani a Trieste (sec. XVIII). V: Breschi, M. (ed.): Vivere in Friuli. Saggi di demografia storica (secc. XVI–XIX). Storia, economia e società in Friuli, 2. Udine, Forum, 55–73.
- Cervani, G. (1972):** Introduzione all'edizione 1972. V: Kandler, P.: Storia del Consiglio dei patrizi di Trieste, dall'anno 1382 all'anno 1809 con documenti. Trieste, LINT.
- Cusin, F. (1932):** Le condizioni giuridico-economiche dell'agro triestino nel secolo XVIII. La Porta Orientale, II, 11. Trieste, Compagnia volontari dalmati e giuliani, 3–15.
- Darovec, D. (2000):** Vitam viti. V: Darovec, D. (ed.): Kozarec sonca. Koper, Založba Annales, 9–16.
- Darovec, D. (2004):** Davki nam pijejo kri. Gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike. Koper, Založba Annales.
- Dorsi, P. (1984):** La prima fase di funzionamento del sistema tavolare a Trieste: il lento cammino d'una riforma. Rivista di diritto tavolare. Trieste, Centro studi tavolari, 45–63.
- Kalc, A. (1987):** O vinogradništvu v Križu po nekaterih dokumentih iz obdobja okrog 1780. V: L'uomo e la vite / Človek in trta. Trieste–Trst, 12–17.
- Kalc, A. (1999):** Tržaško podeželje in policijski red iz leta 1777. Kratek sprehod med črko in stvarnostjo. Annales–Anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia, 9, 1999, 2. Koper, Založba Annales, 271–288.
- Kalc, A. (2003):** Aspetti del popolamento e della politica dell'immigrazione nel porto franco di Trieste (secolo XVIII). V: Kalc, A., Navarra, E. (eds.): Le popolazioni del mare: porti franchi, città, isole e villaggi costieri tra età moderna e contemporanea. Udine, Forum, 46–86.
- Kandler, P. (1846):** Del territorio di Trieste. L'Istria, I., n. 45–46. Trieste, Lloyd Austriaco, 180–183.
- Kandler, P. (1848):** Documenti per servire alla conoscenza delle condizioni legali del Municipio ed Emporio di Trieste. Trieste, Lloyd Austriaco.
- Merkù, P. (1994):** Il "Libro di perticazioni" del Notaro Giusto Ravizza (1525): il testo e l'analisi dei nomi personali, di istituzioni e di luoghi. Trieste, LINT.
- Merkù, P. (2001):** La presenza slovena nella città pre-emporale. In: Finzi, R., Panjek, G. (eds.): Storia economica e sociale di Trieste. La città dei gruppi 1719–1918, I. Trieste, LINT, 273–291.
- Navarra, E. (1993):** Famiglie e terre a Barcola fra '700 e '800. s. I.
- Pahor, S. (1987):** Vinogradništvo na Tržaškem do 18. stoletja. V: L'uomo e la vite / Človek in trta. Trieste–Trst, 5–7.
- Panariti, L. (1998):** Il "dannato commercio". Trieste nel XVIII secolo. Metodi e ricerche, n.s. XVII, 2. Udine, 111–127.
- Panjek, A. (2002):** Terra di confine. Agricolture e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: La contea di Gorizia nel Seicento. Gorizia, Edizioni della Laguna.
- Panjek, A. (2005):** La diplomazia del vino e la "libera navigazione del mare Adriatico". Alla ricerca di una politica economica nel meridione austriaco (1500–1717). Histoire des Alpes / Storia delle Alpi / Geschichte der Alpen, 10, 93–111.
- Panjek, G. (1992):** La vite e il vino nell'economia friulana: un rinnovamento frenato. Secoli XVII–XIX. Torino, Giappichelli.
- Panjek, G. (2002):** Vino, croce e delizia. V: Le regioni dall'Unità d'Italia ad oggi: Il Friuli Venezia-Giulia, II. Torino, Einaudi, 891–908.
- Raccolta (1861):** Raccolta delle ordinanze e regolamenti speciali per Trieste. Trieste, Lloyd Austriaco.
- Statuta (1727):** Statuta Inclytae Civitatis Tergesti per ... Ferdinandum I. Imperatorem ... et per ... Carolum VI ... imperatorem ... ultimo loco confirmata et in quatuor libros distincta: una cum Arciducalibus Austriacae domus Principum declarationibus, reformationibus, modernationibus, decretis, et literis, duplici, latino scilicet, et Italico Idiomate conscripta ... Utini, MDCCXXVII. Typis Jo: Baptistae Fongarini publici Tergestinae Civitatis Typographi.
- Trisciuzzi, L., De Rosa, D. (1986):** I bambini di sua maestà. Esposti e orfani nella Trieste del '700. Milano, F. Angeli.

review article
received: 2005-04-08

UDC 930.23:343.337.4(450.36:497.4)"1943/1945"

LA QUESTIONE DELLE FOIBE DEL SETTEMBRE-OTTOBRE 1943 E DEL MAGGIO-GIUGNO 1945. ANALISI CRITICA DELLE STORIGRAFIA IN LINGUA ITALIANA E DEL TERMINE "INFOIBATI"

Antonio BURIGO

IT-32100 Belluno, via Mezzaterra 89
e-mail: nolvida@yahoo.it

SINTESI

La questione delle foibe del settembre-ottobre 1943 e del maggio-giugno 1945 sono il risultato di vari episodi culturali, sociali, politici, economici, ideologici e militari che si sono succeduti intrecciandosi tra loro nella Venezia Giulia, soprattutto dall'avvento del fascismo fino alla II guerra mondiale. La questione delle foibe è complessa e particolare per vari motivi: il travisamento del termine foiba e soprattutto del termine infoibato; le differenze tra le due ondate di violenza (nel 1943 in Istria ci fu una "rivolta" rurale, mentre nel 1945 vennero colpite le città di Gorizia e Trieste ed i loro circondari per una "resa dei conti" politica); la complessità della regione dal punto di vista politico ed ideologico; la presenza di eserciti ideologicamente diversi (esercito fascista, nazista, alleato e jugoslavo); la presenza di forze militarizzate ideologicamente diverse (i partigiani comunisti e quelli antifascisti non comunisti, gli ustaša croati, i cetnici serbi, i domobranci sloveni); la quantificazione errata degli infoibati (sostanzialmente per l'influenza politica e il travisamento dei termini); l'influenza politica, dal 1945 ad oggi, nella storia della regione e soprattutto nella storiografia; la particolare conformazione geologica della regione.

Parole chiave: foiba, infoibato, Venezia Giulia, ideologia, fascismo, comunismo

THE QUESTION OF THE FOJBE IN SEPTEMBER-OCTOBER 1943 AND MAY-JUNE 1945. CRITICAL ANALYSIS OF ITALIAN HISTORIOGRAPHY AND OF THE TERM "INFOIBATI".

ABSTRACT

The questions of the fojbe in September-October, 1943, and May-June, 1945, are the result of many cultural, social, political, economical, ideological and military events interlacing in Venezia Giulia, in particular from the arrival of Fascism to the Second World War. The question of the fojbe is complex and particular for many reasons: the terms fojbe and especially 'infoibato' are misinterpretations; the differences between these two violent moments (in 1943 in Istria there was a rural "rebellion", whereas in 1945 the cities of Gorizia and Trieste and their surroundings were stricken with a political "rendering of accounts"); the complexity of this area from the political and ideological points of view; the presence of ideologically different armies (Fascist, Nazi, Allied, Yugoslav); the presence of ideologically different military groups (the communist Partisans and those anti-fascist non-communists, the Croatian Ustaša, the Serbian Četniks, the Slovenian Home Guard); the incorrect number considered 'infoibati'; the political influence, from 1945 to today, in the history of this area and especially in the historiography; and the particular geologic conformation of this area.

Key words: fojbe, infoibato, Venezia Giulia, ideology, Fascism, Communism

INTRODUZIONE

Il saggio qui presentato vuole prendere in esame, servendosi di scritti, testi e documenti della storiografia sull'argomento, un problema discusso della recente storia italiana ed europea, la questione delle foibe e degli infoibati nella Venezia Giulia, in due periodi ben precisi: settembre-ottobre 1943 e maggio-giugno 1945.

Vanno innanzitutto spiegati i due termini "foiba" e "infoibati" che hanno un duplice significato, uno letterale e uno simbolico. Infatti il travisamento dei termini ha portato ad una diversa interpretazione e soprattutto ad una diversa quantificazione delle vittime.

Il termine "foiba", dal latino fovea, fossa, abisso, dal punto di vista geologico è una cavità naturale, spesso una vera e propria voragine a forma di imbuto. Le foibe sono molto numerose in tutta la regione e possono avere dimensioni variabili, dovute alla conformazione geologica del terreno, costituito prevalentemente da carbonato di calcio, che viene eroso dalle piogge e dai corsi d'acqua sotterranei; questo fenomeno geo-morfologico è chiamato carsismo. Esistono nella Venezia Giulia oltre cinquemila grotte, foibe, voragini, inghiottitoi ed abissi. In queste cavità, anche profonde centinaia di metri, veniva gettato tutto ciò che non serviva più e di cui era difficile liberarsi altrimenti: rifiuti, carcasse di animali, sterpaglie, calcinacci, scarti di qualsiasi genere; in tempo di guerra anche caduti in azioni militari, da togliere di mezzo con rapidità.

In seguito il termine "foiba" ha perso il significato geologico per assumerne uno storico, di tragica risonanza evocativa, che rimanda immediatamente la memoria alle drammatiche vicende che accaddero nella Venezia Giulia tra l'autunno 1943 e la primavera 1945.

Gli "infoibati" furono, letteralmente, tutti coloro che vennero gettati, vivi o cadaveri, nelle foibe, ma il termine ha assunto, nel linguaggio politico e in quello di una certa parte della storiografia, un significato più esteso fino a comprendere tutte le vittime italiane, quindi anche le persone cadute in combattimento o fucilate o affogate o fatte sparire nelle cave di bauxite o semplicemente scomparse nelle due ondate di violenza avvenute nell'autunno del 1943 e nella primavera del 1945.

Gli infoibati propriamente detti, cioè coloro che effettivamente vennero gettati nelle foibe, furono in numero minore rispetto alle cifre generalmente "gonfiate" che vengono riportate da una parte della storiografia. Spesso infatti la questione delle foibe è stata oggetto di interpretazioni strumentali, più politiche che storiche.

Tuttavia le esplosioni di violenza, nella Venezia Giulia, non risultano pienamente comprensibili se non le si pone in rapporto con l'accumulo di tensioni verificatosi negli anni del fascismo e giunto al culmine durante l'occupazione italiana della neonata provincia di Lubiana.

La questione delle foibe colpì, nel settembre 1943, soprattutto le aree rurali in Istria, dove, come vedremo, la "rivolta" rurale dei contadini contro i possidenti terrieri assunse anche connotati politici, oltre che sociali, esprimendo la volontà di distruggere le tracce del controllo fascista e di perseguire i "nemici del popolo", cioè coloro che rappresentavano in qualche modo il regime fascista.

Infine, è necessario analizzare i fatti del maggio-giugno 1945, quando furono le città, Gorizia ed in particolare Trieste e il suo circondario, a subire le deportazioni, le uccisioni e gli infoibamenti. Nel 1945, a differenza del 1943, ci fu un'epurazione di impronta più propriamente politica, in quanto vennero perseguiti i fascisti, ma anche gli antifascisti non comunisti, cioè coloro che non volevano, o si sarebbero opposti, all'annessione della Venezia Giulia alla Jugoslavia. Va inoltre ricordato che in entrambe le ondate di violenza ci furono anche vendette personali ed efferatezze compiute da autentici criminali che troviamo sia tra gli infoibati che tra gli infoibatori.

Va sottolineato poi che non fu assolutamente una pulizia etnica, ma una pulizia, se si vuole usare questo termine, sociale, economica e soprattutto politica, in quanto vennero perseguiti italiani, sloveni e croati di diversa estrazione sociale e politica e troviamo nuovamente, tra coloro che perseguirono, italiani, sloveni e croati. Ecco che è proprio errato parlare di pulizia etnica perché non fu un'etnia ad essere colpita, ma una classe politica in un clima di resa dei conti.

Per la quantificazione ci si è appoggiati soprattutto agli schemi riassuntivi delle riesumazioni come la relazione del maresciallo Arnaldo Harzarich dei Vigili del Fuoco di Pola per quanto riguarda il 1943, mentre per il 1945 ci si è affidati allo Schema riassuntivo delle foibe esplorate dalla Polizia Civile della Venezia Giulia.

IL VENTENNIO FASCISTA

Il rapporto tra le minoranze¹ italiana, slovena e croata, nella Venezia Giulia² è parte di una più ampia area di frontiera che si estende tra il Baltico e l'Egeo. Molti sono stati, infatti, gli intrecci politici, economici e

1 I termini per le minoranze: "nazionale"= riconoscimento di una piena maturazione politica, cioè che minoranza è parte di una nazione; "etnico"= lingua e costumi uguali; "linguistico"= dimensione nazionale della sola lingua e suggerisce l'assunto che essa possa esistere senza un entroterra socio-economico.

2 Il termine Venezia Giulia venne proposto nel 1863 dal linguista e glottologo goriziano Graziadio Isaia Ascoli. Precedentemente veniva chiamato Litorale, K nstenland in tedesco e Primorska in sloveno.

culturali tra le popolazioni di queste regioni nel corso dei secoli. Ancora oggi gli effetti di tali intrecci si trovano nei rapporti e negli atti della vita quotidiana degli abitanti di questo territorio, diviso da una linea di confine che è più politica che culturale. Ciò che rende particolare il rapporto tra le minoranze è, cioè, la presenza di culture che, pur separate dagli eventi storici, tuttavia hanno sempre mantenuto un forte legame. Nell'ultimo cinquantennio, infatti, italiani, sloveni e croati hanno imparato a convivere in situazioni politicamente diverse (in Italia e in Jugoslavia), sviluppando, d'altra parte, culture e usanze separate, comunque molto legate le une alle altre.

Con l'avvento del regime fascista che si impegnò, anche per via legislativa, nella snazionalizzazione di tutte le minoranze nazionali, sia slovene che croate che tedesche (dell'Alto Adige), che francesi (della Valle d'Aosta), le scuole furono tutte italianizzate, così come i cognomi ed i toponimi (Schiffrer, 1990, 137 e 145; Gatterer, 1994, 530; Čermelj, 1974, 139); fu proibito l'uso pubblico di lingue diverse dall'italiana; i partiti politici e la stampa periodica vennero messi fuori legge (Gatterer, 1994, 507); fu promossa l'emigrazione nelle campagne istriane (colonizzazione agricola nella Venezia Giulia), che vide anche un notevole flusso soprattutto di contadini e militari dal sud Italia, infine venne proibito l'uso della lingua non italiana (Dossier Italia-Slovenia, 2001).

Mai era accaduto che venisse negato il più elementare dei diritti, quello dell'uso della lingua materna. Una fitta rete di arbitrii ed umiliazioni da parte di autorità e gerarchie periferiche, di segretari fascisti locali, unita spesso alle precarie condizioni economiche, accompagnava la vita quotidiana degli sloveni emarginati dalle città. Bisognava adeguarsi, compiere una serie di dolorose rinunce o emigrare. Alcuni, per uscire da questa condizione servile ed anche per ragioni di interesse, si fecero fascisti, assimilandosi alla mentalità e ai riti del regime. Ma il regime non era solo durezza repressiva, era massificazione pedagogico-politica dei giovani inseriti nelle sue organizzazioni militaresco-sportive della Gioventù Italiana del Littorio (GIL) in cui furono inquadrati anche i giovani sloveni e croati

(Sema, 1971, 71). Veniva usato a questo scopo anche il sistema socio-assistenziale e ricreativo, esteso anche nel retroterra. Scuole agricole, dopolavoro, opere per la maternità, pasti per i poveri, non erano privi di efficacia nel disorientare gli "allogeni"³ indebolendone il senso di identità nazionale. Tutto ciò non bastava secondo Italo Sauro, consigliere di Mussolini per i problemi delle minoranze. In una sua lettera al duce dell'ottobre del 1940, egli scrisse che gli slavi del Carso covavano sempre "un profondo sentimento slavo e perciò (erano) antitaliani".⁴ Quanto era "diverso" dalla cultura, dal costume nazionalista e fascista a Trieste e nella regione, non poteva che essere antitaliano. "L'odio verso l'Italia non era un fine bensì la logica conseguenza dell'oppressione. Dal momento che alla popolazione slava si impediva di salvaguardare la propria identità nazionale, in qualche modo era logico che l'antifascismo si identificasse nell'antitalianità" (Fogar, 1999, 7).

Durante il periodo di occupazione si era offerta l'opportunità di mettere in atto l'antico proposito del regime di sradicare e "sbalcanizzare"⁵ la regione limitrofa all'Italia, che avrebbe consentito la sostituzione delle popolazioni "slave"⁶ (slovene e croate) deportate con famiglie italiane, dando la preferenza alle famiglie dei soldati caduti. A partire dall'estate 1942 le autorità italiane decisero di risolvere radicalmente la "questione slovena", avviando l'internamento indiscriminato di tutto un popolo, complice, secondo le gerarchie, di sostenere compatto il movimento partigiano. I campi di internamento che andarono costituendosi in corrispondenza dei massicci rastrellamenti nella provincia di Lubiana nell'estate – autunno del 1942 furono numerosi, circa 200, non solo in Italia, ma anche in Jugoslavia e in Albania (Galluccio, 2002, 218–219; Lazzeri, 1984, 293–294; Oliva, 2002, 59).

È da notare che l'internamento fascista come strumento di repressione politica ai danni di civili, fossero essi antifascisti o esponenti di movimenti anti italiani, fu utilizzato ben prima dello scoppio della seconda guerra mondiale.⁷ Bisogna però rilevare la sostanziale differenza che intercorse tra la prima fase dell'internamento, che si rifaceva in concreto al confino coatto in campi appositamente istituiti, e la fase successiva sviluppatasi

3 Allogeno o alloglotto: termine con cui si identificava il cittadino di stirpe (ed eventualmente di lingua e tradizioni culturali e religiose) diversa da quella dello stato nazionale entro i cui confini si trova. Mentre il termine con il quale vengono più spesso indicati gli appartenenti alle tre minoranze (italiana, austriaca e ungherese) della nazione "madre" slovena è "zamejci" (coloro che vivono al di là del confine).

4 Vedi "Memoriale dell'esperto per le questioni etniche Italo Sauro al Duce" del 9 dicembre 1939 (Stranj, 1992, 154–155).

5 Sbalcanizzare o deslavizzare, cioè eliminare ogni elemento culturale, etnico e linguistico che non fosse italiano.

6 È noto che col nome di slavi sono designati, in queste regioni, gruppi di guerrieri comparsi sulla scia dell'invasione longobarda nel VI secolo.

7 Già nel 1915 ci fu un provvedimento per allontanare dalla zona di guerra carsica sia i cittadini austro-ungarici (nella maggior parte sloveni e croati), sia quelli italiani accusati di propaganda disfattista o già schedati; l'internamento di queste persone corrispose ad un soggiorno obbligato (della durata da 1 a 5 anni), soprattutto in Sardegna, in ogni caso in luoghi lontani dal fronte.

durante gli eventi bellici del 1940-1943;⁸ nel primo caso, infatti, si trattò di uno strumento di repressione prettamente politico, il cui utilizzo era direttamente proporzionale alla pericolosità del soggetto sospettato che per questo era privato della libertà; il secondo invece, rientrò all'interno di una precisa risposta militare che l'esercito italiano e le autorità civili scelsero di applicare nei confronti non solo nei movimenti resistenziali, ma in generale anche alle popolazioni dei territori occupati che dalle stesse erano amministrate.

LA QUESTIONE DELLE FOIBE NEL 1943

La sera dell'8 settembre 1943, quando il maresciallo Badoglio annunciò agli italiani l'armistizio, l'esercito italiano apparve disarticolato nella disposizione, privo di guida e di indicazioni, inerme. La sensazione che la guerra fosse finita fece dilagare in poche ore tra tutti i militari la voglia di tornarsene a casa, abbandonando le armi davanti ad una realtà non più compresa né condivisa. Molti militari, stanziati nella penisola Balcanica, dopo la frenetica ricerca di un abito civile, cercarono di raggiungere Trieste, città dalla quale era più facile partire verso le altre regioni italiane, e nel loro peregrinare, spesso a piedi per boschi e campagne, ricevettero appoggio e solidarietà dalla popolazione locale che si prodigò, spesso rischiando anche di prima persona, per portare loro soccorso e sostegno, ospitandoli, nascondendoli, sfamandoli e aiutandoli a raggiungere la meta.

L'obiettivo immediato che i partigiani ebbero nei primissimi giorni della disfatta italiana fu quello di impossessarsi dell'ingente quantitativo di materiali bellici che i militari italiani avevano abbandonato in ogni dove. Laddove i soldati italiani non opposero resistenza alle richieste degli insorti, questi ultimi fraternizzarono con i primi ed anzi li aiutarono ad intraprendere la via del ritorno verso casa. Diversi militari scelsero poi di unirsi ai partigiani per combattere i tedeschi.

È in questo improvviso vuoto di potere, dove non c'è

più il riferimento ad alcuna autorità costituita civile o militare, che si inserisce il fenomeno inquietante delle "foibe" dell'autunno 1943, l'eliminazione brutale non solo di diverse centinaia di persone bollate come "nemici del popolo", fucilate dopo processi farsa o fatte sparire nelle grandi voragini carsiche, ma anche di persone "condannate" a causa di vendette personali. Infatti è bene ricordare che molte persone non furono "infoibate", ma furono uccise anche in altri modi diversi. Molti vennero fucilati, altri morirono per malattie, per stenti durante la loro prigionia, altri ancora per esecuzioni sommarie, altri vennero fatti affogare in mare, a causa sia della loro passata partecipazione al regime fascista che, come è già stato detto, per vendette personali.

Nell'anarchia del dopo armistizio, dominata dalla confusione e dall'incertezza, si sviluppano due diverse dinamiche: da una parte l'intervento organizzato delle formazioni partigiane slave, sia quelle che operavano nell'area istriana, sia quelle che avevano le proprie sedi operative nelle regioni situate appena oltre il vecchio confine; dall'altra l'insurrezione spontanea dei contadini croati, che si impadronirono delle armi abbandonate dai militari italiani dando vita ad una vera e propria "rivolta",⁹ con incendi di catasti e archivi comunali (Oliva, 2002, 72), assalti ai proprietari terrieri e violenze sulle persone. La prima dinamica è più facilmente ricostruibile. Le forze partigiane provenienti dalla Croazia attraversarono il confine all'indomani dell'8 settembre, congiungendosi con i nuclei del ribellismo locale e con unità slovene, occuparono magazzini, depositi e caserme del regio esercito ormai sguarniti di difese ed asportarono armamenti e materiali bellici di ogni tipo. Tra l'11 e il 12 settembre i partigiani occuparono Pisino, nel cuore dell'Istria, che diventò il centro organizzativo di tutte le operazioni militari, politiche e di polizia e fu sede del Comando operativo dell'Istria. Negli stessi giorni il movimento si impadronì di tutte le città e i villaggi, assumendo ovunque il potere civile. L'altra dinamica, vale a dire l'insorgenza dei contadini croati, con la quale l'occupazione dell'Istria da parte delle formazioni partigiane si intrecciò, è invece più difficile

8 Poco si conosce dei campi di concentramento per civili sloveni, istituiti e gestiti dall'esercito italiano durante il periodo di occupazione della Jugoslavia tra il 1941 e il 1943. La storiografia italiana, infatti, ha trascurato l'argomento, soffermandosi più sul periodo successivo all'8 settembre 1943 che sui ventinove mesi di occupazione del nostro esercito nei Balcani. Per ricostruire la dimensione, benché approssimativa, dell'internamento dobbiamo quindi rifarci a fonti jugoslave. Le esecuzioni capitali inflitte a soggetti sloveni durante l'occupazione italiana nella provincia di Lubiana fra gli anni 1941 e 1943, si possono dividere in tre categorie di persone: i condannati alla pena capitale dinanzi alle corti delle autorità di occupazione, gli ostaggi e infine le persone messe a morte senza una condanna formale scritta, ma mediante un procedimento che la documentazione di fonte italiana indica con il termine di "passare per le armi" o con quello di "fucilazione". Lo storico sloveno Tone Ferenc cita un elenco di 1.569 persone messe a morte escludendo ovviamente i deceduti, i soggetti messi a morte in condizioni di confino o nei campi di concentramento italiani (Ferenc, 1999). Venivano perseguite anche persone appartenenti alle famiglie dei ribelli o sospettate di favoreggiamento o residenti nello stesso paese.

9 Questa rivolta ebbe il carattere di una rappresaglia brutale provocata da alcuni croati autoctoni che vollero indirizzare l'insurrezione partigiana sul binario di una rivincita nazionale e sociale contro l'Italia e le sue odiate classi dirigenti borghese, terriera e burocratica (fasciste), alimentando nei contadini slavi la speranza di un totale e rapido capovolgimento di posizioni. Fu la lotta di classe identificata con quella nazionale per cui il nazionalismo e socialismo diventarono sinonimi nella guerra al nemico italiano (Fogar, 1991, 106-107).

da ricostruire per i tratti di spontaneismo che la caratterizzano. Gran parte della popolazione rurale slava vide nel crollo della presenza italiana l'occasione per vendicare i torti subiti durante il ventennio fascista e dare sfogo alle rabbie represses. Distrussero le tracce del controllo statale fascista, bruciarono gli archivi dei municipi (Oliva, 2002, 75) cancellarono la toponomastica stradale ed infine si unirono ai partigiani. Tuttavia si scagliarono anche contro latifondisti e proprietari terrieri, che erano a maggioranza italiani, ma anche sloveni e croati.

L'inizio delle operazioni di polizia coincise con l'insediamento delle nuove autorità: fermi, perquisizioni, confische, interrogatori, arresti furono gli strumenti attraverso i quali il movimento partigiano affermò il proprio controllo sul territorio. Vennero istituiti "tribunali del popolo" i quali con processi sommari condannarono alla pena capitale gli imputati a cui non venne concessa nessuna possibilità di difesa; la lettura dei capi d'accusa era già di per sé una sentenza di colpevolezza. "Nemico del popolo" era una formula sufficientemente ampia per risultare generica e comprendere categorie diverse. I primi ad essere colpiti furono squadristi e gerarchi locali, ma accanto a loro ci furono anche i rappresentanti dello Stato italiano, podestà, segretari e messi comunali, carabinieri, guardie campestri, esattori delle tasse e ufficiali postali. È evidente la diffusa volontà di spazzare via chiunque avesse ricordato la passata amministrazione, odiata dalla popolazione slovena e croata per il suo fiscalismo, oltre che per le sue prevaricazioni nazionali e poliziesche (Pupo, 1994, 93). I connotati politici della rivolta si saldarono a quelli sociali e i possidenti italiani, ma anche croati e sloveni, divennero a loro volta obiettivo delle retate (Fogar, 1999, 126). Sorte simile toccò a molti dirigenti, impiegati e capi squadra di imprese industriali, cantieristiche e minerarie. Dopo la capitolazione dell'Italia in Istria ci fu una resa dei conti fra la popolazione croata (e probabilmente anche da parte del proletariato italiano) da un lato e la borghesia italiana e i fascisti dall'altro (Pahor, 1990b, 2).

Nell'Istria interna il movimento di liberazione fondò largamente la sua organizzazione sui "narodnjaci"¹⁰ cioè sui maggiorenti locali che erano gli esponenti più convinti del tradizionale nazionalismo croato e la cui influenza concorre ad imprimere alla rivolta un preciso orientamento anti italiano.

Uno dei compiti principali che le autorità popolari si prefissero fu la liquidazione di ogni forma di riferimento della comunità italiana (Pupo, 1997b, 44). Si colpì così chi venne percepito come fascista, o come possidente, o come italiano, in una confusione di ruoli che nell'im-

maginario collettivo della rivolta si sovrapposero l'uno all'altro. Per questa ragione scomparvero anche commercianti, insegnanti, farmacisti, veterinari, medici condotti e levatrici, vale a dire le figure più visibili e influenti della comunità italiana, che vennero aggredite proprio in quanto tali.

La lotta contro il fascismo assumeva pertanto il carattere di una lotta di liberazione nazionale tesa a cacciare via l'Italia, identificata con il fascismo stesso, dall'Istria e anettere quest'ultima alla nuova Jugoslavia di Tito.

Davanti a questi fatti, molti istriani di etnia slovena o croata che non avevano in passato manifestato né una posizione politica particolare né la propria avversione verso lo Stato Italiano, si schierarono di colpo a favore del Movimento Popolare di Liberazione di Tito che appariva sempre più in grado di vendicare i torti e le offese subite dai singoli durante il periodo fascista.

I partigiani posero a Pisino, cittadina situata nel cuore dell'Istria, il loro quartier generale. Per il giorno 13 settembre i partigiani convocarono in città gli esponenti del Comitato Popolare di Liberazione dell'Istria, in pratica il governo provvisorio insurrezionale croato della regione, che annunciava l'abolizione di tutte le leggi fasciste, l'allontanamento di tutti gli italiani venuti in Istria dopo il 1918, il ripristino della toponomastica e dei nomi e cognomi in croato, l'apertura di scuole in lingua croata e l'introduzione della stessa lingua nella Chiesa. Alla "minoranza italiana dell'Istria", come ormai veniva nominata la popolazione di etnia italiana, si vedeva riconosciuto il diritto ad usare la propria lingua ed avere proprie scuole (Rumici, 2002, 74).

La combinazione tra la violenza mirata dell'arresto e quella selvaggia dello stupro e dell'uccisione spiega come gli eccidi nascano dal sommarsi di logiche diverse, riconducibili per un verso al furore della rivolta contadina, per l'altro alla lucidità di un progetto politico.

Nelle prime settimane di occupazione prevalse il giustizialismo politico partigiano, con procedure che prevedevano un simulacro di processo, mentre all'inizio di ottobre, quando l'offensiva tedesca mise sotto pressione le formazioni croate e slovene, costringendole prima ad arretrare e poi ad abbandonare del tutto l'Istria in una ritirata disordinata, il ritmo delle esecuzioni si fece convulso: i prigionieri potevano diventare testimoni scomodi e vennero eliminati senza più il processo, o lo scrupolo di agire di notte. È il momento delle affrettate liquidazioni di massa a causa delle esplosioni dei rancori personali e all'efferatezza delle vendette private. L'uso delle foibe apparve perciò, in questi frangenti, la soluzione più immediata, anche e soprattutto perché

10 I narodnjaci erano nazionalisti croati di ispirazione clericale, che pur non condividendo l'ideologia comunista, grazie ad essa vedevano però ora realizzabile ciò che avevano da sempre desiderato e cioè l'annessione della penisola alla nuova Croazia, ideale per il quale erano disposti a posporre la discriminante ideologica.

evitava la perdita di tempo della sepoltura. In tutto il fenomeno, ma solo nel 1943, c'è un rituale macabro che talvolta accompagna le esecuzioni: accanto alle vittime vengono infatti infoibati uno o più cani neri, le cui carogne saranno ritrovate vicino ai cadaveri.¹¹ Tuttavia si tratterebbe di una "leggenda" o di una credenza "mitologica", che è stata inventata e ripresa da una certa parte della storiografia forse per screditare e descrivere addirittura fantomatiche "barbarie" o una "meschinità superstiziosa, primitiva e vile degli slavi" (Cernigoi, 2005, 136). Infatti "chiedendo agli slavi (non solo sloveni, ma anche serbi e croati) lumi su questa presunta – superstizione slava – nessuno tra loro ne ha confermato l'esistenza" (Cernigoi, 2005, 137). In ogni caso, l'infoibamento del cane nero rinvia ad una forma di superstizione popolare che nulla ha di politico.

Il fenomeno delle foibe istriane del settembre-ottobre 1943 appare così delinearsi nei suoi tratti distintivi: il clima di una tumultuosa rivolta contadina, con i suoi improvvisi furori e la commistione di odi politici e personali, di rancori etnici, familiari e di interesse. Ciò non significa, però, che negli avvenimenti, certo confusi, di quei giorni non siano ravvisabili anche elementi significativi di organizzazione.

Secondo la pubblicistica di fonte partigiana vennero fermate ed arrestate quasi soltanto le persone legate al passato regime quali gerarchi e militanti fascisti vari. La storiografia di fonte italiana ha invece evidenziato che, più in generale, vennero colpiti tutti coloro che rappresentavano in qualche misura lo stato italiano.

Tra gli arrestati vi erano poi molte persone che non avevano colpe politiche particolari, né avevano aderito al regime, ma furono vittime di vendette personali da parte di singoli criminali che si servirono del particolare frangente storico per regolare vecchi conti in sospeso o vendicarsi di torti subiti.

I tempi e le modalità degli arresti variarono di paese in paese, a seconda anche delle diverse personalità che dirigevano i locali Comitati Popolari di Liberazione e dei rapporti che intercorrevano tra carcerieri e vittime, spesso compaesani o conoscenti. Va anche aggiunto poi che molto spesso vennero eseguite in diverse località istriane sentenze di morte mai pronunciate da alcun tribunale, a riprova del totale arbitrio che gli aguzzini, spesso autentici criminali, si presero.

La funzione che le esecuzioni sommarie del set-

tembre 1943 assunsero fu quella di gettare il seme della paura, in un momento in cui mancavano termini di paragone ed era incalcolabile la successiva ferocia dell'occupazione tedesca. Uno degli aspetti più insopportabili della violenza diffusa era dato dal suo esercizio arbitrario e apparentemente inesplicabile. Aggressioni e sparizioni parvero seguire criteri casuali ed imprevedibili, fuori dalle determinazioni logistiche che nella mentalità comune tenevano assieme il crimine con la colpa e il castigo, o che in tempo di guerra prevedevano le ostilità tra le formazioni contrapposte (Fogar, 1999, 127).

I tedeschi, per mantenere il controllo del territorio, fecero ricorso all'esercizio estremo della violenza, per la quale si servirono pure della collaborazione subordinata di formazioni militari e di polizia italiane, ma anche slovene e croate (Dossier Italia-Slovenia, 2001).

Se nel resto della penisola italiana le autorità tedesche perseguirono un progetto di "satellizzazione economica e politica" (Oliva, 2002, 91), nella Venezia Giulia (denominata Zona di Operazioni Litorale Adriatico o Operations Zone Adriatisches Küstenland che comprendeva le province di Udine, Gorizia, Trieste, Pola, Fiume e Lubiana), così come nella Zona di Operazioni Prealpi (Alpenvorland che inglobava le province di Bolzano, Trento e Belluno), esse mirarono all'eliminazione delle identità nazionali, con una strategia più brutale nei confronti della comunità slava, che sul piano militare costituiva il nemico, ma furono determinate anche nel ridimensionare quella italiana, che all'opposto attraverso la Repubblica Sociale rappresentava l'alleato. Le disposizioni che i tedeschi misero in cantiere nell'Adriatisches Küstenland andarono tutte nella direzione di dissolvere gradualmente nel tempo la presenza ed i segni della comunità italiana nell'area, così almeno secondo la storiografia italiana. Tuttavia i tedeschi riconobbero i diritti linguistici di tutti i gruppi etnici presenti sul territorio. Significative furono le varie disposizioni di carattere giuridico, politico e militare che le autorità germaniche misero in atto per impedire determinate attività da parte della Repubblica Sociale Italiana. In campo militare per esempio i nazisti osteggiarono in ogni modo la costituzione e l'insediamento delle forze armate della RSI ed il reclutamento di nuove leve. Venne proibita la costituzione della Guardia Nazionale Repubblicana i cui compiti di presidio furono

11 Si tratterebbe, secondo alcuni autori, di una vecchia superstizione popolare di cui esistono più versioni. Secondo la più diffusa, l'uccisione di un cane nero libera dalla colpa colui che si è macchiato di sangue umano. La credenza deriva da una leggenda istriana che racconta di un uomo, perseguitato dal rimorso per aver compiuto un assassinio: non potendo più far tacere la propria coscienza, egli chiese aiuto ad un vecchio saggio; questi gli disse che avrebbe ritrovato la propria tranquillità solo quando avrebbe ucciso un cane nero, sul quale avrebbe potuto scaricare ogni sua colpa. Secondo un'altra versione un cane nero impedirebbe all'anima del morto accanto al quale giace di essere accolta in cielo e di fare vendetta. Secondo un'altra ancora, il cane nero fa da guardia ai morti insepolti che di notte potrebbero tentare di uscire dalle foibe per vagare nelle campagne lamentandosi e chiedendo sepoltura (La Perna, 1993, 181-182; Oliva, 2002, 81; Petacco, 1999, 64; Pupo, 1999, 122).

assegnati alla Milizia Difesa Territoriale (MDT).¹² L'addestramento della Guardia Civica fu affidato ad istruttori tedeschi sotto il controllo delle SS ed ai volontari venne imposto un giuramento da recitare prima in tedesco e poi in italiano (Fogar, 1999, 93). L'unico reparto italiano che mantenne nel Litorale le caratteristiche nazionali e l'autonomia fu la "X Mas" (De Felice, 1995, 127). Il dibattito storiografico non ha ancora chiarito definitivamente se l'istituzione delle due zone Alpenvorland e Adriatisches Küstenland preludessero soltanto ad una futura annessione da parte della Germania o ne fosse già, dal punto di vista giuridico, un primo elemento costitutivo; infatti le due zone furono escluse dall'ambito di competenza della Repubblica di Salò e le uniche autorità italiane riconosciute furono quelle che ricevettero la nomina dai Comandi tedeschi.

PRIMI BILANCI DELLE FOIBE DEL 1943

Dopo le prime segnalazioni di presenza di cadaveri negli inghiottitoi, ad inizio ottobre 1943, l'azione di ricognizione e di recupero venne affidata dal procuratore di stato all'ingegner Gaetano Vagnati, comandante del distaccamento di Pola del 41° Corpo dei Vigili del Fuoco. Le squadre si misero al lavoro, il 16 ottobre, dirette sul campo dal maresciallo Arnaldo Harzarich¹³ e assistite da un rappresentante della Procura; tutto intorno una adeguata scorta armata alla quale si unirono medici, sacerdoti, autorità civili, parenti delle vittime e numerosi fotografi. I primi lavori iniziarono in località Faraguni, nell'agro di Vines (Comune di Albona-Labin), nella foiba "dei Colombi" profonda 226 metri. Le operazioni di recupero dei corpi richiesero sette giorni di lavoro, tra il 10 e il 25 ottobre; il lavoro era estremamente pericoloso e l'aria irrespirabile, infatti gli operatori dovettero indossare gli autorespiratori ed alternarsi nelle innumerevoli discese nella foiba. Vennero recuperate 84 salme.¹⁴ Il 4 novembre vennero riesumate 26 salme dalla foiba di Terli (Barbana-Barban), profonda 125 metri. Gran parte dei corpi presentava colpi di arma

da fuoco alla testa o al viso. Successivamente vennero estratte a Treghezizza (Castellier-Kaštelir) 2 corpi. Verso la fine di novembre i Vigili del Fuoco esplorarono i dintorni di Gimino-Žminj ed il giorno 30 recuperarono in una foiba in località Pucicchi, a meno di un chilometro dal centro abitato di Gimino-Žminj, 11 salme che presentavano diversi segni di arma da taglio. Verso la metà di dicembre 1943 ci furono altri recuperi. In particolare a Villa Surani,¹⁵ località nei pressi di Antignana-Tinjan, nell'Istria centrale, vennero riesumate 26 salme, ormai decomposte da tempo, da una foiba profonda 135 metri. Successivamente furono recuperate 8 salme in due diverse giornate a Cregli (Barbana-Barban). Infine nel dicembre 1943 furono riesumati 2 corpi a Carnizza D'Arsia-Krnica Raša.

I Vigili del Fuoco di Pola fra l'ottobre e il dicembre 1943 per il recupero delle salme, con l'appoggio saluario della squadra soccorso delle miniere di Albona-Labin, estrassero 159 salme.¹⁶

Tuttavia non in tutte le foibe fu possibile, soprattutto per insormontabili difficoltà tecniche, procedere ad un recupero anche parziale dei corpi. In altre esplorate dai vigili non fu possibile accertare il numero delle salme giacenti.

Ci furono anche ritrovamenti presso le cave di bauxite di Gallignana-Gračiče, nella zona collinosa vicino a Pisino-Pazin, dove il recupero delle salme non presentò particolari difficoltà. Nei primi giorni di novembre 1943 i Vigili del Fuoco di Pola e di Pisino, al comando dell'ingegner Maracchi, recuperarono 21 cadaveri in una cava a Lindaro-Lindar e successivamente altre 23 salme in una seconda cava a Villa Bassotti, entrambe le località site ad ovest di Gallignana-Gračiče.

Un tentativo di ricostruzione statistica può essere fatto, tenendo conto del numero degli scomparsi nelle varie località istriane nel periodo settembre-ottobre 1943. Tuttavia è molto importante stabilire e chiarire una questione fondamentale: cosa intendiamo per "infoibati". Esistono infatti due significati diversi della

12 Il reparto, formato per lo più da soldati italiani e simpatizzanti fascisti, non fu mai chiamato a svolgere compiti operativi e gli incarichi assunsero un valore puramente nominale; anzi il potere decisionale spettò in ogni caso a ufficiali tedeschi e dalle loro scelte dipese la dislocazione, gli spostamenti, l'uso dei mezzi di comunicazione e lo stesso approvvigionamento.

13 Relazione del maresciallo Arnaldo Harzarich, (Relazione tratta dall'interrogatorio di un sottoufficiale dei VV. FF. Del 41° Corpo di stanza a Pola); la relazione venne stilata a cura dell'Ufficio "J" del Governo Militare Alleato di Pola in data 12 luglio 1945 e il maresciallo Arnaldo Harzarich descrisse accuratamente tutte le esplorazioni ed i recuperi da lui diretti nelle foibe istriane tra il 16 ottobre 1943 e il 2 febbraio 1945. Tuttavia è molto difficile pensare che sia riuscito a ricordare correttamente tutti i particolari a distanza di molti mesi.

14 Va notato, però, che nella relazione di Harzarich il numero delle salme riesumate il 25 ottobre, l'ultimo giorno di lavoro, è 25, mentre nell'allegato n°1, dove si elencano tutte le riesumazioni, la cifra riportata è 14, con una differenza di 11 salme recuperate. Probabilmente fu una svista dello stenografo, ma comunque rimane il dubbio di altri possibili errori. Tra i cadaveri vennero riconosciuti 12 militari tedeschi.

15 Nell'allegato n°1 si parla di Villa Suzani.

16 Nell'allegato n°1 la somma risulta 148, dovuta probabilmente all'errore di trascrizione di una cifra. La relazione parla di altri 19 civili che furono fucilati e gettati in mare nei pressi di S. Marina di Albona.

parola "infoibati", uno letterale e uno simbolico. Letteralmente "infoibati" significa l'uccisione delle vittime e/o l'occultamento dei cadaveri che venivano gettati nelle cavità carsiche. In questo senso gli infoibati veri e propri furono solo una parte di tutti coloro che vennero uccisi nelle due ondate di violenza avvenute nel settembre-ottobre 1943 e nel maggio-giugno 1945. Invece nel linguaggio politico e in quello di una certa parte della storiografia il significato del termine diventa quasi simbolico e spesso si dilata fino a comprendere tutte le vittime italiane del biennio '43-'45, quindi anche le persone cadute in combattimento o fucilate o affogate o fatte sparire nelle cave di bauxite o semplicemente scomparse, insomma anche coloro che non furono gettati effettivamente nelle foibe. Al contrario solo una parte degli uccisi e degli scomparsi subì quella fine. La differenza tra i due significati, non solo ha portato ad una diversa interpretazione del fenomeno,¹⁷ ma ha anche contribuito ad una diversa quantificazione delle vittime. Infatti molti studiosi interpretano il significato di "infoibati" in modo diverso. Per essere più precisi bisognerebbe parlare di scomparsi e uccisi da un lato e "infoibati" dall'altro. È da ritenere il significato letterale di "infoibati" il più corretto, pertanto stando a tali elementi si può approssimativamente calcolare che il numero delle persone realmente infoibate nell'autunno 1943 possa variare dalle 200 alle 300 persone, mentre per quanto riguarda gli scomparsi, i fucilati, gli annegati e gli uccisi in altro modo la cifra più attendibile è di 400-500 vittime.

È necessario ora confrontare le varie quantificazioni relative al 1943 per avere un quadro completo: nella Relazione del maresciallo Harzarich (Harzarich, 1945) e nell'allegato n°1 della stessa, vengono elencate le 159 salme recuperate dalle foibe; Luigi Papo, nel suo lavoro "L'Albo d'oro", parla di 275 salme recuperate dalle foibe vere e proprie, escludendo le cave di bauxite (Papo, 1989, 23-24), tuttavia si possono contare 229 nomi di persone che sono state infoibate, o ritenute tali (Papo, 1989, 193-412); Giorgio La Perna, in "Pola-Istria-Fiume 1943-1945" (La Perna, 1993, 352-359) elenca 363 nomi di persone scomparse o uccise, tra settembre e ottobre 1943, di cui non si hanno notizie, per un totale di 585 (363 scomparse o uccise, 159 estratte dal maresciallo Harzarich, 19 fucilati e in seguito gettati in

mare al largo di Santa Maria di Albona, 44 uomini recuperati nelle cave di bauxite vicino a Gallignana), ma ovviamente non tutti finirono nelle voragini carsiche, escludendo le già citate 159 salme riesumate dai Vigili del Fuoco di Pola al comando del maresciallo Harzarich; Galliano Fogar nei suoi numerosi scritti parla di circa 400-500 vittime; Roberto Spazzali spiega che le denunce di scomparse furono 500; Raul Pupo in tutti i suoi lavori parla di 500 scomparsi (Pupo, 1997, 36; Pupo, 1999, 111; Pupo, 1994, 90; Pupo, 1997-1998, 24); lo studioso Salimbeni dichiara, invece, che le vittime furono 600-700, a parte i caduti in combattimento o coinvolti nelle rappresaglie germaniche (Salimbeni, 1998, 5); S. Galimberti scrive "nel settembre 1943 circa 1000 italiani furono gettati nelle foibe" (Galimberti, 1996, 103); infine il Dossier Italia-Slovenia, stranamente, non accenna ad alcun dato per quanto riguarda i fatti accaduti nel 1943, ma solo per gli avvenimenti del 1945.

Non bisogna dimenticare che i fascisti sfruttarono a fondo gli eccidi delle foibe a scopo propagandistico, ma in ogni modo le cifre degli infoibati, che sono appunto ben diverse da quelle degli uccisi e degli scomparsi, potrebbero esser ricostruite "facilmente" con l'aiuto delle esplorazioni fatte subito dopo gli infoibamenti, anche se non in tutte le cavità carsiche è stato possibile effettuare tale indagine.

Infatti le cifre delle vittime nell'autunno 1943 sono molto diverse, secondo i vari autori: si va da un minimo di 400 ad un massimo di 1000 persone uccise e scomparse.

In conclusione, bisogna ritenere che la cifra più veritiera sia di 500 per le persone uccise e scomparse, mentre, nel settembre-ottobre 1943, le donne e gli uomini, gettati nelle foibe, in quel periodo, furono meno, circa 200-300 persone, anche se la cifra esatta è impossibile da stabilire con esattezza.

DIFFERENZE NELLA RESISTENZA E AVVENIMENTI DAL 1943 AL 1945

Tra il settembre 1943 e la primavera 1945 la Venezia Giulia e le aree limitrofe videro la presenza delle Forze Armate del Regno d'Italia e del Terzo Reich, dei reparti militari della RSI, dei domobranzi¹⁸ sloveni e dei

17 Alcuni studiosi, a torto, hanno interpretato le foibe come uno strumento di snazionalizzazione. La proposta interpretativa delle foibe come strumento di snazionalizzazione ed eliminazione dell'elemento italiano dai nuovi territori jugoslavi viene espressa con rinnovato vigore in molte delle opere scritte da uomini che avevano militato nelle file del RSI o che in periodi diversi avevano collaborato con i vari occupatori della regione e perciò si erano guadagnati l'appellativo di collaborazionisti. Si tratta di opere in cui appaiono sempre posizioni schierate polemicamente sul nazionalismo più estremo. Spesso ciò che gli autori affermano non è basato su fonti dirette: si tratta di esperienze personali, che quindi non permettono visioni chiare ed attendibili.

18 Prima dell'armistizio italiano dell'8 settembre le forze militari collaborazioniste slovene erano le Vašrestrože inquadrati nella MVAC. Successivamente si trasformarono in domobranzi sotto il comando tedesco.

domobrani croati, degli ustascia croati di Pavelić,¹⁹ dei cetnici serbi di Mihailović,²⁰ dei partigiani di Tito, dei combattenti italiani antifascisti, alcuni non comunisti che combatterono secondo le direttive del CLN, altri invece comunisti, i quali si appoggiarono al Partito Comunista dei vari paesi sotto il giogo nazista. Vi erano poi altre formazioni "minori", collaborazioniste dei tedeschi, come i cosacchi di stanza in Friuli, o aderenti al movimento partigiano, come il battaglione sovietico composto in buona parte da elementi caucasici, in particolare azeri.

L'insieme di questi avvenimenti indusse i Comandi anglo-americani ad un ripensamento strategico per quanto riguardava l'area dell'Italia nordorientale. Le contraddizioni che attraversarono il movimento della resistenza, unite alle ambizioni espansionistiche jugoslave, configurarono infatti nella Venezia Giulia uno scenario diverso dalle altre regioni dell'Italia settentrionale per interessi in gioco sia nazionali che politici.

La presa della Venezia Giulia, ma soprattutto il possesso della città di Trieste si rivelò di importanza fondamentale, per fattori economici e di influenza politica, sia per gli anglo-americani sia per l'esercito di Tito. Venne ideata e pianificata "l'Operazione Trieste", che doveva portare i partigiani jugoslavi ad occupare Trieste, l'Istria e l'intera Venezia Giulia prima dell'arrivo delle forze alleate, assicurandosi il completo controllo della regione. Tuttavia anche gli anglo-americani puntarono le proprie forze nella presa di Trieste, in una vera e

propria "corsa" (Cox, 1985) o lotta contro il tempo per raggiungere le zone strategiche della Venezia Giulia. Infatti il porto di Trieste era strategicamente importante, sia dal punto di vista militare (gli anglo-americani potevano usare il porto di Trieste per i rifornimenti nell'avanzata e per un successivo consolidamento della loro posizione militare), sia dal punto di vista economico (il porto di Trieste era il più grande nel nord dell'Adriatico e sarebbe servito per distribuire le merci nell'Europa Centrale), sia infine dal punto di vista politico.²¹

In quegli stessi giorni, iniziò l'insurrezione di Trieste, guidata dal CLN e dai combattenti cittadini del Corpo Volontari della Libertà (CVL), braccio armato del CLN, affiancati da militari della Guardia di Finanza di stanza in città, da elementi della Guardia Civica,²² da studenti e giovani. Contemporaneamente, nei rioni operai della periferia si sviluppò un'altra insurrezione, promossa dai gruppi comunisti che facevano riferimento al PCS e alla sua organizzazione locale, l'Unità operaia, i quali volevano preparare le condizioni per l'insediamento di autorità filoslave (Oliva, 2002, 150-151). Di fatto la "corsa per Trieste" fra l'esercito jugoslavo e l'esercito alleato si riprodusse così a livello insurrezionale, con due iniziative concorrenziali, che perseguivano lo stesso obiettivo militare, la cacciata dei tedeschi, ma con prospettive antagoniste rispetto al successivo controllo del territorio.

19 Gli ustascia, dal croato "ustaša" (insorto) furono gli appartenenti all'organizzazione nazionalista croata di Ante Pavelić fondata nel 1929, contro il predominio serbo, ma denominata Ustascia (sigla UHRO) solo nel 1931. Scrivendo in seguito la storia del movimento, i gerarchi ustascia assumeranno invece la data del 7 gennaio 1929 come quella della fondazione, che sarebbe avvenuta a Zagabria, del Hrvatski ustaški pokret HUP (Movimento croato ustascia). Nel 1941, dopo l'occupazione germanica della Jugoslavia, Pavelić e gli ustascia assunsero il potere del regno di Croazia, eliminando centinaia di migliaia di cittadini ebrei, serbi, comunisti e altri avversari politici.

20 I Cetnici (dal serbo-croato "četnik", derivato da "četa" che significa banda) erano così chiamati dal nome dei patrioti serbi che in passato avevano combattuto contro gli oppressori turchi ed austroungarici, ma anche perché combattevano suddivisi in reparti di cento uomini. Erano gli appartenenti all'organizzazione filomonarchica di Draža Mihailović. Inizialmente diretta contro l'occupazione germanica, l'azione dei cetnici si sviluppò in seguito contro l'etnia croata e successivamente contro Tito, preoccupandosi assai più dei futuri equilibri dei popoli della Jugoslavia che della lotta di liberazione. Gli ufficiali provenivano dalle fila del disciolto esercito jugoslavo e dalla nobiltà fedele a re Pietro II, mentre la maggioranza dei guerriglieri era composta da pastori e da boscaioli serbi, ma anche da montenegrini, da sloveni, da bosniaci e da altre comunità fedeli alla monarchia. Gli italiani usarono i cetnici come milizie locali anti-partigiane, mentre i tedeschi e le forze dello Stato indipendente croato non persero occasione per attaccarle.

21 Harold Alexander incontrò Tito, l'11 agosto 1944, a Bolzena, dove raggiunsero un accordo che permetteva alle truppe partigiane l'occupazione, a fine conflitto, di una fascia di territorio nella parte orientale della Venezia Giulia, compreso il porto di Fiume, ma escludeva tutta l'Istria e tutte le principali città della regione. Gli anglo-americani erano probabilmente convinti che, grazie alla propria superiorità militare, il problema non si sarebbe posto, dato che prevedevano di raggiungere l'area contesa ben prima delle forze partigiane (Rumici, 2002, 196). Gli alleati pensavano che chi fosse arrivato prima nella regione avrebbe avuto il diritto di amministrarla: "se noi riuscissimo ad essere a Trieste prima che ne prendano possesso i partigiani, o combattendo o con l'evacuazione dei tedeschi, i programmi britannici ed americani sarebbero più facilmente eseguibili. Avremmo probabilità decisamente migliori di indurre gli Jugoslavi ad uscire dalla Venezia Giulia, ed a farlo con il benessere sovietico, se fossimo noi e non gli Jugoslavi a controllare Trieste al momento del crollo dei tedeschi". Sergeant (Ministro degli Esteri Britannico) (Cox, 1985, 178).

22 La Guardia Civica (Stadtschutz in tedesco) fu un corpo armato creato dalle autorità tedesche e composto da non tedeschi: fu quindi in sostanza un corpo collaborazionista. Che membri della Guardia Civica avessero poi fatto attività partigiana è un dato di fatto che va a merito delle singole persone che fecero questa scelta e non assolve certamente l'intero Corpo. La Guardia di Finanza, dopo l'arrivo dei tedeschi, ebbe funzioni di antiguerriglia alle dirette dipendenze di Wirth, il sovrintendente del lager della Risiera di S. Sabba. Reparti della Guardia di Finanza avevano anche il compito di mantenere libera dai partigiani la strada che collega Trieste a Fiume e per ottemperare a questo incarico compirono diverse azioni di rastrellamento sia contro gruppi partigiani che contro la popolazione civile.

PRIMAVERA 1945

La contemporanea presenza di due distinti eserciti nel medesimo territorio rappresentò in quel periodo un'anomalia abbastanza inconsueta proprio perché le diverse forze, formalmente alleate, erano portatrici di interessi politici ed economici del tutto opposti e contrastanti. Tito e Alexander intendevano raggiungere gli obiettivi programmati e non intendevano cedere davanti all'alleato. La situazione rimase per molti giorni estremamente tesa, con seri pericoli di incidenti tra le truppe jugoslave e quelle anglo-americane, queste si limitarono a presidiare i punti strategicamente più importanti, lasciando contemporaneamente via libera ai comandi partigiani nell'assunzione dell'effettivo potere sulle diverse città occupate. Venne creata una Guardia del Popolo, appoggiata dalla Polizia Segreta jugoslava (OZNA)²³ e in seguito furono istituiti i "Tribunali del Popolo".²⁴ Nel quadro dei poteri popolari i tribunali militari furono "chiamati a portare a termine il compito storico di fare giustizia nei confronti dei criminali di guerra e dei nemici del popolo". (Troha, 1997, 64) Venivano considerati criminali di guerra, senza distinzione di nazionalità, gli iniziatori, gli organizzatori, i mandanti, i collaboratori e gli esecutori materiali di eccidi di massa, di torture e di deportazioni, i funzionari dell'apparato amministrativo e delle formazioni armate dell'occupatore e della popolazione locale al suo servizio. Invece i nemici del popolo venivano definiti così: "gli ustascia, i cetnici, gli appartenenti alle altre formazioni armate al servizio del nemico, i loro organizzatori e collaboratori, le spie, i delatori, i corrieri, tutti i traditori della lotta popolare collegati all'occupante, tutti i disertori del popolo, tutti i demolitori dell'esercito popolare e collaboratori dell'occupante". (Troha, 1997, 64) Le indagini venivano svolte dall'OZNA e dall'accusatore pubblico e lo scopo del tribunale era di "esaltare il potere jugoslavo e svelare tutti i crimini fascisti". (Troha, 1997, 65)

Incominciarono i rastrellamenti con la cattura dei nazisti, dei fascisti e dei collaborazionisti.²⁵ Iniziò pertanto una "resa dei conti" in tutta Italia, ma anche in tutta Europa, tramite la caccia e la cattura di tutte quelle

persone che avevano partecipato, sostenuto o appoggiato il nazismo e il fascismo.

Nella Venezia Giulia la "resa dei conti" fu particolare per vari motivi. Innanzitutto perché la regione era una zona di confine "politico" che si andava delineando tra due diverse sfere di influenza. In secondo luogo perché, come già detto, la Venezia Giulia era strategicamente importante, sia dal punto di vista militare che dal punto di vista economico. Il possesso della regione fu importante anche per stabilire una posizione di prestigio e una dimostrazione della propria forza politica e militare in quel periodo, ma anche successivamente. Il pretesto, sia da parte jugoslava che da parte italiana, fu di inglobare questi territori per poter venire incontro ai propri connazionali, che si sarebbero trovati in uno stato confinante. È importante comunque far notare che la Venezia Giulia fu, nei secoli passati, sempre abitata da italiani, sloveni e croati in un clima di pacifica convivenza; anche oggi in queste zone gli abitanti vivono gli uni accanto agli altri senza alcuno scontro violento.

L'atteggiamento della popolazione verso le autorità jugoslave fu diverso a seconda della nazionalità e dell'ideologia politica. Tutti i filoitaliani furono contrari alle autorità jugoslave, infatti i soldati jugoslavi non furono considerati liberatori, ma nemici e nuovi occupatori. Diverso fu l'atteggiamento della gran parte dei lavoratori italiani. Per loro, fra i quali c'erano anche molti sloveni assimilati, la coscienza di classe ebbe il sopravvento sul sentimento nazionale e così si schierarono dalla parte della Jugoslavia che per loro era sinonimo di comunismo. Dagli sloveni della Venezia Giulia, nazionalmente oppressi dall'Italia, la liberazione nazionale fu vissuta sotto un duplice aspetto: essa rappresentò non solo la cacciata dei tedeschi, ma anche e soprattutto la cacciata dell'Italia. Essi vedevano l'unica forza reale in grado di realizzare le loro aspirazioni nazionali nel Movimento di liberazione sloveno e jugoslavo, per la sua forza e per la sua posizione all'interno della coalizione alleata, per cui vi partecipò anche chi non condivideva le idee comuniste che stavano ormai prevalendo. Perciò con l'eccezione degli anticomunisti più marcati, l'arrivo dell'esercito jugoslavo per gli

23 Odsek za Zaščito Naroda (termine in sloveno) o Odjel za Zaščitu Naroda (termine in serbo-croato) o Odsjek za Zaščitu Naroda (termine in serbo-croato) (Odjel = sezione e Odsjek = divisione) significa sezione/divisione per la difesa del popolo.

24 Nel territorio liberato dai partigiani sloveni i tribunali militari e civili vennero istituiti già durante la guerra. I Tribunali del Popolo vennero istituiti a Trieste tramite la delibera dell'assemblea cittadina nella sua seduta del 17 maggio 1945, le autorità jugoslave desideravano ripristinare i tribunali soprattutto per giudicare i crimini fascisti. Un rilievo particolare fu dato precedentemente all'epurazione, alla rimozione di tutti i fascisti dagli incarichi pubblici e alla loro punizione. Dopo l'intesa fra gli organi competenti militari e civili il Tribunale Popolare di Trieste assunse la competenza per i civili, mentre per i crimini di guerra rimasero competenti i tribunali militari (Troha, 1997, 63-64; Spazzali, 2000, 48-51).

25 È particolare il discorso per quanto riguarda i cetnici: il grosso dell'esercito di Mihailović, che contava in tutto circa 9.000 uomini, ma c'erano anche circa altre 3.000 donne e bambini con loro, giunse oltre l'Isonzo nella zona di Gorizia, spinto dall'avanzata jugoslava. Altri furono prima internati dall'esercito britannico vicino a Klagenfurt, ma poi vennero consegnati a Tito secondo gli accordi di Yalta, per i quali gli eserciti vinti dovevano trattare direttamente con i rispettivi vincitori. Alcune fonti affermano che la maggioranza dei cetnici fu uccisa nella foresta di Kočevje. Anche gli ustascia, i domobrani e i cosacchi della Carnia ebbero sorti simili, moltissimi furono uccisi e deportati.

sloveni del Litorale significò la liberazione e fu salutato con entusiasmo. Va ricordato che "l'esercito jugoslavo entrò in città (Trieste) non in veste di occupatore, ma come liberatore, non per portare vendetta e odio, ma pacifica convivenza" (Troha, 1997, 63).

ARRESTI NEL MAGGIO 1945

Il maggior numero degli arresti avvenne dal 2 al 10 maggio 1945 e coinvolse soprattutto Trieste e Gorizia. Le motivazioni che potevano condurre all'arresto furono le più varie: dall'appartenenza alle formazioni militari e di polizia alla frequentazione, a vario titolo, degli ambienti della questura, fino alla diretta partecipazione all'attività politica e organizzativa del fascismo; in molti casi la denuncia individuale risultò sufficiente per rendere immediato l'arresto.

Lo scopo principale della repressione fu la punizione di coloro, fossero sloveni o italiani, che erano stati collaboratori del fascismo o degli occupatori nazisti. Tuttavia fu considerato "fascista" e nemico, come si può leggere nelle direttive dell'OZNA, anche chi non accettava l'occupazione jugoslava e la prevista annessione, chi non aveva deposto le armi e non considerava l'esercito jugoslavo come liberatore. Furono inoltre arrestate, per errore, per vendetta personale e per l'incongruenza delle direttive anche alcune persone, italiani e sloveni, non impegnate politicamente. Il ruolo decisivo nell'epurazione e così anche negli arresti e nei procedimenti successivi fu affidato all'OZNA, ma anche alla "Guardia del popolo" che però ebbe un ruolo solo negli arresti.

Gli esponenti delle autorità civili slovene e delle organizzazioni politiche a Trieste e a Lubiana si resero conto, ancora prima dell'inizio della campagna anti-jugoslava nella stampa italiana, del pericolo rappresentato dagli arresti di massa e cercarono di impedire i trattamenti troppo drastici. Le direttive di Kardelj prevedevano il massimo rispetto degli ordini, l'arresto e la consegna di tutti i nemici all'OZNA, sulla base discriminante non della nazionalità, ma del fascismo, successivamente gli arresti si basarono sulla distinzione tra favorevoli e contrari all'annessione della Venezia Giulia alla Jugoslavia di Tito.

Un concetto da chiarire è la tesi del "genocidio nazionale", espressione che in tempi recenti è stata in genere sostituita da quella di "pulizia etnica". Infatti non si può parlare assolutamente di "pulizia etnica", perché non vennero deportati e uccisi solamente italiani, ma trovarono la morte, accanto agli italiani, anche non pochi sloveni e croati. Pertanto la tesi di "pulizia etnica" sembra non avere alcun fondamento, anche perché le cifre, fatte da una parte della storiografia, sembrano

gonfiate apposta per sposare questa tesi: "negli ambienti nazionalistici le vittime delle foibe furono uccise solo perché italiane". Un altro motivo per il quale è errato parlare di "genocidio nazionale" è che nei riguardi della popolazione civile della Venezia Giulia le truppe jugoslave non si comportarono affatto come un esercito occupante in territorio nemico. Fra tale correttezza di atteggiamenti e l'ampiezza dell'azione repressiva non vi è peraltro contraddizione: l'esercito di Tito fu protagonista di una durissima campagna per la liberazione delle terre fino all'Isonzo, perché nella regione si sentiva non in terra straniera, ma a casa propria e fu fermamente impegnato a mettervi ordine, seguendo una prassi brutale (Pupo, 1997b, 50).

Infatti, va sottolineato nuovamente che vennero deportati, uccisi e scomparvero non solo italiani, ma anche sloveni e croati. Dunque bisogna parlare di uccisioni "politiche" e non "nazionali" dato che vennero perseguiti non solo tutti coloro che in qualche modo erano legati o avevano militato nel regime fascista, come membri dell'esercito, di tutti i corpi di polizia e dell'amministrazione italiana, ma furono arrestati, uccisi e scomparvero anche persone antifasciste non comuniste, come alcuni membri del CLN (cioè quelli che erano contrari, si opponevano o avrebbero potuto opporsi all'annessione della Venezia Giulia da parte della Jugoslavia), per impedire al più presto il formarsi di una potenziale opposizione che potesse presentare un ostacolo alle nuove autorità comuniste.²⁶ Alcune persone furono uccise per errore, altre per motivi di vendetta personale, eliminate arbitrariamente e senza l'assenso delle autorità superiori da attivisti locali.

Per gli storici sloveni l'ondata di violenza della primavera del 1945 ebbe due fattori: la "resa dei conti" per le colpe del fascismo e la volontà del nuovo regime comunista di eliminare tutti i suoi avversari (Dossier Italia-Slovenia, 2001). Mentre gli storici italiani distinguono lo "scenario del furore popolare", cioè la vendetta per i crimini fascisti, dalla "sostanza politica del dramma", ossia dal disegno di "epurazione preventiva" della società giuliana dagli oppositori del progetto politico del movimento partigiano di Tito. All'interno di tale progetto, gli storici italiani sottolineano la saldatura fra due aspetti diversi: quello ideologico, che spiega l'uccisione anche di molti sloveni anticomunisti, e quello nazionale, che spiega invece l'accanimento contro la popolazione italiana, perché in maggioranza contraria all'annessione alla Jugoslavia. Un'altra differenza è che mentre gli studiosi sloveni definiscono i fatti del 1945 come "componenti spontanee di violenza", quelli italiani sottolineano invece il loro aspetto di "violenza di Stato".

26 Non bisogna dimenticare la presenza di formazioni collaborazioniste slovene, croate e serbe utilizzate dai comandi SS per le operazioni contro il movimento partigiano.

Il rapporto di un comitato d'inchiesta alleato stilato il 3 agosto 1945 dai servizi informativi del 13° Corpo alleato e inviato al Quartier generale delle forze alleate, sulla base di una serie di dati raccolti tramite la Croce Rossa e le denunce individuali, fece risalire a 3.150–3.650 il numero delle persone sicuramente arrestate e deportate da Gorizia, Trieste, Pola e Monfalcone. Oggi sappiamo, ma anche allora lo si era intuito, che solo una ridotta percentuale degli scomparsi era stata eliminata subito o nel corso della fase di occupazione: la maggioranza dei mancanti si consumò nei campi di concentramento, nelle prigioni jugoslave, dove vennero rinchiusi spesso senza processo o in seguito ad un giudizio sommario, fortemente pregiudicato dall'impostazione ideologica del momento. Alcuni prigionieri vennero tuttavia rimpatriati pochi giorni dopo l'arresto.

Sul finire del 1945 in risposta alla richiesta anglo-americana di restituire 2.472 persone che risultavano scomparse nel maggio 1945, il governo jugoslavo definirà più del 90% di essi come: "fascisti caduti a fianco dei tedeschi o dispersi nel corso dei combattimenti con i partigiani oppure criminali di guerra dei quali il popolo stesso ha disposto all'atto della liberazione" (Valdevit, 1997b, 18).

Stando ai dati sinora accertati, sul territorio dell'ex provincia di Gorizia, quindi in entrambe le sue odierne parti italiana e slovena, furono uccise o persero comunque la vita in condizioni di prigionia 901 persone, di queste 653 appartenenti a formazioni armate (compresi 32 domobranzi sloveni) e 248 civili.²⁷ Invece in tutta l'Istria e a Fiume sarebbero state deportate circa 850 persone delle quali 670 non avrebbero fatto più ritorno (Troha, 1997, 82). Si parla di 601 persone decedute in seguito agli arresti operati da parte jugoslava nel maggio 1945 riferibili all'odierna provincia di Trieste. Le persone effettivamente scomparse in tutta la Venezia Giulia furono 2.036 (Spazzali, 1997, 101). Mentre la Croce Rossa di Trieste risultava in possesso di un elenco di 1.376 persone mancanti. In un rapporto dell'ufficio addetto alle "Displaced Persons" al quartier generale di Trieste, compilato l'11 aprile 1947, venivano riassunti i

dati contenuti negli elenchi riferiti alla sola Zona "A": per Trieste veniva denunciata la scomparsa di 724 civili e 768 militari (totale 1492), per Gorizia di 759 civili e 341 militari (totale 1100) e per Pola di 637 civili e 190 militari (totale 827) (Spazzali, 1997, 115 e Pupo, 1997a, 25). Complessivamente 3419 erano i nominativi fondati sulle richieste d'informazione inoltrate dai familiari e riguardanti soltanto le località rimaste sotto controllo inglese e americano. Tuttavia bisogna fare attenzione, perché solo una percentuale molto limitata di rimpatriati si presentava a dichiarare il rientro dalla prigionia.

Esiste tutt'oggi un contrasto, più politico che storico, per quanto riguarda la cosiddetta "cultura" o "etica" della foiba. È tuttavia errato parlare di una "cultura" o "etica" della foiba in quanto questo fenomeno non può appartenere "culturalmente" e "moralmente" a nessuna persona, a nessun ceto sociale o gruppo etnico né tantomeno a nessun gruppo o movimento politico, perché fu un fatto storico che coinvolse vari ceti sociali, politici e nazionali. Gettare nelle foibe i cadaveri e le vittime, non fu un fatto di "cultura politica", ma un'azione compiuta per "comodità":²⁸ in questa regione, dove esistono circa 5000 tra grotte, foibe e voragini, era il modo più semplice e rapido per sbarazzarsi dei cadaveri "scomodi". "Che le foibe siano state usate come luogo di sepoltura o di occultamento di cadaveri (evitare il propagarsi di epidemie a causa di salme insepoltte un po' ovunque) da parte di tutte le forze belligeranti sul Carso è un fatto assodato". (Fogar, 1989, 12) Le foibe, cioè, servirono come sepoltura sbrigativa dei morti in battaglia.

ESPLORAZIONI DELLE FOIBE NEL 1945

Nel novembre del 1945 iniziarono le esplorazioni delle foibe da parte della Polizia Civile della Venezia Giulia in collaborazione con i Vigili del Fuoco, con i rastrellatori di bombe e mine e con gli speleologi del "Comitato recupero salme di persone infoibate".²⁹ Tuttavia già nell'agosto 1945 il GMA avviò l'esplorazione della miniera dismessa di Basovizza,³⁰ il che si rivelò estremamente difficile, per cui le ricerche vennero interrotte.

27 Il registro utilizzato nelle carceri di via Barzellini a Gorizia, l'unica documentazione originale, di fonte jugoslava, conservata in Italia, riporta 226 nominativi, di cui 93 effettivamente scomparsi in seguito all'arresto. D'altra parte nessun elemento può confermare che tutti i nomi contenuti appartengano a persone infoibate, e la presenza di un elenco, senza indicazioni ulteriori, non autorizza questa ipotesi.

28 Bisogna ricordare che molto spesso i partigiani celavano nelle foibe i corpi dei propri compagni caduti in combattimento, per evitare che fossero trovati dal nemico, identificati e di conseguenza le loro famiglie fossero oggetto di rappresaglie.

29 Lo schema riassuntivo, del 19 maggio 1951, elenca 71 esplorazioni in altrettante grotte, pozzi e fosse. Alcune fosse sono profonde solo un metro, quindi sono da considerare come "buche" e non certo foibe. I rilievi vennero effettuati dal 21 novembre 1945 al 23 aprile 1948.

30 La voragine nota come "foiba" di Basovizza è in realtà il pozzo di una vecchia miniera. Tra il 1901 e il 1908 la società Škoda fece scavare il pozzo alla ricerca di un giacimento di carbone, ma gli scavi furono infruttuosi e furono abbandonati. Il nome dato al pozzo dagli abitanti della zona è Šoht (dal tedesco schacht, pozzo), la profondità è di 256 metri e la sua imboccatura dovrebbe misurare 4,40 per 2,10 metri. Sul fondo si apre una galleria lunga 735 metri per l'estrazione del carbone mai trovato. La "foiba" di Basovizza e la foiba 149 detta Bršljanovca o di Monrupino sono state coperte con una soletta di cemento nel 1959 e in seguito, nel 1980 proclamate monumento di interesse nazionale. Non ci sono documenti che comprovino l'esatta consistenza dei contenuti delle due cavità e la copertura dei due ingressi fu voluta per un senso di pietà, ma anche per evitare frequentazioni svenevoli.

I Vigili del Fuoco nelle loro esplorazioni recuperarono in totale 464 corpi, ma non tutte le cavità esplorate sono da considerarsi vere e proprie foibe, perché molte sono fosse comuni, addirittura profonde solo un metro e altre sono anfratti che non si trovano nella Venezia Giulia.³¹ Pertanto il numero di corpi che vennero riesumati dalle foibe o comunque da voragini profonde più di due metri furono 369, dei quali vennero identificati 175 civili e 162 militari, compresi 30 tedeschi e 3 alleati, mentre le rimanenti 32 salme non furono identificate. Questi rilevamenti furono eseguiti nella Zona "A", infatti manca una ricerca per quanto riguarda la Zona "B", tuttavia si possono azzardare delle cifre, che però sono molto approssimative, tenendo conto degli scomparsi nella Venezia Giulia in quel periodo. In ogni modo si può ritenere che la cifra che si avvicina di più alla verità sia di un migliaio di individui infoibati. Ovviamente le persone infoibate furono molto meno di quelle scomparse, deportate o uccise in altro modo.

Gli storici sloveni della commissione mista italo-slovena sui rapporti fra il 1880 e il 1956 stimano in 2.000 circa il numero delle vittime (infoibati, fucilati, affogati, morti durante la prigionia),³² mentre "quanto alle cifre, le ricerche italiane mettono in genere in guardia dagli equivoci generati dal termine infoibati: ad essere uccisi immediatamente e gettati nelle foibe nella primavera del 1945 fu infatti solo un numero limitato di persone, in prevalenza militari o comunque appartenenti a formazioni armate (le esumazioni furono meno di 500 e anche considerando i corpi non recuperati difficilmente si potrebbe arrivare a 1000 unità), mentre molto di più, nell'ordine di alcune migliaia, furono gli scomparsi nei campi di concentramento jugoslavi." (Dossier Italia-Slovenia, 2001)

La storiografia, o meglio una parte della storiografia, dal 1945 fino ad oggi, ha spesso travisato questi dati includendo nel conteggio degli infoibati anche tutti coloro che erano scomparsi, deportati o che erano stati uccisi in altri diversi modi: fucilati, impiccati e annegati. Molti testi che parlano della questione delle foibe sono stati scritti da autori che hanno vissuto quell'esperienza storica e perciò non possono essere del tutto veritieri, perché chi ha il ricordo (la memoria) di sofferenze ed è stato colpito negli affetti, non può essere obbiettivo e quindi attendibile da un punto di vista storico.

Lo specchio dimostrativo dei ritrovamenti riporta la cifra di 464 corpi riesumati, ma furono 369 coloro che

vennero effettivamente infoibati. Tuttavia molte sono le interpretazioni e le fonti che si discostano, anche di molto, da questi dati, soprattutto perché confondono o interpretano in modo diverso i termini: infoibati, scomparsi, uccisi e deportati.

Uno dei primi elenchi di "martiri o vittime" della Venezia Giulia fu redatto da Bartoli che elencò, nel suo libro, "Il Martirologio delle genti adriatiche", 4122 nominativi, tra i quali, però, alcuni sono di persone che morirono in ospedale o durante la deportazione. La Perna in "Pola-Istria-Fiume 1943-1945" elenca i militari e i civili uccisi o scomparsi in Istria, a Fiume, in Dalmazia e a Trieste negli anni che vanno dal 1943 al 1945 e oltre. Sono in tutto 3.545 nomi: di essi 1.269 appartengono a militari, "compresi anche i partigiani scomparsi o uccisi dagli slavi", mentre i civili elencati sono in tutto 2.276. Quindi la cifra delle persone che vennero infoibate è minore rispetto alla cifra degli scomparsi. Pertanto tutti gli autori che dichiarano che gli infoibati, propriamente detti, nella Venezia Giulia, nella primavera del 1945, sono più di quattromila probabilmente sono in errore. Infatti Papo nel suo lavoro "L'Albo d'oro" riporta un elenco di tutte le "vittime, militari e civili, per mano slavo-comunista che furono non meno di 16.500". (Papo, 1989, 27) Tuttavia se si analizza lo schema riassuntivo all'inizio del libro si può notare che le salme esumate furono 546, ma dalle foibe furono 339, mentre le "vittime presunte" sarebbero 4940. Secondo Papo, infatti, ci furono 1.000 vittime presunte a Monrupino e ben 2.500 vittime presunte a Basovizza.

Un discorso particolare merita la "foiba" di Basovizza e quella di Monrupino o foiba 149. "Nelle due foibe vennero seppelliti molti soldati tedeschi che morirono, tra la fine di aprile e gli inizi di maggio 1945, nella battaglia di Opicina (dal 29 aprile al 3 maggio) e nella battaglia di Basovizza (29 e 30 aprile)". (Pahor, 1990a, 7) "La foiba di Basovizza fu usata come discarica per le svariate immondizie, rifiuti e residui petroliferi. Nell'ottobre del 1953 gli americani, in previsione del passaggio di Trieste all'Italia, gettarono nel pozzo della miniera enormi quantità di oggetti d'inventario superflui, quindi qualche mese dopo diedero l'incarico ad un'impresa di scavare per raccogliere gli oggetti metallici. Scavarono fino alla profondità di 225 metri, ma non trovarono traccia di resti umani". (Pahor, 1990a, 5) Va detto, poi, che "non ci sono documenti che comprovino l'esatta consistenza dei contenuti delle due cavità (Basovizza e Monrupino)" (Spazzali, 1990, 80).

31 Alcune fosse, come quelle di Terzo d'Aquileia (vicino Cervignano del Friuli) e Travesio (vicino Spilimbergo), non trovandosi nella Venezia Giulia non possono essere conteggiate, anche perché la loro profondità, come tante altre, è appena di un metro. Quindi le voragini esplorate che si possono conteggiare come foibe sono 33. Tuttavia non in tutte le foibe vennero trovati cadaveri, molte diedero esito negativo.

32 Va segnalato che, a seguito delle diverse concezioni di nazione, numerose vittime considerate di solito italiane, perché tale era il loro orientamento politico, vengono invece da parte slovena considerate slave, perché tale era la loro origine (Dossier Italia-Slovenia, 2001).

In conclusione esiste una specie di "battaglia" più politica che storica, riguardo soprattutto il pozzo della miniera di Basovizza, perché il luogo ha assunto, negli anni, un aspetto simbolico. L'attrito politico è stato alimentato proprio aumentando in modo vertiginoso le cifre delle persone infoibate, in una regione, soprattutto durante la guerra fredda, di "passaggio" ideologico, nella quale tuttavia ancor oggi, per la memoria di chi ha vissuto questi fatti, è ancora vivo l'astio tra le opposte fazioni.

Spesso dunque si travisa il significato "infoibati", infatti la grande maggioranza degli autori si confondono e dichiarano che le vittime (attenzione: le vittime e non gli infoibati) nel 1945 furono dalle 4.000 alle 5.000, però non specificando il numero degli infoibati. Infatti come possono essere stati infoibati più di 4000-5000 persone se il numero degli scomparsi non supera tale cifra?

Esiste poi una storiografia che, probabilmente influenzata politicamente, aumenta le cifre in modo vertiginoso ed esagerato, arrivando senza un qualsiasi riferimento storiografico, a 10.000, 12.000: a tale cifra si arriva soltanto conteggiando fra gli infoibati anche i morti e i dispersi in combattimento. Bisogna anche precisare la definizione di "civile" utilizzata nei primi elenchi di scomparsi redatti in base alle denunce dei familiari, la quale va talvolta integrata da ulteriori precisazioni riguardanti ad esempio l'impiego presso le organizzazioni sociali e politiche fasciste, oppure la passata militanza in associazioni a sfondo patriottico; pertanto anche chi viene definito "civile", negli elenchi di scomparsi o nelle liste dei ritrovamenti, probabilmente era un militare o comunque essendo stato legato al regime fascista o essendo anche collaborazionista dei nazisti, all'epoca venne considerato alla stregua di un militare e trattato come tale, senza peraltro una distinzione di sorta.

Si trova però anche una differenza, tra i vari autori, per quanto riguarda la cifra degli scomparsi in quel periodo, che può essere confrontata con i vari elenchi che sono stati redatti in questi anni. Una differenza ulteriore è data dal riconoscimento dei criminali di guerra: mentre nella storiografia italiana questo problema è quasi assente, perché gli infoibati vengono in un certo senso "assolti" in quanto considerati vittime "innocenti", in quella slovena la questione è presente e documentata.

Riassumendo, i fatti del 1945 possono essere inquadrati nel contesto generale nel quale i fatti avvennero, cioè la seconda guerra mondiale: 54 milioni di morti, 40 milioni di persone sradicate dalla loro terra natale e svariati milioni nel dopoguerra. Per dare una dimensione corretta ai fatti accaduti in questi luoghi bisogna ricordare che ci furono: rappresaglie, deportazioni, massacri tra eserciti occupanti, con collaborazionismi locali e forze partigiane che si alternarono in una successione drammatica. La questione delle foibe del

1945 rimane un fatto complesso, sia per i significati che possono essere travisati, sia per una strumentalizzazione politica attraverso le cifre degli infoibati. Pertanto definendo il termine infoibati come coloro che effettivamente vennero gettati nelle foibe, si può giungere ad una cifra, anche se approssimativa, di 1.000 infoibati, attraverso le riesumazioni fatte, negli anni successivi, dai Vigili del Fuoco e dalle dichiarazioni di scomparse, che si attestano sulla cifra di 4.000-5.000; infatti non tutti gli scomparsi vennero infoibati, alcuni morirono in altro modo, altri vennero deportati e altri ancora ritornarono dalla prigionia, ma non vennero dichiarati alle autorità nella Venezia Giulia.

Vennero infoibati coloro che in qualche modo erano legati al regime fascista o collaborarono con i nazisti, come la Guardia di Finanza, la Guardia Civica o comunque tutti i corpi di polizia, le persone che lavorarono nell'amministrazione, i collaborazionisti italiani, sloveni e croati, e i militari. Va però sottolineato che chiunque avesse voluto lavorare in quel periodo doveva sottostare e collaborare con le amministrazioni nazifasciste; non sempre si può pertanto parlare di "punizioni giustificate" da un punto di vista ideologico, in quanto i ruoli ricoperti dalle vittime spesso non erano liberamente scelti dal singolo, ma dettati dalle situazioni personali, storiche e politiche del momento. Tra gli arrestati vi erano poi molte persone che non avevano affatto colpe politiche particolari, né avevano aderito al regime, ma furono vittime di vendette personali da parte di singoli criminali che approfittarono del disordinato frangente storico per regolare vecchi conti in sospeso o vendicarsi di torti personali subiti. Morirono nelle foibe anche antifascisti, ma non comunisti, come membri del CLN o elementi che non volevano l'annessione della Venezia Giulia alla Jugoslavia, insomma coloro che si opposero o si sarebbero opposti ad un regime comunista in quella regione. Non mancarono tuttavia sia le vendette personali, che autentici criminali tra gli infoibatori, ma anche tra gli infoibati. Pertanto non si può parlare di genocidio nazionale, perché non vennero colpiti solo gli italiani, ma anche sloveni e croati e perché le cifre non sono così alte da dimostrare un genocidio: dimostrano invece una sorta di "resa dei conti" contro i criminali e i criminali nazifascisti mescolata ad un'azione che mirava all'eliminazione di una qualsiasi opposizione all'annessione alla Jugoslavia di Tito.

CONCLUSIONE

La questione delle foibe si svolse in due diversi periodi, nel settembre-ottobre 1943 e nel maggio-giugno 1945, in parte tramite diverse dinamiche, per motivi differenti e con una diversa quantificazione delle vittime. In quei periodi avvennero uccisioni, deportazioni, sparizioni di persone: queste non si devono però collocare in un unico insieme, ma è necessario diffe-

renziarne i diversi aspetti. Infatti le uccisioni, le deportazioni, le scomparse e gli infoibamenti furono fatti non separati, ma distinti, perché si tratta di azioni diverse pur essendo scaturite dalla medesima tragica situazione di guerra.

La causa della diversa quantificazione delle vittime delle foibe sta, come si è visto, nel fraintendimento, in cui è spesso caduta la storiografia, del significato di "infoibati". Il termine letteralmente indica le persone che effettivamente vennero gettate nelle cavità carsiche, che sono in numero minore rispetto alle persone uccise e scomparse nei periodi sopra indicati. Il significato simbolico e maggiormente conosciuto di "infoibati" ha, invece, inglobato con le persone realmente gettate nelle foibe, anche coloro che furono uccisi per diversi motivi e in vari modi, coloro che vennero deportati e quelli che scomparvero. Ecco che la differenza concettuale non solo ha portato ad una diversa interpretazione del fenomeno, ma ha contribuito ad una diversa quantificazione delle vittime.

Ora, confrontando i documenti relativi ai recuperi delle salme, come la relazione del maresciallo Harzarich dei Vigili del Fuoco del 41° Corpo di stanza a Pola per i rilevamenti del 1943 e lo specchio dimostrativo delle foibe esplorate, dal novembre del 1945 all'aprile del 1948, dalla Polizia Civile in collaborazione con i Vigili del Fuoco, si può stabilire quanti infoibati furono recuperati: 159 nel 1943 e 369 negli anni successivi. Pertanto, tenendo conto sia delle vittime che non furono recuperate a causa delle difficoltà tecniche, o perché le foibe non vennero scoperte; sia di quelle recuperate da fosse comuni; sia di una piccola per-

centuale di errore nei conteggi; e considerando che gli scomparsi e gli uccisi, nel 1943, furono circa 400-500 e che nel 1945 risultarono tra i 4.000 e i 5.000 (quindi il numero degli infoibati è certamente minore), si può approssimativamente calcolare che il numero delle persone realmente infoibate nell'autunno del 1943 possa variare dalle 200 alle 300 unità e che invece nel 1945 furono circa un migliaio. Insomma solo una parte delle vittime fu infoibata.

Diversi furono, quindi, i motivi che spinsero gli infoibatori a compiere gli eccidi delle foibe nel 1943 e nel 1945. Mentre nel 1943 furono partigiani e contadini istriani, in gran parte disorganizzati, a utilizzare le foibe contro i propri nemici per motivi sia sociali che politici, nel 1945 gli infoibatori furono i partigiani comunisti, tra i quali anche italiani, che agirono spinti da fini esclusivamente politici.

La questione delle foibe fu soprattutto conseguenza del Ventennio fascista, che cercò di eliminare ogni minoranza italianizzandola e di sopprimere gli oppositori, arrestandoli e uccidendoli. Pertanto gli infoibatori reagivano a più di vent'anni di soprusi, violenze e brutalità.

Certamente coloro che infoibarono non vanno in ogni caso assolti, anzi, ma ritengo che abbiano agito in un clima di "resa dei conti", dove gettare nelle foibe un cadavere significava disfarsene in minor tempo possibile; dove questa azione fu anche dettata dall'utilità e dalla convenienza di nascondere il proprio crimine in luoghi che per la loro conformazione morfologica apparivano adatti a tale scopo.

VPRAŠANJE FOJB IZ OBDOBJI MED SEPTEMBROM IN OKTOBROM 1943 TER MAJEM IN JUNIJEM 1945. KRITIČNA ANALIZA ZGODOVINOPISJA V ITALIJANSKEM JEZIKU IN IZRAZA "INFOJBIRANCI"

Antonio BURIGO

IT-32100 Belluno, via Mezzaterra, 89

e-mail: nolvida@yahoo.it

POVZETEK

Vprašanje fojb, datiranih v september in oktober 1943 ter v maj in junij 1945, je rezultat različnih kulturnih, družbenih, političnih, ekonomskih, ideoloških in vojaških dogodkov, ki so si sledili in se med seboj prepletali v Julijski krajini predvsem v obdobju med nastopom fašizma in koncem druge svetovne vojne.

Vprašanje je precej kompleksne in specifične narave, in to iz več razlogov. Če jih strnemo oz. poenostavimo, so to: napačna raba oz. potvarjanje izraza "fojba", še posebej pa izraza »infojbiranci oz. vrženi v brezno« (infoibati); razlike med obema valoma nasilja (leta 1943 so se v Istri "uprli" kmetje, leta 1945 pa sta bila zaradi političnega "obračuna" na udaru Gorica ter Trst z okolico); kompleksnost regije s političnega in ideološkega vidika; navzočnost ideološko različnih vojaških sil (fašistične vojske, nacistov, zaveznikov in jugoslovanske vojske); navzočnost

ideološko različnih militariziranih sil (komunističnih partizanov, protifašistično, a ne tudi komunistično usmerjenih partizanov, hrvaških ustašev, srbskih četnikov ter slovenskih domobrancev); napačna kvantifikacija "infojbirancev" (prvenstveno zaradi političnega pritiska pa tudi zaradi napačne rabe izrazov); politični vpliv na zgodovino tega ozemlja, še posebej pa na njegovo zgodovino, od leta 1945 do danes; specifična geološka oblikovanost tega področja.

Dogodki, povezani s fojbami, so se najprej odvili septembra in oktobra 1943 predvsem v ruralnih področjih Istre, kjer je "vstaja" kmetov proti zemljiškim posestnikom dobila ne samo družbeno, ampak do neke mere tudi politično konotacijo, in izrazila željo po uničenju vseh sledi fašistične oblasti ter po pregonu "sovražnikov ljudstva" oz. tistih, ki so na kakršenkoli način predstavljali fašistični režim. Maja in junija 1945 pa so Gorico ter še posebej Trst in njegovo okolico zaznamovale številne deportacije, usmrtitve ter poboji, katerih žrtve so bile nato vržene v kraška brezna. Leta 1945, za razliko od dogodkov iz leta 1943, je šlo za čistko, ki je imela pravi politični predznak, saj so takrat preganjali tako fašiste kot tudi tiste protifašistično usmerjene ljudi, ki niso bili komunisti, torej tiste, ki niso želeli priključitve Julijske krajine k Jugoslaviji oz. bi se le-tej uprli.

Če upoštevamo dejstvo, da je bilo leta 1943 izginulih in ubitih žrtev okrog štiristo oz. petsto, leta 1945 pa med štiri in pet tisoč (kar pomeni, da je bilo število "infojbirancev" zagotovo manjše), lahko približno izračunamo, da je bilo resničnih "infojbirancev", se pravi žrtev, ki so zares končala v kraških brezni, jeseni leta 1943 med dvesto in tristo, leta 1945 pa okrog tisoč. Z drugimi besedami, samo določen del žrtev so vrgli v brezna. Napačna raba izrazov fojba in "vrženi v brezno" je tako pripeljala do različnih interpretacij, predvsem pa do različnih prikazovanj števila žrtev.

Ključne besede: fojba, infojbiranec, Julijska krajina, ideologija, fašizem, komunizem

FONTI E BIBLIOGRAFIA

Apih, E. (1960): Dal regime alla resistenza. Venezia Giulia 1922–43. Udine, Del Bianco.

Apih, E. (1966): Italia, fascismo, antifascismo nella Venezia Giulia (1918–1943). Bari, Laterza.

Avallone, A. (2001): Storia delle foibe. Napoli, Euro-comp 2000.

Bartoli, G. (1961): Il Martirologio delle genti adriatiche. Trieste, Opera Nazionale Profughi Giuliano e Dalmati.

Bertarelli, L., Boegan, E. (1986): Duemila grotte. Trieste, Edizioni B&Mm Fachin.

Boegan, E. (1930): Grotte della Venezia Giulia. Catasto delle Grotte Italiane, fascicolo I. Trieste.

Burigo, A. (2003): Primo bilancio reinterpretazione della questione delle foibe. Tesi di Laurea. Venezia, Università di Venezia, Facoltà di Lettere e Filosofia.

Buvoli, A. (1998): Venezia Giulia (1943–1945) – foibe e deportazioni: per ristabilire la verità storica. Quaderni della Resistenza, n° 10. Udine.

Caduti, dispersi (1992): Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della Regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale, Voll. I, II, III e IV. Udine, Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione.

Čermelj, L. (1974): Sloveni e croati in Italia tra le due guerre. Trieste, Editoriale stampa triestina.

Cernigoi, C. (1997): Operazione foibe a Trieste. Udine, Edizioni Kappa Vu.

Cernigoi, C. (2002a): La "foiba" di Basovizza. La Nuova Alabarda e la Coda del Diavolo, n° 157, dossier n° 4. Trieste.

Cernigoi, C. (2002b): Le foibe tra storia e mito. La Nuova Alabarda e la Coda del Diavolo, n° 166, dossier n° 6. Trieste.

Cernigoi, C. (2003a): Stadtschutz. La Guardia Civica di Trieste nel 1944–1945. La Nuova Alabarda e la Coda del Diavolo, n° 167, dossier n° 7. Trieste.

Cernigoi, C. (2003b): L'ombra di Gladio. Le foibe tra mito ed eversione. La Nuova Alabarda e la Coda del Diavolo, n° 168, dossier n° 8. Trieste.

Cernigoi, C. (2005): Operazione "Foibe" tra storia e mito. Udine, Edizioni Kappa Vu.

Coslovich, M. (1994): I percorsi della sopravvivenza. Storia e memoria della deportazione dall'Adriatisches Küstenland. Milano, Mursia.

Cox, G. (1977): The Race for Trieste. London, William Kimber.

Cox, G. (1985): La corsa per Trieste. Gorizia, Editrice Goriziana.

De Castro, D.: Maggio 1945, campi jugoslavi e foibe. Il Problema di Trieste, s.l., s.d.

De Castro, D. (1981): La questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1945. Trieste, LINT.

De Felice, R. (1995): Rosso e Nero. Milano, Baldini e Castoldi.

Dossier Italia-Slovenia (2001): I Rapporti Italo-Sloveni 1880–1956. Relazione della commissione storico-culturale italo-slovena. Lubiana.

Elenco deportati (1947): Elenco deportati in Jugoslavia da Trieste (maggio 1947). Busta XXVI conservata all'Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli Venezia Giulia.

Ferenc, T. (1999): "Si ammazza troppo poco" – Condannati a morte-ostaggi-passati per le armi nella provincia di Lubiana. Ljubljana, Istituto di storia moderna.

Ferenc, T. (2000): Rab-Arbe-Arbissima: Confinamenti-rastrellamenti-internamenti nella provincia di Lubiana 1941–1943. Ljubljana, Istituto di storia moderna.

Fogar, G. (1989): Foibe e deportazioni. Nodi sciolti e da sciogliere. Qualestoria, n° 2–3, anno XVII, agosto-dicembre 1989. Trieste.

Fogar, G. (1991): Discussioni: Venezia Giulia 1943–1945. Precisazioni e riflessioni. Qualestoria, n°1, anno XIX, aprile 1991, Trieste.

Fogar, G. (1999): Trieste in guerra. Società e resistenza. Trieste.

Foibe: politica e storia, (1990). Foibe: politica e storia. Quaderni del Centro studi economico-politici Ezio Vanoni, n° 20–21.

Galimberti, S. (1996): Santin. Testimonianze dell'archivio privato. Trieste, MGS Press.

Galluccio, F. (2002): I lager in Italia, La memoria sepolta nei duecento luoghi di deportazione fascisti. Civezzano (TN), Nonluoghi Libere Edizioni.

Gatterer, C. (1994): In lotta contro Roma: cittadini, minoranze e autonomie in Italia. Bolzano, Parix 3.

Gli scomparsi (1980): Gli scomparsi da Gorizia nel maggio 1945. Gorizia, A.C.D.J.-Comune di Gorizia.

Harzarich, A. (1945): Relazione tratta dall'interrogatorio di un sottoufficiale dei VV. FF. Del 41° Corpo di stanza a Pola; a cura dell'Ufficio "J" del Governo Militare Alleato di Pola in data 12 luglio 1945. La copia è conservata all'Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli Venezia Giulia (I.R.S.M.L.F.V.G.), b. V, doc. 346.

Holzer, G. (1946): Fasti e nefasti della quarantena titina a Trieste. Trieste, La modernografia S.A.G.L.

Kersevan, A. (1995): PORZÚS: dialoghi sopra un processo da rifare. Bologna, La Fotocromo Emiliana.

Lazzero, R. (1984): La Decima Mas. Milano, Rizzoli Editore.

La Perna, G. (1993): Pola-Istria-Fiume 1943–1945, La lenta agonia di un lembo di terra. Milano, Mursia.

Le richieste (sine anno): Le richieste di famiglie prive di notizie di un suo congiunto scomparso dopo il 1 maggio 1945. Busta XXVI conservata all'Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli Venezia Giulia.

Maserati, E. (1963): L'occupazione Jugoslava di Trieste (maggio-giugno 1945). Udine, Del Bianco Editore.

Molinari, F. (1996): Istria contesa – la guerra, le foibe, l'edodo. Milano, Mursia.

Novak Bogdan, C. (1973): Trieste 1941–1954: la lotta politica, etnica e ideologica. Milano, Mursia.

Oliva, G. (2002): Foibe. Le stragi negate degli italiani della Venezia Giulia e dell'Istria. Milano, Mondadori.

Pahor, S., (1990a): La Bršljanovca di Opicina (Opčine) e lo Šoht di Basovizza (Bazovica). Due capisaldi della campagna nazionalista italiana a Trieste. Isonzo-Soča, n° 2, gennaio-febbraio 1990. Gorizia.

Pahor, S. (1990b): Un contributo alla verità sulle foibe. Isonzo-Soča, n° 2, gennaio-febbraio. Gorizia.

Paladini, G. (1991): Più luce sulle foibe. Il ponte: rivista mensile diretta da Piero Calamandrei, n°4.

Pansa, G. (1996): Gli anni delle foibe – una storia che la sinistra non racconta. L'Espresso, n° 38. Roma.

Papo, L. (1968): I caduti ed i martiri della zona B dell'Istria. Roma, Associazione nazionale Italia irredenta.

Papo, L. (1989): L'Albo d'oro – La Venezia Giulia e la Dalmazia nell'ultimo conflitto mondiale. Trieste, Unione degli Istriani.

Papo, L. (1999a): L'Istria e le sue foibe – storia e tragedia senza la parola fine. Roma, Settimo Sigillo.

Papo, L. (1999b): L'Istria tradita. Roma, Settimo Sigillo.

Petacco, A. (1999): L'Esodo, la tragedia negata degli italiani d'Istria, Dalmazia e Venezia Giulia. Milano, Oscar Mondadori.

Pirina, M. (1994a): Adria storia. Scomparsi senza storia I. Pordenone, Centro Studi e Ricerche Storiche "Silentes Loquimur".

Pirina, M. (1994b): Scomparsi (Gorizia, Istria, Fiume, Pola Zara). Pordenone, Centro Studi e Ricerche Storiche "Silentes Loquimur".

Pirina, M. (1995a): Genocidio...(Gorizia, Trieste, Pola, Istria, Fiume, Zara, Dalmazia). Pordenone, Centro Studi e Ricerche Storiche "Silentes Loquimur".

Pirina, M. (1995b): Dalle foibe...all'esodo 1943–1956. Pordenone, Centro Studi e Ricerche Storiche "Silentes Loquimur".

Pirjevec, J. (1981): Pagine di storia dell'antifascismo sloveno: I fucilati di Basovizza del 1930. Qualestoria, n° 1, anno IX, febbraio 1981. Trieste.

Pirjevec, J. (1985): La questione nazionale nella resistenza dei popoli sloveno e croato. Qualestoria, n°1, anno XIII, aprile 1985. Trieste.

Pitamiz, A. (1983): Tutta la verità sulle foibe 1943–1945.... Storia Illustrata, n° 306–307, maggio-giugno 1983.

Pupo, R. (1991): Le foibe giuliane: 1944–1946. Interpretazioni e problemi. Quaderni giuliani di storia, XI, n° 1–2. Trieste.

Pupo, R. (1994): Le foibe giuliane 1943–1945: i nodi del dibattito. Qualestoria, n° 3, anno XXII, dicembre 1994. Trieste.

- Pupo, R. (1997a):** Foibe: la morte oscura. Storia e Dossier, XII, n°16, maggio 1997, Firenze.
- Pupo, R. (1997b):** Violenza politica tra guerra e dopoguerra: il caso delle foibe giuliane 1943-1945. In Valdevit, G., Foibe. Il peso del passato – Venezia Giulia 1943-1945. Venezia, Marsilio.
- Pupo, R. (1997-1998):** I numeri della morte. In Foibe ed Esodo allegato a Tempi&Cultura, anno II, n°3, inverno 1997-primavera 1998. Trieste, I.R.C.I.
- Pupo, R. (1999):** Guerra e dopoguerra al confine orientale d'Italia (1938-1956). Udine, Del Bianco.
- Pupo, R. e Spazzali, R. (2003):** Foibe. Milano, Bruno Mondadori.
- Relazione** Arturo Bergera: Deportati a Lubiana nell'ex manicomio giugno 1945-aprile 1947, Busta XXVI presso l'Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli Venezia Giulia.
- Romano, P. (1997):** La questione giuliana 1943-1947, La guerra e la diplomazia Le foibe e l'esodo. Trieste, LINT.
- Rumici, G. (2002):** Infoibati. 1943-1945 I nomi, i luoghi, i testimoni, i documenti. Milano, Mursia.
- Rustia, G. (2000):** Contro operazione foibe a Trieste. Trieste, Associazione Famiglie e Congiunti dei Deportati Italiani in Jugoslavia ed Infoibati (A.C.D.J.).
- Salimbeni, F. (1998):** Le foibe un problema storico. Trieste, Unione degli Istriani.
- Salvi, D.:** Albo d'oro. Seviziati, trucidati, deportati 1943-1944-1945. conservato presso la Biblioteca Civica di Trieste "Attilio Hortis".
- Schema** riassuntivo delle foibe esplorate dalla Polizia Civile della Venezia Giulia in collaborazione con i Vigili del Fuoco, con i rastrellatori di bombe e mine e con gli speleologi del "Comitato recupero salme di persone infoibate", 19 maggio 1951, Busta XXVI presso l'Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli Venezia Giulia.
- Schiffner, C. (1990):** La questione etnica ai confini orientali d'Italia. Trieste, Edizioni "Italo Svevo".
- Scotti, G. (1990):** Infoibamenti: imboccato il cammino della verità. La Voce del Popolo, 13 agosto.
- Scotti, G. (1997):** Foibe e fobie. Il ponte della Lombardia, n° 2, anno VI, febbraio-marzo 1997, n° 2. Trezzo sull'Adda.
- Sema, P. (1971):** La lotta in Istria 1890-1945. Trieste, Cluet.
- Sezione stampa** e propaganda del C.L.N. Istriano (a cura di), FOIBE, La tragedia dell'Istria.
- Solari, G. (2002):** Il dramma delle foibe (1943-1945) Studi, interpretazioni e tendenze. Trieste, Unione degli Istriani.
- Spazzali, R. (1990):** Foibe: un dibattito ancora aperto. Trieste, Edizione Lega Nazionale.
- Spazzali, R. (1991):** Contabilità tragica. Questioni e problemi intorno alla quantificazione storica e politica delle deportazioni e degli eccidi nella Venezia Giulia, Fiume e Dalmazia. Quaderni Giuliani di Storia, XII, n° 1-2. Trieste.
- Spazzali, R. (1992):** Nuove fonti sul problema delle foibe. Qualestoria, n°1, anno XX, Trieste.
- Spazzali, R. (1993):** Tragedia delle foibe – Contributo alla verità. Gorizia, Lega Nazionale 1891 Gorizia.
- Spazzali, R. (1997):** Contabilità degli infoibati. Vecchi elenchi e nuove fonti. In Valdevit, G.: Foibe. Il peso del passato – Venezia Giulia 1943-1945. Venezia, Marsilio.
- Spazzali, R. (2000):** Epurazione di frontiera. Le ambigue sanzioni contro il fascismo nella Venezia Giulia 1945-1948. Gorizia, Libreria Editrice Goriziana.
- Stranj, P. (1992):** La comunità sommersa: gli sloveni dalla A alla Ž. Trieste, Editoriale stampa triestina.
- Troha, N. (1997):** Fra liquidazione del passato e costruzione del futuro. Le foibe e l'occupazione jugoslava della Venezia Giulia. In Valdevit G.: Foibe. Il peso del passato – Venezia Giulia 1943-1945. Venezia, Marsilio.
- Troha, N. (2000):** Provvedimenti delle autorità jugoslave nelle Zone B della Venezia Giulia e del Territorio libero di Trieste e gli italiani nel capodistriano. Annales, 20, 2000, 1. Koper.
- Valdevit, G. (1986):** La questione di Trieste 1941-1954. Milano, Angeli.
- Valdevit, G. (1997a):** Foibe. Il peso del passato – Venezia Giulia 1943-1945. Venezia, Marsilio.
- Valdevit, G. (1997b):** Foibe: l'eredità della sconfitta. In Valdevit, G.: Foibe. Il peso del passato – Venezia Giulia 1943-1945. Venezia, Marsilio.

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2003-11-22

UDK 327(495:497.4)(091)

SLOVENSKO-GRŠKI STIKI SKOZI ZGODOVINO

Borut MAHNIČ

SI-1290 Grosuplje, Ponova vas 77
e-mail: borut.mahnic@gov.si

IZVLEČEK

Namen prispevka je podati okvirni pregled slovensko-grških stikov skozi različna zgodovinska obdobja. Vključuje stike iz obdobja antične Grčije, Bizanca, Beneške republike, Habsburške monarhije oziroma Otomanskega imperija, za časa nekdanje Jugoslavije pa vse do današnjih meddržavnih odnosov med Republiko Slovenijo in Helensko republiko.

Ključne besede: slovensko-grški odnosi, Slovenci, Grki, antična Grčija, Bizanc, Beneška republika, Jugoslavija, Republika Slovenija, Helenska republika, Republika Ciper

CONTATTI SLOVENO-GRECI ATTRAVERSO LA STORIA

SINTESI

Il contributo si propone di tracciare un quadro di contatti sloveno-greci nei diversi periodi storici, partendo dal periodo dall'Antica Grecia, attraverso i periodi di Bisanzio, la Repubblica di Venezia, la monarchia asburgica, l'impero ottomano, l'ex Jugoslavia fino agli attuali rapporti internazionali tra la Repubblica di Slovenia e la repubblica ellenica.

Parole chiave: rapporti sloveno-greci, sloveni, greci, Antica Grecia, Bisanzio, Repubblica di Venezia, Jugoslavia, Repubblica di Slovenia, repubblica ellenica, Repubblica di Cipro

UVOD

Povod za obravnavo teme je bilo delovanje avtorja kot veleposlanika RS v Grčiji. Ocenil je, da bi bilo tudi za diplomatsko delo koristno imeti v enem besedilu pregled slovensko-grških stikov skozi zgodovino.

Deželi loči več kot 1000 kilometrov. Zaradi te relativne oddaljenosti, kakor tudi različnega zgodovinskega razvoja, gledano v celoti, stikov med njima oziroma med Slovenci in Grki ni bilo veliko. Več jih je imela z grškim svetom slovenska Istra. Ne glede na navedeno so grški vplivi oziroma sledovi prisotni v Sloveniji. O slovensko-grških odnosih v pravem pomenu se lahko govori tedaj, ko sta se že oblikovala slovenski in grški narod, vendar pričujoči prispevek vključuje tudi grške stike z današnjim slovenskim ozemljem še pred tem, tako da obravnava obdobje ok. 3000 let. Avtor v članku tudi argumentira, zakaj je treba v obravnavano tematiko vključiti tudi Bizantinsko cesarstvo, ki se običajno šteje le kot del rimskega obdobja.

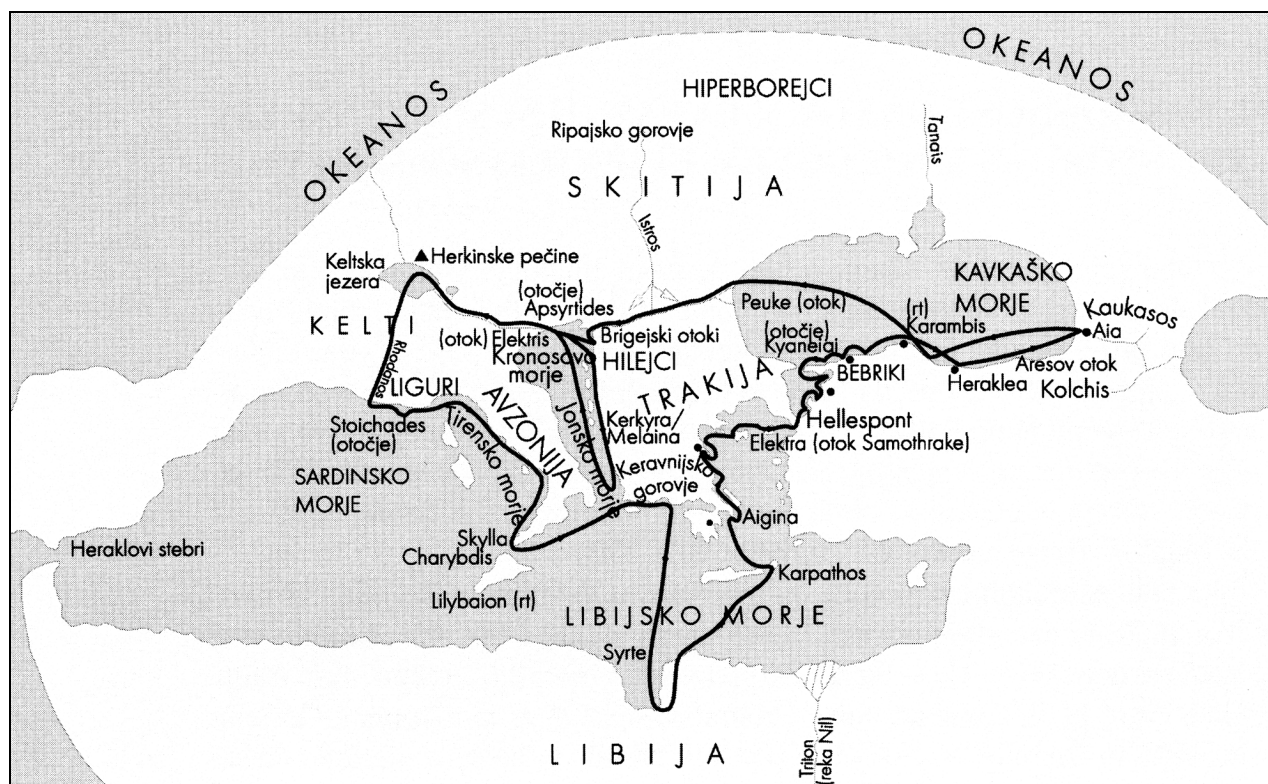
MATERIALI IN METODE

Pri obravnavi tematskega sklopa je bilo uporabljeno skoraj izključno tekstovno gradivo. Viri in bibliografija so posebej navedeni v poglavju o literaturi. Poleg teh so uporabljena tudi gradiva Ministrstva za zunanje zadeve RS. V času dela na Veleposlaništvu RS v Atenah je avtorju dal na voljo nekaj gradiv tudi zgodovinski arhiv Ministrstva za zunanje zadeve Helenske republike.

NAVZOČNOST STARIH GRKOV NA DANAŠNJEM SLOVENSKEM OZEMLJU

Mitološko izročilo

Deželi morda vežejo zelo daljne vezi. Kažejo se kot meglice v legendi o Argonavtih.² Po grškem mitološkem izročilu je to potovanje postavljeno v 13. stoletje pr.n.št. (pred trojansko vojno; Bratož, 1997). Po eni od različic legende naj bi se Argonavti vračali čez ozemlje današnje Slovenije. Pluli naj bi po Savi in Ljubljanici do Vrhnik – Navport, ladjo naj bi tam razstavili in jo prenesli preko Krasa do Jadranskega morja. Navport ("ki nosi

Sl. 1: Potovanje Argonavtov, kot ga opisuje Apolonij z Rodosa (DNP 1, s.v. Argonautai; Bratož, 2003).

Fig. 1: The journey of the Argonauts as described by Apollonius of Rhodes (DNP 1, s.v. Argonautai; Bratož, 2003).

² Argonavti so bajeslovni grški junaki (okrog 50 mož) pod vodstvom Jazona (sina kralja Iolkosa v Tesaliji), ki so n a ladji Argo odpluli iz Grčije do Kolhide na vzhodni obali Črnega morja – verjetno današnja Gruzija – po zlato runo.

ladje") naj bi po Argonavtih dobil svoje ime (Bratož, 1997; Enciklopedija Slovenije 1, 1987, 100). Mit o tem je živ še danes in je prikazan v vrhniškem grbu. Po drugi podobni verziji naj bi se Argonavti izkrcali ob bregu Ljubljane. Tam naj bi postavili hiše, ker zaradi zime niso mogli nadaljevati poti proti Jadranskemu morju. Naselje naj bi poimenovali Emona (Aemona), ime, ki je znano iz rimskih časov. Če je verjeti tej legendi, naj bi bili Argonavti ustanovitelji Ljubljane. Pri tem kaže opozoriti na podobnost med imenom Emona ter starim imenom za Tesalijo, od koder so izhajali Argonavti, ki se je tedaj imenovala Haemonia (Bratož, 1997), novo naselje naj bi poimenovali Aemona, v spomin na svojo domovino. Zanimivo je, da tudi zgodovinarji pravijo, da ime Emona izvira verjetno iz predrimskega obdobja ter da z arheološko metodo ugotovljen začetek emonskega naselja sodi v isto obdobje kot čas domnevnega potovanja Argonavtov (Šašel, 1984). Zmaj, ki je simbol mesta Ljubljane, naj bi bil tudi povezan s to legendo. Ko so Argonavti potovali čez ljubljansko barje, naj bi jih ogrožali nekakšni krokodili oziroma zmaji (BNG, 2003–04). Jazon naj bi se boril z enim med njimi (Turistično informacijski portal Ljubljana, Ljubljana nekoč in danes).

Navedeno legendo ne gre enostavno odpraviti kot bajko. Že večkrat se je pokazalo, da takšne zgodbe niso le plod domišljije, temveč je v njih lahko tudi zrnice resnice. Arheologi so ob vznožju hriba Pelion v srednji Grčiji (blizu mesta Volos) nedavno odkopali ostanke mikenskega mesta in palače, ki je morda bila del antičnega Iolkosa in služila kot navdih za omenjeni mit (Orkin, 2001). Po nekaterih razlagah naj bi omenjena legenda kazala, da so v antiki uporabljali za prehode čez današnje slovensko ozemlje tudi vodno pot, po drugih naj bi opisovala staro trgovsko pot, ki je povezovala Italijo s srednjim Podonavjem in se navezovala na znano jantarsko pot med Baltikom in Jadranskim ter Egejskim morjem. Predpostavlja se, da je reka Sava predstavljala severno mejo starim Grkom znanega sveta. Morda je zgodba o potovanju Argonavtov prispevala k zamislim o vodni povezavi med Jadranskim in Črnim morjem, ki so jih upoštevali tudi Osimski sporazumi.

Tudi ime Istre naj bi bilo povezano z Grki oziroma z legendo o Argonavtih. Njihovi nasledovalci Kolhidi/Kolhijci naj bi Istri dali ime, ker jih je po številnih rečnih izlivih v morje spominjala na črnomoško pokrajino, ki se je tedaj imenovala Istra (današnja Dobrudža v Romuniji, in sicer po spodnjem toku reke Donave, ki so jo Grki imenovali Hister/Ister ali Istros. Na njo še danes spominja pritok Donave v Bolgariji Isk'r), (Darovec, 1992). Po legendi naj bi Kolhijci tudi ustanovili mesto Polai ("mesto beguncev", današnja Pula), po nekaterih

različicah tudi Egido (Koper) in Emonio (pri današnjem Novigradu), (Darovec, 1999).

Iz bližnjega sosedstva današnje Slovenije in na robu slovenskega etničnega ozemlja je omeniti, da je bilo v antiki ob ustju kraške reke Timave/Timavo (delno gre za vodo reke Reke, ki ponikne v Škocjanskih jamah), ki prihaja na dan ob naselju Štivan/San Giovanni di Duino in se izliva v morje v Pancanski zaliv pri Tržiču/Monfalcone, svetišče grškega heroja Diomeda.³ Tudi Timava se povezuje z legendo o Argonavtih, ki naj bi prenesli razstavljeno ladjo od Navporta do morja blizu Tergesta/Trsta. To območje so povezovali tudi s trojanskim junakom Antenorjem, domnevnim ustanoviteljem kraljestva v Veneciji (iz male Azije naj bi vodil pleme Enetov; ustanovil naj bi mesto Padua/Padova), kar naj bi kazalo na trojanski izvor Venetov.⁴ Timava je v antiki veljala za naravno znamenitost, nekateri pisci so menili, da tam "izvira morje" (Bratož, 1997; Enciklopedija Slovenije 13, 1999, 255; Dular, 1999).

O poteh, ki so domnevno vodile čez slovenski prostor do Grčije, pripoveduje legenda o Hiperborejcih, mitičnem ljudstvu, ki je prebivalo "onkraj burje oziroma severnega vetra" (to je pomen njihovega imena, prebivali naj bi verjetno v srednji Evropi). Pri tem ljudstvu je Apolon preživel del svoje mladosti pred svečanim prihodom v Delfe. Hiperborejci so vsako leto tudi preko našega ozemlja pošiljali po slih dragocena darila v Apolonovo svetišče na otoku Delosu (Dular, 1999; Bratož, 1997).

Navezovanje posameznih krajev na grško mitološko izročilo odraža dejstvo, da so se Grki zanimali za današnje slovensko ozemlje.

Zemljepisna imena

Na določeno grško navzočnost v današnjem slovenskem prostoru kažejo tudi grški toponimi. Poleg že omenjenega vprašanja poimenovanja Emone, Navporta in Istre se da po nekaterih imenih na slovenski obali sklepati, da bi lahko bila plod grškega vpliva. To velja za Aegido (današnji Koper; Aegida je v grški mitologiji ščit bogov, zlasti Zeusa in Atene; teza, da naj bi Koper dobil ime po boginji Ateni se opira tudi na eno od variacij mitoloških zgodb, po kateri naj bi boginja Atena tu izgubila svoj ščit (Darovec, 1999); kot možen vir za to poimenovanje se navaja tudi grška beseda ege – koze, Aegida bi torej pomenila "Kozje" ali "Kozji otok", podobno ime ima grški otok Aegina blizu Aten; antična Aegida je verjetno stala ob reki Rižani, več kot kilometer stran od današnjega Kopra) in Piranon (ali Piranum – Pyrrhanum za današnji Piran; ena od teorij o

3 Eden največjih grških junakov v trojanski vojni, po njej naj bi se ustalil v južni Italiji, kjer naj bi med drugim ustanovil mesto Brindisi.

4 O povezavi Antenorja s Timavo govori tudi rimski pesnik Vergil v svoji znani pesnitvi Eneida; na območju Timave je potekala najstarejša meja med Veneti in Histri in dolgo časa tudi vzhodna meja rimskega cesarstva.

nastanku imena mesta razlaga, da izvira iz grške besede "pyr" – ogenj, češ da je prvotno naselje služilo predvsem kot svetilnik za ladje). Na območju današnje Izole se je že v antičnem času razvilo naselje, katerega ime ni zanesljivo sporočeno. Omenjata se imeni Alun in Haliaetum. Obe imeni sta v grščini povezani z izrazom za sol oziroma soline (Enciklopedija Slovenije 4, 1990, 218), (grška beseda "halos", ki pomeni sol ali tudi morsko vodo). Za Kras se imenska kontinuiteta izvaja iz grške besede karusadus ali karusadios, čeprav se domneva, da je beseda še starejšega izvora (morda iz korena kara/gara, kar naj bi pomenilo kamen), (Kranjc, 1999). Po eni od domnev bi bilo lahko ime rimske trdnjave Ad Pirum (na Hrušici pri Colu) v resnici grškega izvora, izvedeno iz že omenjene besede "pyr" (s pomenom "signalni ogenj") (Leksikon Antika, 1998). V celoti je grških zemljepisnih imen v našem prostoru malo, vendar njihov obstoj podpira mnenje zgodovinarja Jaroslava Šašela (1984, 37), da je grški element v tem krogu "bolj intenziven, kot bi pričakovali".

Materialni viri

V slovenske kraje so izdelki grškega izvora zašli bolj poredko. Prihajali so po trgovskih poteh, pretežno morskih, kot menjalno blago. Raziskave dokazujejo, da je bilo stikov več v zgodnjih kot v kasnejših obdobjih grške antike (v t.i. temni ali prehodni, arhaični, manj v klasični in še manj v helenistični dobi). Predmete grškega izvora (vojaška oprema iz brona in tudi železa, nakit, posodje) so našli v kulturnem središču iz 11. do 9. stol. pr. n. št. v Škocjanu blizu Divače (pojavljajo se hipoteze, da je bil kompleks škocjanskih jam povezan s kultom mrtvih – čaščenje boga Hada). Železne najdbe v najbolj zanimivem škocjanskem najdišču, v Mušji jami (npr. meč), odpirajo hipotezo, da je že okoli leta 1000 pr. n. št. prišlo do kontakta med grškim in jugovzhodnim alpskim svetom (Frelih, 1998). V času temne dobe se kažejo vplivi pri nakitu iz 9. do 7. stoletja pr. n. št. (polmesečaste fibule). Lončarske izdelke grškega izvora iz obdobja od 7. do 4. stoletja pr. n. št. so našli v najdiščih: Stična, Magdalenska gora, Most na Soči, Poštela na Pohorju, Sevnica, Starše pri Mariboru. To so bili večinoma predmeti iz grških kolonij v južni Italiji (Graecia Magna) (Bratož, 1997). Keramiko grškega izvora (grško-italske in nekatere druge vrste amfor, megarske skodelice, itd.) iz kasnejšega obdobja so odkrili v najdiščih na Srminu, v Piranu in Ljubljani (Horvat, 1997).

Posredno je grška omika vplivala na situlsko umetnost in tudi na tedanje oborožitev (oklep). Situlska umetnost je predstavljala vrhunec likovnega ustvarjanja železnodobnega človeka na slovenskih tleh in je bila prisotna od 7. do 4. stoletja pr. n. št. Bistvo pripovedi te umetnosti na bronastih vedricah je izražalo kulturno-religiozne predstave takratnega sveta, ki jih je izoblikoval grški svet (Dular, 1999).

Tudi Kelti, ki so se naselili v naše kraje ok. 300 pr. n. št., so imeli stike z grškim svetom. Motive za svoje izdelke so črpali tudi iz grške, etruščanske in drugih umetnosti. Grški vpliv se vidi npr. pri kovanju lastnega denarja. Zgledovali so se pri grškem, predvsem makedonskem svetu. Za denarno enoto so si izbrali srebrno tetradrahmo, ki je bila novec najvišje vrednosti (npr. najdba tetradrahem plemena Tavriskov iz Bevk pri Vrhniki), (Dular, 1999).

Preko trgovinskih postojank na današnjem slovenskem ozemlju (Ljubljana, Stična, Novo mesto) je potekala med 8. in 7. stoletjem pr.n.št. blagovna menjava z vzhodnim Sredozemljem in pozneje z grškimi kolonijami na Jadranu. Po letu 600 pr.n.št. so se grški interesi usmerili bolj proti zahodni Evropi. V tem obdobju so Histri iz Istre trgovali z etruščansko-grškim trgovskim mestom Spino (ob reki Pad), ki je bilo ustanovljeno v 6. stoletju pr.n.št. (Darovec, 1992). Preko naših krajev so trgovali predvsem etruščanski in venetski trgovci, občasno pa tudi trgovci iz Grčije in z vzhoda (Dular, 1999). Od konca 2. stoletja pr.n.št. so v naše kraje v manjših količinah uvažali tudi vino iz grških otokov. Vino so približno v tem času pridelovali tudi v Istri – med istrskimi vini je bila izven meja najbolj znana žlahtna sorta, ki so jo Grki imenovali "pictano" (Rimljani pa "pucinus"). Grški zdravnik Dioskurid omenja tudi vino "pratutianos" (preturijanec) s tega območja (Darovec, 1999).

Od materialnih vplivov grškega sveta je najpomembnejše posredovanje železa v srednjo Evropo (v Grčiji se je železna doba začela sredi 11. stoletja pr. n. št), vključno s slovenskim ozemljem. Predvideva se, da se je železo širilo vsaj po dveh poteh. Celinska pot je tekla po Donavi, druga – sredozemska pa je vodila po Jadranu oziroma preko Italije. V kontekstu grških vplivov se lahko omenijo tudi oljke. Izvor oljčnega drevesa ni znan (predvideva se, da je to Bližnji vzhod), nedvomno pa so oljke gojili v antični Grčiji. Stari Grki so oljke prinesli na jadransko področje (vzhodnojadransko obalo in južno Italijo). V Istro so jih verjetno prinesli Rimljani, čeprav ni izključeno, da so to storili že prej Grki, saj grški zgodovinar Pavzani v svojem delu iz 2. stol. pr.n.št. omenja istrsko oljčno olje (Butinar, 2002). Podobno velja za vino. Znanje pridobivanja vina so na jadransko področje prinesli stari Grki. Na grški izvor prve vinske trte na območju Istre bi lahko kazalo ime zaliva Kalavojna (ta sestavljena beseda izhaja iz grških besed za "dobro vino") pri Puli (Turistička zajednica Županije Istarske, 2003–05). Po že omenjeni legendi naj bi trto tja prinesli ustanovitelji Pule – Kolhijci.

Ni pa dokazov (ohranjenih materialnih virov) o dejanski prisotnosti antičnih Grkov na današnjem slovenskem ozemlju. Nedvomno je prihajalo vsaj do posrednih stikov preko trgovine. Na podlagi pisanih in materialnih virov se da sklepati, da so Grki občasno zahajali v ta prostor, vendar je bila njihova prisotnost majhna (Bratož, 1997).

Domneva se, da je do stikov prihajalo tako po jadranski (morski) kot po balkansko-podonavski (kopni) poti.

Stiki z grškim svetom so poleg materialnih vplivov prinesli v zaledje Jadrana tudi vzorce nove družbene ureditve in drugačen pogled na duhovni svet.

Grški vpliv je bil vsaj posredno prisoten tudi v času rimske oblasti na današnjem slovenskem ozemlju. Zgodovinarji označujejo to obdobje za "čas, v katerem je zdajšnje slovensko ozemlje prestopilo razvojni prag iz prazgodovine v zgodovinsko obdobje antične civilizacije" (Enciklopedija Slovenije 10, 1996, 219). Kot je znano, je imela grška kultura – civilizacija velik vpliv na rimsko civilizacijo (na umetnost, mitologijo, religijo, jezik, filozofijo). V tem pogledu je značilen primer, da je bilo grško verovanje homerskega tipa ok. leta 200 pr.n. št. sprejeto za državno vero v Rimu in je s tem postalo grško-rimska religija (sprejetih je 12 grških olimpijskih bogov z latinskimi imeni).

Na ozemlju Slovenije so poleg številnih latinskih napisov iz tega obdobja ohranjeni tudi maloštevilni grški napisi od priseljencev z vzhoda (Enciklopedija Slovenije 10, 1996, 219). Med nagrobnimi in drugimi spomeniki gre pogosto za upodobitve starih grških mitov. Ohranjeni so tudi posamezni grško-rimski tlorisi (npr. v Celju Herkulovo svetišče).

Posredni grški vpliv se je kazal tudi skozi širjenje nekaterih novih duhovnih oziroma verskih gibanj. Kult boga Mitre (perzijskega izvora) se je v rimsko državo razširil po osvojitvah vzhodnih pokrajin zlasti z grško govorečimi priseljenci, trgovci in uradniki. Iz navedenih razlogov se ga označuje tudi kot grško-rimsko božanstvo. Na Slovenskem je o mitraizmu veliko sledov (npr. na Ptuj in Rožancu v Beli Krajini, tudi v jami pri Timavi). Razširjen je bil še posebej med vojaštvom in uradništvom. Trajal je do 4. stoletja (Enciklopedija Slovenije 7, 1993, 164; Bellinger, 1997, 303).

Kršćanstvo se je na območju današnje Slovenije pojavilo v 3. stoletju. Uveljavljalo se je najprej v mestih, pri prebivalcih vzhodnega izvora, helenističnega in semitskega, kar ponovno govori o prisotnosti grškega oziroma heleniziranega elementa med tedanjim prebivalstvom. Največja krščanska skupnost v tej dobi je bila v Petovionu. Škof Viktorin Ptujski, cerkveni pisec, je postal posrednik grške teološke učenosti na tem področju v latinski svet. Bil je predhodnik bolj znanega

Hieronima (ok. 345 do 419/420), katerega kraj rojstva ni lociran, morda je bil na Notranjskem. Njegovo najpomembnejše delo je prevod Biblije v latinščino iz hebrejskih in grških izvirnikov. Prevedel je tudi svetovno zgodovino grškega pisca Evzebij (Benedik, 1991).

Stiki med Bizancem in današnjim slovenskim ozemljem

V pričujočem tekstu se obravnava tudi navzočnost Bizantinskega cesarstva na današnjem slovenskem ozemlju, ki ga slovensko zgodovinarstvo obravnava kot del rimskega obdobja.⁵

Ob delitvi rimskega cesarstva na zahodni in vzhodni del je današnje slovensko ozemlje sodilo v zahodni del. Je pa bilo priča nekaj spopadom v državljanskih vojnah v rimskem imperiju, kjer so bili udeleženi tudi vzhodni, bizantinski vladarji. Bizantinski cesar Teodozij (379–395) je v bitki pri Ptuj leta 388 premagal zahodnega proticesarja (uzurpatorja) Magna Maksima (383–388). Tej bitki je sledil cesarjev triumfalni prihod v Emono. Še bolj znana je njegova bitka z Evgenijem (392–394, tudi uzurpatorjem) z zahodnega dela leta 394 pri Ajdovščini (Ad Frigido). Po hudem boju je zmagal Teodozij, ki je za kratko postal zadnji vladar celega rimskega imperija. Njegova zmaga je pomenila tudi zmago krščanstva nad poganstvom (Evgenija je podpirala rimska poganska aristokracija). Bitka je bila največji dogodek v antični zgodovini sedanje Slovenije. Po Teodozijevo smrti leta 395 je ponovno prišlo do delitve imperija.

STIKI MED SLOVENC IN GRKI

Do prvega zgodovinsko dokumentiranega pravega stika s helensko civilizacijo je prišlo v obdobju bizantinske oblasti na današnjem slovenskem ozemlju. Le-ta je bila kratkotrajna – v zahodnem delu današnje Slovenije (na vzhodu so se nahajali Langobardi) samo v 6. stoletju (538/39 do 568; približno v tem času se je že začela slovanska kolonizacija na tem območju) in ni pustila vidnejših sledov razen v Istri, posebno v obrežnem pasu, kjer je trajala od 6. do 8. stoletja (natančneje od 538/39 do 788, ko je prešla v frankovsko oblastno sfero). Bizantinska vojska je v letih med 539 in 552 prešla preko slovenskega ozemlja.

5 Bizantinsko cesarstvo označuje spojitve rimske državne ureditve, grške kulture in krščanske vere ter ga zato upravičeno lahko štejemo tudi kot nadaljevanje grško-helenske civilizacije. Znani filhelen Robert Byron je menil, da je bila značilnost Bizanca spojitve "rimskega telesa, grškega duha in orientalske, mistične duše" (Norwich, 1993, 383). Kot je znano, se začenja bizantinsko cesarstvo leta 330, ko je cesar Konstantin slovesno posvetil novo prestolnico ob Bosporju na mestu grškega naselja Bizantium, ki se je po ustanovitelju imenovala Konstantinopol (Slovani pa so ga imenovali Carigrad, ker je bil tam sedež najmočnejšega vladarja svojega časa). V Bizancu je dolgo, tudi še po padcu Rima leta 476, prevladovala ideja rimskega imperija, ki je opuščena šele v prvi polovici 7. stoletja. Kljub naslonitvi na rimske tradicije se je v vzhodnem delu vedno bolj uveljavljala helenizacija in cesar Heraklij (610–641) je postavil temelje grškega cesarstva srednjega veka (običajno se šteje, da se rimsko obdobje in s tem antika končuje s koncem vladavine cesarja Justinijana/527–65/). Heraklij je odločil, da grški jezik, že dolgo jezik ljudstva in cerkve, postane tudi uradni jezik cesarstva. Ukinil je tudi stare rimske nazive za imperatorja (cezar ali augustus) in jih nadomestil z grško besedo za kralja – basileus (Ferluga, 1996; Norwich, 1998; Enciklopedija Slovenije 1, 1987, 278; Enciklopedija Jugoslavenskega leksikografskega zavoda, 1986).

Bizantinska oblast in z njo poznoantična kultura je zahvaljujoč pomorski in politični zvezi z Bizancem v Istri preživela začetno slovansko selitev. Prihajajoči Slovani so leta 599 doživeli poraz proti bizantinski vojski v severni Istri in njihov prodor v ta prostor je bil za nekaj časa zaustavljen. V tem času je bilo na koprskem otoku zgrajeno mesto, ki se je po bizantinskem cesarju Justinu II. (565–578) imenovalo Iustinopolis. To ime se je uporabljalo tudi še po prenehanju bizantinske oblasti. V mestu je bil sedež škofije. Slovani, ki so se naselili v Istri, so spadali pod bizantinsko oblast. Bizantinske upravne in komunalne strukture so preživele še nekaj časa v frankovsko dobo. Za kratek čas po začetku frankovske oblasti so se istrske škofije znašle v drugi državi, kot je bil njihov metropolit, patriarh v bizantinskem Gradežu. To neskladje med cerkveno in državno ureditvijo je bilo odpravljeno leta 827 na sinodi v Mantovi, na kateri so metropolitno oblast prisodili oglejski cerkvi.

Pomen bizantinske oblasti v Istri se kaže v tem, da se je z njo začela delitev naših krajev na tiste, ki vsaj delno nadaljujejo razvoj na poznoantičnih podlagah, in tiste, kjer se razvoj v bistvu začelja na novo (Vilfan, 1996). V tem času se je začela oblikovati slovansko-romanska etnična meja v Istri, na kar je vplivala tudi bizantinska oblast v njenem delu.

Predniki Slovencev so se srečali z grškim kulturnim krogom ob misijonarskem delovanju bizantinskih odposlancev Konstantina/meniško ime Ciril (ok. 826–869) in Metoda (815–885), bratov iz Soluna v Kocljavi panonski kneževini Spodnji Panoniji v obdobju 867–874.⁶ Knez Kocelj je želel, da se kneževina tudi cerkveno osamosvoji, in je prosil papeža, da mu pošlje Metoda kot nadškofa (cerkvenega poglavarja). Metod je leta 869 (Ciril je medtem umrl) začel uvajati slovansko bogoslužje (op.: Vzhodna cerkev je namesto latinščine dovoljevala uporabo živega ljudskega jezika). Metod je verjetno zaradi pritiska nemških duhovnikov leta 874 zapustil Panonijo in je nadaljeval delo na Moravskem do svoje smrti leta 885. Franki so nekako v tem času (874) odstranili tudi Koclja. Papeža Hadrijan II. in Janez VIII. sta leta 868 oziroma 880 potrdila slovansko bogoslužje, vendar so po Metodovi smrti leta 885 nemški škofi izgnali njegove učence in ponovno uvedli bogoslužje v latinskem jeziku. Cerkevna osamosvojitev od nemških škofov (ustanovitev nadškofije za področje Spodnje Panonije in Velikomoravske) je bila zamišljena kot ena izmed plati državnosti. V tem smislu je bilo iskanje nekakšnega ravnotežja med Bizancem in Franki politično sredstvo za doseg samostojnosti. V času misije Cirila in Metoda med Slovani je hkrati je prišlo tudi do srečanja Bizanca in Rima (čeprav sta bila bizantinska odposlanca, sta iskala podporo za svoje de-

lovanje pri papežu; Metod je prešel od vzhodne k zahodni obliki slovanskega bogoslužja).

Ob verskem poslanstvu sta solunska brata s prevajanjem bogoslužnih knjig izboljšala tudi slovansko pisno kulturo. Prišlo je do stika med slovanskimi molitvenimi obrazci Brižinskih spomenikov ter starocerkvenoslovanskimi besedili Konstantina in Metoda oziroma njunih učencev. Na ta način so slovenske posebnosti vplivale na starocerkvenoslovansko pismenstvo. Ta povezava se morda odraža tudi v najstarejšem slovanskem zakoniku, "Zakonu sudni ljudem", ki je lahko nastal za potrebe Panonije. Zakon vsebuje določila, ki so pretežno povzeta po bizantinskih predlogah (Ekloga), vendar tudi posamezne naslonitve na bavarsko-frankovske vzorce. Po posredovanju Metodovih učencev je zakonik prešel v vzhodno cerkev, pomena v poznejšem razvoju na Slovenskem pa ni imel (Enciklopedija Slovenije 3, 1989).

S svojim delom v Panoniji sta se sv. brata neposredno povezala s slovenskim prostorom in zgodovino. Vpliv vzhodne, grške cerkve oziroma kulture med panonskimi Slovenci z delovanjem bratov Cirila in Metoda in njunih učencev je bil izkoreninjen s prodorom Madžarov v Panonsko nižino ob koncu 9. stoletja (Enciklopedija Slovenije 2, 1988; Benedik, 1991; Štih, Simoniti, 1996; Štih, 2001; Vilfan, 1996). Glagolica (prva, glasovnemu sestavu stare cerkvene slovanščine prirejena pisava), ki jo je sestavil Ciril, se v Sloveniji ni uveljavila. Ohranjenih je nekaj napisov (grafitov) po cerkvah v slovanski Istri (med drugim tudi v cerkvi v Hrastovljah), pojavljajo pa se tudi drugod. Šlo je za glagoljaše iz Hrvaške, ki so na Slovenskem opravljali duhovniško delo (Enciklopedija Slovenije 3, 1989, 218). Simbolni pomen njunega dela se vidi tudi v tem, da se je v začetku 20. stoletja v slovenskih deželah razvilo gibanje, imenovano po bratih Cirilu in Metodu. Ob 1000-letnici Metodove smrti je bila leta 1885 ustanovljena družba sv. Cirila in Metoda kot narodnoobrambna, šolska in nadstrankarska družba. Zavzemala se je za večje upoštevanje slovenščine kot učnega jezika v javnih šolah na Slovenskem. Ideja Cirila in Metoda je postala program narodne obrambe, ki je nasprotovala političnim ambicijam nadškofij v Salzburgu in Ogleju. Pobudniki tega gibanja (npr. F. Grivec) so razvijali ciril-metodijsko idejo o bratstvu vzhodnih in zahodnih kristjanov in s tem utirali pot k ekumenizmu na Slovenskem (Enciklopedija Slovenije 2, 1988, 363).

Zgodovinski viri kažejo na prisotnost Grkov v Istri tudi v srednjem veku. Bili naj bi med trgovci, intelektualci, notarji.

V stike z Bizancem oziroma z grškim svetom so prihajali tudi udeleženci križarskih vojn, med katerimi so bili bojovníki tudi iz naših krajev. Viteški red Iva-

6 Bila sta učena moža in imela sta visoke položaje. Konstantin je bil učitelj filozofije in knjižničar v cerkvi sv. Sofije v Carigradu, Metod pa visoki državni uradnik.

novcev (kasneje red malteških viteзов), ki je imel po-
stojanke tudi v Sloveniji (v 12. stoletju Melje pri Mari-
boru, kasneje Komenda, Slap pri Vipavi, Polzela), je
imel dve stoletji sedež na Rodosu (1309–1522). Povedati
pa je treba, da križarji med Grki niso bili čislani. Posebej
negativno je na ta odnos vplival križarski napad in
zasedba bizantinske prestolnice Konstantinopla leta
1204, kar je še danes obremenjujoč element v odnosih
med Rimskokatoliško in Grško pravoslavno cerkvijo.

Od bizantinskih vplivov je treba omeniti kodifikacijo
rimskega prava, še zlasti Justinijanov zakonik (528–534).⁷
Po prihodu Slovanov v naše kraje je z neposrednim
vplivom rimskega prava računati le v primorskih krajih. V
poznejši zgodovini Slovencev je rimsko pravo prišlo na
slovensko ozemlje po posredovanju drugih ljudstev.

V času Beneške republike, ko se je večji del istrskega
polotoka in tudi znaten del grškega sveta nahajal v
okviru iste države (Krf in drugi Jonski otoki, Kreta,
Kikladski otoki, Egejski otoki, nekatera obalna mesta na
Peloponezu in v Epiru; razen Jonskih otokov so druga
ozemlja postopoma prihajala pod otomansko oblast), je
prihajalo do stikov med obema. Poleg trgovskih in
upravnih stikov je prišlo do priseljevanja Grkov v Istro in
odhodov Istranov na grško ozemlje.

To se je dogajalo tudi po propadu beneške republike
ob koncu 18. stoletja ob hitrem razvoju pristanišča Trst.
Pripadniki obeh narodov so prihajali v stik tudi v
egiptovski Aleksandriji, kamor so od sredine 19. in še v
začetku 20. stoletja odhajali Slovenci (pretežno primor-
ske Slovenke kot guvernante) in kjer je bila večja grška
skupnost.

Kot najbolj znan primer teh migracijskih tokov kaže
omeniti povezanost prvega grškega predsednika Ioan-
nisa Antonisa Kapodistriasa⁸ (1776–1831, predsednik
1827–31) s Koprom, saj je njegova družina v 14. stoletju
živela v Kopru. Pripadala naj bi koprski plemiški družini
Vittori (de Victore). Po izročilu te družine naj bi se ob
koncu 14. stoletja en del družine odselil na Krf, kjer je
prevzela priimek "Kapodistrias" (po italijanskem imenu
za Koper). Natančnejše podatke je težko zbrati, ker
koprski arhiv iz tistega časa ni ohranjen. Družina Vittori
je bila ena od najpomembnejših koprskih plemiških dru-
žin, izumrla je leta 1855.

Kapodistrias se je kot eden od zunanjih ministrov
ruskega carja Aleksandra udeležil kongresa svete alianse
v Ljubljani od januarja do maja 1821. Med kongresom

je prišlo do protiturške vstaje v Moldaviji in Vlaški kot
uvod v vojno za grško neodvisnost, vendar ruski car
kljub prizadevanjem grofa Kapodistriasa upornikov ni
podprl (Koukkou, 2001).

Zaradi te zgodovinske vezi je grška vlada mestu
Koper podarila kip Kapodistriasa, ki je bil odkrit 7.
decembra 2001 in stoji na trgu poimenovanem po njem.
Župana Kopra in Krfa sta ob tej priložnosti podpisala
sporazum o sodelovanju med mestoma.

S koprskega območja so v času oblasti Beneške
republike kot vojaki večkrat odhajali na Krf v obrambo
pred Turki. V veliki pomorski bitki pri Lepantu (današnji
Nafpaktos) v Korinskem zalivu leta 1571, v kateri so se
s Turki spopadle ladje nekaj krščanskih sil, je sodelovala
tudi galeja iz Kopra; na isti strani so bile tudi ladje s
Krete in Krfa (Mestna občina Koper, 2001).

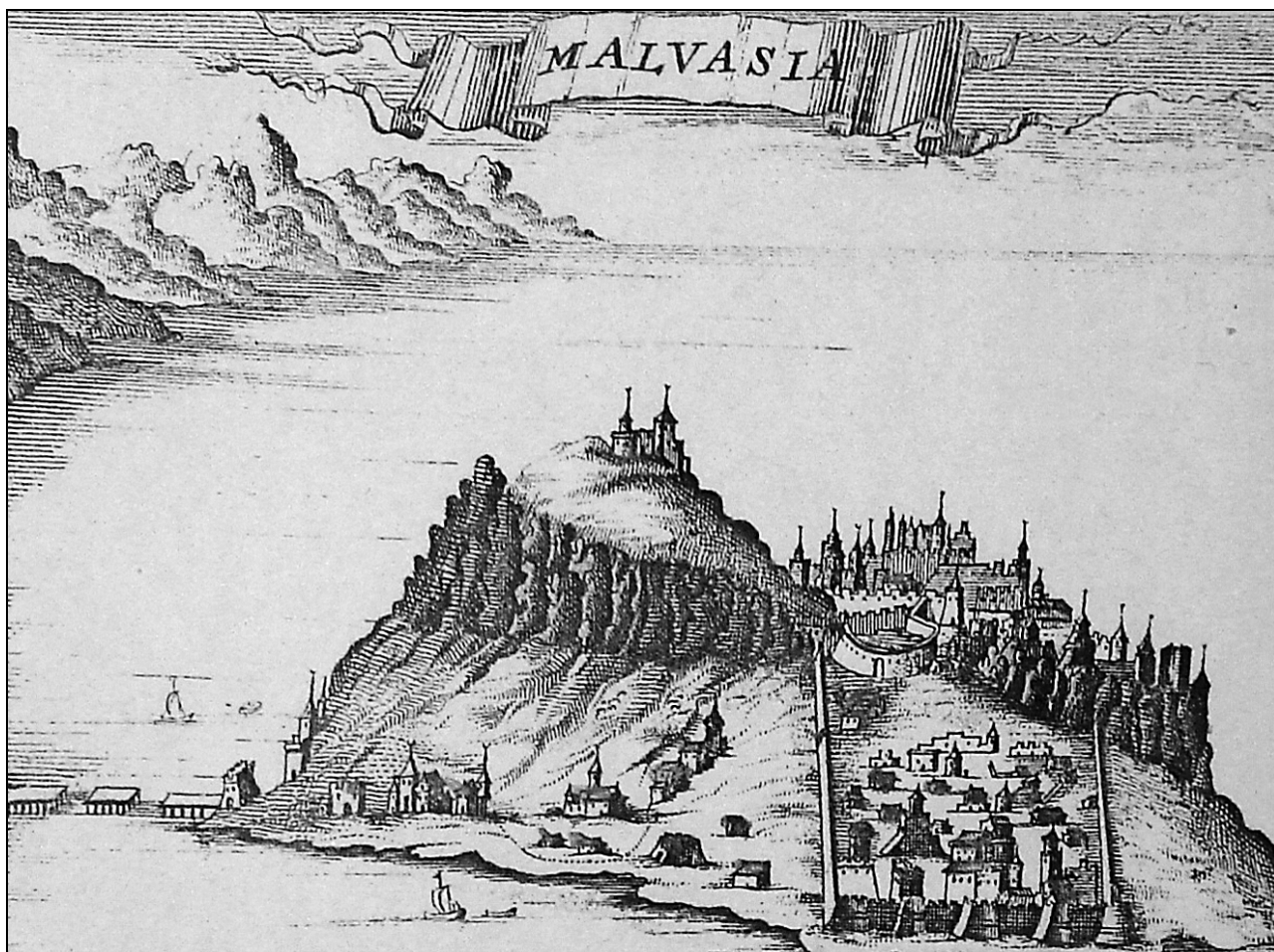

Sl. 2: Odkritje kipa Kapodistriasa v Kopru decembra 2001.

Fig. 2: Unveiling of the statue of Kapodistrias in Koper in December, 2001.

⁷ Klasično rimsko pravo je bilo v toku časa dopolnjeno z zakoni bizantinskih vladarjev. Na reformo rimskega prava so vplivale spremembe v družbenoekonomski ureditvi (uvajanje fevdalizma). Po Justinijanovem zakoniku so bila kasnejša zakonodajna dela v Bizantinskem cesarstvu izdana v grščini, zato se običajno šteje, da se obdobje rimskega prava zaključuje z vladavino Justinijana, od tedaj dalje pa se govori o bizantinskem (tudi grško-rimskem pravu).

⁸ Kapodistrias ni bil samo prvi grški predsednik, temveč intelektualac evropskega kova z naprednimi idejami. Bil je zagovornik manjših držav in narodov, vključno s tistimi, ki so se bojevali za svojo osvoboditev. Zavzemal se je za ukinitve trgovine s sužnji in za združitev Evrope (!). Na ljubljanskem kongresu 1821 je bil s svojimi koncepti glavni nasprotnik avstrijskega politika, kneza Metternicha, zagovornika "Svete alianse" (oziroma statusa quo). Umrli je v Nafplionu (prva prestolnica moderne grške države na Peloponezu) kot žrtev atentata.

Sl. 3: Malvasia (P. M. Coronelli, 1686).

Fig. 3: Malvasia (P. M. Coronelli, 1686).

Ti stiki so imeli tudi določene praktične učinke. Domneva se, da je istrska sorta vina malvazija grškega porekla. Malvasia je italijansko ime za grško naselje Monemvasia⁹ na vzhodni obali polotoka Peloponeza, kjer so v srednjem veku (v času bizantinske oblasti) pridelovali vino oziroma ga izvažali preko tega pristanišča, ki so ga Benečani imenovali malvasia. Kasneje so tudi vino s Krete poimenovali malvasia, verjetno zato, ker je bilo podobnega okusa. Isto ime samo po sebi sicer ne dokazuje neposredne povezave med deželama, saj je sčasoma ime vina malvasia izgubilo povezavo z njegovim geografskim izvorom ter je pomenilo sladko vino določenega tipa (Kourakou, 2001; Emke, 1992).¹⁰ Povezava je tudi med vinom robola z jonskih otokov – zlasti Kefalonije – in rebulo iz slovenske Istre (kakor tudi ribollo iz italijanske Furlanije – Julijske krajine). Gre najverjetneje

za isto sorto, ki se goji na teh območjih že zelo dolgo (v zgodovinskih virih se navaja kot prvo sortno vino iz slovenske Istre, poznano že konec 13. stoletja), tako da ni znano, od kod izvira (International Recipes Online, 2001–11; Wine Club, 2001–11; Darovec, 2001; Brejc 2001). Logična pa je domneva o beneškem vplivu.

Ob propadu Beneške republike so jonski otoki za krajši čas podobno kot slovenski kraji prišli pod francosko oblast. V nekaterih virih se navaja, da naj bi bil Krf del tedanjih Ilirskih provinc, vendar tega večina zgodovinskih virov ne potrjuje.

Za razliko od Grčije slovenski kraji niso bili nikoli del otomanskega imperija, pač pa so bili pogosti turški vpadi na slovensko ozemlje (zlasti od 15. do 17. stoletja), ki so povzročali veliko žrtev med prebivalci in materialne škode. Tako ni nenavadno, da so bili v

⁹ Monemvasia pomeni "en vhod" (moni emvasia), ker skalnati otok povezuje z obalo samo ozka cesta.

¹⁰ Vino se v angleškem jeziku imenuje malmsey, francosko je malvoisie, itd. Zanimivo je, da je bilo zaradi tedanjega načina pridobivanja originalno vino rdečkaste barve, čeprav iz bele vrste grozdja. Grki so vino vseskozi imenovali monemvasia, bela monemvasia se še prideluje na nekaterih grških otokih.

slovenski literaturi Turki pogosta tematika. Simpatije so uživali balkanski krščanski narodi, ki so se upirali turški nadvladi, vključno z Grki. V slovenski književnosti je zlasti romantika podpirala Srbe in Grke v njihovih vstajah. Grška vstaja leta 1821 se je razvila v vojno za neodvisnost, ki je trajala vse do konca leta 1827. Grški boj za neodvisnost je zbudil veliko simpatij med intelektualci v Evropi, na pomoč so prihajali tudi filhelenski prostovoljci, med katerimi je bil najbolj znan angleški pesnik Lord Byron. Iz naših krajev se je grških bojov za neodvisnost udeležil pesnik italijanskega rodu Pasquale Besenghi degli Ughi (1797–1849) iz Izole, ki je v Grčijo odšel leta 1828 in tam ostal skoraj dve leti (Siljan, Parma, 2001). Slovenski časniki so z navdušenjem poročali o grških zmagah nad Turki v času prve balkanske vojne. Tudi v času druge balkanske vojne so bile simpatije slovenske javnosti, kljub drugačni uradni avstrijski politiki, na strani Srbov in Grkov (Gantar, 1973, 127).

Večina slovenskih ozemelj je bila več stoletij del Habsburške monarhije. V tem okviru kaže omeniti sodelovanje Slovencev v mednarodni operaciji na otoku Kreta leta 1897. Evropske sile so na Kreti posredovale (1897–1908), da bi nadzorovale premirje med Grki in Turki in zagotovile stabilnost po grškem upor proti turški oblasti. Avstrija je v njej sodelovala z mornarico in z 2. bataljonom (celjskega) 87. pehotnega polka, sestavljenega iz slovenskih nabornikov. V tem primeru je morda šlo za prvo "moderno" mirovno operacijo (Schmidl, 2001; Enciklopedija Slovenije 12, 1998, 51).

V avstrijski diplomatski službi je bil Ivan Krizostan Švegel vice konzul v Solunu (kasneje je bil tudi v diplomatski službi Kraljevine SHS). Na območjih, kjer so živeli (tudi) Grki, je službovalo še več diplomatskih predstavnikov slovenskega rodu. Znan je bil Benedikt Kuripečič, ki je bil tolmač avstrijskega poslanstva (delegacije oziroma posebne misije) v Carigradu (1530) in je po vrnitvi izdal potopis po Balkanu, v katerem se omenja tudi grško področje. Anton Lavrin (1789–1869), ki je bil 1834–1849 avstrijski generalni konzul v Aleksandriji, je bil amaterski zbiralec in poznavalec staroegipčanskih spomenikov. Ker je bilo njegovo delo povezano tudi z grško zgodovino, je bil med drugim član Naravoslovno-zgodovinskega društva v Atenah (Enciklopedija Slovenije 6, 1992, 110). Mornariški kaplan Jožef Perne pa je 1856 popisal potovanje z vojno ladjo do Carigrada, Smirne (današnji Izmir) in Aleksandrije (Švajncer, 1992).

V času I. svetovne vojne so na solunski fronti med prostovoljci na antantni strani sodelovali tudi slovenski oficirji in vojaki (v polkih srbske vojske; imenovani dobrovoljci). Navaja se, da je bilo septembra 1918. leta tam 141 Slovencev. Sestavljen je bil slovenski vod v 8. pehotnem polku (Enciklopedija Slovenije 12, 1998, 152). Med njimi je bil tudi Jaka Avšič, kasnejši generalpolkovnik v JLA in diplomat. Slobodan Ribnikar, ki je bil skupaj z bratoma med ustanovitelji srbskega časopisa "Politika", je vodil srbsko vojaško bolnišnico v

Solunu (Švajncer, 1992). Nekaj slovenskih dobrovoljcev se je pridružilo srbski armadi že prej in so se skupaj z njo v začetku leta 1916 umaknili na otok Krk. Tja se je umaknil tudi Dragotin Gustinčič, član Jugoslovanskega odbora, ki ga je slednji poslal k srbski vladi.

V procesu nastajanja skupne države južnih Slovanov ima poseben pomen Krška deklaracija. Gre za sporazum med Jugoslovanskim odborom in srbsko vlado o ureditvi bodoče jugoslovanske države, sklenjen na Krku 20. julija 1917 (Konferenca za pripravo deklaracije je na Krku potekala od 15. junija 1917). Slovence je v odboru na Krku zastopal liberalni politik Bogumil Vošnjak. V tem času je na Krku deloval tudi Janko Lavrin (literarni zgodovinar, esejist, prevajalec) kot dopisnik ruskih in angleških časnikov z balkanskega bojišča (Vošnjak, 1994).

Po nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev leta 1918 so se v okviru njenih zunanjepolitičnih stikov razvijali slovenski politični odnosi z Grčijo. Grčija je med prvimi leta 1919 priznala novo državo SHS. Odnosi med državama so bili v glavnem dobri. Imeli sta skupen interes v zvezi z bolgarskimi revanšističnimi pritiski zaradi Makedonije. Po drugi strani pa je isto vprašanje obremenjevalo tudi jugoslovansko-grške odnose. V Beogradu so tedaj egejske Makedonce šteli za "Srbe", grška vlada pa je izvajala politiko njihove helenizacije. Grčija je nudila Jugoslaviji ugodnosti v t.i. Jugoslovanski prosti coni v Solunu. Kraljevina Jugoslavija je leta 1934 skupaj z Grčijo, Turčijo in Romunijo (t.i. antirevizionistične sile) sklenila balkansko pogodbo, katere namen je bil zavarovati podpisnice pred zunanjimi grožnjami (med drugim tudi zmanjšanje italijanskega vpliva na balkanskem polotoku). Pogodba pa je povzročila vnašanje nesoglasij evropskih sil na Balkan in so jo članice postopoma same zapuščale.

V letih 1931–1932 je Lovro Kuhar – Prežihov Voranc kot inštruktor Evropskega kmečkega odbora pri Kominterni med drugim potoval tudi v Grčijo in sodeloval s Komunistično partijo Grčije (Enciklopedija Slovenije 9, 1995, 328).

V času II. svetovne vojne so doživeli Slovenci in Grki podobno usodo – okupacijo. Prišlo pa je tudi do sodelovanja v odporu proti okupatorjem. V tem smislu sta navezali stike jugoslovanska in grška komunistična partija in odporniška gibanja. Tudi v odnosih med partijama je prihajalo do nesoglasij zaradi makedonskega vprašanja (stališča grške KP so se glede tega vprašanja spreminjala) ter je posledično sodelovanje potekalo bolje na vojaškem (operativnem) kot na političnem področju. V Londonu sta dobro sodelovali tudi obe pobegli kraljevski vladi, ki sta 15. 1. 1942 podpisali osnutek Balkanske zveze in sporazum o konfederaciji.

Na grškem ozemlju se je med vojno nahajalo nekaj tisoč Slovencev (pretežno Primorcev), ki so jih mobilizirali v italijansko vojsko. Med njimi so nekateri navezali stike z grškimi odpornišskimi gibanji in z njimi sodelovali oziroma se jim priključili.

Najbolj pomemben primer tovrstnega sodelovanja je bil na jonskem otoku Kefaloniji, kjer so Slovenci ob italijanski kapitulaciji septembra 1943 ustanovili partizansko četo Primorje z ok. 150 borci, ki se je istega meseca skupaj z italijanskimi silami in grškimi partizani borila proti nemškimi silam. V teh bojih je padlo 25 slovenskih borcev, več kot 40 pa je pogrešanih (ne ve se točno, kje oziroma kako so umrli). Med nemško okupacijo je četa prenehala delovati, septembra 1944 pa se je znova oblikovala (tedaj je štela 56 borcev; poveljnik Srečko Likar, po vojni aktivni oficir, namestnik Tone Gošnik, po vojni novinar) in vključila v grški ELAS¹¹ (medsebojne odnose je urejala listina, podpisana 15. 9. 1944), februarja 1945 pa je zapustila Grčijo (Čermelj, Likar, Vrhunec et al., 1984).

Z namenom, da se omenjeni prispevek slovenskih borcev ustrezno obeleži, je bila 27. septembra 2002 v občini Livatus na Kefaloniji odkrita spominska plošča.¹²

Primorski Slovenci so se organizirali tudi v italijanskih enotah v nekaterih drugih delih Grčije (na Peloponezu in otoku Krfu) in se povezovali z grškimi partizani. Iz Grčije so prišli slovenski partizani prek meste Karpenision v Pindskem gorovju v vrste 1. makedonsko-kosovske udarne brigade; v okviru te se je formirala Slovenska četa, ki je imela 30 do 40 borcev, občasno je delovala tudi na območju Grčije. Slovenci so v NOV prišli tudi z egejskega otoka Samos in Dodekaneških otokov – pretežno z Rodosa (slednji so bili od leta 1912 pod italijansko oblastjo, grški so postali s Pariško mirovno pogodbo leta 1947) preko Turčije, Palestine in Egipta. Na Samosu so Slovenci z ELAS sodelovali že od leta 1942 in se leta 1943 skupaj borili proti Nemcem (Čermelj, Likar, Vrhunec et al., 1984).

Skupaj je bilo v enote grških odporniških gibanj vključenih vsaj 280 Slovencev.

Kot se v vojnah dogaja, se omenja tudi nasproten primer. Podobno kot v mnogih državah so bili tudi v Grčiji primeri kolaboracije z okupatorjem. Med njimi je deloval tudi t.i. Poulos Verband – enota prostovoljcev (policijski bataljon) pod poveljstvom George Poulosa, ki je bila novembra 1944 premeščena v Slovenijo, kjer je ostala do marca 1945. V tem času se je spopadla s partizani (Wendel, 2002).

Jugoslavija je v grški državljanski vojni (1946–49) materialno in vojaško podpirala komunistično stran, kar je resno otežilo odnose z grško vlado. V Jugoslaviji so se pojavljale ideje o podonavsko-balkanski federaciji ali konfederaciji, po nekaterih od njih bi vanjo v primeru zmage komunistične strani vstopila tudi Grčija. Sovražen odnos Beograda do tedanje grške vlade in navedene ideje so pri slednji zbujele sum, da Jugoslavija hlepi po

Egejski Makedoniji in da namerava v federaciji z Bolgarijo, ali celo z drugimi, svojo oblast razširiti na večji del Balkana (Veremis, 1995). V ta čas sodi prošnja jugoslovanskih politikov v emigraciji, med njimi slovenskih (od treh podpisnikov prošnje dva Slovenca – dr. Miha Krek in dr. Bogumil Vošnjak) iz leta 1947, za zatočišče v Grčiji (iz dokumentacije zgodovinskega arhiva grškega ministrstva za zunanje zadeve). Kljub zaostrenim odnosom z uradnim Beogradom pa grška vlada prošnji ni ugodila.

Po koncu državljanske vojne pa sta državi postopoma navezali dobre odnose. Grčija je bila ena od prvih zahodnih držav, s katero je Jugoslavija po sporu z Informbirojem izboljšala odnose. Leta 1953 je bila podpisana pogodba o sodelovanju med Jugoslavijo, Grčijo in Turčijo, leta 1954 pa je bila na Bledu 2. konferenca zunanjih ministrov teh treh držav in podpisali so balkanski pakt o političnem sodelovanju in vzajemni pomoči. Pomen tega pakta je bil v tem, da je šlo za tesno sodelovanje Jugoslavije z dvema članicama Nata. Zaradi spremenjenih mednarodnih okoliščin (sporov med Grčijo in Turčijo, povezovanja Jugoslavije z nastajajočim neuvrščenim gibanjem, normalizacijo odnosov med Jugoslavijo in ZSSR) pa je to tristransko sodelovanje kmalu zamrlo, čeprav formalno ni bilo odpovedano. Moteč element v sicer dobrih bilateralnih odnosih je predstavljalo makedonsko vprašanje (vprašanje priznanja in zaščite makedonske manjšine v Grčiji, vprašanja imena Makedonije Grčija tedaj uradno ni odpirala) (Enciklopedija Slovenije 3, 1989, 398; Enciklopedija jugoslovenskega leksikografskega zavoda, 1986; Mates, 1976). Zaradi tega, za razliko od drugih držav EU, Grčija ni želela ukiniti vizumov za jugoslovanske državljane.

Sodelovanje je bilo v njunem skupnem interesu. Za Jugoslavijo so bili dobri odnosi z Grčijo kot članico Nata z vidika nacionalne varnosti pomembni (zagotavljali naj bi stabilnost na njeni južni meji). Za Grčijo je bila Jugoslavija element stabilnosti v odnosih hladne vojne, ki so prevladovali na Balkanu. Grčija je tudi upala, da bo z jugoslovansko pomočjo dobila podporo med neuvrščenimi za ciprsko vprašanje (Veremis, 1995).

V kontekstu obravnave stikov z grškim narodom se lahko umestijo tudi odnosi z Republiko Ciper (z večinsko grško in manjšinsko turško skupnostjo). Jugoslavija je imela s Ciprom zelo dobre odnose. Državi je povezovala pripadnost gibanju neuvrščenih. Ob turški intervenciji in zasedbi severnega dela otoka leta 1974 je odločno podprla ciprsko ozemeljsko celovitost, kar je bilo skladno tudi z interesi večinske, grške skupnosti.

11 Grška osvobodilna vojska, ustanovljena decembra 1942, ki je bila oborožena sila EAM (grške osvobodilne fronte), ustanovljene septembra 1941 (pod vodstvom komunistov).

12 Veliko vlogo pri organizaciji tega dogodka je imel nekdanji borec s Kefalonije Elio Sfiliogij, ki je bil na tem otoku oziroma v Grčiji od 1941 do 1945, po razpoložljivih podatkih najdlje od vseh slovenskih borcev, po vojni med drugim direktor Mehanotehnike v Izoli, sedaj tajnik združenja borcev NOV iz Grčije s sedežem v Izoli.

Sl. 4: Odkritje spominske plošče slovenskim borcem na Kefaloniji septembra 2002.

Fig. 4: Unveiling of the memorial plaque to fighters from Slovenia on Kefalonia in September, 2002.

V jugoslovanski diplomatski službi sta bila veleposlanika v Atenah Izidor Cankar (1945–46) in Radko Močivnik (1977–81). V Atenah oziroma Solunu sta službovala tudi Marko Kosin in Božo Cerar, ki sta kasneje postala veleposlanika, v Nikoziji pa Alenka Vipotnik-Kopanja.

Odnosi med Republiko Slovenijo in Helensko republiko

V času razpadanja nekdanje Jugoslavije in osamosvajanja Slovenije je bil odnos grške vlade do slovenskih prizadevanj precej zadržan, če ne celo odbojen. Upošteva je tradicionalno dobre grško-srbske odnose so imeli beograjski pogledi na te procese v Grčiji močan vpliv. Tedanja grška vlada ob izbruhu jugoslovanske krize 1990–1991 ni pričakovala, da se bo ta končala z razpadom federacije. Grčija je imela tudi poseben razlog za svojo zadržanost do razpada Jugoslavije – vprašanje državnosti in imena (neodvisne) Makedonije. Na zadržanost so v manjši meri vplivali še nekateri drugi razlogi. Grčija je ocenjevala, da bi razpad jugoslovanske federacije na manjše države povzročil nestabilnost na območju severno od njenih meja. Ta skrb je bila povezana tudi z grškim interesom po nemotenem kopenskem prevozu blaga in potnikov čez ozemlje nekdanje Jugoslavije do drugih članic EU. Nastanek novih držav in meja bi že sam po sebi povzročil dodatne administrativne zahteve

za grške prevoznike. Po napadu jugoslovanske armade na Slovenijo se je grško stališče začelo spreminjati. Na grško povabilo je že 4. septembra 1991 minister za zunanje zadeve dr. Dimitrij Rupel kot prvi predstavnik še nepriznane Slovenije obiskal Grčijo. Grčija v okviru Evropske skupnosti 15. januarja 2002 ni nasprotovala priznanju Republike Slovenije.

Sledila je kratkotrajna ohladitev v komaj porajajočih odnosih ob slovenskem priznanju Makedonije pod njenim ustavnim imenom v februarju 1992. Navezava diplomatskih odnosov je sledila 21. julija 1992 ob obisku namestnice grškega ministra za zunanje zadeve v Sloveniji. Po tistem je počasi prihajalo do navezovanja stikov med državama. Slovenija je v Grčiji v letu 1993 imenovala častnega konzula, v drugi polovici istega leta pa se je odločila, da v Atenah odpre veleposlaništvo, kar se je realiziralo v decembru 1993. Novembra 1993 je prišlo do prvega obiska grškega ministra za zunanje zadeve Karolosia Papouliasa v Sloveniji. Sledila je ukinitve vizumov (kar nekdanja SFRJ ni uspela doseči). Grčija je v Ljubljani odprla veleposlaništvo novembra 1994 in je bila, če se izvzame sosednjo Avstrijo, prva od manjših držav EU, ki so to storile.

Sledili so obiski in politični dialog na najvišji ravni. Predsednik vlade dr. Janez Drnovšek je obiskal Atene 29. oktobra 1998, grški predsednik vlade Kostas Simitis

pa Slovenijo 30. novembra 2001. Predsednik Helenske republike Konstatinos Stephanopoulos je obiskal Slovenijo med 10. in 12. novembrom 1999, predsednik Milan Kučan pa Grčijo 5. in 6. junija 2001.

Gospodarsko sodelovanje, ki je obstajalo že času nekdanje SFRJ, se je po začetnem radikalnem upadu obnovilo in se postopno krepilo. Sodelovanje se je širilo tudi na druga področja – znanosti, kulture, obrambe, prometa itd. Med projekti, vključenimi v program znanstveno-tehnološkega sodelovanja med državama, sta bila tudi dva o obravnavani temi – izvoru družine Kapodistrias in o Grkih v Istri. Grčija je ves čas podpirala Slovenijo v njenem procesu vključevanja v Evropsko unijo in zvezo NATO. Podpis pristopne pogodbe med državami članicami EU in pristopnicami v Atenah 16. aprila 2003 sicer ne sodi v kontekst bilateralnega sodelovanja, vendar bo zavest o tem, da se je ta zgodovinski dogodek v procesu širitve EU zgodil v Grčiji v času grškega predsedovanja Evropskemu svetu, na simbolični ravni povezovala obe državi. V obeh parlamentih sta bili ustanovljeni skupini prijateljstva z drugo državo. Vezi so se začele plesti tudi na lokalni ravni (Ljubljana-Atene, Koper-Krf, Izola-Livatus itd.).

Državi povezuje tudi sodelovanje v okviru nekaterih pobud regionalnega značaja, kot so pakt stabilnosti za jugovzhodno Evropo (vključuje tudi SECI¹³), Jadransko-jonska pobuda, srečanja ministrov za obrambo jugovzhodne Evrope.

Odnosi med Republiko Slovenijo in Republiko Ciper

Ciper je priznal Slovenijo 27. 3. 1992, diplomatski odnosi med državama so bili vzpostavljeni 10. 12. 1992. Slovenija je v začetku diplomatsko pokrivala Ciper iz Rima, od leta 1997 pa iz Aten. Ciper je prav tako Slovenijo prvotno pokrival iz Rima, od leta 1995 pa z Dunaja. Slovenija ima na Cipru tudi konzulat na čelu s častnim konzulom Evrosom Alexandroum.

Odnosi med državama so dobri in prijateljski. Na obisku na Cipru je bil predsednik vlade dr. Janez Drnovšek, uradne obiske sta izmenjala zunanja ministra – dr. Boris Frlec maja 1998 in Ioannis Kassoulides januarja 1999.

Državi povezuje tudi skupna pot v Evropsko unijo (bili sta v skupini šestih kandidat, ki se je leta 1998 začela pogajati za članstvo v EU, in sta med deseterico pristopnic, ki so 16. aprila 2003 podpisale pristopno pogodbo in so 1. maja 2004 postale članice Evropske unije).

Z vojaško enoto (vodom) v okviru avstrijskega kontingenta je Slovenija od septembra 1997 do junija 2001 (ko se je skupaj z avstrijskim kontingentom umaknila) sodelovala v mirovni operaciji OZN (UNFICYP) na Cipru. Pripadniki mirovnih enot ZN nadzorujejo pre-

mirje na razmejitveni črti med grško in turško skupnostjo na otoku.

Gospodarsko sodelovanje je nekoliko slabše. Blagovna menjava se giblje med 4 in 6 milijoni USD. Obseg storitvene menjave je nekaj večji.

Še nekaj o stikih oziroma povezavah v kulturi

Kot že omenjeno, so se Slovenci prvič srečali z grškim kulturnim krogom ob delovanju Cirila in Metoda v Spodnji Panoniji. Znanje grščine je oživel s humanizmom. Rabili so ga protestanti in katoliki pri prevajanju Biblije. Globlje zanimanje za grško kulturo in civilizacijo se je razvilo z razsvetljenstvom in zgodnjo romantiko.

Med filhelensko usmerjenimi slovenskimi književniki in tistimi, ki so imeli vpliv na slovensko literaturo, velja omeniti pesnika Valentina Vodnika (1758–1819), ki je v pesmi "Ilirija oživljena" iz 1811, posvečeni Napoleonu, želel, da se Ilirija (t.j. Slovenija) nasloni na Francijo in Grčijo (slednjo je najverjetneje videl kot duhovno silo), (Gantar, 1973). Slavist in filolog Jernej Kopitar (1780–1844) je bil na Dunaju med drugim recenzent (1811) in pozneje cenzor novogrških knjig, revij in časopisov. Srečeval se je s tamkaj živječimi Grki in postal zagovornik njihovih teženj po svobodi. Širil je navdušenje za staro in novo grško književnost ter pospeševal izdajanje grških knjig na Dunaju. Sodeloval je tudi v razpravah o vprašanjih grške izgovorjave. O Kopitarjevih stikih z grškimi pisci in znanstveniki in njegovih zaslugah pri nastajanju novogrške književnosti v emigraciji je pisal Polihronis Enepekides. Nekaj pove tudi podatek, da so ga Grki imenovali za dopisnega člana svoje filološke družbe, ki je imela sedež v Bukarešti (Pogačnik, 1977). Za grško tematiko so se zanimali tudi Urban Jarnik, ki je napisal odo na osvobojeno Helenijo, Matija Čop (1797–1835), ki si je med drugim prepisoval grške ljudske pesmi iz bojev proti Turkom, Stanko Vraz, itd.

Grčija in grški motivi (antični mitološki elementi) so bili pogosti v Prešernovih pesnitvah. Posebej kaže omeniti Prešernove (1800–1849) verze za napis na zvonu cerkve Sv. Jošta (pri Kranju ok. 25 km severno od Ljubljane, kjer je še danes) posvečene bitki pri Navarinu (današnji Pilos) na jugu Peloponeza iz leta 1827 (zmaga ruskega, angleškega in francoskega ladjevja nad Turki). Ta zvon so ulili iz bronastih potonjenih topov iz te bitke.

Potem je za več kot pol stoletja zanimanje za Grčijo v slovenski literaturi nekako usahnilo. Leta 1909 pa je Anton Aškerc (1856–1912) objavil potne zapise iz Orienta "Akropolis in piramide". Kot je razvidno iz podnaslova, je Aškerc štel Grčijo za sestavni del eksotičnega Orienta, ki ga je zanimal predvsem kot folklorna in turistična atrakcija. Kot v mnogih drugih literaturah je

13 Southeast European Cooperative Initiative.

tudi v slovenski pogosta uporaba antičnih motivov in elementov (Enciklopedija Slovenije 3, 1989; Kovač Artemis, sine anno). V nekaterih literarnih delih pa je grška tematika osrednja ali med pomembnimi deli njihove vsebine. To velja za leposlovna dela Argonavti (1943) Radivoja Reharja (Argonavte omenja v svojem delu Bobri tudi Janez Jalen), Pod svobodnim soncem (1906–07) F. S. Finžgarja, ki obravnava slovansko-bizantinsko tematiko, več del je posvečenih delu sv. Cirila in Metoda (med njimi Slovenski svetec in učitelj Josipa Jurčiča iz leta 1886), o Kapodistriasu govori še neobjavljeno delo Tite Kovač Artemis, pa tudi za poetiko in dramatiko npr. v posameznih delih I. Mraka, B. Voduška, D. Smoleta (Antigona, 1961), G. Strniše (Odisej, 1963) itd. (Hladnik, 2000).

V spomin na delovanje grškega pisca in misleca Nikosa Kazantzakisa (1883–1957),¹⁴ ki je leta 1956 nekaj časa preživel v hotelu Zlatorog v Bohinju, je grško veleposlaništvo tam leta 1999 postavilo spominsko ploščo.

Grški vpliv ni opazen le v slovenski književnosti. Prisoten je tudi v drugih umetniških vejah. Omeniti velja le najbolj znanega slovenskega arhitekta Jožeta Plečnika (1872–1957), ki ga je pri njegovih stvaritvah navdihovala Akropola in drugi spomeniki grške klasične umetnosti.

Slovenska prisotnost v Grčiji je razumljivo bistveno manjša kot grška v Sloveniji. V moderno grščino je prevedenih nekaj del slovenskih avtorjev (v glavnem pesnikov). Slikar Jurij Šubic je leta 1880 poslikal nekaj prostorov tedanje Schliemannove vile v Atenah, ki danes gosti Numizmatični muzej.

Stiki med intelektualnimi krogi so se vzpostavili tudi preko antične književnosti, likovne umetnosti in filozofije. To se izraža tudi skozi dejstvo, da so v slovenščino prevedeni mnogi starogrški avtorji (Homer, Sofoklej, Platon, Herodot, Ajshil, Euripid, Plutarh, Aristotel, itd.) Med prevajalci kaže posebej izpostaviti Antona Sovreta, Kajetana Gantarja in Marijana Tavčarja (ki je prevajal tudi iz novogrščine). V zadnjem obdobju se je s prevajanjem iz slovenščine v novogrščino uveljavila Lojzka Avajanos, gledališka igralka in prevajalka. Na gimnaziji, ki so jo ustanovili protestanti v drugi polovici

16. stoletja v Ljubljani, so poučevali tudi grščino, v obdobju protireformacije je grščina na jezuitski gimnaziji izgubila veljavo. Na univerzi v Ljubljani je leta 1920 ustanovljena katedra za klasično filologijo s stolico za starogrški jezik (grecistika, prvi predavatelj F. Bradač), medtem ko pouka novogrščine na njej zaenkrat še ni.

Vpliv grškega jezika

Kot je znano, je imel grški jezik velik vpliv na oblikovanje drugih, zlasti evropskih jezikov. Tako se tudi v slovenščini uporablja veliko besed – tujk, prevzetih iz modernih evropskih jezikov, ki so grškega izvora (npr. demokracija, etika, estetika, akademija, apoteka, anatomija, analogija, anarhija, biblija, barbar, atom, atlas, atlet, farmacija, fantazija, erotika, delta, diagnoza, dilema, diploma, hipoteza, itd.) Poleg takih, mednarodno razširjenih terminov, je slovenski jezik prevzel tudi nekatere druge izraze, ki so grškega izvora, najbolj pogosto s posredovanjem preko drugih jezikov, kar je manj znano. Nekaj primerov: temelj (gr. Themelion), sidro (sidero – železo), livada, koliba (kolybe), jastog, dinja, malina, špilja, cipelj (kepfalos – izpeljano iz besede glava), stih, kositer, soproj (preko južnoslovanskih ali drugih slovanskih jezikov), denar (denarion), burja, dijak, olje (elaion), češnja (kerasia), sipa, bokal, bombaž, kostanj, makaron, majaron, zelena (preko latinskega in/ali italijanskega), fara, fazan, cerkev (kyriake – gospodova hiša), krona, puška, škof, menih, peteršilj, pehtran, platana, ura (preko nemškega jezika oziroma drugih germanskih predlog) itd. (Snoj, 1997)

Drugo

Tudi nekateri tradicionalni slovenski prazniki imajo grške korenine: Miklavž – Sv. Nikolaj (gr. Nikolaos, v četrtem stoletju škof v Miri v Likiji – današnja turška Anatolija), Sv. Jurij (gr. Georgios), epifanija (gr. epiphaneia), binkošti (Cerkev imenuje ta praznik Pentecostes iz gr. Pentecoste – petdeseti dan).

14 Mednarodno najbolj znan po romanu Grk Zorba, po katerem je bil kasneje posnet tudi film.

SLOVENE-GREEK LINKS TROUGH HISTORY

Borut MAHNIČ

SI-1290 Grosuplje, Ponova vas 77

e-mail: borut.mahnic@gov.si

SUMMARY

It is evident from the above text that the ancient Greeks had a certain influence on the development of the present Slovenian territory through direct contacts, trade and transfer of spiritual patterns (iron, olive trees, wine, worship, art). The myth of the journey of the Argonauts over our land is alive even today. There was a continuation of Greek influences during the period of Roman power in this area as well. With the arrival of our Slavic forefathers to our lands the Hellenic-Byzantine influence was retained only in the coastal area, which was at that time under the rule of vestigial Greek rulers. The brief activities of Byzantine envoys Cyril and Metodus in Lower Pannonia had longer effects in Slovene lands. The effort by Prince Kocelj to maintain a balance between eastern Byzantium and western Rome and the Franks was another interesting episode. Contacts continued in the period of domination of the Venetian Republic in the area, when parts of both lands were under Venetian control. The origin of ancestors of the first Greek president of the modern era, Count Capodistrias, in the city of Koper has a significant symbolic value for bilateral relations. Two sorts of wine believed to be related (malvazija/monemvasia, rebula/robola) could be associated with direct contacts between Slovenian and Greek lands or with Venetian influence. The Greek fight for liberation from the Turkish yoke enjoyed the sympathy of Slovenian intellectuals, while the poet of Italian ethnic origin Besenghi degli Ughi from Izola participated actively in those fights. Contacts were maintained during the existence of former Yugoslavia, which had developed good bilateral relations with Greece. During the Second World War there was cooperation in the fight against the occupying powers and in this context a number of Slovenian fighters joined the Greek liberation movements. The bilateral relations have been logically upgraded both in terms of their level as well as substance following the independence of the Republic of Slovenia. They are becoming even stronger with their relationship as partners as members of the EU and NATO.

Key words: Slovene-Greek relations, Slovenes, Greeks, ancient Greece, Byzantium, Venetian Republic, Yugoslavia, Republic of Slovenia, Hellenic Republic, Republic of Cyprus

LITERATURA

Barron's Educational Services (2001–11): Barron's Educational Services, Food and wine dictionary, Inc 1995. <http://www.winepros.com/au/cda/displayentry>.

Bellinger, G. (1997): Leksikon Mitologije: 3000 gesel o mitih ljudstev od pradavnine do sedanjosti s 400 ilustracijami (prevod Belaj V.). Ljubljana, DZS.

Benedik, M. (ed.) (1991): Zgodovina cerkve na Slovenskem. Celje, Mohorjeva družba.

Bezecky, T. (1994): Amphorae from the forum of Emo-na, Arheološki vestnik 45. Ljubljana, SAZU.

BNG (2003–04): International Civic Heraldry. <http://www.ngw.nl/indexgb.htm>.

Boltin-Tome, E. (1991): Arheološke najdbe na kopnem in na morskem dnu v Viližanu in Simonovem zalivu v Izoli. Annales 1, 1991, 1. Koper.

Bratož, R. (1997): Grška zgodovina. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

Bratož, R. (2003): Grška zgodovina: kratak pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije – Študentska založba, 2003.

Brejc, D. (2000): Primorska naveza. Glas gospodarstva, marec 2000. <http://www.gzs.si/gg/public/gg0300/gg030032.htm>; 18.11.2000.

Brejc, D. (2001): O retzini in amforah, Glas gospodarstva, maj 2001. <http://www.gzs.si/gg/nov/maj-2001/oretzini.htm>; 2001–11.

Butinar, B. (2002): Širjenje oljke skozi zgodovino. <http://www.zrs-kp.si/oljkarstvo/oljka-zgodovina.htm>; (2002–03).

Coufoudakis, V., Psomiades, H., Gerolymatos, A. (eds.) (1999): Greece and the new Balkans, Challenges and Opportunities. New York, Pella Publishing Company.

Čermelj, B., Likar, S., Vrhunec, B. et al. (1984): Boj pod Olimpom. Slovenci v NOB Makedonije, Grčije in Albanije 1941–45. Ljubljana – Koper, Založba Borec – Založba Lipa.

- Darovec, D. (1992):** Pregled zgodovine Istre. Knjižnica Annales 1. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Darovec, D. (ed.) (1999):** Stari krajepisi Istre. Knjižnica Annales Majora. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Pokrajinski muzej Koper.
- Darovec, D. (2001):** Vitam Viti. <http://www.rex-mk.si/kozarec/vitam.html>; 2001-11)
- DNP 1 (1996):** Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike, I. Stuttgart – Weimar.
- Dular, J. et al. (1999):** Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov. Ljubljana, Modrijan.
- Emke, E. (1992):** Discover Monemvasia. Athens, Lychnos Ltd.
- Enciklopedija jugoslavenskog leksikografskog zavoda (1986):** Enciklopedija jugoslavenskog leksikografskog zavoda. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod.
- Enciklopedija Slovenije (1987–2002):** Enciklopedija Slovenije. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Ferluga, J. (1996):** Bizantinska družba in država. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 3. ponatis.
- Frelih, M. (1998):** Škocjanske jame in mitični vhod v Hadovo kraljestvo. Naše jame. Ljubljana, 81–110.
- Frelih, M. (1997):** The prehistoric cave sanctuary Mušja jama in Slovenia: An Entrance to the reign of Hades?. Ljubljana, SZF.
- Gantar, K. (1973):** The Imagery of Hellas in Slovene literature. Balkan Studies 14. Thessaloniki, 117–130.
- Gošnik, T. (2002):** "Slovenska pesem je odpirala grška srca". Svobodna misel, 8.11.2002. Ljubljana.
- Graves, R. (1960):** The Greek Myths:1. Harmondsworth, Penguin Books.
- Haitalis, D. (1996):** Rhodes, Full tourist guide. Athens, Editions Haitali.
- Hladnik, M. (2000):** Čas v slovenskem zgodovinskem romanu. Zbornik predavanj. http://www.ijs.si/lit/cas_zgr.html; 2002–03.
- Horvat, J. (1997):** Sermin, Prazgodovinska in zgodnjeh-rimska naselbina v severozahodni Istri. Ljubljana, ZRC SAZU.
- International Recipes Online (2001–11):** Food and wine dictionary. <http://www.simpleinternet.com/recipes/dictionary.pl>.
- Jelavich, B. (1983):** History of the Balkans. Cambridge, Cambridge University Press.
- Karabatos, B. (2001):** La presenza di cittadini Sloveni nella Divisione "Acqui" a Cefalonia tra il 1943 ed il 1944. Argostoli, Mediterraneo – Associazione Italo-Greca di Cefalonia e Itaca.
- Kirigin, B. (1994):** Grško-italske amfore na Jadranu. Arheološki vestnik 45/1994. Ljubljana.
- Koukkou, H. E. (2001):** Ioannis A. Kapodistrias, The European diplomat and statesman of the 19th century. Athens, The Society for the Study of Greek History.
- Kourakou, S. (2001):** "Famous sweet wines – and their ports of origin". Kathimerini. Athens.
- Kourakou, S. (2001):** "Going in search of the Malvasia of Frankish times". Kathimerini, 30. 11. 2001. Athens.
- Kovač Artemis, T. (sine anno):** gradivo o stikih med Grčijo in Slovenijo v literaturi (neobjavljeno).
- Kranjc, A. (ed.) (1999):** Kras, pokrajina – življenje – ljudje. Ljubljana, Založba ZRC.
- Krese, M. (2001):** Reportaža Lepe Vide. Mladina 40. Ljubljana.
- Krese, M. (2001):** Oljka in njeno olje. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Kuripečič, B. (1997):** Itinerarium oder Wegrays Kuenglich Mayestaet postchaft gen Constantinopel zudem Tuerkischen Keiser Soleyman Anno 1530. Klagensfurt, Wieser Verlag.
- Leksikon Antika (1998):** Leksikon Antika. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Mates, L. (1976):** Medjunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije. Beograd, Nolit.
- Mesesnel, F. (1939):** Janez in Jurij Šubic, Ljubljana, Založba "Ivan Grohar".
- Mestna občina Koper (2001):** Koper včeraj in danes. <http://www.mo-koper.si/slo/koper>; 2001–09.
- Norwich, J. J. (1998):** A short history of Byzantium. London, Penguin books.
- Orkin, L. (2001):** In search of Jason's Golden Fleece. Kathimerini, 28. 7. 2001. Athens.
- Pirjevec, J. (1995):** Jugoslavija 1918–1992. Koper, Založba Lipa.
- Pogačnik, J. (1977):** Jernej Kopitar. Ljubljana, Partizanska knjiga.
- Ravljén, D. (1935):** Pot k mrtvim bataljonom, zapisi in spomini s poti od Suška do Krfa. Ljubljana, Vodnikova družba.
- Robinson, J. (2000–11):** The Oxford Companion to Wine. <http://www.winepross.com/an/cda/dispayentry/14385.1439,00.html>.
- Schmidl, E. A. (2001):** In the Service of Peace: Austrian Participation in the United Nations Peacekeeping Force in Cyprus. Vienna, Institute for National Strategic Studies.
- Schmidl E. A. (1998):** Police Functions in Peace Operations. Vienna, Institute for National Strategic Studies.
- Siljan, G., Parma, N. (2001):** Pasquale Besenghi degli Ughi. http://www.slo-istra.com/2-prva_stran/besenghi.html; 2001-09.
- Snoj, M. (1997):** Slovenski etimološki slovar. Ljubljana, Založba Mladinska knjiga.
- Šašel, J. (1984):** K zgodovini Emone v rimskih napisih in literaturi. V: prispevki za monografijo: gradivo s Posvetovanja o zgodovini Ljubljane, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani. Ljubljana, Kronika – zgodovinsko društvo.

- Štih, P. (2001):** Ozemlje Slovenije v zgodnjem srednjem veku. Ljubljana, FF Ljubljana.
- Štih, P., Simoniti, V. (1996):** Slovenska zgodovina do razsvetljenstva. Ljubljana, Korotan – Mohorjeva družba.
- Švajncar, J. J. (1992):** Vojna in vojaška zgodovina Slovencev. Ljubljana, Prešernova družba.
- Teržan, B. (1990):** Polmesečaste fibule: O kulturnih povezavah med Egejo in Caput Adriae. Arheološki vestnik 41. Ljubljana.
- Tommassini, G. F. (1993):** Zgodovinski komentarji o Istri. Ljubljana, Založba Kres.
- Turistička zajednica Županije Istarske (2003–05):** Povijest vina. [Http://www.istra.com/vino/cro](http://www.istra.com/vino/cro).
- Veremis, Th. (1995):** Greece's Balkan Entanglement. Athens, ELIAMEP-YALCO.
- Vilfan, S. (1996):** Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana, Slovenska Matica.
- Vošnjak, B. (1994):** Dnevnik iz prve svetovne vojne. Ljubljana, Arhiv RS.
- Wendel, M. (2002):** Collaboration, Third Reich Factbook – Ethelontiki Chorophylaki (Greece). [Http://www.skalkan.nu/third-reich/collab-gr-ec.htm](http://www.skalkan.nu/third-reich/collab-gr-ec.htm); 2002-12.
- Wine Club (2001–11):** Greek Wines. [Http://www.wineclub.gr/grapes.asp](http://www.wineclub.gr/grapes.asp).
- Žitko, S. (1991):** Listina Rižanskega placita – dilema in nasprotja domačega in tujega zgodovinopisja. Annales 1/'91. Koper.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2005-10-13

UDK 929 Besenghi P.:94(495)"18"

MED ROMANTIKO, FILHELENIZMOM IN POLITIČNO STVARNOSTJO: POPOTOVANJE ISTRSKEGA PESNIKA PASQUALA BESENGHIJA V GRČIJO 1828–1830

Salvator ŽITKO

Pokrajinski muzej Koper, SI-6101 Koper, Kidričeva 19

IZVLEČEK

Prispevek obravnava romantične in filhelenske nagibe in razloge istrskega pesnika Pasquala Besenghija, ki so ga, kot mnoge druge evropske filhelene, privedli v Grčijo v času, ko si je po dolgoletni vojni za osvoboditev izpod Turkov pod vodstvom predsednika J. Kapodistriasa in ob pomoči evropskih sil priborila neodvisnost (1828). Romantični zanos in privrženost do klasične Grčije sta v naslednjih dveh letih Besenghija vodila po večini grških pokrajin in antičnih spomenikov, hkrati pa ga privedla tudi v stik z nekaterimi vidnejšimi predstavniki grškega osvobodilnega gibanja in do spoznanja tedanje grške stvarnosti.

Iz Besenghijevega dnevnika in pisem, ki služijo kot temeljni vir za osvetlitev pesnikovega dvoletnega bivanja na grških tleh, se razodevajo tako njegova intimna razpoloženja in doživljanja grške stvarnosti kot pesnikove značajske poteze in njegova narava, v kateri se zrcalijo vse značilnosti tedanje evropske romantike.

Ključne besede: romantika, filhelenizem, grška diaspora, osvobodilna vojna, Moreja, evropske velesile, heterije

TRA IL ROMANTICISMO, IL FILELLENISMO E LA REALTÀ POLITICA: VIAGGIO DEL POETA ISTRIANO PASQUALE BESENGHI IN GRECIA 1828–1830

SINTESI

L'articolo approfondisce il filone romantico e filellenista e le ragioni che portarono il poeta istriano Pasquale Besenghi, come anche molti altri filellenisti europei, in Grecia nel tempo in cui dopo una lunga guerra per la liberazione dal dominio turco, sotto la guida del presidente J. Kapodistrias e con l'aiuto delle forze europee, il paese conquistò l'indipendenza (1828). Nei due anni successivi l'entusiasmo romantico e l'attaccamento alla Grecia classica portarono Besenghi ad attraversare e visitare numerosi paesaggi e monumenti storici greci mettendolo contemporaneamente in contatto con alcuni rappresentanti di spicco del movimento di liberazione greco fino a fargli conoscere la realtà greca del tempo.

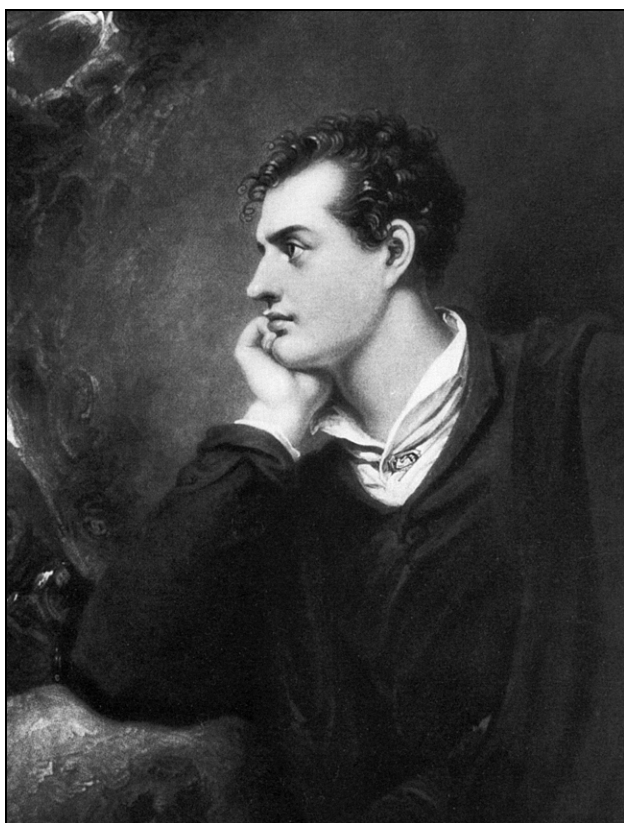
Dal diario e dalle lettere di Besenghi, che rappresentano la fonte principale per un'analisi del soggiorno di due anni del poeta in terra greca, si scoprono i suoi sentimenti più intimi e la sua comprensione della realtà del luogo ma anche i tratti caratteriali dello stesso poeta e la sua natura in cui si specchiano tutte le caratteristiche del romanticismo europeo.

Parole chiave: romanticismo, filellenismo, diaspora greca, guerra di liberazione, Morea, potenze europee, eterie

UVOD

Romantika kot splošno evropsko duhovno in umetnostno gibanje je v nasprotju s klasicizmom, ki se je usmerjal k človeku kot popolnemu bitju, svojo pozornost usmerjala k ljudstvu, v katerem je videla vir moči in prvin elementov, zato je posebno pozornost posvečala ljudski pesmi, pripovedništvu pa tudi domoljubju, ki se je začelo z zgodovinskim doživetjem domovine ter doseglo vrh v ljudskih vstajah in osvobodilnih vojnah, kakršna je bila grška v letih 1821–1829.

Osvobodilni boj grškega naroda, ki se je leta 1821 uprl osmanskem imperiju, so slavili in podpirali liberalni in konservativni evropski razumniki, umetniki in politiki. Novemu liberalnemu in političnemu gibanju, imenovanemu filhelenizem, so se čutili zavezane znani pesniki in pisatelji; med najslavnejšimi je bil angleški pesnik lord George Byron. Njegova prezgodnja smrt leta 1824 v Misolungiju je ne le v Angliji, temveč tudi drugod po Evropi okrepila podporo za grški osvobodilni boj, ki so ga s simpatijami in navdušenjem spremljali glasniki evropske

Sl. 1: Portret lorda Georga Byrona, angleškega pesnika, filhelena in udeleženca grške osvobodilne vojne, ki je umrl v Misolungiju leta 1824.

Fig. 1: Portrait of Lord Byron, English poet, philhellene and participant in the Greek war of Independence, who died in Messolonghi in 1824.

romantike: Goethe in Schiller, Chateaubriand in Victor Hugo, Puškin in Ugo Foscolo ter mnogi drugi.

V okviru filhelenskega gibanja najdemo mešanico različnih političnih in ideoloških prvin: od klasicizma vzpodbujeno spoštovanje Grkov, krščansko-romantično gorečnost, ideje francoske revolucije, kot sta suverenost ljudstva in nacionalna država, in ne nazadnje tudi nasprotovanje proti restavraciji, ki je vladala v Evropi (Studen, 2001, 393).

Liberalnemu meščanstvu v nemških deželah in v Avstriji, ki mu je bilo prepovedano kakršnokoli sodelovanje v politiki, je solidarnost z Grki prek filhelenstva pomenila protest proti nazadnjaškim razmeram doma. Kljub temu da je bilo ustanavljanje grških društev v Avstriji prepovedano, se je filhelenstvo pojavilo tudi po avstrijskih mestih, zlasti na Dunaju.

Avstrija kot tedaj vodilna srenjeevropska velesila, ki je imela najdaljšo mejo in najbogatejšo zgodovinsko izkušnjo s Turčijo, je osvobodilne težnje grškega naroda po eni strani vzpodbujala, po drugi strani pa je previdno taktizirala, ker se je bala, da v tem boju ne bi prevladovala preveč radikalne struje, ki bi lahko sprožile podobna narodnoosvobodilna gibanja tudi v okviru same podonavske monarhije.

Na Dunaju je takrat živela in delovala vplivna in številna skupina grških emigrantov, verjetno najštevilnejša in najvplivnejša v tedanji Evropi: premožni trgovci in darežljivi mecenarji, nadarjeni pesniki in pisatelji, učeniki filologov in literarni kritiki. Najvidnejši med njimi je bil Anthimos Gazis (1764–1828), arhimandrit grške pravoslavne cerkve na Dunaju in urednik časopisa Grški Merkur (Logios Hermes). Na Dunaju je izhajal še Grški Telegraph (Hellenikos Telegraphos), delovali sta dve grški tiskarni, ustvarjala je vrsta grških literatov, npr. pesnik Perdikari, avtor romana v rimskih verzih z naslovom Hermeros itd. (Gantar, 1996, 376).

S temi in drugimi osebnostmi je navezoval osebne stike slavist in slovenski preporoditelj Kopitar (1780–1844), zlasti ko je postal uradni avstrijski cenzor za grške knjige. Njegovo zanimanje za grštvo je obsegalo celotni razvoj grškega jezika in slovstva od Homerja pa vse do tedaj zelo aktualnih polemik v zvezi z novogrškim pravopisom in pravorečjem. Za njegovo filhelenstvo je značilna neomajna vera v ponovno vstajenje grškega genija.

Ob njegovi cenzorski dejavnosti nas lahko presenečata njegova diplomatska spretnost in pogum, saj je znal prepričati samega kanclerja Metternicha in njegovega notranjega ministra Sedlnitzkega, da je pravzaprav koristno in v skladu z najvišjimi avstrijskimi državnimi interesi, če se določena dela tiskajo in objavljajo ravno na Dunaju. Grški emigranti naj bi tako dobili vtis, da je Avstrija njihova najbolj nesebična in najbolj širokosrčna podpornica. Avstriji da se ponuja enkratna, neponovljiva zgodovinska priložnost, da razširi svoj vpliv do Jonskega in Egejskega morja: "Dunaj je najbolj primerno mesto, kjer se lahko pomaga Grkom," je zatrjeval Kopitar, "če

Avstrija te priložnosti ne bo izkoristila, če bo zaigrala simpatije grških emigrantov, se bodo ti naslonili na Bavarsko ali na Pariz ali pa na carsko Rusijo – Avstriji naj-nevarnejšo tekmičo za prevlado na Balkanu, ki jim bo zaradi pravoslavja še posebno blizu." Prav gotovo lahko domnevamo, da je Kopitar s temi svojimi sugestijami v določeni meri vplival na usmeritev tedanje avstrijske zunanje politike (Gantar, 1996, 376).

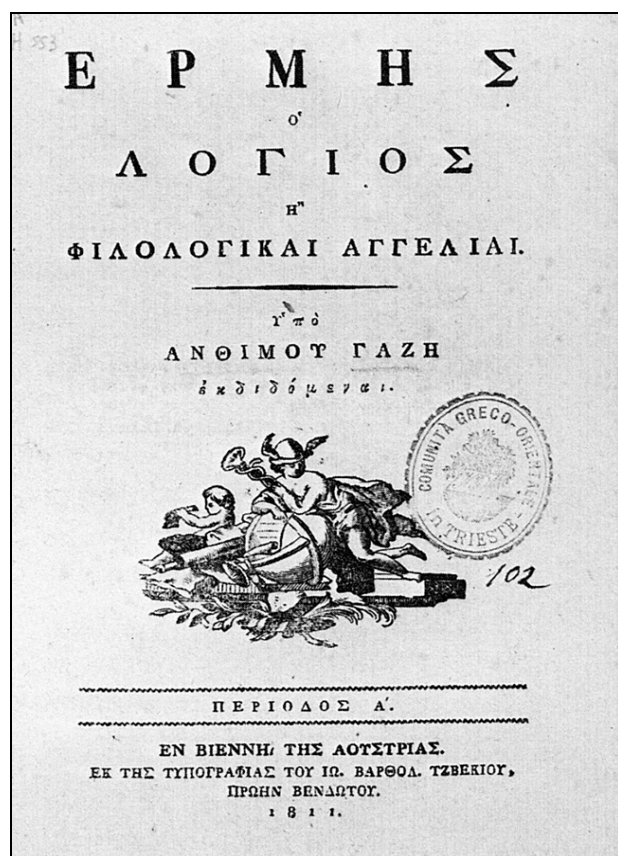
Ves ta žar in navdušenje za vse, kar je grškega, od homerskih epopej do bogoslužnih, leposlovnih in poučnih besedil, sta izhajala iz izrazito romantičnega prepri-

čanja, da je grška kultura – kakor nobena druga – nastala po nekakšni *eratio ex nihilo*. Ali kot je ta romantični pogled Kopitar sam izpovedal z besedami: "Graeci enim ipsi sine exemplo aliis omnibus exempla reliquere sempiterna" (Grki, ki so bili sami brez vzora, so vsem drugim zapustili nesmrtni vzore). To globoko prepričanje o enkratnosti grškega fenomena, ki je neprimerljiv, ni bilo pri nobenem slovenskem romantiku tako globoko zakoreninjeno kot ravno pri Kopitarju. Za razliko od drugih evropskih romantikov je Kopitar to prepričanje dopolnil še z mislijo, da Grčija svojega kulturnega poslanstva sploh še ni do kraja izpolnila, ampak da se njena resnična veličina šele poraja.¹

Njegovo filhelenstvo seveda ni osamljen in naključen pojav, temveč odsev idejnih tokov, ki jih zaznamujejo takšna poglavja iz tedanje kulturne zgodovine, kot so Winckelmannov lepotni ideal, Wolfova Prolegomena ad Homerum, Hölderlinova himna "Geniju Grčije", Goethejevo in Schillerjevo poglabljanje v Homerja in grško klasiko, Grillparzerjeve dramske obdelave starogrških motivov, Tommaseove zbirke grških ljudskih pesmi in njegovo delo "Scintille", v modernem grškem jeziku, Byronova smrt za osvoboditev Grčije in mogočen odmev, ki ga je ta smrt vzbudila pri Lamartinu, Hugoju in drugih romantičnih pesnikih. Vse to je odmevalo tudi v slovenskem kulturnem prostoru – od Vodnikove Ilirije oživiljene, kjer nastopa grštvo kot duhovna velesila, enakovredna francoski politični velesili – do Čopovih literarnih nazorov in Prešernove bogate helenske metaforike, ki se ne omejuje zgolj na antično mitologijo, temveč vključuje tudi sodobna zgodovinska dogajanja. Tako odmeva "Grecija modra" tudi v Prešernovih poezijah kot pomembna sestavina njegovega pesniškega kozmosa (Gantar, 1974/75, 11).

BESENGHIJEV ROMANTICIZEM IN FILHELENIZEM V KULTURNEM IN DRUŽABNEM ŽIVLJENJU TRSTA V 20. LETIH 19. STOLETJA

Italijansko romantično gibanje prvih desetletij 19. stoletja je preveval duh risorgimenta oziroma hrepenenja po zedinjenju Italije. Po dunajskem kongresu 1814/15 je aneksija Lombardije in Benečije k cesarski Avstriji okrepila ekonomske vezi Trsta in Istre s Padsko nižino, ker so zdaj te pokrajine pripadale isti državi. V njih so naraščali promet, skupni kulturni stiki, predvsem pa občutek iste usode. Ugodna klima, ki je nastala z dobrimi odnosi med večjim delom italijanskih držav in Avstrijskim Primorjem, je omogočila tudi večji vpliv italijanskega risorgimenta na nacionalna gibanja (De Castro, 1981, 23).

Sl. 2: Naslovna stran revije "Ermis o Loghios", ki jo je Anthimos Gazis, arhimandrit grške pravoslavne cerkve na Dunaju izdajal v letih 1811–1821 (Il nuovo giorno, 1982, 51).

Fig. 2: Cover page of the "Ermis o Loghios" magazine, published between 1811 and 1821 by Anthimos Gazis, archimandrite of the Greek Orthodox Church in Vienna (Il nuovo giorno, 1982, 51).

¹ Kopitarjev odnos do Grkov je v vrsti prispevkov osvetlil Polychronis Enepekides, profesor na dunajski univerzi (P. Enepekides, Kopitar und die Griechen. Wiener slavistisches Jahrbuch 3 (1953), 53–70. Pred leti je izšel ta članek v nekoliko predelani in razširjeni obliki tudi v grščini, kjer mu je dodan ponatis 16 Kopitarjevih krajših prispevkov, ki vsebujejo ocene grških knjig in knjig, ki se nanašajo na Grke (Gantar, 1974–75, 8).

Sl. 3: Tržaški korzo v prvi polovici 19. stoletja (Tamaro, 1924, 299).

Fig. 3: The main street of Trieste in the first half of the 19th century (Tamaro, 1924, 299).

V Italiji je mazzinijansko gibanje podobno kot gibanje za osvoboditev Poljske delovalo sistematično za uničenje habsburške monarhije in za ustanovitev nacionalnih držav; v Trstu so Mazzinijeve ideje našle odmev le v krogu lista "La Favilla".² Krog njenih pripadnikov ni bil omejen le na tržaško območje, temveč celotno Italijo, saj je bil osnovni namen revije tržaško prebivalstvo seznanjati z italijanskim kulturnim in duhovnim življenjem oziroma predvsem s tisto nacionalno literaturo in umetnostjo, ki sta vsebovali patriotska čustva in jih sledimo od Alfierija prek Leopardija do Manzoni.

Ob romantični struji okoli revije "La Favilla" se je v kozmopolitskem Trstu oblikovala tudi Kandlerjeva struja kot nadaljevalka Rossettijevega programa. Domenico Rossetti (1774–1842) si je prizadeval za ponovno potrditev italijanstva tržaškega mesta, ki ga je v svojih spisih in zgodovinskopravnih delih označeval kot "l'estremo angolo d'Italia" (Rossetti, 1815, 165).

Zvezo z Avstrijo je Rossetti sprejemal kot nekaj tradicionalnega in obojestransko koristnega, vendar je bil obenem strasten nasprotnik avstrijskega centralizma in

raznarodovalnih tendenc dunajske vlade. Od nje je v bistvu zahteval priznanje historičnih pravic oziroma avtonomije, ki bi morala Trstu priznati njegov italijanski značaj (Rossetti, 1874, 33).

Toda Rossettijev program, ki je nastal v kontekstu lokalnih potreb in tradicije, je bil preveč znanstven in premalo razumljiv sodobnikom, da bi vzbudil njihovo zanimanje in privrženost širših družbenih slojev. Kljub temu pa je bil, kot navaja Pietro Kandler (1804–1872), njegov pomen za tržaško zgodovino in razvoj humanističnih ved zelo velik: pospešil je zgodovinske študije, ustanovil revijo Archeografo Triestino in osnoval "Minervo", društvo tržaškega intelektualnega meščanstva (Salimbeni, 1991, 95).

V tem okolju se je idejno in literarno kalil tudi mladi istrski pesnik Pasquale Besenghi degli Ughi (1798–1849), ki je iz rodne Izole leta 1816 odšel na študij prava v Padovo. V to obdobje sodijo njegove prve, še dokaj akademske in mitološko obarvane lirične pesnitve. Po diplomi leta 1820 se je ob novici o izbruhu neapeljske vstaje proti Burbonom s prijateljem C.

2 Podrobneje v delih: Quarantotto (1923); Quarantotto (1949); Caprin (1891).

Ippolitijem prek Dalmacije odpravil proti Neaplju, vendar ju je v Tarantu prehitela novica, da je kralj Ferdinand I. umaknil ustavo in je prišlo do avstrijske vojaške intervencije. Po propadli misiji se je Besenghi začasno umaknil v rodno Izolo³ in kasneje v Trst, kjer je našel zaposlitev v pravni službi. Tedanje tržaško malomeščansko okolje ni ustrezalo njegovemu kritičnemu duhu, tako da sta v teh letih nastali njegovi satirični, kritični, ironični zbirki "Saggio di novelle orientali", ki je izšla v Benetkah leta 1826, in "Apologhi", tiskani v Padovi leta 1828.⁴ V njih se je ponorčeval iz nekaterih tedanjih najvidnejših tržaških osebnosti, med drugim tudi iz grofa Alfonsa G. Porcie (1761–1835), takratnega avstrijskega guvernerja v Trstu.⁵ Kot človek širokega obzorja in duha, ljubitelj književnosti in gledališča je grof Porcia v svojem salonu (v nekdanji vili Sartorio) sprejemal cvet tedanjega tržaškega meščanstva in ugledne tujce, ki so jih v Trst privedli diplomatski razlogi ali pa trgovski posli. Sprva se je sprejemov pri svetovljanskem grofu udeleževal tudi Besenghi, ki je upal na grofovo naklonjenost pri svoji sodniški karieri oziroma pri dodelitvi mesta literarnega sodelavca pri uradnem glasilu "L'Osservatore Triestino". Toda zaradi svojega kritičnega značaja in revolucionarnih idej je mladi izolski pesnik kmalu zašel v konflikt s tedanjo tržaško družbo. Razpet med notranjim čustvenim svetom, polnim romantičnega zanosa, in negotovim, skoraj boemskim življenjem, se je pod močnim vplivom svojega vzornika Giuseppa Parinija (1729–1799) odločil za porogljive in strupene napade na tržaško družabno in intelektualno okolje, zlasti na pisatelja Giuseppa Lugnanija (1793–1857) in nekatere člane društva Minerva, v basni "Principe dei porci" pa tudi na samega grofa Alfonsa G. Porcio.⁶

Na pot romantike je Besenghi pravzaprav stopil šele leta 1827 in svoj romantični kredo za razliko od svojih sodobnikov, npr. Carrerja, Guerrazzija, Tommasea in drugih, tudi javno razglašal. S pretiranim zanosnim žarom je sprožil nekatera teoretična vprašanja o romantiki, ki jo je zožil na vprašanje zdravega razuma (buon senso) in jo jemal kot vodilo v svojem navdušenju za nove družbene tokove in ideale. V primerjavi z Luigijem Carrerjem (1801–1850), ki romanticizma ni gradil le na zunanji formi in znanju, temveč tudi na psihologiji in pristni občutljivosti, je imel Besenghi naprednejša stališča in ga

lahko brez zadržkov označimo kot najbolj čistega in najbolj zgodnjega romantika Julijske krajine (Mutterle, 1986, 126). Njegova kritika je bila militantna in prepojena s čustvi in strastmi, njegove ideje so bile nenehno v konfliktu s časom in prostorom, v katerem je bival in katerega je imel za anahronističnega, obnemoglega in nasilnega (Curto, 1930, 18).

Sl. 4: Pasquale Besenghi degli Ughi (1798–1849).

Fig. 4: Pasquale Besenghi degli Ughi (1798–1849).

3 Plemiška družina Besenghi, sicer toskanskega izvora, se je v Istri naselila že v srednjem veku. Posamezni člani rodbine so prvotno službovali v Završju in Barbani; v Izoli se je sredi 18. stoletja naselil Pasquale Besenghi in se poročil z domačinko Agnese degli Ughi. V letih 1775–1781 je dal zgraditi razkošno palačo v poznobaročnem oziroma rokokojskem stilu. Člani družine so kot grofje v vrstah izolske aristokracije igrali pomembno vlogo v času prve avstrijske (1797–1805) in francoske vladavine (1805–1813). Zadnja potomca rodbine sta bila Giacomo Besenghi (1787–1846), izolski župan v letih 1818–1824, in pesnik Pasquale Giuseppe Besenghi degli Ughi (G. de Totto, *Il patriziato di Capodistria*, Parenzo 1939).

4 Podrobneje o življenju in delu P. Besenghija zlasti Quarantotto (1928) z obširno bibliografijo; De Hassek (1878); Zanella (1877); Quarantotto (1966); Maier (1988); Dallemulle Ausenak (1992); Markovič (1996).

5 Podrobneje o osebnosti grofa A. Porcie Benedetti (1967–68).

6 Večina Besenghijevih kritičnih objav v listu "Gazzetta di Venezia" in v doda tku njegovega dela "Novelle orientali" in "Apologhi"; podrobneje Gentile (1946); Tassini (1947); Cervani (1982–83).

Sl. 5: Palača Besenghi v Izoli (fotodokumentacija Pokrajinskega muzeja v Kopru).

Fig. 5: Besenghi degli Ughi Palace in Izola (archives of the Regional Museum Koper).

Besenghi je romantiko enačil s svobodo misli, nacionalni problem pa je čutil kot vzgojni problem. V soskladju z novimi idejnimi tokovi se njegovo razumevanje zgodovine kaže kot preplet Foscola in Manzoniya, njegova zgodovinska misel je prepojena z nacionalno zavestjo, ki je zaznamovala večino tedanjih zgodovinarjev, njegovih sodobnikov. Za Besenghija je bila ta misel predvsem čustvo, ki je izviralo iz nasprotja med preteklostjo in realnostjo, oziroma vizija prihodnosti, ki pa se zaradi njegovega značaja ni konkretizirala v kakem političnem programu, temveč le v vizionarskem razglabljanju. Literarni zgodovinar, kritik in filolog Arturo Farinelli (1867–1948) je pravilno ugotavljal, da so romantiki pogosto zamenjevali osebno svobodo z neodvisnostjo države ali naroda. Bolj kot za dejanja je bil torej Besenghi, kot toliko drugih romantikov, duhovnih sinov Parinija in Alfierija, zavzet za vizijo prihodnosti (Curto, 1930, 34).

Pietro Kandler ga je označil kot ideologa preteklosti, kot protagonista nekega preteklega obdobja in zgodovinske ter družbene koncepcije, ki je bila v zatonu, hkrati pa mu je dodelil častno mesto ob Domenicu Ros-

settiju in Antoniu dei Giulianiyu ter ga postavil ob bok Vincenzu Cuocu (1770–1823), Francescu Mariu Paganu (1748–1799) in predstavnikom idealističnega zgodovnopisja prve polovice 19. stoletja (Kandler, 1858, 8).

Na Besenghija so vplivala tudi Leopardijeva dela, na nastanek njegove satirične zbirke "Novelle orientali" pa takratna francoska literatura, npr. Montesquieu "Lettres Persanes" ali Saint – Foixove "Lettres Turques", ki so jih po tedanji modi orientalizma častili romantiki. Sam je pogosto poudarjal velik vpliv, ki ga je nanj imela Madame de Staël (1766–1817), predhodnica evropske romantike. Že v svojih zgodnejših esejih je skušala izraziti nekatere nove poglede na literaturo in umetnost, z delom *De l'Allemagne* (1813), ki je dobilo vzdevek "biblija francoskih romantikov", pa je Francozom odkrila nemško idealistično filozofijo (Kant, Fichte, Schelling) in posebnost tedanje predromantične in romantične nemške literature, zlasti takrat Francozom še neznana dela J. W. Goetheja in F. Schillerja. Hkrati je Italijanom svetovala, naj prevajajo sodobnejše angleške in nemške pesnike, kot npr. Younga, Herveya, Grayja, Gessnerja, Hallerja in Klopstocka, ter s polemiko, ki jo je leta 1816 pričela s P. Giordanijem, odprla vrata italijanski romantiki (Baldassari, 1986, 100).

Sl. 6: Grb družine Besenghi, ki se je v Izolo naselila v začetku 18. stoletja (fotodokumentacija Pokrajinskega muzeja v Kopru).

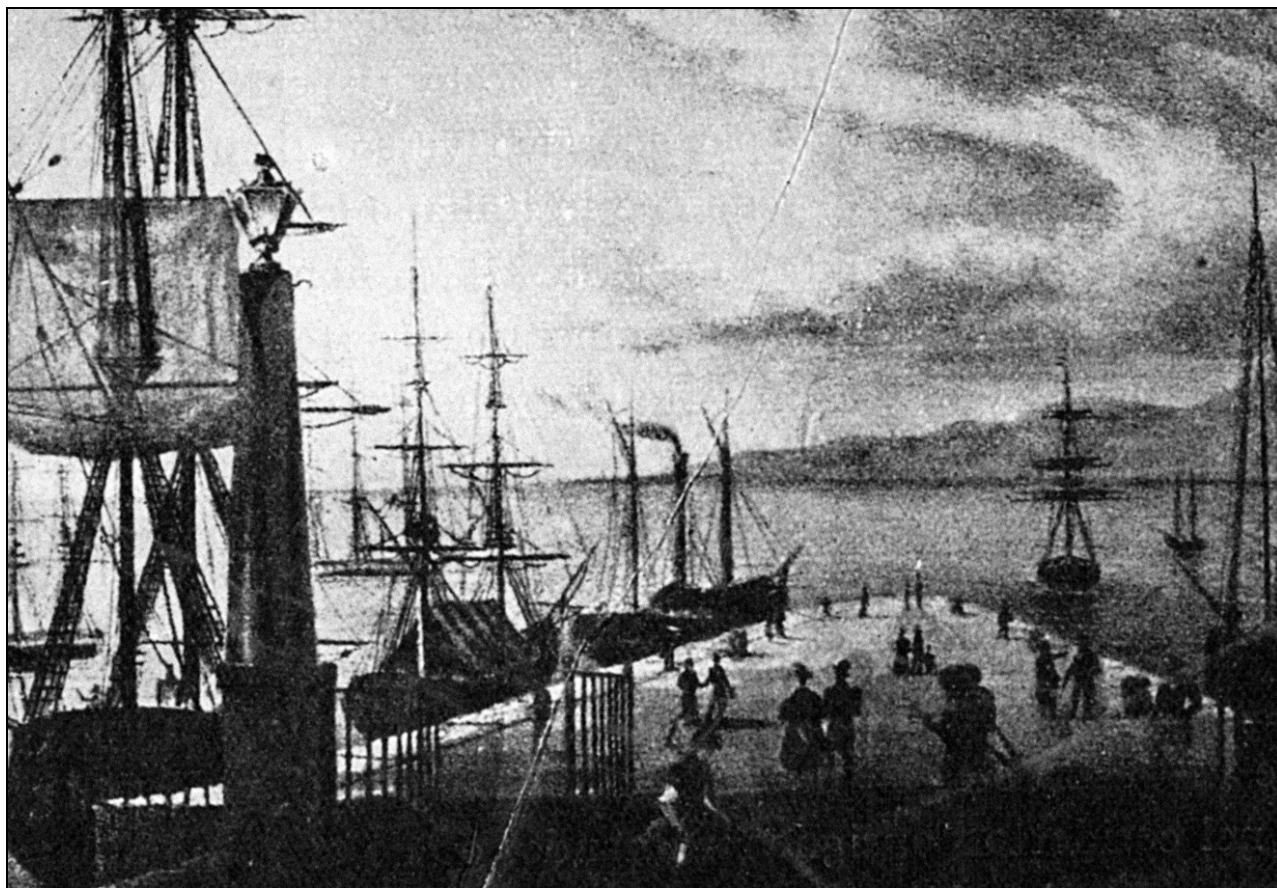
Fig. 6: Coat-of-arms of the Besenghi family, who settled in Izola at the beginning of the 18th century (archives of the Regional Museum Koper).

O Madame de Staël je Besenghi še deset let po njeni smrti v svojem pismu G. Pascattiju zapisal: "Moja nagnjenja do te nesmrtnne ženske so očitna, saj se vsaj dvakrat pojavlja v vsakem mojem spisu, " vendar pa je iz nadaljnjih pesnikovih razmišljanj razvidno, da je bila njegova simpatija do francoske pisateljice zgolj razumska (Curto, 1930, 24).

Mnogo manj kot njegove romantične ideje se pri Besenghiju razodevajo njegova filhelenska nagnjenja. Verjetno je vedel za nekatere ugledne italijanske filhelele iz krogov politične emigracije (zlasti iz Piemonta in Lombardije), ki so se že kmalu po začetku grškega upora kot prostovoljci odpravili v Grčijo. Gotovo je poznal tudi filhelenska nagnjenja svojega sodobnika Nicolòja Tommasea (1802–1874),⁷ ki pa je v nasprotju z mnogimi evropskimi filheleni zavračal civilizacijsko poslanstvo carske Rusije v boju proti otomanskemu cesarstvu in se ni pomišljal žrtvovati grškega osvobodilnega gibanja v dobro Metternichovega sistema "stabilnosti" v Ev-

ropi. Zavedal se je sicer, da so podložna ljudstva na ta način obsojena na nadaljnje podložništvo, vendar so bila po drugi strani rešena še pred "hujšim suženjstvom" carske Rusije. Leta 1830 se je Tommaseo zavzel za Poljake ob njihovi vstaji proti carju Nikolaju I. Po njegovem naj bi Poljska postala branik katolicizma in zahodne civilizacije pred prodorom "ruskega kozaštva". Težnja po svobodi in verska obnova sta tako postali osnovna konstanta Tommaseovih političnih misli (Pirjevec, 1977, 32).

Filhelenizmu je bilo naklonjeno tudi samo tržaško in beneško kulturno okolje tistega časa, ki ga je Besenghi dobro poznal. Helenska skupnost je uradno v Trstu nastala že leta 1783 in tri leta pozneje dobila svoja pravila in statut (Katsiardi, 1982, 43). Bilo je povsem naravno, da je Trst po letu 1821 prevzel pomembno vlogo v grškem osvobodilnem gibanju. Že pred tem so nekateri Grki iz Trsta postali člani tajne organizacije "Filiki Eteria", drugi, kot na primer Aleksander Bazilij, pa člani pretežno

Sl. 7: Tržaško pristanišče s pomolom S. Carlo v prvi polovici 19. stoletja (Tamaro, 1924, 295).

Fig. 7: Trieste harbour with the San Carlo pier in the first half of the 19th century (Tamaro, 1924, 295).

⁷ Svoja stališča je N. Tommaseo filhelenom pojasnil v kratki razpravi "Un affetto", ki jo je G. Pietro Vieusseux objavil v Antologiji, 1827, in recenziji Karamazinovega dela "Storia de ll'Impero Russo" in Nuova Antologia, 1874 (Pirjevec, 1977).

literarnega društva "Filomusi". V prvih letih upora pa je Trst postal tudi zbirno mesto beguncev iz tistih predelov Grčije, ki so bili najbolj izpostavljeni turškim napadom in nasilju. V letih 1821–1824, zlasti po porazu Aleksandra Ypsilantija pri Dragašanu na Vlaškem in po padcu Janine, so se v Trst zatele številne skupine beguncev, tako da je število Grkov v mestu naraslo na okoli 3000.⁸ Na grške begunce iz Moldavije in Vlaške, ki so pripadali heteriji, je v svojem dopisu z dne 13. septembra 1821 tržaški guverner Spiegelfeld v skladu z navodili policijskega ministra Sedlnitzkega opozoril policijskega načelnika Cattanea v Trstu (Stefani, 1940, 339).

Preko Trsta je v tem času Aleksandrov brat Demetrij Ypsilanti s petimi ladjami in številnimi prostovoljci ter izdatnimi finančnimi sredstvi odpotoval proti Hidri na Moreji in se vključil v grško osvobodilno gibanje (Tamaro, 1924, 272; Berlam, 1946, 378).

V prvih dveh letih osvobodilne vojne je grška diaspora v Trstu svojim sonarodnjakom na grških tleh dajala izdatno pomoč, hkrati pa sprejemala begunce, vendar razen redkih izjem, tržaški Grki kot prostovoljci niso odhajali v svojo domovino, temveč so večinoma ostajali pri svojih trgovskih in podjetniških poslih. Ravno tako lahko glede dunajskih Grkov ugotovimo, da so nekateri v obdobju revolucije kazali dokaj previdna in neodločna stališča, drugi so se obnašali oportunistično, nekateri pa celo reakcionarno. Razmeroma malo navdušenja za grški upor je bilo zaznati tudi pri grški skupnosti v Benetkah, ne glede na čustvene reakcije nekaterih njenih uglednih članov (Marcheselli Loukas, 1997, 60).

Aretacija in kasnejša usmritev pesnika Konstantina Rigasa (Rigas Feraios 1757–1798), ustanovitelja prve grške heterije na Dunaju (1780),⁹ kakor tudi izbruh grške vstaje leta 1821, sta ustvarila priložnost za pripravo novih ideoloških smeri, pričakovanj in političnih programov. Grška kolonija v Trstu je bila sprva poslušna Avstriji, saj ji je le-ta dajala široke privilegije, vendar so se z razvojem dogodkov simpatije tržaških Grkov začele nagibati na stran italofilskih nacionalistov. K temu je pripomoglo tudi dejstvo, da so številni mladi Tržačani stopili v vrste garibaldincev in odhiti na pomoč grškim upornikom; med številnimi prostovoljci je najbolj zaslovel Spiro Tipado Xydias (Berlam, 1946, 376).

Pod ostrim policijskim nadzorstvom se je grško gibanje razvijalo dalje in njegovi protagonisti, kot na primer Mustoxidi, ki je v Trstu organiziral eno od eforij, so zbi-

rali materialno pomoč in orožje. Povezave med Trstom in uporniškimi grškimi središči so bile dokaj tesne in zelo živahne. Številni filhelenei, zlasti iz severne Evrope, za katere je bil Trst najbližje in najlažje dosegljivo proti Grčiji odprto pristanišče, so v tem mestu naleteli na veliko podporo in solidarnost. Eden najbolj dejavnih v tržaškem gospodarskem življenju, Karel Ludvig von Bruck, je prispeval ravno v Trst z namenom, da bi se tu vkrcal za Grčijo, vendar je razočaran zaradi poročil, ki jih je prejel, spremenil načrte in ostal v Trstu (Stefani, 1940, 369).

Tudi tržaška mornarica je v času grške revolucije po eni strani trpela vse posledice metternichovske absolutistične in protiliberalne politike, ki je bila sovražna grškemu nacionalnemu gibanju ter so zato grški gusarji pogosto napadali avstrijske ladje. Po drugi strani pa tudi Turki niso zaupali tržaškim ladjam, saj so vedeli, da po zaslugi tržaške heterije prevažajo vojaško pomoč, denar in filhelene prostovoljce, ki so grškim upornikom izdatno pomagali v boju proti Turkom (Berlam, 1946, 376).

O Besengijevih stikih z grško diasporo v Trstu ni zanesljivih podatkov, nedvomno pa je moral biti seznanjen z vsem, kar se je pomembnejšega dogajalo na grških tleh po izbruhu vstaje leta 1821. S filhelenei je bil v zvezi predvsem prek svojega prijatelja Giovannija Orlandinija, v čigar knjigarno v ulici Ponterosso so poleg članov "Faville" zahajali tudi številni somišljeniki in podporniki grškega osvobodilnega gibanja.¹⁰ Toda na njegovo odločitev, da se jeseni 1828 odpravi v Grčijo, so verjetno vplivali nekateri povsem subjektivni razlogi, povezani z njegovimi revolucionarnimi idejami, zaradi katerih mu je bila nenehno za petami tudi avstrijska policija. Že leta 1824 je iz nekega dopisa Giuseppa Franceschinija, praktikanta na policijskem uradu v Trstu, grofu A. Porciju razvidno, da se je Besenghi znašel na seznamu tržaške policije zaradi stikov z neapeljskimi političnimi emigranti, zlasti s poslancem Giuseppom Poerijem in njegovim bratom Alessandrom (Stefani, 1940, 321). Prijateljstvo z neapeljskimi političnimi emigranti je v njem okrepilo "goreča liberalna in rodoljubna foscolovska čustva"; v tem kontekstu lahko sprejmemo tudi Tamarovo domnevo, da je bil Besenghi tudi član tržaške karbonarske sekte (Tamaro, 1924, 271).

Nepričakovana Besenghijeva odločitev, da odpotuje v Grčijo, je nekatere njegove biografe nagnila k domnevanju, da je morda šlo za prisilen odhod, ali morda celo za beg. Prav gotovo je postajalo njegovo bivanje v Trstu,

8 Število grških naseljencev v Trstu je v letih 1822/1823 naraslo na 3200; v 19. stol etju so tako Grki sestavljali med 2,5 do 3,45% celotnega tržaškega prebivalstva, medtem ko je židovska skupnost zajemala med 4,5 do 6,04%. Največ grškega kapitala je bilo usmerjenega v pomorske zavarovalne družbe, banke, ka sneje tudi industrijska podjetja (Katsiardi-Hering, 2001).

9 Rigasova smrt je močnejše kot pri Grkih doma odmevala med grškimi literati v diaspori: omenimo naj predvsem Adamandiosa Koraisa, medtem ko se je pojavil leta 1824 prvi biografski prispevek o Rigasu izpod peresa C. Nicolopulosa (Marcheselli Loukas, 1997).

10 Knjigarna Orlandini je delovala v pritličnih prostorih hiše Romano v ulici Ponterosso. Stalni gostje so bili poleg filhelenev, ki so se tu skrivaj dogovarjali o oborožitvi ladij, namenjenih v Hidro, še člani Minerve in literarni krog "Faville". Nekajkrat, preden je odpotoval v Grčijo, pa tudi po vrnitvi, se je tu mudil tudi Pasquale Besengi (Caprin, 1891, 76).

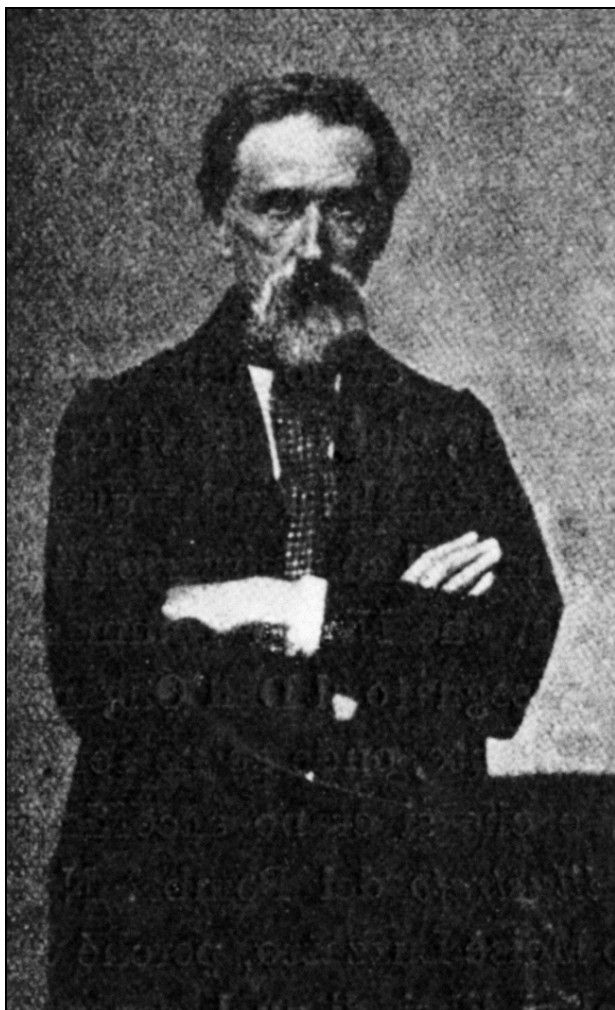
Sl. 8: Nekdanja "Riva Carciotti" v pristaniškem delu Trsta; prva polovica 19. stoletja (Il nuovo giorno, 1982, 40).

Sl. 8: Former "Riva Carciotti" in the harbour area of Trieste; first half of the 19th century (Il nuovo giorno, 1982, 40).

potem ko je objavil "Saggio delle novelle orientali" in še jedkejšo satiro "Apologhi", postajalo neznosno. Morda je šlo, kot domnevajo nekateri biografi, za nekakšno izgnanstvo, za katerim je stal tržaški guverner A. Porcia, ki je odkril pesnikovo ljubezensko razmerje s svojo ženo, ali pa je morda šlo zgolj za prevlado Besenghijevih foscolovskih simpatij do grškega upora. Ta razlaga je najmanj prepričljiva, saj bi se morala ta solidarnost do grških upornikov pokazati že mnogo prej, ko so v Grčijo odšli mnogi znani evropski oziroma tudi italijanski filheleni. Besenghi se je dejansko v Grčijo odpravil ob zaključku osvobodilnega boja in tako ob povsem osebnih motivih v tej njegovi odločitvi zaznavamo predvsem njegova romantična nagnjenja do klasične grške civilizacije (Cervani, 1982–83, 12).

Skozi ohranjeno korespondenco in različne spise se nam dejansko razkriva kot dokaj nemiren duh, ki ga je zaradi njegovih romantičnih nagnjenj vlekel zdaj sem, zdaj tja. V zapuščini koprškega advokata Antonia Gambinija se je ohranil Besenghijev predgovor za ponatis tedaj zelo popularnega dela Gian Francesca Baruffija (1801–1875), profesorja na torinski univerzi, z naslovom

"Pellegrinazioni autunnali ed opuscoli", (Torino 1841), čigar opise potovanj po deželah in prestolnicah Evrope so z velikim zanimanjem povzemali tudi tedanji časopisi, tako italijanski kot tuji. Besenghi je uvod napisal na prošnjo tiskarja Giacoma Pascattija. Ponatis iz neznanih razlogov ni izšel, ohranil pa se je Besenghijev predgovor, ki ga kritiki in biografi uvrščajo med njegova najboljša prozna dela (Quarantotto, 1928, 177). Znova Besenghi v svojih uvodnih razmišljanjih povzema misli Madame de Staël, ki govori o tem, da so popotovanja eden najbolj žalostnih življenjskih užitkov in pravzaprav zapravljanje življenja brez prave časti in dostojanstva, nasprotno pa francoski romantik Alphonse de Lamartine pravi, da je tisti, ki ne potuje, nevednež in primitivec. Ko Besenghi sam razmišlja o tem vprašanju, pravi, da je v človekovi naravi hrepenenje po stvarih in deželah, ki jih še ni videl, nenehno prisotno, zato nas lasten nemir spremlja nenehno in vsepovsod. In potem kot dokaz svoji trditvi navaja lastne izkušnje, lastno nestalnost idej in čustev ter nenehno spreminjanje nagnjenj. In tu, v enem redkih ohranjenih sestavkov obuja spomine na svoje grško popotovanje in v romantičnem zanosu zapi-

Sl. 9: Giovanni Orlandini: tržaški knjigar, član "Faville", podpornik grškega osvobodilnega gibanja in eden najboljših Besenghijevih prijateljev (Tamaro, 1924, 311).

Fig. 9: Giovanni Orlandini: a bookseller from Trieste, member of the 'Faville' circle, supporter of the Greek liberation movement and one of Besenghi's best friends (Tamaro, 1924, 311).

še: "Ko se spominjam svojega popotovanja po dolinah Tesalije in Makedonije in ko sem hodil po tihotnih višavjih, ki jih ni motilo nič drugega razen kakšen osamljen odmev, ter sem bil, brez kakršnega koli zgodovinskega spomina, ob pogledu na vrhova Olimpa in Pindosa ves prevzet, sem začutil tolikšno slast in užitek, kakršnih še nisem okusil v svojem življenju".¹¹

Tudi v pismu svojemu tržaškemu prijatelju Giovanniju Orlandiniju z dne 23. avgusta 1828, torej le dober mesec pred odhodom v Grčijo, Besenghi o sebi pravi: "Sem ciganske narave, željan popotovanj po svetu in imam že v načrtu novo potovanje po teh pokrajinah" (Curto, 1930, 84).

V Besehgijevem času je o Grčiji oziroma njeni revoluciji izšlo že kar nekaj del. Široko zanimanje javnosti je na primer vzbudilo delo nemškega pesnika in literata Antona Prokescha-Ostena (1795–1876) z naslovom "Erinnerungen aus Aegypten und Kleinasien", ki se je v avstrijski vojaški službi leta 1824 odpravil na Levant ter obiskal Grčijo, Makedonijo, Trakijo, Malo Azijo, Egipt in Nubijo, kasneje pa kot načelnik štaba avstrijske mornarice z admiralom Dandolom križaril po vzhodnem Sredozemlju v času grške revolucije ter si med grškim prebivalstvom pridobil velik ugled (Gentile, 1946, 28).

Giuseppu Pecchiu (1785–1836), italijanskemu rodoljubi in ekonomistu, je potovanje v Grčijo dajalo bogato snov za njegovo delo "Relazione degli avvenimenti della Grecia nella primavera del 1825", v katerem je podrobno razčlenil probleme grške vstaje. Zelo dragoceno in hkrati poučno je bilo delo francoskega konzula v Janini François Charlesa H. L. Pouquevilla "Voyage en Grèce", Paris 1820/22, še posebej pa delo "Histoire de la régénération de la Grèce", Paris 1824, ki je bilo nemudoma prevedeno v italijanščino in je izšlo v več delih žepnega formata.¹²

Številna literarna in likovna dela na temo grške osvobodilne vojne¹³ torej kažejo na veliko zanimanje in skrb širše evropske javnosti za usodo Grčije kot zibelke evropske civilizacije. Tudi Besenghija so k odločitvi, da odpotuje v Grčijo, torej ob povsem osebnih razlogih vodili njegovi politični in romantično-klasicistični nagi-

¹¹ Sestavek, ki služi iz uvoda k popotovanjem prof. Baruffija (A suoi Amici e Padroni – Giacomo Pascatti); Quarantotto, 1928, 203.

¹² Francoski literat in popotnik François-Charles-Hugues-Lauret Pouqueville (1770–1838) je javnost opozoril nase že z delom "Voyage en Morée et a Constantinople" iz leta 1805, s katerim si je pridobil mesto francoskega konzula pri Ali paši v Janini. Delo "Voyage en Grèce" iz let 1820/1822 vključuje še opise starega in sodobnega Epira, grške Ilirije, Makedonije itd. Delo dopolnjujejo geografske karte, ki jih je izdelal M. Barbié de Boccage. Na Ali pašinem dvoru je zbral neposredne vire in različna poročila, ki so mu omogočili, da je napisal prvo veliko delo o grški revoluciji (Spetsieri Beschi, 2003, 38).

¹³ Pouquevillovo delo je 18 let kasneje, točneje od konca leta 1842 do januarja 1843, inspiriralo mladega tržaškega umetnika Giuseppa Lorenza Gatterija (1829–1884), da je pod vplivom Francesca Hayeza in Lodovica Lipparinija ter mnogih filhelenov izdelal 52 risb s tematiko grškega upora. Sprva so se pojavljali portreti glavnih protagonistov grške vstaje: Italija je imela primat s serijo portretov Gi o-vannija Boggija, tiskano v Firencah, kasneje pa tudi v Parizu. Sledil je cikel Angleža Friedela, predvsem pa Bavarca Krazeisena s portreti in vojnimi prizori, ki so imeli odmev tudi v beneški produkciji. Viden je tudi vpliv najstarejšega in največjega italijanskega filhelenskega slikarja Francesca Hayeza, zlasti v delih Begunci iz Parga in Pokol v Patrasu. Neposredni priči naraščajočega zanimanja evropskih liberalcev in romantikov za grško osvobodilno vojno pa sta prav gotovo deli francoskega slikarja E. Delacroixa: Pokol na Hiosu – grške družine v pričakovanju smrti in suženjstva (1824) in Grčija umira na ruševinah Miso lungija (1827).

bi, kar je razvidno tudi iz ohranjene korespondence, ki nam služi kot temeljni vir za oris njegovega skoraj dvoletnega popotovanja in bivanja na grških tleh.

BESENGHIJEV PRIHOD V GRČIJO, POPOTOVANJA PO NJENIH POKRAJINAH IN SPOZNAVANJE TEDANJIH RAZMER

Skromne podatke o potovanju in bivanju Pasquala Besenghija v Grčiji vsebuje pet ali šest njegovih pisem, ki so bila z nekaterimi drugimi objavljena leta 1864, torej 15 let po pesnikovi smrti. Objavil jih je advokat Antonio Madonizza (1806–1870) iz Kopra, Besenghijev prijatelj in urednik lista "La Favilla".¹⁴ Druga pesnikova pisma sta kasneje izdala Oskare de Hassek in Giuseppe Caprin, vendar si ne prvi ne drugi ni pridobil pesnikovih

grških pisem, čeprav jih je ob objavljenih le-ta iz Grčije poslal kar precej. Možno je, da se je nekaj teh pisem zaradi tedanjih razmer izgubilo, saj Besenghi sam duhovito pripominja, da mu je tedanja grška pošta "oskubla možnjo" in "naježila kožo" (Quarantotto, 1910, 516). Po vsej verjetnosti so preostala pisma obtičala v kakšnem privatnem arhivu ali knjižnici, saj doslej še nikomur ni uspelo zbrati in objaviti celotne njegove korespondence. Vsekakor iz objavljenih pisem lahko razberemo nekatere nove biografske in zgodovinske podrobnosti, zlasti pa bolj spoznamo Besenghija kot človeka in pesnika.

O svojem grškem popotovanju je po vsej verjetnosti kasneje napisal spomine z naslovom "Viaggio in Grecia", o katerih pa žal nimamo nobenega podatka, kje naj bi bili ohranjeni. Za krajši odlomek iz tega dela je Madonizza Besenghija kasneje zaprosil z namenom, da bi

Sl. 10: Pogled na Nauplion, prvo grško prestolnico po osvobodilni vojni 1821–1828, gravura.

Sl. 10: View of Nafplio, the first Greek capital after the 1821–1828 war of independence, engraving.

¹⁴ Po povratku Besenghija iz Grčije oziroma v letih 1830–1837, je bil A. Madonizza v prijateljskih odnosih z njim in ga kot pobudnik lista "La Favilla" povabil k sodelovanju. Za prvo silo je hotel tudi zbrati pesnikovo zapuščino in izdati njegovo biografijo. V zgoščeni obliki je izšla v periodičnem listu Michela Fachinettija "Popolano dell'Istria" (5. november 1850), nekaj več kot leto dni po Besenghijevi smrti. Svojo drugo biografijo o Besenghiju je Madonizza objavil v svojem delu "Almanacco istriano per l'anno 1864"; istega leta je izšlo tudi njegovo delo "Lettere inedite di Pasquale Besenghi degli Ughi da Isola in Istria", ki jih je natisnil Hirschel Minerbi-de Mo r-purgo, tiskarna Giuseppe Tondellija v Kopru.

ga objavil v prvi številki revije "Favilla", o čemer govori tudi pismo, ki ga je Madonizzi pisal član tržaške "Faville" Prospero Antonini 12. junija 1836 (Caprin, 1891, 447–448). Besenghiju so bili spomini na Grčijo očitno tako dragoceni in pomembni, da jih ni hotel zaupati Madonizzi, niti objaviti v "Favilli", saj ni verjel, da se bo ta revija obdržala pri življenju. Madonizza je bil precej užaljen in je prijatelju Antoniniju 17. junija 1836 odgovoril, da je hotel Besenghijev sestavek o Grčiji objaviti pač zato, da bi reviji dvignil ugled, o Besenghijevem pričakovanju pa je zapisal: "Če Besenghi misli, da si bo z mojim listom pridobil slavo in ugled, je nor". In nadaljeval: "O potovanjih, tudi o tistih v Grčijo, je že veliko napisanega. Tudi če bi bilo Besenghijevo potovanje nekaj novega in posebnega, se ne bi moglo primerjati s potovanji kakega Barthelemyja, Pouquevilla ali Lamartina. Besenghi mi nikoli ni o tem svojem delu, ki osvetljuje njegovo bivanje v Grčiji, govoril z veliko naklonjenosti in zavzetosti, pač pa z obžalovanjem o nekaterih resnih zgodovinskih študijah, ki se jim ni utegnil predajati noč in dan..." (Caprin, 1891, 447–448).

Da je Besenghi zbral gradivo o svojem grškem potovanju in imel pomembnejše dogodke zapisane tudi v dnevniku, potrjuje Giacomo Zanella v članku "Della vita e degli scritti di Giuseppe Pasquale Besenghi degli Ughi", L'Unione, 1877.¹⁵ Avtor navaja, naj bi bil Besenghi v zadnjih letih svojega življenja svoje spomine na Grčijo prebral Nicolòju Tommaseu, ki se je ponudil, da bo delo objavil in pomagal pri njegovi distribuciji, vendar je bil Besenghi tudi tokrat tako prevzet od lepote in zanimivosti svojih zapiskov, da na Tommaseovo ponudbo ni pristal, in delo žal tudi tokrat ni izšlo ter se je kasneje po vsej verjetnosti izgubilo.

Edini ohranjeni vir o Besenghijevem potovanju in bivanju v Grčiji so torej njegova pisma, ki jih bomo v nadaljevanju, v slovenskih prevodih, tudi večinoma navedli in pospremili s komentarji.

Pasquale Besenghi je v Grčijo odpotoval iz Trsta 9. oktobra 1828 ob 10. uri dopoldne z ladjo "Ripatriato" in prispel na otok Krf 17. ali 18. oktobra po več kot tednu dni plovbe. Na pot je odšel s prijateljem Giambattistom Zecchinijem, sodelavcem "Faville", sicer pa farmacevtom, rodoljubom in pisateljem.¹⁶ Iz Besenghijevega notesa lahko izvemo za datum njegovega odhoda iz Trsta

in datum njegovega prihoda na Krf: 18. oktobra proti večeru. Iz notesa¹⁷ in kratkega pisemca, ki ga je objavil G. Caprin, je razvidno, da se je pesnik poslovil le od svojega najdražjega prijatelja Giovannija Orlandinija, ne pa tudi od svojcev. Pisemce je napisal le uro pred svojim odhodom na ladji, ki ga je popeljala v Grčijo, prvo pismo, ki pa ga je napisal po izkrcanju na Krfu, je kot večino naslednji naslovil na svojega svaka, advokata Francesca Bressana in se glasi:

Moj dragi svak,

U knjigi usode je bilo zapisano, da bom moral odpotovati, in oprostiti mi morate, če sem bil prisiljen uporabiti prevaro. Žalost zaradi ločitve bi bila v vsakem primeru enako velika in morda bi jo odlašanje potovanja še povečalo. Predvsem Vas prosim, da potolažite mojo mamo in ji, prosim, stojte ob strani. Povejte ji, da sem poskrbel za priporočilna pisma in da potujem s prijatelji, in če bi me sreča povsem zapustila, se lahko še vedno vrnem domov. Dragi svak, ne pozabite pomiriti te uboge ženske: misel, da sem ji povzročil toliko gorja, mi bo razparala dušo. Potolažite tudi mojega brata.

Adijo, moj dobri svak. Nebo naj Vam povrne za vse skrbi, ki ste jih imeli zaradi mene. Vi ste moj najboljši prijatelj, ki sem jih kdaj imel (Madonizza, 1864, 12).

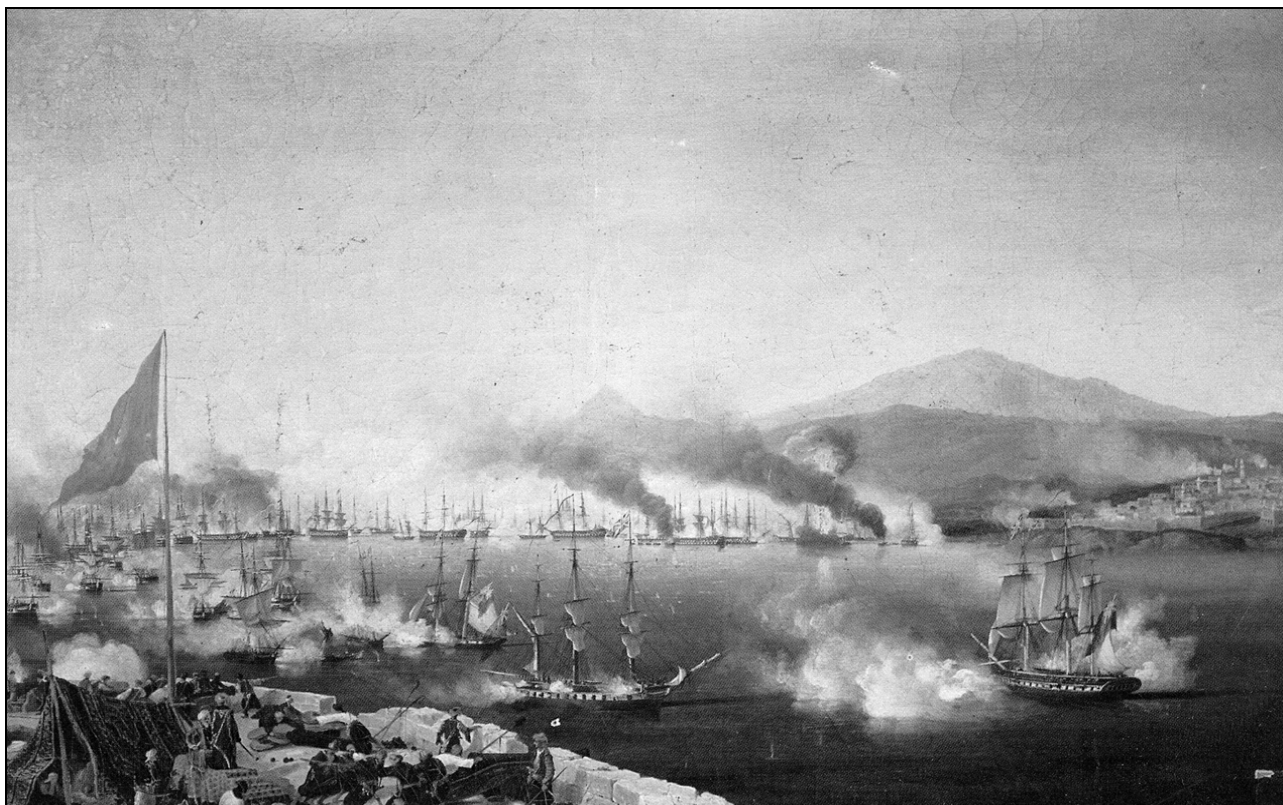
Kot razberemo že iz naslednjega pisma, ki ga je naslovil na prijatelja Orlandinija, pa se je pesnik že na Krfu srečal s finančnimi težavami, ki so ga ob različnih drugih težavah spremljale ves čas njegovega bivanja na grških tleh. Orlandinija je zaprosil, da poravnava njegov dolg v višini 70 "colonnatov", čeprav se je zavedal, da usluge take vrste pogosto slabo vplivajo na prijateljska razmerja in pogosto povzročijo tudi njihov konec (Caprin, 1891, 486).

S Krfa, ki je bil takrat še pod angleško dominacijo, se je s prijateljem Giambattistom Zecchinijem prek Peloponeza odpravil na otok Siros v Kikladih, ob koncu oktobra 1828 pa na otok Poros, kjer je bil takrat sedež grške vlade. Tu ju je prijazno sprejel grof Alerino Palma in Zecchiniju ponudil službo med vojaškimi farmacevti, Besenghiju pa mesto v zunanjem ministrstvu, vendar je bil mladi istrski poet preveč nemirnega duha in željan potovanja po klasičnih grških pokrajinah, da bi se že takoj na začetku ustalil na enem mestu in ostal v državni službi (Zanella, 1877, 164).

15 Giacomo Zanella, član R. Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti in eden Besenghijevih biografov ter zbiratelj njegovih neizdanih rokopisov, je spomladi leta 1877 v Benetkah o pesniku prebral spomenico. Zanella je nadaljeval delo Oscarja De Hasseka, ki je svoje izsledke o Besenghiju objavil v "Rivista triestina di scienze, lettere e d'arti, a. I, fasc. I, (1877), 114.

16 Besenghiju in Giambattisti Zecchiniju je v kratkem sledil v Grčijo tudi brat Pierviviano Zecchini, sicer zdravnik iz Furlanije. Zaradi potovanja v Grčijo je bil po povratku pregnan. Šele leta 1878 se je lahko vrnil v Trst in imel v Minervi spominski govor v čast Besenghiju, na katerega ga je vezalo tesno prijateljstvo (Delle glorie della Grecia contemporanea; Besenghi degli Ughi, discorsi recitati nel Gabinetto di Minerva in Trieste nel di 25 e 27 ottobre 1878 dal dott. Pierviviano Zecchini, Firenze, Cellini 1878, str. 5). Njegovo najboljšo delo je: "Quadri della Grecia moderna. Dott. Pierviviano Zecchini e altri di Nicolò Tommaseo, Firenze 1876.

17 Notes je obsegal dva majhna zvezka, v katera je Besenghi največkrat s svinčnikom zapisoval najpomembnejše dogodke in datume svojega potovanja, imena mest in vasi, prek katerih je potoval ali pa se je v njih ustavil. Dal si je zapisati tudi najpomembnejše informacije, ki jih je prejel, in druge podrobnosti. Poleg tega si je v enem od zvezkov na zadnjih straneh zapisal kakšnih 10 grških izrazov, prevedenih v italijanščino (Caprin, 1891, 485).

Sl. 11: L. A. Garneray: *Bitka pri Navarinu 20. oktobra 1827*, olje na platnu (The National Historical Museum, Athens, 1994, 56).

Fig. 11: L. A. Garneray: *Battle of Navarin (October 20, 1827)*, oil on canvas (The National Historical Museum, Athens, 1994, 56).

Iz pisma, ki ga je Besenghi svaku Francescu Bressanu pisal 14. novembra 1828 iz Nauplion, so razvidna njegova prva popotovanja po znanih krajih in območjih klasične Grčije pa tudi prva grenka spoznanja o razmerah, s katerimi se je srečeval na svoji poti:

Advokatu Bressanu

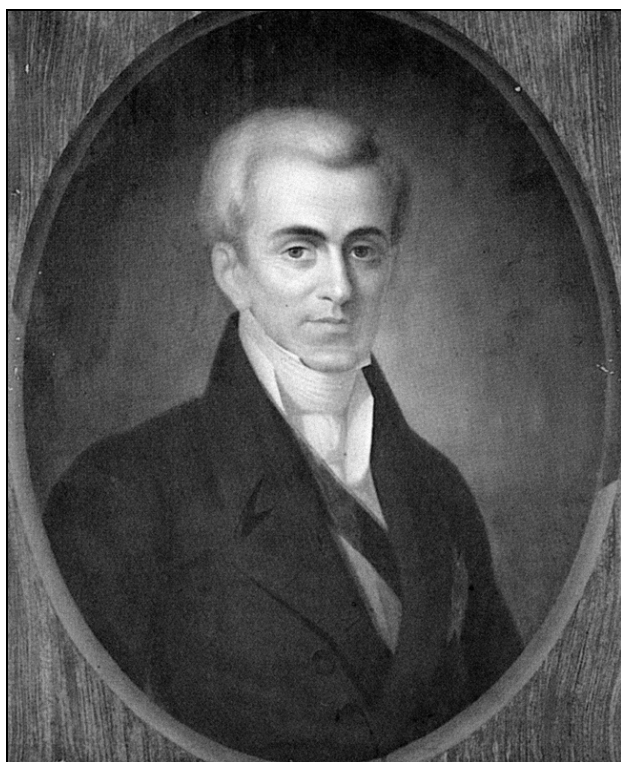
Napoli di Romania (Nauplion)

S sidrišča na Krfu sem Vam pisal pismo, drugo sem Vam pisal iz Sire 19. dan preteklega meseca. Ne vem, če ste ga prejeli. Obveščam Vas, da sem s Sire odpotoval na Poros, kjer je sedež vlade, nato pa od tu na Egino in Salamina ter končno v Epidauros ter v Nauplion (Napoli di Romania), od koder Vam pišem. V pismu, ki sem Vam ga poslal s Sire, je bilo tudi pismo za mojo mamo. O, kako rad bi imel od nje kako novico! Sedaj, ko sem v tujem svetu, šele vidim, kako draga in prijetna je domovina. Eno je, dragi prijatelj, govoriti o Grčiji pri nas doma ob toplem kaminu, povsem nekaj drugega dopotovati semkaj in doživljati njeno resnično podobo. Že po krajšem bivanju v tej deželi sem okusil vse nadloge dolgega in napornega potovanja. Vojna je pahnila Grčijo v skrajno bedo in sredi dežele, ki je polna najrazličnejših dobrin, lahko umreš od lakote. Hiše so kot beznice, de-

loma povsem porušene ali pa razpadajo in divji veter prodira vanje skozi stotero odprtih, tako da je možno bivati v njih le odet v plašču in s pokrivalom na glavi. Kadar dežuje, je potrebno v hiši odpreti dežnik, saj ni nikjer prave zaščite pred mokroto. Predstavljajte si, da tu ne poznajo niti postelj in tudi najbolj ugledne in pomembne osebnosti njihovega političnega vodstva spijo kar na golih tleh. Grčija bo brez dvoma v prihodnosti postala prijetna in srečna dežela, vendar bodo za to potrebna še mnoga leta, brez posredovanja in podpore tujcev pa ne bodo zadostovala niti stoletja. Dežela je na stopnji barbarstva in oblasti niso še nič storile, da bi jo pričele postopno civilizirati, zato prenekateri Evropejec svoje zanesenjaštvo in navdušenje drago plača, ko se znajde na grških tleh. Ponudili so mi zavidanja vredne službe, toda življenje je tu preveč trdo in surovo, da bi se splačalo ostati. Zelo me skrbi za zdravje, saj je ta dežela leglo mrzlice in večno živim v strahu, da bi zbolel. Odločil sem se, da se bom podal na Jonske otoke in tam sprejel kakšno odločitev.

Moji materi bom pisal ob kakšni drugi priliki. Ne govorite ji ničesar o teh mojih nadlogah in nevarnostih, ki ogrožajo moje zdravje. Spomnite se mojega brata in imejte radi Vašega Besenghija (Madonizza, 1864, 13).

Sl. 12: Portret in pečat prvega grškega predsednika Joannesa Kapodistriasa (1776–1831) (The National Historical Museum, Athens, 1994, 65).

Fig. 12: Portrait and signet of Ioannis Kapodistrias (1776–1831), the first head of state of independent Greece; (The National Historical Museum, Athens, 1994, 65).

Treba je pojasniti, da je v času Besenghijevega prihoda na grška tla vojna proti Turkom sicer še trajala, vendar je že prehajala v zaključno fazo. Prelomnega značaja za osvoboditev Grčije je bila vsekakor bitka pri Navarinu 20. oktobra 1827, kjer je združena angleško-francosko-ruska flota premagala egipčansko-turško ladjeve. Če so bile vlade evropskih sil nekoliko zadržane ob veliki zmagi nad Turki (zlasti angleška in avstrijska), pa je evropska demokratična javnost glasno zaploskala zmagovalcem: v Grčiji je bilo konec prelivanja krvi in krute vojne, ki je divjala že toliko let. Preskromnemu trudu in prizadevanjem filhelenov je končno sledila težko pričakovana rešitev. Grško ljudstvo je bilo rešeno propada in Turki so se morali končno prepričati o evropski odločenosti, da mu zagotovijo neodvisnost. Zlasti v filhelenski Franciji so klic zmage, ki je prihajal z grškega arhipelaga, čutili kot prelomni dogodek, ki so ga po mnogih stoletjih evropski narodi z veseljem sprejeli.

"Topovi pri Navarinu so pričeli novo dobo in zmagoslavno povzdignili javno mnenje nad prestole, monarhe in vlade", je zapisal Pierre Lebrun v uvodu v svoje poetično delo "Voyage de Grèce" (Gervinus, 1868, 74).

Če se je Evropi ob novici o zmagi pri Navarinu zvalilo težko breme z ramen, je sami Grčiji ta zmaga prinesla še toliko večje olajšanje. Ljudstvo je zmago proslavljalo na najrazličnejše načine, vendar pravih sadov miru in svobode še ni moglo uživati. Najhujši je bil problem, da Grki v tem prelomnem trenutku še niso imeli sposobne vlade in predsednika, ki bi v soglasju z zavezniškimi admirali in diplomati izrinil Turke iz Moreje in severnih grških pokrajin ter osvobojenim predelom zagotovil mir in napredek. Grška narodna skupščina je zato že pomladi 1827 za dobo sedmih let za grškega predsednika izvolila Joannisa A. Kapodistriasa (1776–1831), uglednega diplomata v ruski carski službi in svetovljana, znanega po liberalnih in konstitucionalnih idejah.¹⁸

18 Kapodistriasov rod, plemiška družina Vittori, je izhajal iz Kopra, od koder se je zaradi nenehnih bojov z mogočno družino Verzi ob koncu 14. stoletja umaknila na otok Krf, kjer si je pridobila grofovsko čast, precejšnje imetje in vpliv. Iz rodu grofov Capo d'Istria, nekdanih podložnikov Serenissime, je izhajal tudi Giovanni Antonio grof Capo d'Istria, rojen leta 1776. V Padovi je končal študij medicine, vendar je leta 1807 stopil v rusko diplomatsko službo in v njej ostal do leta 1821. Bil je udeleženec dunajskega kongresa 1814/15 in kasnejših najpomembnejših kongresov Svete aliance od Aachna, Opave, Ljubljane do Verone. Car Aleksander I. ga je

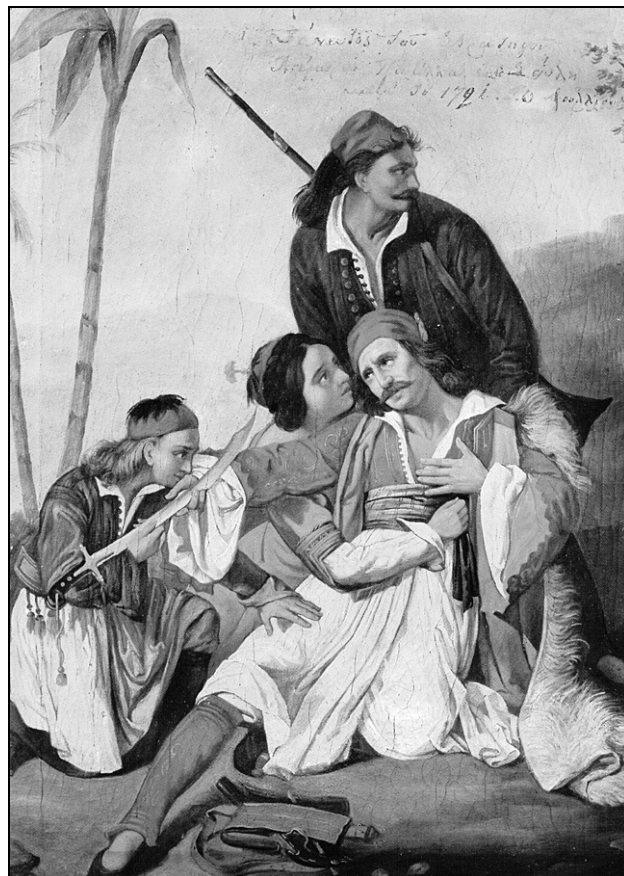
J. Kapodistrias je prispel v Grčijo šele januarja 1828 in si kot začasen sedež vlade izbral otok Egino. V vladi je bila takrat najmočnejša proangleška stranka, ki jo je vodil Aleksander Mavrokordatos (1791–1865), potomec ugledne grške fanariotske družine, ki je imel odločujočo vlogo pri pripravi grške ustave iz leta 1822 in postal v Kapodistriasovi vladi obrambni minister, kasneje pa je iz nje izstopil. Francosko stranko je v vladi predstavljal Kolettis, ki si je prizadeval, da bi Grčiji zavladal monarh francoskega rodu, knez Nemourški, rusko stranko pa je vodil Teodor Kolokotronis (1770–1843) najpomembnejši komandant grške revolucije, eden najbolj zvestih privržencev predsednika J. Kapodistriasa (Kovač-Artemis, 2003, 141).

Grška ustava je vsebovala vsa napredna določila: splošno enakost, svobodo tiska, pravico do opravljanja katerega koli poklica, hkrati pa je omejevala predsedniško moč, zato je bilo prvo Kapodistriasovo delo, da je s posebnim ožjim svetom toliko spremenil ustavo, da je lahko svobodno odločal, kar mu je senat velikodušno dovolil. Namesto senata so sestavili Vsegrški svet – Panhellenion, ki ga je sestavljalo 27 članov senata in je imel do sklica naslednje narodne skupščine oblast nad financami, zunanjimi zadevami, kopensko vojsko in mornarico. Objavili so tudi uradni razglas, da zaradi težavnega položaja in še vedno trajajoče vojne še ne more stopiti v veljavo ustava iz Troizena, narodno skupščino pa naj bi sklical guverner – uradni naziv, ki si ga je izbral J. Kapodistrias (Kovač-Artemis, 2003, 179).

Toda o nadaljnji usodi Grčije je zaradi vztrajanja Porte, da se z grškimi uporniki ne bo pogajala, lahko odločala le enotna akcija evropskih sil. Te enotnosti žal ni bilo. Novi angleški premier vojvoda Wellington ni kazal prevelikega navdušenja za Grčijo, zato je to obetalo nove zaplete pri že tako napetih odnosih med grško vlado in Anglijo. Novo stran v vzhodnem vprašanju pa je s carjem Nikolajem I. (1825–1855) odprla Rusija, ki je pričela opuščati skupno evropsko politiko in prešla na bolj ali manj samostojno politiko širjenja lastne moči, ki je povzročala predvsem konflikte z avstrijskimi interesi oziroma vzhodno politiko kneza Metternicha. Njegova politika podpore Turčiji je Rusijo zbližala s Francijo, ki je glede grškega vprašanja ostajala na liberalnih pozicijah: znova je podprla filhelensko gibanje, ter se zavzela za učinkovitejšo finančno podporo predsedniku Kapodistriasu in za to, da se na Krfu pričnejo novi pogovori med predstavniki Anglije, Francije in Rusije glede bodo-

če ureditve grškega vprašanja. Francija prav tako ni nasprotovala Rusiji glede njenega vojaškega vdora v podonavsko kneževino in se ponudila, da bo skupaj z Angleži iz Moreje pregnala Ibrahim pašo (Gervinus, 1868, 107).

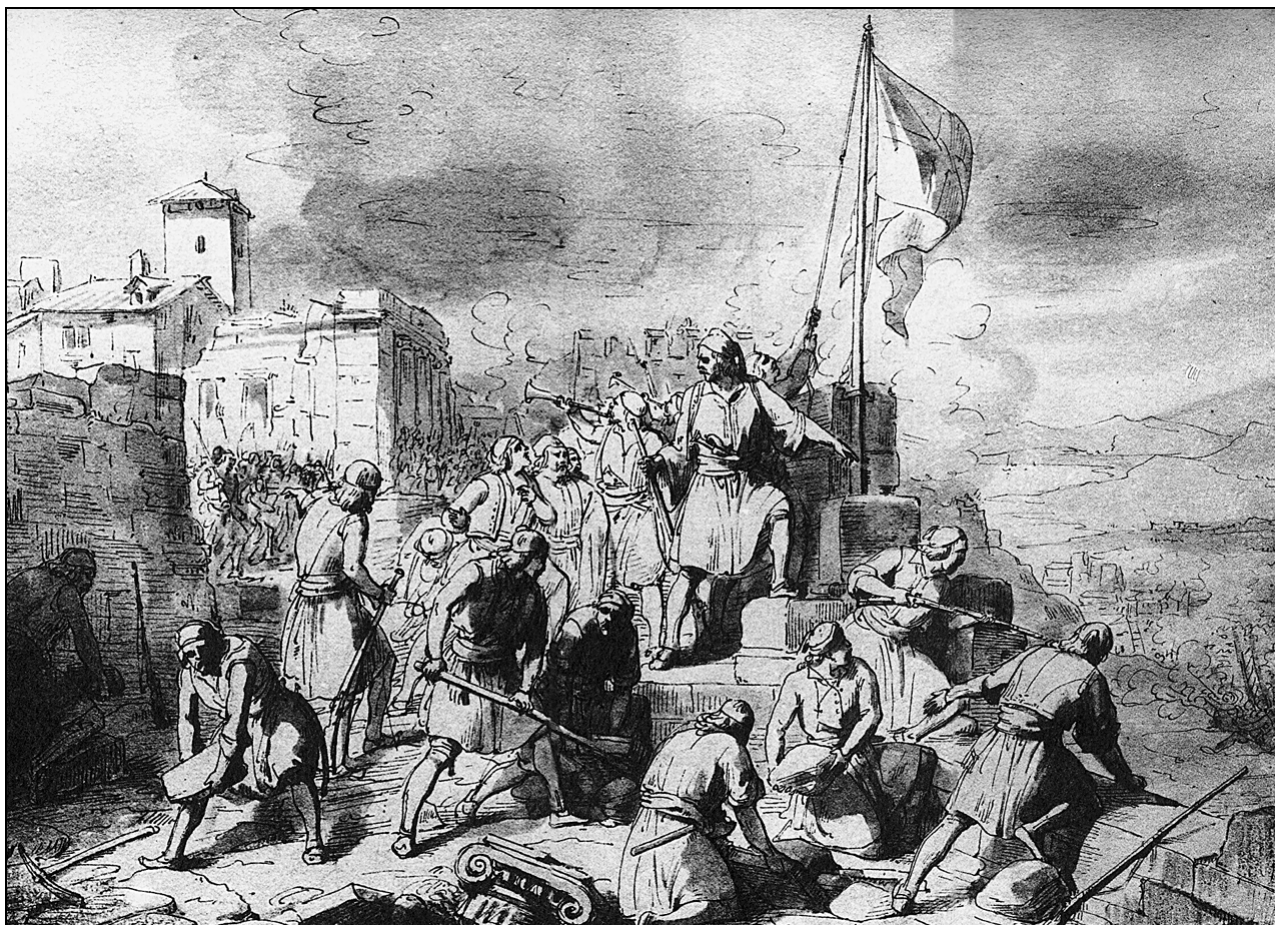
Rešitev grškega vprašanja je v bistvu pospešila šele rusko-turška vojna, katere prva faza se je pričela ob koncu aprila 1828 in se zaključila oktobra istega leta z zasedbo Vlaške oziroma Varne ter ozemelj ob Črnem morju in v Mali Aziji. Poleg teh izgub je Porta doživela

Sl. 13: L. Lipparini: Smrt Lambrosa Tzavellasa, grškega bojovníka za svobodo iz Soulija, olje na platnu (Narodni zgodovinski muzej, Atene).

Sl. 13: L. Lipparini: Death of Lambros Tzavellas, Greek freedom fighter from Souli, oil on canvas (The National Historical Museum, Athens).

zaradi njegovih demokratičnih nazorov in zavzemanja za liberalna gibanja, zlasti pa za grško osvobodilno vojno, leta 1821 odpustil. Za podporo grškemu osvobodilnemu gibanju in njegov razvoj je bilo zelo pomembno njegovo bivanje v Švici v letih 1821–1827. Zlasti so bili pomembni njegovi nenehni stiki z grškimi rojaki in številnimi filhelene, ki so z denarjem, orožjem in prostovoljci pomagali upornikom. Med najuglednejše filhelene in Kapodistriasove zaveznike je sodil švicarski finančnik in bankir Jean Gabriel Eynard. Kapodistrias si je v letih svojega bivanja v Ženevi veliko prizadeval za šolanje in vzgojo grških begunskih otrok. Njegov mednarodni ugled, bogate diplomatske izkušnje, zlasti pa velika privrženost lastnemu narodu in domovini, so pripomogli, da je bil leta 1827 i zvoljen za predsednika mlade grške države, vendar je pri njenem oblikovanju v sodobno evropsko državo zaradi številnih notranjih n a-sprotij, ki so jim botrovali tudi zunanji vplivi, leta 1831 postal žrtev atentata.

Sl. 14: G. L. Gatteri: *Prebivalci Parge se pripravljajo na obrambo svoje dežele pred Tebelen pašo, akvarelirana risba, 1843 (Spetsieri Beschi, 2003, 106).*

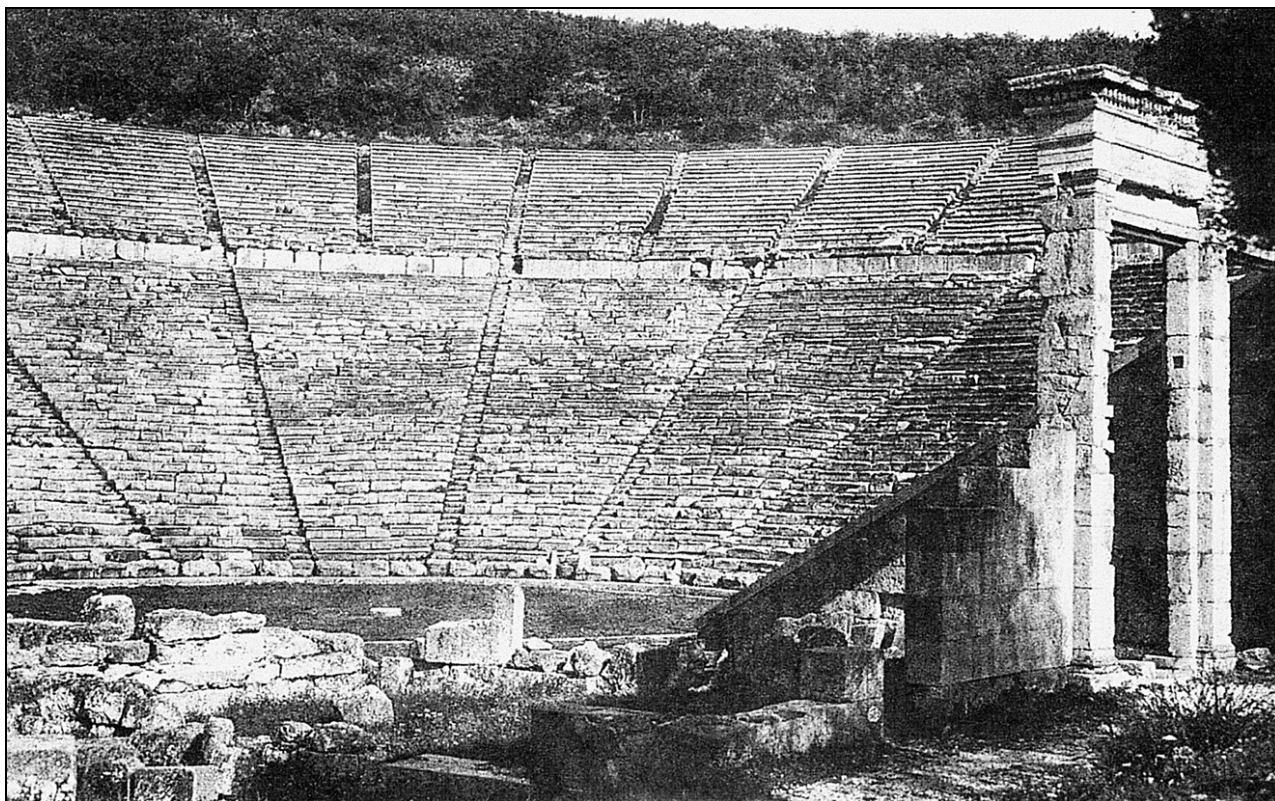
Fig. 14: G. L. Gatteri: *Inhabitants of Parga getting ready to defend their country against Ali Pasha, watercoloured drawing, 1843 (Spetsieri Beschi, 2003, 106).*

poraz tudi v Moreji, kjer se je med 17. in 19. avgustom 1828 izkrcal francoski ekspedicijski korpus pod poveljstvom markiza Maisona. Politično je bilo to v korist J. Kapodistriasa, kajti Francozi so bili naravni nasprotniki Anglije, ki bi brez francoskega posega mnogo lažje pritiskala na Grke in uveljavljala svoje koristi. Pohod francoske armade je Ibrahim pašo prisilil k postopnemu umiku in izpraznitvi najpomembnejših grških postojank: najprej so se predale Navarino, Modona in Korona, sledil je Patras in le proti utrdbi Morea so morali Francozi uporabiti vojaško silo. Grki so prvokrat v celoti postali gospodarji Peloponeza, Kapodistrias pa je hkrati že načrtoval osvoboditev čim obsežnejših predelov srednje Grčije in Egejskih otokov. S tem bi si pridobil tudi boljše pozicije na mirovni konferenci, ki se je pričela meseca septembra 1828 na Porosu. Konferenca je svoje zaključke posredovala v London, kjer so se pogajanja nadaljevala v letu 1829.

Na Porosu so zavezniške sile vprašanje grške neodvisnosti najprej pustile ob strani, čeprav je bilo prvotno do-

govorjeno, da se bodo o tem pogajale. Ob mejah so razpravljali tudi o finančni pomoči Grčiji in o lastnini nad celotnim ozemljem oziroma posestmi vključno s turškimi, ki naj bi Grčiji pripadle brez odškodnine. Glede oblike vladavine so se evropske sile zedinile za dedno monarhijo, izpostavile pa so (predvsem na predlog angleškega predstavnika Stratforda Canninga) tudi predstavniški princip na nivoju lokalnih oblastnih teles, saj so Grki celo pod turško vladavino volili svoje lokalne predstavnike in so njihovi veljaki imeli pravico pobirati davke (Gervinus, 1868, 174).

Sicer pa se je konferenca na Porosu zaključila, ne da bi dosegli ali sklenili kaj posebno pomembnega in odločilnega, saj so vse tri evropske sile v bistvu čakale na nadaljnji razvoj dogodkov oziroma na izid rusko-turške vojne, na odhod Ibrahimovih čet iz Moreje ter uspehe grških čet pri osvobajanju ozemelj v srednji Grčiji. Tu naj bi meja bodoče grške države potekala na črti Artá – Volos in bi tako Grčija zajemala ozemlje, ki bi ustrezalo le njenim minimalnim zahtevam. Grško ozemlje je tako

Sl. 15: Antično gledališče v Epidavru, eno priljubljenih središč klasične Grčije, ki so ga obiskovali evropski romanti-ki in filheleni na začetku 19. stoletja, gravura.

Fig. 15: Ancient Greek theatre at Epidaurus, one of the favourite centres of the Classical world, visited by representatives of European Romanticism and philhellenes in early 19th century, engraving.

takrat merilo le 47.500 km² in štelu okoli 600.000 prebivalcev, kar je daleč zaostajalo za pričakovanji grških upornikov, ki so ob pričetku vstaje sanjali o velikohelen-ski državi in združitvi vseh Grkov v enotni državi (Kovač-Artemis, 2003, 196).

Takšen je bil torej položaj, ko je Pasquale Besenghi s prijateljem Giambattistom Zecchinijem z otoka Sire ob koncu oktobra 1828 prispel na Poros in prišel v stik z vplivnim članom izvršnega sveta grofom Alerinom Palmo, iz kroga vplivnih tujcev, ki so obkrožali J. Kapodistriasa. Besenghi je odklonil ponujeno mu mesto v zunanjem ministrstvu in se raje odpravil na popotovanje po grških pokrajinah, ki so bile tedaj že deloma osvoboje-ne. Na njegovo odločitev je verjetno vplivalo tudi dejstvo, da je predsednik Kapodistrias ob želji mnogih filhelenov, da bi služili Grčiji, okleval pri njihovi zaposlitvi na ministrstvih, saj nobeden od njih ni obvladal grš-

kega jezika. Obenem so se mu zdeli preveč podvrženi evropskim navadam, da bi mogli z lahkoto in brez nejevolje prenašati težave, ki so bile povezane z bivanjem v Grčiji in se v polni meri razodevajo tudi v prvih pismih P. Besenghija, ki jih je poslal svaku Francescu Bressanu novembra 1828 iz Nauplionu.

Novembra in decembra 1828 je kljub kugi, ki je raz-sajala po Moreji, in številnim boleznim, ki so redčile francoske čete, popotoval po Peloponezu. Iz njegovih pism in dnevnika izvemo, da je 5. novembra potoval prek Epidavra in se 10. decembra ustavil "ob Agamemnonovem grobu" v Mikenah. Sredi decembra 1828 se je za dva dni ustavil v Kariteni,¹⁹ kjer je bil gost slavnega vojskovodje Teodorja Kolokotronisa, kateri ga je povabil, da bi vzgajal in poučeval njegovega drugega sina Genèosa, ki se je pod poveljstvom Karaiskakisa že izkazal v bitki pri Faleronu ter se s tem pokazal vrednega

19 Karitena, eden gradov v osrčju Peloponeza, zgrajen v 13. stoletju. Leta 1463 je padel pod beneško oblast, kasneje pa pod Turke. Končno je med grško osvobodilno vojno leta 1827 Teodor Kolokotronis grad izbral za svoje pribežališče, njegov sin Gen èos pa ga je uporabljal kot bazo za vojaške operacije proti Ibrahim paši (Triposkoufi-Tsitouri, 2002, 86).

svojega očeta. Kolokotronis je v prejšnjih bojih, ki jih je bojeval s Turki, že izgubil starejšega sina Panosa.²⁰

Kot zvest pristaš predsednika J. Kapodistrias ga je pogosto spremljal na njegovih uradnih poteh po Grčiji, tako na primer sredi marca 1829 po Moreji. Kolokotronisov sin Genèos pa je odslej spremljal Besenghija na njegovih poteh po grških pokrajinah, o katerih govori v njegovih naslednjih pismih (L'Unione, 1874, 156). Prvo je svaku Bressanu napisal 25. januarja 1829 iz Teb v Beociji in se glasi takole:

Na kratko Vam sporočam, da sem prehodil celotno Argolido, Korintijo, Lakonijo in Mesenijo ter se trenutno zadržujem v Beociji. Bil sem v hudi nevarnosti, saj bi me skoraj ujeli Turki, ker sem se preveč neprevidno približal Atenam, ki jih imajo še vedno v posesti. Napol živ sem se zatekel v Megaro, v vojaški tabor kneza Ypsilantija, kar je bila velika sreča, saj so bili nekateri Američani, moji sopotniki, manj previdni in so jih barbarski Turki pobili. Bilo mi je v zadoščenje, da sem se jim maščeval. V spopadu 25. decembra 1828 smo te pse ssesekali na koščke. Pravim smo, saj sem bil tudi sam večji del na prizorišču bitke in se hrabro boril ob boku z Ypsilantijem. Spoznal sem, da je za dušo, ki hrepeni po svobodi, vojna studenec neizrekljivega in neskončnega užitka. A ne morete si predstavljati, kakšno je naše trpljenje, vendar sem dobrega zdravja. Dogodki v Moreji so spremenili podobo te pokrajine. Veliko je govoric, ki se širijo naokoli. Vse francoske čete so se vrnile domov in nihče ne ve zakaj. Sam sem se zatrdno odločil, da bom za nekaj časa zapustil to deželo, sicer tvegam, da bom tu izgubil življenje. Poleg številnih primerov malarije se je pojavila tudi kuga. Odpravil se bom torej na otok Zakintos (Zante); to potovanje so mi predlagali že prej, kot sem Vam pisal že v pismu iz začetka novembra, vendar sem ga moral zaradi neke naloge, za katero sem bil zadolžen, odložiti. Pišite mi tja in naslovite Vaša pisma na grofa Dionisia Roma, ki je moj stari prijatelj in študijski tovariš. Upam, da ste mi zbrali kaj denarja. Sem brez prebite pare in reven kot kakšen redovnik, vendar zelo zadovoljen, da sem tu sredi gora, ki so vse pokrite s snegom, v Epaminondovi in Pindarjevi domovini. Ko se

bom odpravil na otok Zakintos, bom prepotoval tiste predele Peloponeza, ki jih še nisem videl, se pravi Arkadijo, Ahajo in Elido. Kakšni kraji! Da se zvrsti v glavi tudi tistemu, ki v njej nima kaj dosti soli! (Madonizza, 1864, 15).

V tem pismu se dodobra razblinja mit, ki so ga nekateri Besenghijevi biografi oziroma zgodovinarji starejših generacij spleтали okrog njegovega herojstva oziroma bojevanja v grški osvobodilni vojni. V primerjavi z nekaterimi drugimi filheleni, ki so se kot vojaki cela leta aktivno spopadali v vrstah grške armade proti Turkom, je bil on zgolj po naključju udeležen v eni izmed bitk, ki jih je vodil general Demetrij Ypsilanti.²¹ V pozni jeseni in ob koncu leta 1828 so grške enote pod Ypsilantijevim poveljstvom dejansko prodirale na Atiko in zavzele pomembno postojanko Makrinoro, "ne glede na odločitve velesil", medtem ko je general Church prodrlo do Lobotina in pregnal Turke iz Lepanta (Naupaktos). V novembru in decembru 1828, ko Besenghi omenja spopad s Turki pri Megari, so grške čete zavzele Salono na vzhodu, Kaprenissi v sredini in Loutraki na zahodu, grško ladjevje pa je prodrlo v zaliv Arta, od koder je potem, do Volosa tekla severna meja Grčije (Gervinus, 1868, 153).

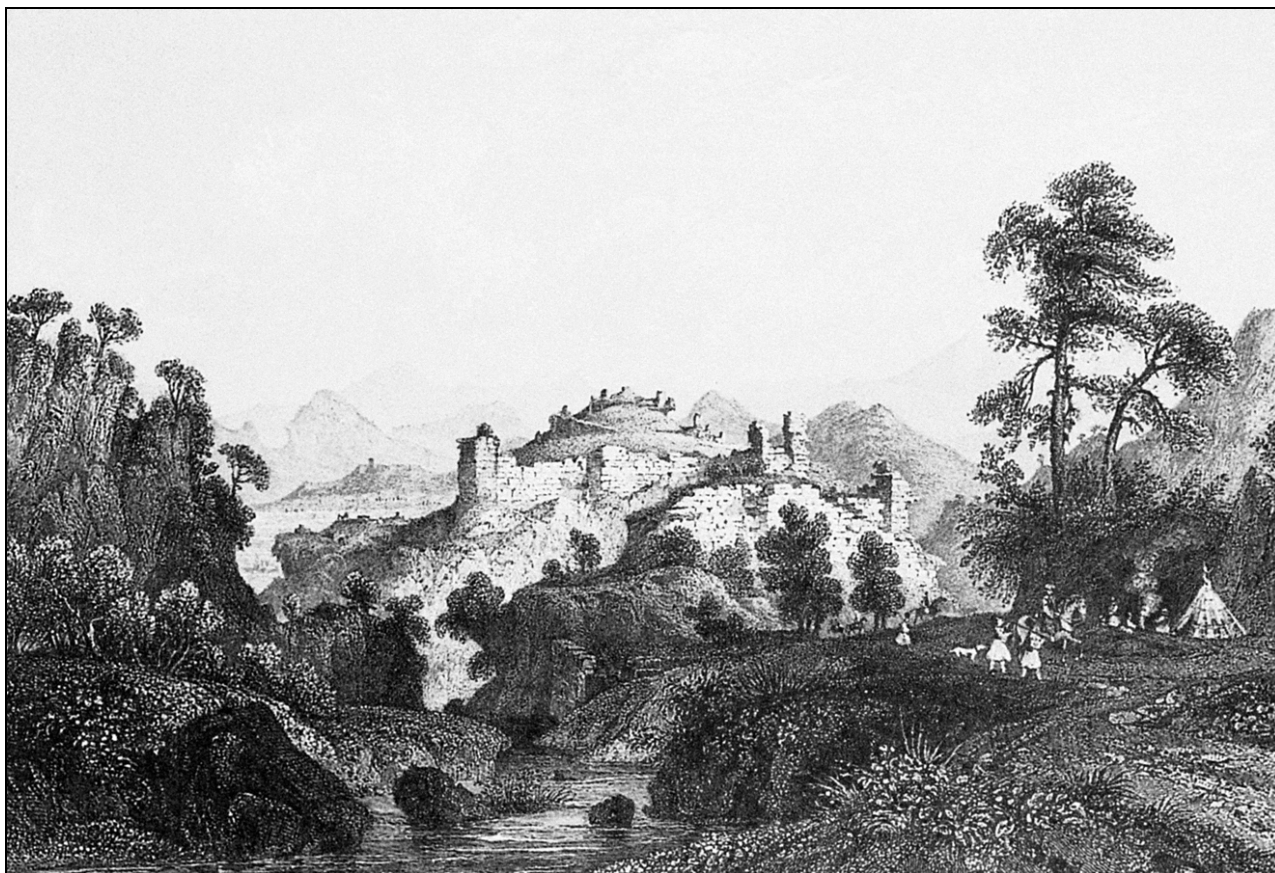
Glede francoskih čet, ki naj bi se po Besenghijevih navedbah takrat že vrnile domov, viri govorijo drugače. Še marca 1829, ko je J. Kapodistrias potoval po Peloponezu, so bile v Patrasu in trdnjavi Metoni na jugu. Kapodistrias si je prizadeval, da bi ostalo vsaj dva do tri tisoč francoskih vojakov na grških tleh, vendar Francozom ni bilo dovoljeno storiti kaj več od tega, da so prisilili Ibrahim pašo k umiku, saj sta se Anglija in Rusija bali, da bi se Francozi preveč zasedrali v novi Grčiji in si pridobili prevelik vpliv, hkrati pa bi si Grčija z njihovo pomočjo pridobila več ozemlja, kot so evropske sile dopuščale (Kovač-Artemis, 2003, 210).

Besenghi se je na otok Zakintos, kot je napovedal v pismu, napotil prve dni maja 1829, vendar se je že 10. maja odpravil nazaj proti Navarinu, prizorišču pomorske bitke, kjer je 28. oktobra 1827 združeno angleško-francosko-rusko ladjevje premagalo Turke. Tu je napisal svojemu svaku Bressanu kratko pisemce, v katerem pra-

20 Znana grška družina Kolokotronis iz Mesenije, ki se je že od 16. stoletja bojevala proti Turkom, je sprva pripadala t. im. armatolom. Konstantin Kolokotronis, rojen okoli 1740, se je po uporu Hasan paši zatekel v Mani, kjer so ga Turki ubili. Njegov sin Teodor, rojen 14. aprila 1770, je bil prisiljen zapustiti Peloponez in je v letih 1806–1821 živel na Jonskih otokih, zlasti na Zakintosu, kjer je bil vodja heterije. Ob izbruhu grške vstaje leta 1821 je prispel v Mani in kmalu postal najpopularnejši komandant grške revolucije. Ko je premagal Turke pri Tripolizi, ga je prva grška vlada povzdignila v generala. Leto kasneje je premagal Turke pri Dervenakii in bil zato ka s neje izbran za vrhovnega komandanta grške uporniške vojske. Bil je Kapodistriasov privrženec in vodja rusofilske stranke. Umrli je leta 1843 v Atenah. Leta 1851 so izšli njegovi spomini (Enciclopedia Italiana, 1931, 775).

21 Mlajši brat Aleksandra Ypsilantija, ki je v Moldaviji leta 1821 pričel upor proti Turkom, vendar je bil premagan in nato vrsto let po Metternichovem ukazu interniran; leta 1828 je na Dunaju umrl. Demetrij je od samega začetka sodeloval v grški osvobodilni vojni, vendar je zaradi vojaških neuspehov, zavisti in rivalstva igral vrsto let le postransko vlogo. Priključil se je vojaški stranki, ki jo je vodil T. Kolokotronis, in podpiral rusofilsko stranko. Z izvolitvijo J. Kapodistrias za predsednika je ta pridobila na veljavi in ugledu, zato je Demetrij Ypsilanti januarja 1828 postal poveljnik grških sil v vzhodni Grčiji. Po dveh letih je po sporu z Agostinom Kapodistriasom, generalnim inšpektorjem armade, dal ostavko in se umaknil v privatno življenje v Argosu. Umrli je leta 1832 (Enciclopedia Italiana, 1933, 520).

Sl. 16: Pogled na ruševine Miken z nekdanjo akropolo, začetek 19. stoletja, gravura.

Fig. 16: View of the ruins of Mycenae with the former citadel, early 19th century, engraving.

vi: Nisem se mogel upirati želji, da bi še enkrat ne pozdravil te klasične dežele. V nekaj urah sem prispel od Zakintos do Navarina. Od tu, potem ko sem obiskal nekaj krajev v Meseniji, ki sem jih izpustil v prvem delu svojega potovanja, se bom odpravil s skupino francoskih učenjakov v notranjost Lakedemonije; tam bom s temi tovariši ponovno prekrizal Arkadijo, Argolido in Korintijo ter se po božanskem Lepantskem zalivu spustil do Patrasa, od koder se bom vrnil na Zakintos. Videli boste, da bom sposoben kaj spesniti o tej deželi!

Tu v Navarinu sem nastanjen v guvernerjevi hiši. Guvernerju me je priporočil grof Dionisio Roma, to je tisti ugledni mož, ki je bil pred izvolitvijo J. Kapodistriasa predsednik grške vlade. Hočete vedeti, kdo je guverner Navarina? To je slavni general Nikitas, eden od junakov moderne Grčije, ki ni nič manj pomemben kot stari Grki. To naj Vam zadostuje!

Pozdravite mojo družino in poljubite malo Orestillo. Imejte me radi! (Madonizza, 1864, 14).

Naslednja postojanka, kjer se je Besenghi ustavil 23. in 24. maja 1829, je bila stara utrdba Pilos (Niokastro),

kjer je bil v času Beneške republike upravni sedež Mesenije, ob uporabi leta 1821 pa ena prvih utrdb, ki so jo zasedli grški uporniki. Ibrahim paša je 1825 ob svojem vdoru v Morejo zasedel tudi to pomembno postojanko, ki pa so jo leta 1828 končno zasedle francoske ekspedicijske čete pod generalom Maisonom (Tripoukofi, Tsitouri, 2002, 80). Besenghi v svojem dnevniku omenja le to, da je videl "znotraj obzidja stare trdnjave Pilos mnogo divjih mandljev", nato pa se je 29. maja izkrcal na otoku Sfakterija. Očitno ga je gnala želja, da bi se tu poklonil svojemu rojaku grofu Santarosi, ki je tu 5. aprila 1825 v boju s Turki padel in mu je prijatelj Vittorio Cousin postavil spomenik. Besenghi si je v notes prepisal napis z nagrobnika:

*E in Alessandria
diè a l'aure primo il tricolor.*

Takoj po Cousinovem epigrafu Santarosi pa je zapisal pripombo: "Ko sem se vračal iz Sfakterije v Navarin, sem tvegaj življenje, vendar sem se rešil na krov ladje Venus. Ob 2. uri me je nazaj na obalo pripeljal francoski čoln, potem ko sem na krovu ladje kosil s komandantom Billardom".

Sl. 17: Portret generala Teodorja Kolokotronisa (1770–1834), najpopularnejšega komandanta grške vstaje (The National Historical Museum, Athens, 1994, 42).

Fig. 17: Portrait of general Theodore Kolokotronis (1770–1834), the most popular leader of the Greek revolution (The National Historical Museum, Athens, 1994, 42).

Preveč skromna notica, da bi razumeli, kaj se je pesniku pripetilo, a dovolj za domnevo, da je doživel turški napad, zlasti če upoštevamo drugo vest, ki ji takoj sledi: "Na vrhu otoka se je 90 Grkov raje poglavo v zrak, kot da bi živi prišli Turkom v roke!" (Ouarantotto, 1910, 519).

Besenghijeva avantura na Sfakteriji je nekoliko nenavadna, saj v tem obdobju turških enot, tako na samem Peloponezu kot na manjših otokih, domala ni bilo več, hkrati pa preseneča tudi dejstvo, da je pesnik ob teh dramatičnih pripetljajih ostal tako skromen in skrivnosten. Kakorkoli že, s Sfakterije se je napolnil v Pilos in od tod 31. maja 1829 proti Koroni, prelepemu kraju ob Koronskem zalivu, ki je imel tako kot Metoni zelo pomembno strateško lego, oba kraja pa je Ibrahim paša šele leta 1828 prepustil francoskemu ekspedicijskemu korpusu.

Pesnik je nato med 2. in 13. junijem prek Pamisa krenil proti Argosu, od koder je 20. junija 1829 ponovno pisal svaku Bressanu. Pismo je polno nejevolje in jeze zaradi denarja pa tudi žimnice, odej, rjuh, srajc in drugih osebnih potrebščin, ki naj bi mu jih svak poslal v Hidro, vendar Besenghi ničesar od navedenega ni prejel. Vse to je očitno stopnjevalo njegovo nejevoljo, zato se je odločil za ponoven povratek na Zakintos oziroma Krf.

Z bivanjem v Argosu je sicer povezana edina pesnitev, ki jo je napisal na svojem popotovanju po Grčiji. Edina pesnitev, naglašča Oscare de Hassek, ki ne izraža bolečine in je morala biti po vsebini in obliki zelo lepa. Od nje so ostale le tri osemvrstičnice, vendar bi jo lahko označili v določenem smislu za popolno pesnitev, v kateri je čutiti Leopardijev vpliv (De Hassek, 1884, 54).

Iz Besenghijevega notesa je razvidno, da se je v prvih dneh julija 1829 na poti iz "že zelenega in plodnega Argosa" ustavil v Pirgosu ob zahodni obali Peloponeza in priplul na Zakintos 5. julija ob 11. uri dopoldne. Po tednu dni bivanja v mestu Zakintos, točneje v tamkajšnjem lazaretu, kjer je bil v karanteni, je ponovno pisal svaku Bressanu. To je eno najdaljših in vsebinsko dragocenih Besenghijevih pisem, in se glasi takole:

Dragi svak,

ob vrnitvi iz Moreje Vam pišem iz lazareta v Zakintu, kjer sem prisiljen ostati v karanteni. Skoraj tri mesece sem ponovno popotoval po vsej Grčiji in sem zelo zadovoljen. Zaradi hude vročine sem moral potovati po goratih področjih, deloma na konju, deloma peš, vendar sem hvala Bogu pri dobrem zdravju. Brez obžalovanja zapuščam Grčijo, saj njena vlada ne bo nikoli svobodoljubna, kar bi bila edina uteha za obupno življenje v tej nesrečni deželi. V protokolu z dne 22. marca je bilo že odločeno, da bo država dobila monarhično obliko in bo neki tuji vladar (zdaj se še ne ve kdo) temu nesrečnemu narodu, ki je prelil toliko krvi za svojo svobodo, vladal despotsko. – Vaših zadnjih pisem še nisem prejel, saj jih je grof Roma, moj velikodušni gostitelj, ki je mislil, da bom v Moreji prebil dlje časa, izročil mojemu prijatelju grofu Bulgarisu iz Krfa, ki je takrat odpotoval. Pisal sem mu že in jih bom kmalu prejel. – V Argosu sem videl "lepega poštenjaka" gospoda Nicolòja C... in mu omenil zadevo glede mojega denarja, kar se mu je spodobilo. Opravičeval se mi je in pojasnil, da je dobro vedel, da ste odšteli 200 forintov njegovemu tastu, vendar od njega ni dobil nobenega naročila, da bi mi jih izročil. Vidite, kolikšna podlost! Na mojo veliko jezo mi je odšteli le 140 forintov oziroma 70 tolarjev. Zmanjšanje vsote za tistih 60 forintov je zame v teh okoliščinah prava katastrofa. In mi pravi C..., da ni mogel napraviti kaj dosti več ter mi svetoval, da bi se za ostalo vsoto obrnil na propadlega malopridneža D.... Sem sem vključil tudi pismo prijatelja Scordillija, v katerega mi je priložil 60 tolarjev, potem ko so mu v Nauplijonu odšteli ta denar, in česar ni bil C... sposoben opravičiti (ker je odpotoval na Hidro), sem poskrbel, da je opravil Scordilli. Iz pisma boste lahko izvedeli, da nisem prejel drugega kot skrinjo s perilom, ne pa tudi žimnice, rjuh, flanelastih srajc oziroma vseh stvari, ki mi jih je poslala moja mati. C... dodaja, da se ne spominja, da bi mu kdo izročil navedene stvari, niti da bi mu jih kdaj dostavili na Hidro. Zapomnite si, kakšni lopovi hodijo po tej zemlji. Sedaj, dragi svak, Vam priporočam, kolikor najbolj morem, da izterjate od

Sl. 18: G. L. Gatteri: Teodor Kolokotronis dviga k uporu prebivalstvo Oeta, akvarelirana risba, 1843 (Spetsieri Beschi, 2003, 106).

Fig. 18: G. L. Gatteri: Theodore Kolokotronis raising Oeta to revolt, watercoloured drawing, 1843 (Spetsieri Beschi, 2003, 106).

D... preostalih 60 forintov, sicer mu zagrozite, da bo imel opravka z menoj. Moj denar ne sme za nobeno ceno končati v njegovi stečajni masi. Ko izterjate teh 60 forintov, mi, prosim, posodite drugih 60, saj drugače nikakor ne bom mogel na pot, ker je potovanje zelo drago. To je moja največja prošnja. Ko bo konec moje zdravstvene zapore, bom takoj odpotoval na Krf in od tam z jadnico odplul proti Anconi ali pa proti Benetkam. Če se bo v Benetkah ustavil cesar, kot se sliši, bi rade volje odplul tja, saj imam namen, da bi se mu predstavil. Ne nameravam pa v Trst, saj se bojim nasilja nesramne avstrijske policije, toliko bolj, ker se vračam iz Grčije. Cesarja ali pa vsaj dvorno pisarno bi želel osebno ali pa pisno obvestiti o vsem, kar se dogaja v Grčiji. – Torej mi morate neposredno na Krf poslati tisti denar, ki ga boste spravili skupaj: če ga seveda boste! Na skrivaj prestrašite D... bolj kot ga morete, da mi bo plačal, saj 60 funtov menda ni milijon. Za pošiljko tega denarja na Krf najдите v Trstu kakšnega poštenjaka, če se taki sploh še najdejo. Pismo, s katerim boste pospremili ta denar, naj bo v dvojniki, eno poštno ležeče, drugo pa priporo-

čeno na grofa Giorgia Kapodistriasa. Tako se mi zdi, da bo vse potekalo v redu: najpomembneje pa bo, da bom dobil teh 60 forintov od tega malopridnega bankrotnika. Vzemite mu žimnico in vse ostalo, in če je v Vaši moči, mi na Krf pošljite dve flanelasti srajci. Ne izgublajte časa, saj bo šlo vsako odlašanje na škodo moje prtljage in pisem. – Iz Argosa sem Vam pisal dvoje pisem. Prijatelju farmacevtu Zecchiniju sem poslal v Hidro dve moji skrinji s knjigami, da bi jih prek Sire poslal v Trst. Naslovljene so na Vaše ime. Ne vem, na kateri lazaret bodo prispele. Govorite z gospodom Marchesettijem in se dobro pozanimajte za način, kako prevzeti tako pošiljko. Sami se podvizajte v lazaret in pošljite koga, da mi ne bodo ukradli knjig. Današnji svet je poln tatov. Pozdravite mojo mamo in brata, ki jima bom pisal iz Krfa. Imejte radi svojega prijatelja in svaka

Besenghi degli Ughi

Pisma dvigujte prek pošte, ker je bolj zanesljivo!
12. julij 1829. Iz lazareta v Zakintosu

Vsekakor se v tem pismu razkriva veliko politično-nazorskih in osebnih, značajskih potez P. Besenghija. Zanimivo in značilno je njegovo razmišljanje o politični usodi nove Grčije. Bodisi zaradi svojih političnih nagnjenj, bodisi zaradi svoje pesniške narave je tudi tu nekoliko lakoničen, vendar iskren. V svoji odkriti privrženosti demokratični vladi (vemo, da je bil republikanskih nazorov) in odporu do monarhičnega absolutizma je vse svoje plemenite želje zastavil za vzpostavitev demokratičnega režima, v katerem je videl največji dosežek in cilj dolgoletnega boja Grkov za nacionalno neodvisnost.

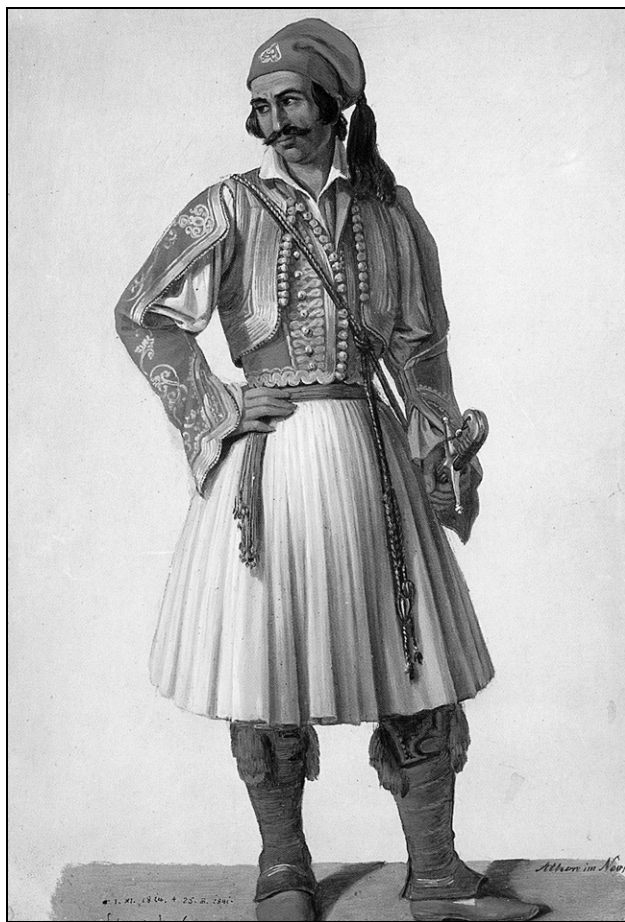
Kot povzemamo iz njegovih pisem, se je gibal v dovolj visokih in vplivnih krogih, da je lahko spremljal in spoznaval politično dogajanje v prvih dveh letih obstoja mlade, neodvisne grške države. V pismu zato omenja Londonski protokol z dne 22. marca 1829, ki je za Grčijo poleg meja predvidel obliko monarhične vladavine z dednim principom. O tem so predstavniki evropskih sil spregovorili že septembra 1828 na konferenci na Poro-

su, razprave pa so se nato zavlekle v leto 1829 in 1830. Monarhični princip vladavine so evropske sile postavljale kot protiutež proti grški ustavi iz Troizene, ki je vsebovala vse demokratične principe iz časov francoske revolucije oziroma 1821, proti sistemu ljudske suverenosti, ki so ji zavezniki pripisovali revščino, napovedovali državljansko vojno, velike dolgove in federalno ureditev države, pri vsem tem pa je šlo za posamične interese evropskih sil pa tudi samega predsednika J. Kapodistrias (Gervinus, 1868, 175).

Ker protokol, ki je predvidel monarhično oblast, še ni začel, je J. Kapodistrias sklical narodno skupščino v Astri in od nje dobil pooblastilo, da se lahko pogaja z evropskimi silami, in si hkrati pridržal pravico, da lahko "ratificira" protokol. Ko se je Londonska konferenca končno začela resno ukvarjati z postavitvijo grškega monarha, so vsi predsednikovi dopisi svojim najbolj zvestim pristašem izražali njegovo nasprotovanje in ogorčenost, saj se je počutil užaljenega in potisnjene ob stran zaradi izbora "tujega monarha, "ki bi, kot je pisal Kolokotronisu", Grčiji vladal na svoj način in za svoje dediče". "Čeprav je Grčija novinka v evropski civilizaciji", je pisal Eynardu, "ima svoje stališče in mnenje, ki ni naklonjeno monarhiji, zlasti s tujim vladarjem, ki bi postal grški monarh brez zagotovljene ljudske podpore" (Gervinus, 1868, 248).

Londonski protokol je morala zaradi poraza v vojni proti Rusiji sprejeti tudi turška Porta. V pogodbi s Turčijo je Rusija glede Grčije zahtevala, da mora biti zajeta v mirovni pogodbi, ki je bila sklenjena v Odrinu 14. septembra 1829. Rusija je v okvir svoje nove vzhodne politike tako vključila tudi Grčijo; takoj po sklenitvi miru v Odrinu je Londonski protokol stopil v veljavo. Ruski in angleški interesi so se uskladili predvsem glede popolne grške neodvisnosti, glede meja pa tudi glede bodočega grškega monarha. To naj bi bil knez Leopold Sachsen-Koburg, sorodnik angleškega kralja Jurija IV., ki si je pridobil zaupanje zaveznikov, poznal pa ga je iz let svoje diplomatske službe tudi predsednik J. Kapodistrias. Besenghi v mesecu juliju 1829, ko je pisal svojemu svaku v Trst, seveda še ni mogel vedeti za ime potencialnega grškega vladarja, saj so bili razgovori in pogajanja z njim aktualni šele v jesenskem in zimskem obdobju 1829 oziroma v prvi polovici leta 1830, ko je Leopold v mesecu maju zaradi osebnih pa tudi objektivnih razlogov ponujeno grško krono zavrnil.

Mnogo bolj v tem pismu preseneča Besenghijevo razmišljanje oziroma odločitev, da bi se sestal z avstrijskim cesarjem Francem I., ki naj bi se takrat mudil v Benetkah, in ga seznanil z razmerami v Grčiji. Avstrijsko zunanjo politiko in seveda odnos do vzhodnega vprašanja je, kot vemo, uravnaval knez Metternich, zato je Besenghijevo naivno razmišljanje o srečanju z avstrijskim cesarjem toliko bolj presenetljivo. Avstrija je bila že po bitki pri Navarinu oktobra 1827 potisnjena v popolno diplomatsko izolacijo in cesar Franc I. se ni hotel več

Sl. 19: J. Scherer: Grški borec za svobodo, olje na platnu (The National Historical Museum, Athens, 1994, 35).

Fig. 19: J. Scherer: Greek Freedom Fighter, oil on canvas (National Historical Museum, Athens, 1994, 35).

vmešavati v odnose evropskih sil s Porto, hkrati pa je moral obljubiti, da bo Avstrija Porti odtegnila nadaljnjo pomoč in podporo. Avstrijski vpliv v Carigradu se je s tem nenehno zmanjševal. Odslej je Metternich le še taktiziral med evropskimi silami in izrabljaj njihova neso-glasja, zlasti pa personalne spremembe v angleškem in francoskem vladnem kabinetu, hkrati pa si je prizadeval, da bi Avstrijo obdržal med petimi evropskimi velesilami. Glede Grčije so šla Metternichova prizadevanja v smer ohranitve turške suverenosti nad osvobojenimi ozemlji, najbolj pa so ga plašila liberalna in demokratična stališ-ča (predvsem francoske vlade), ki so še nadalje vzpod-bujala in krepila filhelensko gibanje ter s tem Grčiji po-stopno zagotavljala neodvisnost. Odrinski mir, s katerim se je znatno okrepil ruski vpliv v vzhodnem Sredozemlju in s tem ogrozil angleške interese, je sicer Metternichu znova ponudil priložnost, da se je približal Angliji in skušal v novem evropskem sporazumu doseči, da "Ru-sija odslej ne bi mogla več sama odločati o usodi Turčije in niti Grčije", vendar pri tem ni uspel. Kljub temu je želel izriniti ruski vpliv v Grčiji za to, da bi v njej vzpo-stavili reakcionarni režim. Rusija je negovala idejo, da bi se Grčija razvijala brez ustavno oblikovanih oblastnih ustanov, zato je priporočila Londonski konferenci, naj sprejme konservativna načela, ki jih je Avstrija predlo-žila v eni svojih spomenic. Car, za katerega je bila not-ranja ureditev Grčije vitalno vprašanje, se je čutil dolž-nega, da tej deželi ponudi močno vladno, ki bi bila spo-sobna zatreti razna tajna društva in revolucionarne klice, saj je obstajala bojazen (predvsem pri Metternichu), da bi na Grke vplivala karbonarsko gibanje v Neaplju in prostozidarstvo v Španiji ter jih potegnili v vrtinec ev-ropskih demokratičnih gibanj, ki jim je bil, od samega začetka naklonjen tudi Besenghi.

Morda pa so bila Besenghijeva razmišljanja in name-re o srečanju s cesarjem Francem I. mnogo bolj pragma-tična. Le ugibamo lahko, ali se je hotel s cesarjem sre-čati zgolj zato, da bi mu avstrijska oblast oprostila stare napake in pregrehe pred odhodom v Grčijo, ali pa da bi nekako opravičil in pojasnil svoje potovanje in bivanje v uporni Grčiji, saj mu je bil primer prijatelja Pierviviana Zecchinija, ki so ga avstrijske oblasti po povratku od tam izgnale, verjetno dovolj resno opozorilo.

V drugem delu pisma se nam razkrivajo Besenghijev temperamentni in prepirljivi značaj ter nenehne težave z denarjem, ki so ga spremljale že od samega prihoda v Grčijo. Tem problemom pa se je v zadnjem letu njego-vega bivanja na grških tleh pridružila še bolezen. V dolgi karanteni v lazaretu na Zakintu si je namreč nakopal mrzlico. Po srečnem naključju in poznanstvu so mu po-nudili zdravljenje zunaj mesta v vili grofa Rome, čigar rod je izhajal iz Vicenze, na Krk pa se je naselil že v 16. stoletju. Iz tega mirnega in prijetnega bivališča, kjer je našel vsaj nekaj miru, če že ne zdravja, je 4. avgusta 1829 ponovno pisal svojemu svaku o pretresljivih pripe-rljajih in zapletih z denarjem in osebnimi stvarmi, ki so

mu zmanjkale, na koncu pa ga je obvestil, da je še ved-no na Zakintosu v vili grofa Rome, da bi si opomogel od mrzlice, ki si jo je nakopal "a questo orribile lazzaretto". In nazadnje sporoča, da bo čez nekaj dni odpotoval na Krk (Quarantotto, 1910, 527).

Jonsko otočje je po dunajskem kongresu s posebno konvencijo pripadlo Veliki Britaniji. Otoki naj bi sestav-ljali svobodno in neodvisno državo z lastno upravo. Vi-soki angleški komisarji, praviloma filhelena, so otoke up-ravljali z mnogo takta in diplomatske spretnosti, zlasti po gršem uporu 1821, ko se je čutila težnja po pripojitvi h Grčiji. Grški upor je na otokih dejansko vžgal domol-jubna čustva, vendar so Angleži uporno dogajanje na gr-ških tleh spremljali skrajno zadržano in z veliko mero nenaklonjenosti. Preprečevali so naseljevanje grških be-guncev s Kikladskega otočja in iz Moreje, ovirali pa tudi odhod prostovoljcev na grška tla. Po smrti visokega ko-misarja lorda Maitlanda leta 1824 je njegov naslednik, visoki komisar F. Adams, z nekoliko več razumevanja spremljal dogajanje na grških tleh. Končno so tudi di-plomati evropskih sil, razen Metternicha, spoznali, da grški upor nima nič skupnega z upori v Španiji, Pie-montu in Neapeljskem kraljestvu, vendar je do teh spo-znanj prihajalo zelo počasi.

Ob pridobitvi neodvisnosti Jonci še niso mogli slaviti zmage tako kot ostali Grki. Ko je leta 1827 v Grčiji pre-vzel oblast njihov rojak s Krfa, grof J. Kapodistrias, jih je to sicer navdajalo z upanjem, vendar je kmalu ugasnilo. Anglija Jonskih otokov ni hotela prepustiti svobodni Gr-čiji, res pa je tudi, da je angleška uprava v teh letih oto-kom prinesla precejšen napredek: izgradnjo vojaških cest, razvoj pomorstva in šolstva. Po zaslugi lorda Guil-forda, učenega filhelena, je Krk pridobil univerzo in knjiž-nico; na Krfu, Zakintosu in Kefaloniji so kasneje ustano-vili liceje, ki pa so bili preveč angleški in so bogatejše jonske družine svoje otroke raje pošiljale v Italijo in Francijo, napredek v vzgoji in izobraževanju pa je bil koristen pri kasnejšem procesu združevanja (Gervinus, 1868, 390).

Mladi, ki so zaključili svoj študij v Italiji in Franciji, so v domovino prinašali in uveljavljali nove ideje enci-klopedizma in francoske revolucije, in s tem so dozore-vali prvi sadovi intelektualnega in nacionalnega prebu-jenja.

Plodno literarno gibanje se je razvijalo zlasti na Jon-skih otokih, ki so bili kot nekdanja beneška posest dele-žni vpliva italijanske kulture. Medtem ko so višji socialni razredi svojo izobrazbo pridobivali zlasti v Italiji (itali-janščina je bila tedaj ob angleščini edini uradni jezik na Jonskih otokih), je med ljudstvom naraščal vpliv kleft-skega pesništva. Tako je med mladimi, ki so bili vzgoje-ni v finesah italijanske poezije, vzniknila nova pesniška šola, ki se je zavestno vzgledovala po nacionalni grški poeziji in uporabljala ljudski jezik. Iz takega okolja, ki se je razlikovalo po umetniških finesah, globini razmiš-ljanj, patriotizmu, pravem klasicističnem in romantič-

nem temperamentu, je zrasel Dionis Salomos, prijatelj Foscola, Monti in Tommasea, največji pesnik moderne Grčije, s katerim se je na Krfu seznanil tudi Pasquale Besenghi.²²

Na Krfu se ustavil ob koncu oktobra 1829, potem ko je prekrižaril Kefalonijo, Itako in Lefkado (S. Maura). Na Krfu je najprej spoznal barona Poeria, emigranta iz Neaplja, in po krajšem premoru 9. novembra ponovno pisal svojemu svaku, advokatu Bressanu:

"Potem ko sem križaril po Kefaloniji, Itaki in Lefkadi, sem pred nekaj dnevi pristal na Krfu. Moje zdravje bi bilo lahko boljše, toda če pomislim, da bi bilo lahko tudi slabše, sem še kar zadovoljen. Tu se bom ustavil do nastopa ugodnejšega letnega časa, saj sem našel priložnost, da se znebim večnih denarnih problemov s tem, da poučujem italijanščino. Vidite, da konec koncev to ni poklic za lizune, vendar ne glede na to o tem ne govorite z nikomur, saj vem, da se v Trstu mnogi zanimajo, kaj počnem tu v Grčiji.

Sodim, da sta s Hidre že prispela dva zaboja z moji knjiškami, ki sem ju osebno v Nauplionu ob koncu junija oddal na ladjo, namenjeno na ta otok. Skrb za usodo teh knjig mi ne da spati. Če ste jih prejeli, Vas prosim, da prevzamete še drugo breme, ki ga verjetno niste pričakovali, in sicer, da mi jih pošljete ob prvi priliki, saj brez njih tu na Krfu ne morem poučevati. Kdo ve, v kakšnem stanju sta oba zaboja prispela v Trst, če sta sploh že prispela! Zmanjkuje mi papirja, zato bom končal, in tu je pošta zelo draga.

Bodite zdravi!"

Besenghi degli Ughi

Skrb za knjige, ki jih je Besenghi junija 1829 iz Nauplionu poslal nekemu Nicolòju Cotulumaju na Hidro, in bojazen, da so se izgubile, sta pesnika ob boleznih mučili vso zimo, ki jo je prebil na Krfu. Žal iz tega obdobja ni nobenih poročil, o njegovem delu, niti ohranjenih pisem. Že v prejšnjih pismih omenja Giorgija Kapodistriasa, najmlajšega brata grškega predsednika Joannesa A. Kapodistriasa, ki je v državno službo pritegnil le starejša brata Agostina in Viara, najmlajša Viktor in Giorgio pa sta ostala na Krfu. Tu je Besenghi, kot je razbrati iz pisem, prišel tudi v stik s slavnim grškim pesnikom Dionisom Salomosom in angleškim visokim komisarjem Adamsom.

Njegovi zadnji pismi iz Grčije nosita datum 1. oziroma 13. april 1830 in ju je poslal z Itake. Namejnjeni sta bili prijatelju Orlandiniju.

V prvem, nekoliko daljšem, datiranem s 1. aprilom 1830, pravi:

"Vem, da želite izvedeti kaj več o mojih doživljajih, vendar Vas bom še kakšna dva ali tri mesece pustil v ne-

gotovosti. Odločil sem se, da se bom vrnil: zdaj si želim le miru in zdravja. Pišem Vam z bolniške postelje. Trdovratna vročica, ki je posledica prestanih naporov, se mi od ure do ure ponavlja in mi jemlje moči ter povzroča hudo nejevoljo. – Usoda in žrtev Grčije sta odločeni; ne bo minilo veliko časa, tega Bog vendar ne bo dopustil, da bo ta dežela, prepojena s krvjo toliko rodoljubov, zaradi svoje privrženosti k neodvisnosti, zavidala časom, ko je živela v muslimanski sužnjosti. – Moj ugledni prijatelj grof Salomos, Byron te dežele, želi od Vas naslednje knjige:

Schlegel, Zgodovina antične in moderne literature, Ambrosolijev prevod.

Schillerjeva lirika v italijanskem ali francoskem prevodu

La sposa di Messina, Maffei-jev prevod.

Camillo Porzio, Bettonijeva ali Silvestrijeva izdaja, ki jo je avtor izdal nazadnje.

Palavicinijevi deli "Del Dialogo" in "Dallo stile".

Prevod Bellatijeve nemške poezije, Il del.

V prvi vrsti se Salomos priporoča za Schillerjevo liriko, naj bo v francoskem ali italijanskem prevodu. Če ga nimate, kar je povsem možno, ga poiščite ali pa ga kje ukradite, če se Vam bo ponudila priložnost. Skratka, moj dragi Orlandini, potrudite se, da bi vse te knjige prejel ob povratku ladje Pacchetto. Priložite tudi račun, vendar naj bo razumen, da tako Salomosa, ki ima mnogo pod palcem, vzpodbudite za nova naročila. S Pacchettom boste prejeli tudi plačilo teh knjig. – Ko že govorim o knjigah, ne morem mimo tega, da Vam ne omenim umazanega ravnanja gospoda Nicolòja C...., ki ste ga spoznali. Že lanskega avgusta, ko sem bil v Nauplionu, sem na Hidro poslal dva zaboja knjig, ki sem jih pripeljal s seboj v Grčijo, kar lahko potrdijo Scordilli, Moraitini, Mavrokordato in Timoni, sekretar na ruskem ministrstvu. Poslati bi jih moral naravnost v Trst mojemu svaku. Minilo je že vrsto mesecev, pa tega še ni storil. Izgovarjal se je, da ni bilo prave priložnosti; četudi jih ne bi mogel poslati s Hidre, bi jih lahko s Sire, ki je oddaljena le nekaj milj. Lahko mu pišem karkoli, ne morem od njega izvedeti ničesar."

V nadaljevanju pisma govori o pokvarjenosti, ker naročila ni opravil niti za plačilo, ki ga je prejel od njegove družine. Potem nadaljuje: "Dejstvo je, da mi je poleg grofa Rome in viteza Bulza z Zakintosa, dveh uglednih osebnosti, ki imata več denarja kot Hidra bolh, sam visoki komisar Adams obljubil, da bo takoj pisal v Egino, da mi vrnejo oba zaboja in preverijo, če se vsebina ujema s seznamom knjig, ki sem jim ga izročil. Pripravljen sem objaviti prijavo v časopisih na Krfu in Egini pa tudi v drugih, če dobim priložnost, kar prav gotovo ne bo v

22 Dionis Salomos (1798–1857), največji novohelenski pesnik, je izhajal iz plemiške beneško-kretske družine. Študiral je v Cremoni, Benetkah, Paviji in odlično obvladal italijanščino, kot dokazuje njegova proza in poezija. Navdihe je iskal v ljudskem pesništvu, ki ga je raziskoval kot filolog in pesnik. Sloves si je pridobil s svojo odo/Imnos is tin eleftherion – Himna svobode iz leta 1824/, ki je postala grška nacionalna himna (Grande Dizionario Enciclopedico, 1961, 1055).

čas gospodu C.... Skratka, ukrepanje mogočnega visokega komisarja Jonskih otokov bo moralo, upam, zadoščati, saj se z njim ne gre šaliti. In če se gospodje milijonarji s Hidre želijo še vedno šaliti, se čez dva ali tri mesece ne bodo več".

Tudi v nadaljevanju Besenghi izraža ves svoj srd in ogorčenost nad nepridipravi, nato pa pismo zaključi v svojem značilnem tonu: "Zbogom, moj dobri Orlandini. To pismo Vam pošiljam iz Odisejeve domovine, kjer se te dni zadržujem, z željo, da bi morda našel kakšno Penelopo ter da bi se znebil grde vročice. Svoje pismo naslovite na Krf, kamor se bom vrnil čez nekaj časa. Pozdravite Damillo in Almeda. In imejte radi Vašega Besenghija degli Ughija".

Drugo, mnogo krajše pismo P. Besenghija, z dne 13. aprila, razodeva precejšen obup, saj se mu je ponovila mrzlica. Niti jemanje kinina mu ni pomagalo, zato je bil prepričan, da je bolezen že toliko napredovala, da zdravilo ne bo več učinkovalo. Ironično zato zaključuje, da bo morda na tem goratem otoku zaključil svojo življenjsko komedijo, vendar se je odločil, da se bo takoj vrnil na Krf in živ ali mrtev odpotoval proti domu (Madoniza, 1864, 18).

Besenghi se je vrnil na Krf, kot navaja Quarantotto, 14. ali 15. aprila 1830, vendar je tu ostal še dobre tri mesece, potreben miru in počitka. S Krfa je, kot navaja v svojem dnevniku, odpotoval 6. avgusta 1830 in po dveh dneh vožnje pristal v Anconi, nato pa s kočijo odpotoval proti Bologni in Ferrari ter dalje proti domu. Njegovo skoraj dvoletno potovanje po Grčiji se je s tem izteklo.

V zadnjih pismih Besenghi le v nekaj stavkih ponovno omenja dogajanje v Grčiji spomladi 1830, ko se je po sprejetju Londonskega protokola 3. februarja 1830, s katerim so Anglija, Francija in Rusija Grčiji zagotovile neodvisnost, že povsem jasno videlo, da je ob Leopoldovi zavrnitvi kraljeve krone (21. maja 1830) nadaljnja usoda Grčije precej negotova. Turčija je Londonski protokol potrdila že 24. aprila 1830, precej bolj zapleten pa je bil njegov sprejem v Grčiji. Predsednik J. Kapodistrias je dal princu Leopoldu jasno povedal, da po sklepu zadnje narodne skupščine v Argosu nima pooblastil za prevzem kakršnihkoli obveznosti v imenu grške države brez soglasja poslancev, vendar so resolucije evropskih sil Kapodistriasa prisilile, da je odpovedal sklic grškega kongresa. S tem je po eni strani pomiril senatorje oziroma grško ljudstvo, da bo bodoči grški monarh moral s posebno deklaracijo priznati ustavne pravice grškega ljudstva ob prevzemu oblasti, enako pa je zagotovil predstavnikom evropskih sil soglasječasne vlade z določbami Londonskega protokola, čeprav za kaj takega ni bil pooblaščen. Od senata je hkrati pridobil spomenico, v kateri je zelo spretno izrazil pomisleke glede ustavnih določil in ugovore proti sprejetim državnim mejam. Kmalu se je pokazalo, da je imel Kapodistrias prav. Grki so morali Kreto prepustiti pohlepnemu egiptovskemu podkralju, otok Samos pa se je kljub odločitvam Lon-

donske konference upiral, da bi ostal pod turško suverenostjo. Na Zahodu niso nič ukrenili za točnejšo določitev meja, tako da so tudi po zaključnem protokolu številna vprašanja ostajala odprta (Gervinus, 1868, 237).

Takšen je bil torej položaj, ko je Besenghi zapuščal Grčijo; pomenljivi pa so tudi njegovi namigi na milijonarje z otoka Hidre, s katerimi se je zapletel v spor zaradi svojih pošiljk. Bogati meščani Hidre so se pogosto upirali osrednjim grškim oblastem že v času osvobodilne vojne. Ko je J. Kapodistrias leta 1828 prevzel oblast, je odposlanstvo s Hidre kot povračilo za vojno škodo zahtevalo ogromno vsoto denarja (18 milijonov frankov) in status proste luke, obenem pa ni hotelo nič slišati o kakem finančnem posojilu državi, čeprav je ob opustošenju ostale Grčije Hidra s svojim bogastvom ter številnimi bogatimi trgovci in kapitani ostala prava oaza. Julija 1829 se je takoj po kongresu v Argosu na Hidro umaknil Kapodistriasov tekmelec Aleksander Mavrokordatos, ki je užival veliko podporo tamkajšnjih primatov, zlasti bratov Konduriotis in pomorskih kapitanov Tombasisa in Miaulisa (Kovač-Artemis, 2003, 213). Hidra je ob Smirni in Maniju postajala vedno hujši nasprotnik osrednje grške vlade J. Kapodistriasa. Besenghi, ki v svojem pismu z dne 1. aprila 1830 govori o milijonarjih s Hidre, za katere je naivno verjel, da jih bo ukrotil visoki komisar Jonskih otokov Adams, ni več dočkal izbruha državljanske vojne, ki se je začela poleti 1831, saj je s Krfa, odpotoval že leto poprej. Ravno tako ni doživel tudi atentata na predsednika J. Kapodistriasa 27. septembra 1831, s katerim se je zaključilo prvo obdobje mlade neodvisne grške države.

SKLEP

Popotovanje P. Besenghija v Grčijo je ne glede na motive in zaloge, ki so ga vodili na grška tla, v polpretekli zgodovini Istre zanimiva, privlačna in poučna epizoda. Bil je, vsaj po doslej znanih podatkih, edini vidnejši istrski izobraženec ter hkrati filhelen, ki se je odpravil v Grčijo, spoznal tamkajšnje razmere in nekatere vidnejše protagoniste grške revolucije ter prekrizaril večji del takrat osvobojenih grških pokrajin in mest. Pri tem se, če sledimo njegovi korespondenci pa tudi biografskim orisom, v polni meri razodeva njegova razpetost med romantiko, filhelenizmom in politično stvarnostjo, s katero se je soočal med svojim skoraj dvoletnim popotovanjem.

Besenghi je tipičen predstavnik evropske oziroma tedanje italijanske romantike. Njegova romantična nagnjenja in zaznavanja tedanjega časa se razodevajo, kot poudarjajo nekateri njegovi biografi, zlasti ob odkrivanju sledi helenske civilizacije. Zanj in romantike od Byrona do Hugoja, Leopardija in De Musseta je bila Grčija, kot navaja C. Curto, dežela hrepenenja. Svoje hrepenenje razodeva v svoji odi z naslovom Argo, ki je nastala, leta 1829 in se najbolj značilno razodeva v tehle vrsticah:

*"O famosa
terra, sospiro de'miei sogni antico"*

Njegova občutja pred antičnimi ruševinami, nadaljuje Curto, so skoraj identična z Leopardijevimi. Gre za identična psihološka razpoloženja, ki izhajajo iz čustvenega stanja, kakršno oba na splošno prevzemata od romantikov tedanje dobe (Curto, 1930, 39).

Mnogo težje je opredeliti filhelenska nagnjenja P. Besenghija. Nekateri biografi, kot na primer Raffaello Barbiera in kasneje Giovanni Quarantotto, ki je med italijanskimi avtorji še najbolj izčrpno pisal o njegovem grškem popotovanju, so bili prepričani, da bi si zaslužil uvrstitev med številne italijanske filhelene že zaradi tega, ker se je v bitki pri Megari (25. decembra 1828) boril ob Demetriju Ypsilantiju. "Toda, kaj ko je bil le Istran!" pripominja Quarantotto. Tako Besenghija ne omenja niti Guido Muoni, eden poglavitnih italijanskih zgodovinarjev filhelenizma, v svojem delu "La letteratura filleenica nel Romanticismo italiano" (1907).

Verjetno P. Besenghijev istrski izvor ni bil vzrok za to, da ga italijanski zgodovinarji in raziskovalci filhelenizma niso uvrstili med vidnejše italijanske filhelene, kot na primer grofa Santaroso, Porro-Lamberthengija, G. Pecchija in mnoge druge. Očitno so za uvrstitev v seznam filhelenov štele njihove zasluge bodisi na vojaškem kot političnem ali kulturnem področju. Tako T. Luciani v nekem pismu Besenghijevemu biografu Giovanniju de Castru (8. oktobra 1874) pravi: "Ne vem, kaj je Besenghi počel oziroma bi mogel početi v Grčiji. Položaj pregnanca in prostovoljca je takšen, da njegova najbolj plemenita dejanja in dejstva pogosto ostanejo spregledana ali celo sprevržena in poudarjajo le veljavo tistih, ki nimajo nobenih zaslug ne pomembnih dejanj" (Quarantotto, 1928, 20).

Besenghijeva nenehna križarjenja po grških pokrajinah in med antičnimi razvalinami torej bolj kažejo na njegova romantična kot filhelenska nagnjenja, četudi ne gre izključiti, kot navaja G. Cervani, da je pri izolskem pesniku "šlo za izkazovanje foscolovskih simpatij do grškega ljudstva" (Cervani, 1982/83, 336). O Besenghijevem filhelenizmu, in njegovem bivanju v Grčiji kot pripominja G. Quarantotto, seveda primanjkuje izčrpnih

podatkov in poročil. Mnogo sicer lahko razberemo iz njegovih pisem, vendar žal niso vsa objavljena, mnoga pa so tudi, kot že rečeno, izgubljena.

Še težje je opredeliti vprašanje njegovega odnosa do tedanje grške stvarnosti. Do neke mere ga je sicer možno razbrati iz njegovih pisem, iz katerih se zrcali razočaranje nad tedanjimi razmerami, tako socialnimi, kulturnimi kot političnimi. Pesnik je prav gotovo spremljal tedanje politično dogajanje na grških tleh, tako politiko evropskih sil kot težnje tedanje vlade pod predsedstvom J. Kapodistriasa, zato se, četudi le v kratkih omembah, čuti njegova bolečina ob razvoju dogodkov in napovedi, da bo v Grčiji zavladala monarhična ureditev. Že v njegovih tržaških letih smo spoznali Besenghija kot privrženca republikanskega in karbonarskega gibanja. Nobe-nega oprijemljivega dokaza pa ni, da bi se bil v poveza-vi s tem gibanjem odpravil v Grčijo oziroma na grških tleh iskal stike z akterji tega gibanja. Ob skopih sporočilih, ki izhajajo iz njegovega dnevnika in korespondence, kot tudi ob redkih komentarjih biografov, torej ostajajo najgloblji nagibi potovanja P. Besenghija v Grčijo precejšnja uganka. Tembolj pa se v njih razkrivajo njegove značajске poteze in lastnosti, ki so povezane s številnimi težavami in problemi, s katerimi se je spopadal domala ves čas bivanja na grških tleh. Njegova samovšečnost, nezaupljivost in pretirana občutljivost, so botrovale tudi temu, da po vrnitvi iz Grčije njegovi spomini niso izšli, s tem pa je verjetno zelo dragoceno in zanimivo pričevanje o tedanji Grčiji za vedno izgubljeno.

Če ga lahko označimo, kot navaja G. Curto, za osrednjo osebnost začetnega romanticizma na območju Julijske krajine, lahko hkrati zatrdimo, da je Besenghi kljub svojemu grškemu popotovanju in širšim obzorjem, ki si jih je z njim nedvomno pridobil, v kulturnem in literarnem smislu začel ugašati že ob rojstvu "Faville". To pa je paradoksalno za literata, prepojenega z visokimi romantičnimi ideali, ki je po eni strani ostro napadal in bičal tedanjo družbeno stvarnost, a obenem čedalje bolj kazal na lastno nesposobnost, da bi postal kaj več kot zajedljiv porogljivec družbi in posameznikom, ki so ga izločili zaradi njegovih lastnih pomanjkljivosti in značajskih potez (Cervani, 1982/83, 339).

BETWEEN ROMANTICISM, PHILHELLENISM AND POLITICAL REALITY: THE JOURNEY OF ISTRIAN POET PASQUALE BESENGHI TO GREECE (1828–1830)

Salvator ŽITKO

The Regional Museum Koper, SI-6101 Koper, Kidričeva 19

SUMMARY

The period of Romanticism found in the 1820s Greek war of independence one of its greatest impulses and motifs, which thanks to the general interest for Greek classics led to philhellenism, a fascination that attracted even the best-known and most famous European writers and poets, including English poet Lord Byron.

In the Italian Romantic movement of that period a young Istrian author stood out: Pasquale Besenghi degli Ughi (1798–1849) was a poet who joined the 'Faville' circle of Trieste and, influenced by Giuseppe Parini, satirised the local social and intellectual environments of that time. In his typical romantic ardour Besenghi showed a great deal of interest for and attachment to the classical Greek civilisation, which probably prevailed over his philhellenic attitude when at the beginning of October, 1828, towards the end of the Greek revolution, he decided to travel to Greece. He stayed there till the beginning of August, 1830, and during this time covered most of the liberated Greek regions, especially the Peloponnese, the Ionian Islands and part of mainland Greece. His letters and diary reveal both his attitude towards the contemporary Greek reality as well as the contacts he maintained with several leaders and notable representatives of the Greek liberation movement at the time of President J. Kapodistrias. Sick and disappointed by the conditions, and even more by the decision that Greece should become a hereditary monarchy, he returned to his homeland without allowing his Greek odyssey to leave any noticeable traces in his literary creation of the following years.

Key words: Romanticism, philhellenism, Greek diaspora, war of independence, Morea, European super-powers, eterias

VIRI IN LITERATURA

Baldassari, G. (1986): Dal preromanticismo ai miti neoclassici. V: Storia della Cultura Veneta-Dall'età napoleonica alla prima guerra mondiale, 6. Vicenza, 99–117.

Benedetti, A. (1967/68): Il Governatorato di Alfonso Gabriele di Porcia e Brugnera a Trieste. Archeografo Triestino, s. IV, vol. XXIX–XXX (LXXVIII–LXXIX della Raccolta). Trieste, 109–159.

Berlam, A. (1946): La Colonia greca di Trieste ed i suoi addentellati con la guerra d'indipendenza ellenica (1821–1830). Archeografo Triestino, s. IV, vol. X–XI, (LIX–LX della Raccolta). Trieste, 369–403.

Besenghi degli Ughi, P. (1884): Poesie e prose pubblicate per cura di Oskare de Hassek. Trieste, G. Balestra & C.

Caprin, G. (1888): I nostri nonni, pagine della vita triestina dal 1800 al 1830. Trieste, Caprin, 135–136.

Caprin, G. (1891): La selce della "Favilla". V: Tempi andati, Pagine della vita triestina (1830–1848). Trieste, 63.

Cervani, G. (1969): La borghesia triestina nell'età del Risorgimento: figure e problemi. Udine, Del Bianco, 5–28.

Cervani, G. (1982–83): Trieste "Cucibrech" nella satira di Pasquale Besenghi degli Ughi. Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno, vol. XIII. Trieste – Rovigno, 333–352.

Ciampolini, L. (1846): Storia del Risorgimento della Grecia, II. Firenze, Piatti.

Curto, C. (1930): La letteratura romantica della Venezia Giulia (1815–1848). AMSI, vol. XLII, f. I, A. VIII E. f. Pola.

Cusin, F. (1930): Appunti alla Storia di Trieste. Trieste, Libreria L. Capelli, 203–204.

Dallemulle Ausenak, G. (1992): Rivisitando Pasquale Besenghi degli Ughi. La Battana, XXIX, 106. Fiume, 67–68.

De Castro, D. (1981): La questione di Trieste / L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954, I. Trieste, 23.

Enciclopedia Italiana (1931): Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti, IX. Roma, Istituto G. Treccani.

Enciclopedia Italiana (1933): Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti, IX. Roma, Istituto G. Treccani.

Enciclopedia Italiana (1936): Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti, XIV. Roma, Istituto G. Treccani.

De Franceschi, G. (1877): Della vita e degli scritti di Giuseppe Pasquale Besenghi degli Ughi. L'Unione, a. IV, n. 1. Capodistria, 1–2.

Facchinetti, M. (1851): Degli scritti inediti di Pasquale Besenghi degli Ughi. Il Popolano dell'Istria, a. II., n. 28, 4 gennaio. Trieste.

Gantar, K. (1974–75): Kopitar in Grki. Jezik in slovstvo, XX, 1. Ljubljana, 8–10.

Gantar, K. (1996): Kopitar in grštvo. V: Kopitarjev zbornik, Mednarodni simpozij v Ljubljani, 29. junij–1. julij 1994, simpozij ob 150-letnici njegove smrti. Ljubljana, Filozofska fakulteta, 375–380.

Gentile, A. (1946): Vita triestina nell'ottocento. Archeografo Triestino, Serie IV, vol. X–XI (LIX–LX della Raccolta). Trieste, 3–52.

Gervinus, G. (1868): Risorgimento della Grecia, V. Milano, Corona e Caini.

Grande Dizionario Enciclopedico (1961): Grande Dizionario Enciclopedico, XI. Torino, UTET.

- De Hassek, O. (1878):** Besenghi degli Ughi. Trieste, L. Herrmannstorfer, 4.
- Kandler, P. (1858):** Storia del Consiglio dei patrizi di Trieste dall'anno 1382–1809 con documenti, I. Trieste, Lloyd Austriaco, 8.
- Kandler, P. (1850):** Colonie dei Greci nell'Istria e provincie vicine in questi ultimi tre secoli. L'Istria, V, 23. Trieste, 155–157.
- Katsiardi, O. (1982):** Storia della Comunità Greco-Orientale. V: Il Nuovo Giorno. La Comunità greco-orientale di Trieste: storia e patrimonio artistico-culturale. Udine, Istituto per l'enciclopedia del Friuli Venezia Giulia, 30–42.
- Katsiardi-Hering, O. (2001):** La presenza dei Greci a Trieste: tra economia e società (metà sec. XVIII–fine sec. XIX). V: Finzi, R., Panjek, G. (eds.): Storia economica e sociale di Trieste, vol. I. Trieste, LINT, 519–546.
- Kovač-Artemis, T. (2003):** Grški feniks / življenje Joannisa A. Capodistriasa (1776–1831) – prvega grškega predsednika. Koper, Znanstveno-raziskovalno središče – Zgodovinsko društvo za Južno Primorsko.
- Maier, B. (1988):** Profilo di Pasquale Besenghi degli Ughi. Il Banco di Lettura, 1. Trieste.
- De Madonizza, A. (1864):** Lettere inedite di Pasquale Besenghi degli Ughi da Isola in Istria. Capodistria, 11–26.
- De Madonizza, A. (1863):** Pasquale Besenghi degli Ughi. V: Almanacco Istriano per l'anno 1864. Capodistria, G. Tondelli, 121–122.
- De Madonizza, A. (1850):** Pasquale Besenghi degli Ughi. Il Popolano dell'Istria, 5 novembre 1850. Trieste.
- Il nuovo giorno (1982):** Il nuovo giorno. La comunità greco-orientale di Trieste: storia e patrimonio artistico-culturale. Udine, Istituto per l'enciclopedia del Friuli Venezia Giulia.
- Marcheselli Loukas, L. (1997):** Rigas Fereos, la rivoluzione, la Grecia, i Balcani. Atti del Convegno Internazionale "Rigas Fereos – Bicentenario della morte". Trieste, Lint, 60.
- Markovič, I. (1996):** Ciò che si sa e rimane della biblioteca appartenuta alla famiglia Besenghi di Isola. Annales, 6, 1996, 8. Koper, 325–330.
- Muoni, G. (1907):** La letteratura filellenica nel Romanticismo italiano. Milano, Società editrice libraria.
- Mutterle, A.-M. (1986):** Narrativa e poesia nell'età romantica e nel secondo ottocento. V: Storia della Cultura Veneta / Dall'età napoleonica alla prima guerra mondiale, 6. Vicenza, N. Pozza, 109–142.
- Pirjevec, J. (1977):** Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia. Venezia, Masilio.
- Pusterla, G. (1891):** I rettori di Egida, Giustinopoli, Capo d'Istria, cronologie, elenchi. Capodistria.
- Pusterla, G. (1874):** Il conte Giovanni Capo d'Istria. L'Unione, 9 ottobre 1874. Capodistria, 180.
- Quarantotto, G. (1910):** Noie e bizzie d'un poeta istriano in Grecia. Miscellanea di Studi in onore di Attilio Hortis, I. Trieste, 515–530.
- Quarantotto, G. (1909):** Ricerche e studi intorno a Pasquale Besenghi degli Ughi, II, Varia, Programma del Ginnasio Reale provinciale di Pisino, 1908–1909. Pagine Istriane, a. V (1908), n. 5–6 e 10; a. VI (1909), n. 2. Parenzo.
- Quarantotto, G. (1923):** Le origini e i primordi del giornale letterario triestino "La Favilla". Archeografo Triestino, vol. X della III serie, XXXVIII della Raccolta. Trieste.
- Quarantotto, G. (1925):** Il Patriotismo di un poeta. Parenzo, G. Coana e Figli.
- Quarantotto, G. (1928):** Nuovi studi sul poeta e patriotta istriano Pasquale Besenghi degli Ughi. AMSI, XL, f. I. Pola, 176–177.
- Quarantotto, G. (1949):** Sviluppi storici dell'idea nazionale e unitaria a Trieste e Istria. AMSI, NS, I. Venezia (LIII della Raccolta), 115–144.
- Rossetti, D. (1815):** Meditazione storico analitica sulle franchigie della Città e Portofranco di Trieste. Venezia, 165.
- Rossetti, D. (1874):** Sette lettere di argomento municipale. Trieste, Armando Stefani, 34.
- Salimbeni, F. (1991):** La prima serie dell "Archeografo Triestino" (1829–1837). Una rivista di erudito impegno civile. V: Fulvio Salimbeni (ed.): Dal Litorale Austriaco alla Venezia Giulia, Civiltà del Risorgimento. Verona, Del Bianco, 95–110.
- Spetsieri Beschi, C. (2003):** G. L. Gatteri e la rivoluzione greca (1821). Trieste, Società di Minerva.
- Studen, A. (2001):** Helénia Evrópi drága. V: Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana, Založba ZRC, 391–403.
- Stefani, G. (1940–41):** Trieste e l'Austria dopo la restaurazione / Dai carteggi riservati della Polizia imperiale. Archeografo Triestino, s. IV, vol. III e IV (LII e LIII della Raccolta). Trieste, 339.
- Tamaro, A. (1924):** Storia di Trieste, II. Roma, Alberto Stock, 271.
- Tassini, A. (1947):** Per la biografia di Pasquale Besenghi degli Ughi. Archeografo Triestino, s. IV, vol. XII–XIII (LXI–LXII della Raccolta). Trieste, 419–423.
- De Totto, G. (1939):** Il patriziato di Capodistria. Parenzo, G. Coana e figli.
- Tripoukofi, A., Tsitouri, A. (2002):** Venetians and Knights Hospitallers Military architecture networks. Athens, Hellenic ministry of culture, Directorate of byzantine monuments.
- Zanella, G. (1877):** Della vita e degli scritti di Giuseppe Pasquale Besenghi degli Ughi Istriano, memoria letta al R. Istituto veneto di Scienze, Lettere ed Arti. V: Atti del R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, serie V, vol. III. Venezia, 711–731.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2005-06-30

UDK 782.072:329.73(497.4)(091)

VPRAŠANJE ZGODOVINOPISNIH KATEGORIJ PRI PROUČEVANJU SLOVENSKE OPERE: PRODUKCIJA ZNANJA ALI RECIKLAŽA IDEOLOGIJE?

Vlado KOTNIK
SI-1000 Ljubljana, Kogojeva 8
e-mail: vlado.kotnik@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Članek predstavlja kritično in refleksivno dekonstrukcijo akademskih, izvedeniških, intelektualnih in drugih tradicij, ki so se v Sloveniji lotevale preučevanja vprašanja "slovenske opere" pod okriljem denominacij "avtohtonega" opernega skladatelja kot esencializiranega protagonista "slovenskosti" slovenske opere, "slovenskega libreta", avtenticizma repertoarja obeh slovenskih opernih hiš in drugih reprezentacij provincialnih nacionalnih ideologij. Glavni namen analize je pokazati, kako se pojem slovenske opere tem tradicijam kaže kot povsem neproblematična "objektivna struktura", "naravna kategorija" ali kot "narojena danost", njihove konstrukcije "slovenske opere" pa so prikazane celo kot znanstvena dognanja in ne kot v nacionalni kolorit zaviti ideološki diskurz esencializma, avtohtonizma, avtenticizma, organicizma, historicizma in nacionalizma.

Ključne besede: slovenska opera, operno zgodovinoisje, zgodovina preučevanja opere, nacionalizem, avtohtonizem, esencializem

THE QUESTION OF THE HISTORIOGRAPHICAL CATEGORIES IN SLOVENIAN OPERA RESEARCH: PRODUCING KNOWLEDGE OR RECYCLING IDEOLOGY?

ABSTRACT

The article is based on a short critical and reflexive deconstruction of academic, proficient, intellectual and other traditions in Slovenia dealing with the question of the "Slovenian opera" under the cover of denominations of an "autochthonous" opera composer as essentialised protagonist of the "Slovenian-ness" of "Slovenian opera" as well as of the "Slovenian libretto", of the authenticity of repertoire of the two Slovenian opera houses and of other representations of provincial national ideologies. The main goal of the analysis is to show, how the notion of the Slovenian opera conducted among these traditions is conceived as totally unproblematic "objective structure", "natural category" or "self-evident fact". The problem is that their constructions of the Slovenian opera have been explicated as the very scientific findings rather than a nationally coloured ideological discourse of essentialism, autochthonism, authenticity, organicism, historicism and nationalism.

Key words: Slovenian opera, opera historiography, history of opera research, nationalism, autochthonism, essentialism

MOČ "NARAVNIH" KATEGORIJ

Že desetletja velja v Sloveniji na nivoju različnih javnosti, denimo znotraj političnega, medijskega, kulturniškega, opernoabonentskega in drugega pretežno srenjsko skonstruiranega diskurza, kakor tudi v specializirani slovenski muzikološki, glasbenozgodovinski, glasbeno-publicistični, opernokritični in glasbeniški tradiciji neko zelo zakoreninjeno in zagotovo ne dovolj reflektirano prepričanje, da je slovenska opera tisto področje kulturnoumetniškega delovanja, ki se mu samoumevno pripisuje status "nacionalne umetnosti", "reprezentančne" kulture na Slovenskem. Kot prestižen artefakt kulturne prakse dveh slovenskih opernih hiš pojem "slovenske opere" tako rekoč v vseh javnih kakor tudi akademskih (re)prezentacijah signalizira splošno razberljivo neproblematičnost te tematike. Na unificirano arbitrnost rab kaže to, da se denominacija "slovenske opere" v različnih kontekstih veže na sila stične pojmovne oprimke, na primer na "slovenski narod", "nacionalno kulturo", "narodnoobrambno umetnost", "slovensko avtohtonost", "slovensko glasbeno ustvarjalnost", "slovensko operno dediščino", "slovenski libreto", na esencializiranega protagonista "slovenskosti" "slovenske opere", to je na figuro "slovenskega skladatelja", na avtenticizem repertoarja obeh slovenskih opernih hiš pa nenazadnje do samega enačenja oziroma pomenljivega, bržčas klasifikatorično podmenjenega, skorajda že sinonimnega substituiranja pojma "slovenske opere" z institucijo ljubljanske Opere, in manj oziroma nikoli z drugo operno ustanovo v Mariboru.

Toda medtem ko je take kontekstualizacije pojma "slovenske opere" znotraj presoje raznovrstnih neakademskih in neraziskovalskih diskurzov mogoče razumeti kot posledico pričakovanega izrazito podkomuniciranega, nekomentiranega, neelaboriranega in nereflaktiranega privzemanja družbenih fenomenov in reprezentacij kulture kot "samoumevnih dejstev",² kar je v Sloveniji na vseh nivojih javnosti še vedno skoraj edini merodajni način razpoznavanja realnosti, pa je težje sprejemljivo dejstvo, da se skozi tako rekoč identično inhibiran dispozitiv vprašanje "obstoja slovenske opere" realizira tudi takrat, kadar gre (naj bi šlo) za strokovni, akademski, znanstveni ali specialistični diskurz. Zedi-

njenost dosedanjih intelektualnih tradicij, zastopanih dominantno iz vrst glasbeniške, muzikološke in glasbenozgodovinske stroke s tem, da je opera na Slovenskem "vselej" imela pomembno kulturno konstitutivno kakor tudi narodno ali politično, torej več kot le simbolično vlogo pri konstrukciji samobitnostne ali identitetne podobe slovenskega naroda, signalizira o popolnem sozvočju strokovnega diskurza s političnim in ideološkim.

Kljub takšnim deklarativnim pripisom, katerih kontinuiteto lahko na Slovenskem beležimo od sredje 19. stoletja dalje in smo jim priča v različnih oblikah in formulacijah (na primer skozi časopisne naracije o operi, fragmentarne ekspertize slovenskih strokovnjakov, normativne zakonodajne dokumente slovenske države za področje kulture in aktersko mrežo opernega imaginarija; cf. Kotnik, 2003b) tudi danes, pa ob vsem tem najbolj zaskrbljuje dejstvo, da kljub notorični privilegiranosti, ki se ponavadi pripisuje operni umetnosti, doslej v Sloveniji ni bila opravljena niti ena raziskava, ki bi se sistematično in s pertinentnim epistemološko-metodološkim aparatom ter recentnim interpretacijskim instrumentarijem bolj poglobljeno in *refleksivno* (torej v konceptnem smislu – Bourdieu, 2004, 126; Rotar, 2004, 27) lotila raziskovanja družbenih reprezentacij opere in njihovih dejanskih praks in dognanja o njih sopostavila v nacionalni kolorit privzdignjenim kanoniziranim predstavam o življenju in pomenu "slovenske opere". Pričakovali bi, da bi že takšna preprosta sopostavitve dveh povsem ločenih kategorij ali plati realnosti same raziskovalce bržčas morala pripeljati do tega, da podvomijo v analitsko pertinentnost nekaterih denominacij opere v Sloveniji in se izvijejo iz okovij trdne vere v obstoj slovenske opere kot "naravnega", "organskega fenomena", vtisnjenega v pojem slovenskega naroda. Rečeno z Bracom Rotarjem, kulturni fenomeni sami na sebi niso "naravni", "organski" ali "narodni", lahko pa veljajo za take znotraj naturalističnih, organicističnih in nacionalističnih ideologij 19. in 20. stoletja, katerih bistvena sestavina je utaja distance med elaboracijo, producenti in konsumenti kulturnih produktov (Rotar, 2003, 15). Kakšne specialistične raziskave o tem za področje opere pa v Sloveniji doslej zagotovo ni bilo.³

2 Collins in Bourdieu imata veliko zaslugo, ker sta opozorila, da so dejstva (družbena, znanstvena, kulturna, umetniška idr.) kolektivne konstrukcije, katerih realiteta se konstruira v interakciji med tistimi, ki dejstva producirajo, in tistimi, ki ji sprejmejo (Bourdieu, 2004, 58, 65, 119–120).

3 Naj k tem dejstvu dodam še to, da je slovensko tradicionalno glasbeno zgodovinsko trzoniziralo kot spoznavni imperativ svojega akademskega početja pretežno en aspekt raziskovanja zgodovinske opere, to je kompozicijsko zgodovino opere, ki tako v tem kanonu že nastopa kot "zgodovina opere" (v resnici gre prej za kronologijo skladateljskih figur in praks), kar je svojevrstna degradacija in redukcija zgodovinskega režima opere kot družbenega fenomena. Ker doslej v Sloveniji še ni bila narejena nobena sociološka, glasbenosociološka ali antropološka analiza specifičnih publik (npr. operne publike), je zato težko govoriti o recipientski zgodovini opere ali teoriji specifičnih načinov branja njene kulturne reprezentacije kot žanra, menim pa, da je pričujoči članek, s tem ko govori o tem, kako so preučevalci opere pisali o njej, z zgodovinskoantropološkega in socialnoantropološkega aspekta vendarle specifičen prispevek k recepcijski zgodovini opere, ki je del širše kulturne in intelektualne zgodovine opere, saj premišlja objekt, ki je doslej veljal za prestižen, splošno sprejemljiv in sprejet, neovržen in neovrgljiv, neproblematičen in neproblematiziran kanon.

Začnimo najprej pri monopolnem strokovnem diskurzu, ki je doslej v svoje specialistične programe izdatno vključeval vprašanje tradicije slovenske opere. Za lažje razumevanje navedimo nekaj značilnosti oziroma posebnosti tega diskurza v nekaj točkah.

Prvič, očitna posebnost monopolnega muzikološkega in glasbenozgodovinskega diskurza je, da je pojem opere v tej tradiciji ekspertnega ukvarjanja z opero že desetletja izenačen izključno s pojmom "glasbe" in "umetnosti". Iz vere v tako naturalizirano izhodišče so se v preteklosti inspirirale tudi vse druge vrste javnosti (mediji, kulturna birokracija, operna kritika, operna publicistika ...), med bralci strokovne literature o operi pa je pogosto emaniralo v takih zanosnih apologijah: *"Opera pa mora biti umetniško dejanje, če hoče biti umetnost. In opera je umetnost. Tega se vsi zavedamo, ki jo ljubimo in negujemo."* (Kozina, 1962, 12). Problem pavšalnih percepcij opere kot glasbe ali umetnosti je v tem, da so bile tovrstne percepcije praviloma dominantno "racionalizirane" kot nezdvojljeno dejstvo, ne pa reflektirane zgolj kot okvir za razumevanje določenih aspektov vednosti o operi (Kotnik, 2004, 196).

Drugič, vero v "naravno danost" slovenske opere je strokovni diskurz udejanjal, uresničeval oziroma izkazoval skozi razpredeno mrežo svoje raziskovalne ontologije in teleologije, ki se na primeru opere najbolje kaže v naslednjih parametrih: presenetljiva marginalizacija študij o operi znotraj "kompetentnih tradicij"; pojmovanje opere kot naravne danosti s svojo linearno, vektorsko oziroma progresivno družbenozgodovinsko kontinuiteto, ki jo je treba podvreči deskripciji (produkcija nacionalnih opernih vodnikov, "slovenske zgodovine opere"); odsotnost intelektualnih (samo)razmislekov in (samo)kritike strokovnih tradicij; fenomen zbirateljstva oziroma iskateljstva notnega gradiva in libretov slovenskih opernih del za dokazovanje historične kontinuitete avtohtone operne dediščine na Slovenskem; zagledanost v genezo, izvore in korenine "slovenskega opernega ustvarjanja"; epistemična nezmožnost reflektiranja opere kot realne družbene prakse, družbenega fenomena, družbene reprezentacije ali družbenega imaginarija; omejevanje proučevanj striktno na slovensko etnično oziroma nacionalno ozemlje, podprto z naslednjim nacionalno determiniranim raziskovalnim imperativom: "slovenski raziskovalci naj raziskujejo slovensko opero".

Tretjič, strokovnega govora o operi ni mogoče obelodaniti, ne da bi istočasno sledili njegovi navezanosti na imaginarij o nacionalnem, še zlasti zato, kjer je motiv "nacionalnega" (v transformacijah "nacije", "naroda", "narodne kulture", "nacionalne umetnosti", "slovenstva" ipd.) pravzaprav njegova rdeča nit oziroma tako rekoč edini konstitutiven register (Kotnik, 2004, 200).

Četrtič, recepcije strokovnih tradicij so v preteklosti slonele na povsem nereflektiranih monolitnih predstavah o operi kot "nacionalni stvari", "slovenskosti slovenske opere", "avtohtonosti" in "avtentičnosti" opernega repe-

toarja slovenskih opernih hiš. Še več, vse navedene denominacije so prikazane kot znanstvena dognanja. V dominantni meri jih žlahtno okvalificirata muzikološki in glasbenozgodovinski deskripcionizem in inventarizem, katerih osrednja teleologija je utemeljena v (p)opisovanju "slovenske operne ustvarjalnosti" kot garanta "glasbene zavesti" in "glasbene samobitnosti" naroda – torej imamo opraviti s kontinuiteto kot intencionalnim izvedeniškim, v grobem rečeno s Hobsbawmom in Rangerjem (1983), izumljanjem "nacionalne tradicije", pa tudi z opresivnim nacionalizmom, kakor to na primeru slovenske literarne historiografije in literarnega kanona 19. in 20. stoletja pokaže Sabina Mihelj (2003, 124–128), kot osrednjim usmerjevalcem, kazalcem in podeljevalcem smisla raziskovalni dejavnosti preučevalcev samih.

Petič, očitna posebnost strokovnih tradicij, ki so skušale definirati in afirmirati vprašanje slovenske opere, je neobhodno povezana z neupoštevanjem, nepoznavanjem ali neseznanjenostjo z recentnimi pristopi iz svetovne teoretizacije. Glavna posledica tega manka pa se kaže v hegemoni vkopanosti teh tradicij v specifično pozitivistično restrikcijo akademske obravnave opere, katere bistveno sestavino predstavljajo številni povsem temeljni epistemološki primanjkljaji in spoznavne zmote pri pojmovanju nekaterih temeljnih pojmov (npr. zgodovina opere, umetnost, nacija, slovenska opera ipd.). Slovenska opera se tem tradicijam osmišlja kot "objektivna struktura", "naravna kategorija" oziroma kot po "naravnem redu" historična danost, katere nacionalni kolorit podeljuje temu pojmu nedotakljive dimenzije. Vsaka kritična obravnava vprašanja slovenske opere bi tako pomenila že napad na nacionalno okarakteriziran epitet, namreč na izraz "slovenski", ki je seveda nedotakljiv, slovenskemu akademskemu izvedeništvu pa celo služi, rečeno z Rotarjem, kot "garant za privilegirano obravnavo" (Rotar, 2001, 211).

Moč "naravnih" kategorij izhaja iz tega, da jih dojemamo kot objektivne strukture, ki naj bi pojasnile neko družbeno realnost. Seveda je problem v tem, da so "objektivne strukture" tudi same neke vrste konstrukcije. Še veliko večji problem za recepcijo družbene realnosti in neprecenljiva škoda za znanost samo pa je, če k produkciji in reprodukciji "naravnih" kategorij bistveno prispevajo tradicije, ki se predstavljajo za strokovne in intelektualne ali celo znanstvene in od katerih bi v resnici pričakovali drugačno erudicijo. V slovenski tradiciji preučevanja opernega fenomena je žal monopolna strokovna praksa odločilno prispevala k produkciji in reprodukciji instrumentov za konstrukcijo naturaliziranih realnosti družbenih in kulturnih fenomenov (npr. avtenticiranje opere, avtohtoniziranje opere, vernakulariziranje opere ipd.). Da bi razumeli simbolno dimenzijo učinka teh hegemonih akademskih posegov v kreiranje diskurzov o operi v Sloveniji, pogledimo na kratko v samo historično konstitucijo teh diskurzov, pre-

verimo pogoje njihove eksistence in kohabitacije, v grobem spremljamo tok njihovega produciranja specifičnega performativnega diskurza o "slovenski operi", ki je v ambiciji iskanja odgovora na temeljno vprašanje, kaj je slovenska opera, povzročil nastanek nekega povsem ideološkega in ne znanstvenega diskurza o "slovenski operi".

ESENCIALISTIČNE PRIORITETE STROKOVNJAŠKIH TRADICIJ

Devetnajsto stoletje je proizvedlo nov koncept organizacije opernih tradicij iz različnih prostorov Evrope, namreč po ključu razvoja nacionalne države. Mnogi muzikologi znajo hitro pristaviti, da naj bi v tem stoletju prišlo do pomika izključne pozornosti od germanske ali romanske operne tradicije na novoporajajočo se slovansko. Mnogi slovanski narodi iz svojih sredin izvržejo na plano svoje prve velike skladateljske figure operne umetnosti, ki hitro postanejo manifestativni motorji svojih nacionalnih sredin. V glavnem naj bi veljalo, da so šele tedaj nastala prva "slovanska operna dela": najprej pri Rusih, Poljaki, Čehih (Glinka, Dargomižski, Musorgski, Rimski-Korsakov, Smetana, Dvořák ipd.), kmalu nato pa že tudi pri južnoslovanskih narodih (Srbi, Hrvatih in Slovencih) (več o tem v: Cvetko, 1963, 14; Sivec, 1976, 267–333). Gradijo se nacionalne operne hiše. Pišejo se nacionalne glasbene zgodovine in nacionalne zgodovine operne umetnosti. Vsi ti angažmaji bistveno in neposredno črpajo duhovno moč iz idej pomladi narodov 1848. Slovenski kulturni prostor druge polovice 19. stoletja je v primerjavi s tedanjimi evropskimi "konvencionalnimi nacionalizmi" provincialna adaptacija na "etnični nacionalizem s klerikalno dominantno" (Rotar, 2001, 216). V tem duhu Slovenci dobijo prve prepoznavne operne skladatelje, katerim nemudoma pripišejo pomen nosilcev in nadaljevalcev projekta slovenskega nacionalizma, katerega generativni temelj se da opaziti v takih dejanjih zgodnjega nacionalizma, kakor je program *Zedinjene Slovenije* iz leta 1848. Muzikologi in drugi dosednji preučevalci "slovenske opere" bi nam verjetno težko odpustili, če bi ostali zgolj pri opredelitvi začetkov "slovenske opere" v 19. stoletju, da ne bi pri tem vsaj bežno omenili njihovih velikih raziskovalnih prizadevanj, ki so jih vodila daleč nazaj v prvo polovico 18. stoletja in do spoznanj "prvih korenin" oziroma "izvorov" kranjskega opernega življenja in udejstvovanja. Ciril Cvetko, prominenten slovenski pisec številnih knjig in člankov o operi, takole reflektira najzgodnejša znamenja nastanka "slovenske opere":

"Prva opera na Slovenskem je nastala precej pred prvo hrvaško in srbsko, celo pred prvo rusko opero. Že leta 1732 je bila namreč v palači kranjskega vicedoma,

kneza Francesca Antonia Sigifrida della Torre e Valasina, uprizorjena tragedia per musica "Il Tamerlano", ki jo je napisal maestro di Capella Giuseppe Clemente Bonomi, vicedomov kapelnik. Ni sicer točno dognano, ali je bil skladatelj rojen v kranjski deželi ali izven nje. Ohranjeno pa je posvetilo knezu, v katerem Bonomi govori o vojvodini Kranjski, kjer da so živeli njegovi predniki. Če se je torej sam prišteval v naše območje, lahko tudi opero "Il Tamerlano" štejemo kot naše glasbeno-scensko delo." (Cvetko, 1963, 15).

Če je Cirila Cvetka Bonomijeva nacionalna pripadnost še nekoliko begala, so kasnejši pisci (npr. Sivec, 1976, 57) ta podatek že bolj prikojili predstavi o nečem samoumevnem, tako da Igor Grdina, ko povzema Sivca, brez zadreg proglasi Bonomija za nespornega "Kranjca", ki naj bi "v ljubljanski vicedomski palači grofu Thurnu in drugim deželnim veljakom" (Grdina, 2002, 7) ponudil svojo prvo znano glasbeno-umetniško uslugo. Po beleženju mnogih zbirateljev slovenske operne dediščine po njem Slovenci vse do sredine 19. stoletja naj ne bi imeli nobenega skladatelja, ki bi se lotil "glasbeno-scenskega ustvarjanja". Po preučevanjih prenatalne operne preteklosti⁴ naj bi šele Jurij Mihevec, nadalje Gašpar Mašek, po njiju Miroslav Vilhar, brata Ipavca ter Viktor Parma nato v sklenjeni vrsti "pripravili pot slovenski operi", ki naj bi s Foersterjevim *Gorenjskim slavčkom* končno kulminirala v podobi prve razpoznavne slovenske *nacionalne opere*. Konec 19. stoletja velja za razgiban čas na področju "slovenske operne dejavnosti": leta 1892 je Ljubljana dobila operno hišo, Maribor slaba tri desetletja pozneje. Prve poskuse tematizacije "slovenske opere" najdemo v globokem 19. in na prelomu stoletja.

Od konca 19. stoletja dalje do danes v slovenskem prostoru vegetira predstava o *Gorenjskem slavčku* kot največji, najbolj dovršeni in najbolj reprezentativni slovenski operi. Ugleden tedanji inteligent Vladimir Foerster zapiše: *"Najzaslužnejši mož na slovenskem glasbenem polju je brez dvoma častitljivi regens chori ljubljanske stolnice, naš prvi virtuoz na orglah, naš najgloblji teoretik, naš najplodovitejši skladatelj in najvplivnejši glasbeni učitelj in reformator – Anton Foerster, sin češkega naroda, ki je pa postal v dolgoletnem delovanju med slovenskim narodom naš po srcu in po misli ... V zgodovini naše glasbe je Foerster glavna oseba, okoli katere se je do najnovejšega časa gibal skoro ves naš glasbeni pokret. [...] S tem delovanjem je segel Foerster v vse sloje slovenskega naroda. [...] Foersterjevo delovanje sega nazaj v ono dobo, ko smo imeli v Slovencih le prav malo skladateljev, še prav malo svoje glasbene literature. Foerster je začel delovati v letih sedemdesetih, v dobi prepore slovenskega življa, tako narodnostnega, kakor i kulturnega. Bil je priča onih navdušujočih in mnogo*

4 Za seznanitev s tem področjem napotujem na sveženj pisa nj zlasti muzikologa Jožeta Sivca (glej Kotnik 2004, 202, kjer se nahaja zbir te literature).

Sl. 1: Gorenjski slavček Antona Foersterja na odru ljubljanske Opere v sezoni 1966/67 (Arhiv Slovenskega gledališkega muzeja v Ljubljani).

Fig. 1: Opera 'The Carniolan Songstress' of Anton Foerster on the stage of Ljubljana's Opera in 1966/67 (Archives of the Slovenian Theatre Museum in Ljubljana).

obetajočih časov prvega svitanja, v katerih sta se probujali narodna zavest in delo slovensko." (Foerster, 1904, 216, 219). Dvoumna recepcija Foersterja je s problematiziranjem zlasti njegove "narodne izvornosti", manj pa umetniškega opusa, ki so ga uprizarjali nekateri zapriseženi nacionalisti, iz Foersterja naredila bizarno skladateljsko figuro. Ekonomija izbarantanega nacionalnega determinizma in grudnega avtenticizma je v Foersterjevem primeru dosegla pozitivno bilanco "za narodov blagor". Argumentacija, ki je za dolgo obveljala, se je glasila: "Dasi je Foerster po rodu Čeh, vendar ga smemo po uspešnem delovanju imenovati domačina, njegova dela pa šteti med izvirne slovenske skladbe." (Gössl, 1896, 544).

Ideje o operi kot "jeziku naroda", kot "važnem pojavu v duševnem bitju vsakega naroda", kot "delu našega obraza pred svetom in pred seboj", kot tribuni, na kateri se razodeva "kulturnost narodova v svoji najvišji čistosti in lepoti", kot temelju "izvirne narodne kulture" (Levstik, 1938, 664), kot "ustanovi, lasti in dobrini narodovi", ki dviga narodni etos (Ukmar, 1935, 447), kot rezultanti duhovnega življenja naroda (Ur. *Ljubljanskega zvona*, 1934, 107–114; Lipovšek, 1936, 172–178), kot "zrcalu naše razvojne in kulturne višine" (Vurnik, 1926, 63) in

podobno so spričo prihajajočih političnih sprememb v tridesetih letih 20. stoletja ponovno doživele svoj razmah. Repeticijo nekakšnega buditeljskega narodnega gibanja, porojenega sicer sredi 19. stoletja v času marčne revolucije, ki je vprašanje slovenske opere prvič postavilo v ospredje, je v prvi polovici 20. stoletja med slovenskimi intelektualci bržčas pobudila še tradicija tako imenovanega slovenskega narod(nost)nega vprašanja (Šumi, 2000b, 257–271), katere nosilci so svojo vezanost na nacionalistično politiko v opredeljevanju kulturne in duhovne problematike "slovenstva" dostikrat izkazovali z enako nacionalistično problematizacijo opere. Nosilcem te tradicije se je opera kazala kot prominentna "duhovna tvarina", ki za svoj obstoj na slovenskih tleh narodu dolguje, da ga dobesedno zgradi ali poveže v homogeno kulturno in politično enoto, s tem pa tudi v organsko etnično celoto (Kuret, 1937–8, 185). Narodotvornostno poslanstvo opere je v repertoarju strokovnjaških ideologij 19. in 20. stoletja na Slovenskem zasedlo najvišje mesto. Njihove predstave o operi zunaj konteksta "narodne snovi" so tako rekoč nezaznavne.

Prav zaradi te posebne narodotvorne pozicije, ki jo operi pripiše vodilna strokovnjaška reprezentanca, se je opere v celotni predvojni in povojni intelektualni tra-

diciji oprijela ključna in do dandanes brezprizivno dominantna predstava o nečem, kar je v funkciji nečesa "izbranega za narod", zatorej v funkciji slovenstva. Vurnik je dal še leta 1927 vedeti, da se s Foersterjem ne gre povsem zadovoljiti, kakor tudi ne s statusom, ki mu ga je pripisala prav slovenska glasboslovna klientela v specifičnem zgodovinskem obdobju, saj ocenjuje: "*Nimamo še opere, ki bi šla v svet in dala svetu vedeti o Slovencih, tudi simfonije še ne ... Zato na delo, trdo delo!*" (Vurnik, 1927, 128).

V začetku osemdesetih let 20. stoletja je v slovenskem muzikološkem pojmovanju opere prišlo do rahle reorientacije opisanega glasbenozgodovinskega deskripcionizma in inventarizacije v obravnavi "slovenske operne ustvarjalnosti", in sicer v glavnem z aksiomom, da je "slovenska opera" del evropske identitetne podobe operne geografije. Dogodek, s katerim se je vpeljala debata o odnosu slovenske opere do drugih opernih tradicij, je bil simpozij z naslovom *Slovenska opera v evropskem okviru*, organiziran ob njeni 200-letnici in na katerem so sodelovali tudi nekateri tuji muzikologi. Po realizaciji Sivčeve publikacije *Dvesto let slovenske opere* (1981) je simpozij docela narekoval historični okvir obletnice in z njo povezane tematske usmeritve. Vodilne teme referatov so bile usmerjene v presojo tega, "kje je bila in kje je slovenska opera v evropskem okviru". Poleg pregledov produkcije so se raziskovalci dotaknili tudi reprodukcije na slovenski operni sceni, z bistvenim poudarkom na opernem ustvarjanju. Težišče tematizacije je bilo vpogled v "slovensko operno preteklost" v navezavi na njen položaj v sedanjosti. Toda tudi v tem simpoziju se da precej jasno razločiti obrise primordialne države slovenske muzikološke in glasbenozgodovinske prakse po razkrivanju "izvorov" slovenske opere. Temu je nenazadnje bil namenjen celoten simpozij. Tako so poudarjeno izstopila vprašanja, ki se nanašajo na začetke slovenske opere, nadalje na vlogo nacionalnih gibanj in problem nacionalnega v operi nasploh, na odnos slovenskega do širšega evropskega opernega ustvarjanja, na situacijo sodobne slovenske opere in sodobne skladateljske prakse in podobno. Navedimo nekaj glavnih reprezentacij iz istoimenskega zbornika, ki je bil izdan na temo simpozija.

Dragotin Cvetko v svojem preglednem uvodnem prispevku "Slovenska opera skozi čas" utemeljuje prepričanje, da so prva poznana dela, ki sodijo v območje slovenske opere – mednje prišteva poleg *Belina* še pevske vloške za Linhartovega *Matička* – nastala ob neposrednem sodelovanju avtorjev besedil in partitur. Glavna intenca Cvetkovega poskusa re(tro)vizije razvoja slovenske opere je šla v smeri dokazovanja, prvič, da se je operno uprizorjevanje na slovenskih tleh "začelo razmeroma zgodaj", s čimer bi se dalo lažje dokazati nacionalno kontinuiteto prisotnosti operne kulture kljub diferenciranim procesom formiranja "avtohtone sloven-

ske" operne glasbe v preteklih stoletjih; drugič, da je treba razlikovati med kategorijo *operne reprodukcije nasploh na Slovenskem* na eni in *produkcijo slovenske opere* na drugi strani že zaradi različnih časovnih koordinat in s tem socialne resonance, ki ju zavzameta v slovenskem prostoru. Po tem razlikovalnem modelu naj bi po Cvetku glasbena odrska reprodukcija nasploh na Slovenskem veliko bolje izkazovala neko "relativno kontinuiteto sedanjosti z neposredno in daljšo preteklostjo" kakor pa slovenska operna produkcija, omejena na kronologijo operne prakse slovenskih skladateljev. Razloge za borno bero slednje Cvetko med drugim pripisuje tudi relativnemu "nezanimanju slovenskega občinstva za izvirno domačo operno literaturo" (Cvetko, 1982, 5–12). Cvetkovo analizo lahko imamo za primer prepoznavnega zgodnjega muzikološkega stališča, po katerem je mogoča in potrebna eksplikacija kulturno-umetniške kontinuitete obstoja opernega žanra s piki-ranjem na njegove blede, pa vendar konstitutivne iz-vornostne temelje.

Tesna povezanost "slovenskega opernega libreta" kot esencijaliziranega arbitra "slovenskosti" "slovenske opere" je precej razločno izrisana skozi prispevke mnogih slovenskih preučevalcev opere, tudi nekaterih udeležencev omenjenega simpozija, še zlasti zato, ker naj bi dejavnost prevajanja, "ponašanja" tujih opernih libretov v slovenski jezik, bila še v devetdesetih letih minulega stoletja zelo aktualizirana tema ne le s strani same dominantne akademske tradicije, pač pa virulentno zahtevana s strani nekaterih upravljavcev ljubljanske Opere (Kotnik, 2004, 310–320). Vprašanje slovenskega libreta kot esencialne reprezentacije "slovenskosti" ne le "slovenske opere", ampak tudi operne reprodukcije na Slovenskem je sicer stalno prisoten topos v problematiki tradicije vprašanja slovenske opere že od srede 19. stoletja dalje. Njegova moč pa v številnih literarno navdahnjenih primerjalnozgodovinskih optikah še dandanes ne pojenja. Zlasti v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, torej v obdobju, ki ga radi imenujemo slovenska tranzicija, smo lahko dokumentirano beležili raznovrstne konstantne kulminacije tako imenovanih opernih problematik, ki so zadevale aspekt slovenskega libreta in jezika na opernem odru kot reprezentanta "slovenske opere" (Stanovnik, 1982, 72). Dejstvo je, da so omenjene nacionalistično spodbujene "operne rošade" v zvezi s petjem oper v slovenščini daleč prehitevale intervencijske sposobnosti slovenske strokovnjaške srenje, ki naj bi bila v prvi vrsti poklicana, da odgovarja nanje z ekspertizami. Dogajalo pa se je prav nasprotno: obstoječa učenjska praksa jih sploh ni detektirala, prav tako ne preučevalsko reflektirala, pač pa se jim je vztrajno izogibala. Ni pa taista preučevalska sredina bila zadržana do kreiranja in subtilnega distribuiranja posebnih akademističnih nocij o lastnem obstoju in poslanstvu, znotraj katerih si je primitivno prilastila tako rekoč vse strokovne kompetence za eruditsko obravnavo re-

prezentacij opere. In prav tej antiintelektualistični apropiaciji opere gre kot njeno posledico pripisati mentalni vakuum, ki so ga v svojo sredo zlahka interiorizirale posamezne opernoadministrativne, opernoupravljalne, uradniške in kulturniške mentalitete, zaradi katerih se zdi dandanes v Sloveniji vsaka (druga) raziskovalna intervencija, ki ne prihaja iz muzikoloških, glasbenozgodovinskih, glasbeniških ali drugovrstnih insajderskih logov, vnaprej obsojena, da se jo proglasi za nekompetentno, tako rekoč za kršitev nekega konsenzualiziranega obstoječega "reda", ki je po volji vsem tistim, ki ne prenesejo nikakršne objektivacije lastnega početja (Kotnik, 2003a, 32; Kotnik, 2003b).

"Novoodkriti" esencialistični kriterij za ustrezno nacionalno karakterizacijo "slovenske opere" je s simpozijem vred imel tudi svojo politično podmeno oziroma konotacijo v prebeseditvi: "slovenska opera" lahko gradi "most med narodi" in je v kvalitativnem ustvarjalnem pogledu lahko nacionalno primerljiva s širšim "evropskim okvirom". Pojem "slovenske opere" v primerjavi s tipizacijami iz druge polovice 19. in prve polovice 20. stoletja, s tem muzikološkim simpozijem pridobi nekatere nove pomenljive karakterizacije: najprej nek izvirnostni fundament, iz katerega gre sklepati na kontinuitetno podlago opere na Slovenskem in od koder je nadalje šele mogoče zgraditi nastavke za ustrezno glasbenozgodovinsko, kulturnoumetnostno in družbenopolitično teleologijo "avtentične" nacionalnosti slovenske opere (Cvetko, 1982, 624).

Reaktualizacija strokovne debate o utrditvi "sodobne slovenske operne ustvarjalnosti" skozi mehanizem produkcijske dejavnosti opernih skladateljev kot producentov fenomena "slovenske opere" v glasbenoumetniški realiteti je bila podlaga za stremljenje vseh involviranih profilov brez izjeme, to je muzikologov, glasbenih publicistov, glasbenikov, opernih umetnikov, skladateljev in drugih, k istemu cilju, to je h "kvalitetni rasti slovenske opere".

"AVTOHTONI" SKLADATELJ KOT NOSILEC "SLOVENSKE OPERE"

Debata o pomenu in vlogi "slovenske opere" v okviru evropske operne identitetne geografije je med drugim sprožila še neko drugo smer teoretizacije, in sicer teoretizacijo obstoja "slovenskega značaja", to je "slovenskosti slovenske opere", in to v okviru debat o slovenskosti, torej pristnosti in samosvojesti "slovenske glasbe". Z Ottom Kolleritschem bi rekli, da je načrt formuliranja pripomb k nacionalnemu značaju operne glasbe pomenil, da naj bi ta lahko veljala kot nekaj realitetno obstoječega, torej tudi oprijemljivega in določljivega za analitski pristop. Predpostavljamo nacionalnega značaja operne glasbe kot nečesa generično določenega, etnično inherentnega in neodpravljlivega torej, subsumira nekakšen pojmovni osnovni pogoj, pod katerim bi "nacionalno

zavest v operni glasbi", kar moramo seveda brati kot svojevrsten esencialistični konstrukt, lahko okarakterizirali kot kategorijo v obliki razločevalnega znaka za klasifikacijo nečesa, kar se na prvi pogled zdi preveč *unheimlich*, da bi bilo ujemljivo v racionalno taksonomijo vrednotenja (Kolleritsch, 1992, 34).

Iz sosledja razmišljanja o bistvenostnem sestavu slovenske opere so izšle še nekatere druge, teoretsko manj elaborirane interpretacije, po katerih operni skladatelj (kot nosilec razvoja slovenske opere) ali umetnik odraža "duh nacije", ki naj bi bil najbolj prezenten prav v skladateljski pripadnostni uporabi folklorističnih elementov kot reprezentacij "narodne glasbene tradicije" za elaboracijo umetno ustrojene operne glasbe. To idejo smo lahko sicer v nekoliko drugačni ubeseditvi srečali že pri avtorjih (primer Lucile Podgornikove) s konca 19. stoletja. Ideologija, po kateri je operni skladatelj kot figura nacionalnega umetnika tisti, ki "povzema skupna prizadevanja nekega naroda in jih v umetnostni obliki posreduje drugim narodom", temelji na redukciji "nacionalnega značaja opere", zoženega na njeno glasbeno plat. Vprašanje o razmerju med opero in nacionalnostjo oziroma o "nacionalnem značaju" operne glasbe se je kazalo kot prvovrstno legitimno s teoretskega, filozofskega, sociološkega ali psihološkega vidika vsem intelektualnim tradicijam, ki so se v preteklosti lotevale razpravljanja o slovenskosti slovenske opere. Če naj bi veljalo, da je od začetka 19. stoletja opera dobro služila celo kot privilegiran nosilec nacionalnih simbolizmov, pri oblikujočih se nacijah, na primer pri Slovencih, pa kot dejavni, razpoznavni konstituens, je v prvi polovici 20. stoletja znotraj bojevitga nacionalizma postala politična funkcija prenekaterih nacionalističnih in totalitarnih preurejanj (poznana je podporniška vloga nemške opere pri vzponu nacizma kakor tudi fašistična (zlo)raba opere v demagoške in propagandne namene v Italiji), da bi se nadalje z modernistično internacionalizacijo opere v drugi polovici 20. stoletja lahko likvidirale vse nacionalne difference v operi. Take modernistične preureditve perspektive seveda vse do danes niso dosegle slovenske strokovne recepcije opere, po zaslugi katerih smo še vedno na ravni precej aktualnih debat o tem, kaj dela "slovensko opero" zares "avtentično" slovensko. Adornovsko rečeno, bolj ko je opera idiom, ki je podoben jezikovnemu, bliže je nacionalnim karakterizacijam. Po tem principu se je konstruirala avstrijskost Straussa, nemškost Wagnerja, italijanskost Verdija, češkost Smetane, ruskost Čajkovskega ali slovenskost Foersterja. Ali potemtakem, če nekoliko predrugačeno parafraziramo vprašanje Tineta Hribarja, obstaja nekaj takega, kakor je slovenska opera; in nadalje, ali obstaja slovenskost slovenske opere? Hribarjev odgovor je tisti bolj idiosinkratične vrste, češ, slovenska opera nastaja in obstaja, ker in kolikor imamo slovenske skladatelje, ki so zmožni "avtohtonega komponiranja", ki ga Hribar, zdi se, razume precej svojsko kot sopo-

mensko sintagmo za nekaj, čemur pravi "duhovna prostost" (Hribar, 1992, 39–40, 42–43).

Veliko bolj pertinentna je Kolleritscheva problematizacija, ki v svojem interpretativnem aparatu ne izpusti ali spregleda dejstva, da gre pri takih in drugačnih tematizacijah nacionalnega v operi kot esencialnega različitenega kriterija običajno za interpretiranje in utemeljevanje z večjim ali manjšim političnim in ideološkim poudarkom. Če bi bilo, rečeno s Kolleritschem, mogoče *nacionalno* glede njegovega odnosa do operne umetnosti pojmovati tako, da bi pod tem pojmom razumeli kulturne pojavne oblike (npr. opero), nastale na etnični osnovi, ki imajo določene posebnosti, bi le težko govorili o *nacionalnem značaju* opere – sintagma v kurzivi se namreč pogosto pojavlja prav v navezavi z debatami o slovenskosti slovenske opere – ker po njegovem zaradi dodanega pojma "značaj" ni jasno, ali je s tem mišljen "idiom", ki daje neki operi kot glasbenemu delu nacionalni značaj, ali pa naj bi bil morda mišljen nacionalni "duh", ki naj bi bil zanjo značilen. Pri prvi vrsti naj bi bil za analitika pomemben samo en problem, namreč, kako je nacionalna glasbena folklorizacija asimilirana v individualni skladateljski operni stil. Pri drugi vrsti pa naj ne bi bilo nekih trdnih kriterijev za raziskovanje nacionalne značilnosti skladateljske dejavnosti, četudi nekateri navajajo, da naj bi prav po tej drugi poti mnogi skladatelji (znane so recepcije opernih del ruskih skladateljev, ki naj bi črpali iz ruske ljudske oziroma narodne pesemske literature in kulture) dosegli nek specifični, recimo mu nacionalni stil (Kolleritsch, 1992, 36). Če poskušamo Kolleritschevo argumentacijo razstaviti, vidimo, da sta v vsakem primeru določevalni premisi takega diskurza analitikovega motrenja nekega opernega dela dve na prvi pogled razločeni entitetni ravni značaja: prva idiomatična, ki operna dela razvrsti domnevno bolj po objektivnem ali vsaj lažje določljivem vzorcu, in druga "duhovna", kjer ni pravih kriterijev za odmero nacionalnosti. Jedro problema je torej samo navidezno premeščeno, ne glede na to, ali gre za presojo po prvi ali drugi kategorizaciji, saj obe kratkomalo pretendirata na stališču, da je nacionalni značaj opere "vselej že tam", samoumevno navzoč v operi, in ga je potemtakem treba samo diagnosticirati. Kakor smo lahko videli, imajo tudi slovenske muzikološke osnovane tematizacije nacionalnega v "slovenski operni ustvarjalnosti" težave z orisom "specifičnega nacionalnega značaja slovenske opere". Vedno znova se izgrajujejo s podmeno, da je treba ločevati med tem, kar je "izvirno" slovensko-operno, in tistim, kar je prevzeto ali pridobljeno. Omenjeno dejstvo nedvomno ni le dediščina same slovenske muzikološke obravnave opere, pač pa bržčas kaže tudi na epistemološke primanjkljaje preučevalcev glede temeljnih konceptov v družboslovju, kakor so nacija, nacionalno, kultura, umetnost.

V takšni intelektualni konstelaciji je še v devetdesetih letih minulega stoletja vzniknilo na akademsko plan kar

nekaj tematizacij. Zlasti za "neskladno" naj bi v nekaterih slovenskih muzikoloških krogih veljala trditev Tržačana Paola Petronija o Parmi kot "očetu slovenske opere" (Petronio, 2002). "Nove" interpretativne prostore odpira tudi Rijavčeva perspektiva, skozi katero se mu zdi operni avantgardizem Marija Kogoja ali glasbeni evropski multikulturalizem Slavka Osterca nekako "ne-slovenski" prav zaradi tega, ker naj bi skozi svoj opus uprizorila "dotlej neznane ali komaj znane poteze slovenskega skladateljevanja" (Rijavec, 1990, 100).

V sozvočju z družbenimi spremembami in političnimi preureditvami na Slovenskem v začetku devetdesetih let je prišlo med muzikologi do prvih poskusov teoretskih razpoznav glasbe, s tem tudi opere kot kategorije političnega. V tej zamudi muzikološkega absolviranja temeljnih modernih družboslovnih orientirjev je bil leta 1992 še en muzikološki simpozij oziroma mednarodno strokovno posvetovanje na temo opere s pomenljivim naslovom za takratne slovenske družbenopolitične razmere *Opera kot socialni ali politični angažma*. Ni nepomenljiva opomba Primoža Kureta v uredniškem poročilu ob izdaji zbornika, da se tematika referatov marsikje dotika tudi "nacionalnih dimenzij opere" in da bi zato celo kazalo naslov simpozija interogativno prebesediti v "Opera kot nacionalni, socialni ali politični angažma?" (Kuret, 1992, 12). Če naj bi bilo raziskovanje nacionalnega v operi nekaj tako temeljnega, pa žal v besedilih slovenskih muzikologov in drugih piscev ne najdemo nikakršnih recentnih konceptualizacij pojmov, ki jih sem ter tja uporabljajo. Predpostavljamo, da je temu tako, saj vsebine referenčnih preučevanj nacionalizma (npr. Benedict Anderson, Ernest Gellner idr.) in sodobnejših pristopov k raziskovanju nacionalnega v operi (Fulcher, 1987; Huebner, 1999; Forsyth, 2001; Arblaster, 1992; Weiner, 1995; Hutcheon, 1997) slovenske produkcije znanja o operi še sploh oplazile niso.

Manica Špendal je na taistem posvetu revitalizirala nekatere stare in odstrla nekatere nove momente pojmovanja Foersterjevega "Slavčka" kot slovenske nacionalne opere. V svoji teoretizaciji se v večji meri nasloni na poglede dveh eminentnih muzikologov (Carla Dahlhaus in Alexandra Ringerja) k razjasnitvi termina nacionalne opere. Po navedbi Manice Špendal naj bi Dahlhaus "nacionalno opero označil kot sporen in enoznačno neopredeljiv pojem", historiografsko nekonsistentno kategorijo, ki je sicer "vredna zgodovinske zabeležebe, ne sodi pa k njenemu pojmovnemu instrumentariju". Nadalje Manica Špendal navede številne zgledne primere iz literature, enciklopedij, opernih priročnikov, v katerih naj bi bila posamezna operna dela še vedno izrecno opredeljena kot nacionalna. Tovrstna "nacionalna" operna dela naj bi tudi bistveno prispevala h kreaciji operne geografije evropskih identitetnih politik narodov. Avtorica tudi po Ringerju povzame, da za pojem nacionalnega pri operi naj ne bi bile odločilnega pomena ljudske (folklorne) prvine glasbe, temveč bolj

nacionalni, politični in družbeni razvojni vidik. To naj bi torej razumeli kot nekakšen odmik od tistih argumentacij, ki smo jih lahko v različnih podmenah izsledili pri nekaterih drugih muzikoloških pozicijah iz sedemdesetih in osemdesetih let prejšnjega stoletja. Seveda je vprašanje, ali moremo "kot nacionalno opero označiti eno samo samcato delo, ki bi izstopalo iz neke nepovnljive zgodovinske situacije, ali pa zvrst, ki bi jo lahko ponovno realizirali v kakšni drugi zvrsti" (Špendal, 1992, 58–59), z analitskega vidika brezpredmetno vsaj v toliko, če dojamemo, da je pojem nacionalne opere konstrukt, ki ga v pretežni meri podpirata dve sopostavljeni ideologiji, ideologija o avtentičnem in ideologija o avtohtonem opernem delu. Da bi razumeli konstrukcijo predstave o nacionalnosti opere nasploh ali nacionalnem značaju nekega posameznega opernega dela, moramo nujno razumeti mehanizme in procese vzpostavljanja verovanskih tradicije o obstoju "avtentične" in "avtohtone" opere. Če bi šli nekoliko globlje v analizo, bi kaj hitro lahko ugotovili, da to verovansko tradicijo držijo izključno ideološki parametri in nikakor ne znanstveni izsledki ali umetniški kriteriji; če se izkaže, da jih držijo tudi slednji, potem lahko domnevamo, da sta "znanstvena racionalizacija" ali "umetnostna doktrina" mutirali v psevdoznanstveno ali psevdoumetnostno presojo do te mere, da nemoteno in po "logiki stvari" opravljata ideološko nalogo. Da je temu lahko tako, daje slutiti neko drugo besedilo Manice Špendal, v katerem navaja razloge za nekoliko Neubauerjevo in Arničovo preoblikovanje Gorenjskega slavčka, ki je bil uprizorjen 1984 v ljubljanski Operi. Avtorica navaja, da naj bi ju k predelavi spodbudila najdba partiture v arhivu ljubljanske Opere. Zlasti je pomenljiva tista Neubauerjeva "pravoverna" misel, vzeta iz *Gledališkega lista* SNG Opere in baleta Ljubljana, v kateri izraža sledeče stališče glede režiserske redakcije na Foersterjevi operi: "Tako je sedaj ta Gorenjski slavček očiščen nekaterih tujih primesi in nepotrebnih zamenjav prizorov ..." (Špendal, 1986). Lahko soglašamo z opisom Manice Špendal, v katerem govori o celi tradiciji pripisovanja nacionalnega pomena tej Foersterjevi operi. Zaradi te taiste tradicije izpred skoraj sto let lahko še danes v leksični zabeleži najdemo označbe, ki nakazujejo, da Josip Vidmar še leta 1937 v *Gledališkem listu* Narodnega gledališča v Ljubljani (Vidmar, 1937–8, 51), v prvi vrsti bili izraz nekakšne evforije takratnih "izrazito nacionalno usmerjenih publicistov in vodstva Opere po vojni". Špendalova dodaja, da je k opredelitvi Gorenjskega slavčka kot "nacionalne" opere prispevala tudi pogosta in v različnih publikacijah uporabljena ugotovitev, da naj bi Foersterja pri komponiranju "Slavčka" vodila želja, da bi ustvaril pravo slovensko nacionalno opero, najbrž po vzoru češke opere (ravno njegovo oziranje po čeških vzorih naj bi mu mnogi očitali in zaradi tega odrekli status skladatelja prve slovenske nacionalne opere). S tem namenom naj bi, da bi – kakor

piše Sivec – "zadel domači slovenski ton", uporabil nekatere melodične motive iz "slovenskih narodnih in ponarodelih napevov" (Sivec, 1976, 316). Po drugi strani Špendalova navede nazore Slavka Osterca, čigar mnenje o glasbenem nacionalizmu in citiranju folklornih elementov naj bi izpričevalo dejstvo, da "samo naslon na narodno pesem naj ne bi bilo jamstvo za nacionalno noto skladbe". Nekoliko bolj problematično postane njeno neargumentirano navajanje nazorov slavnega Dahlhausa, po katerem naj bi bil problem nacionalnega v operi zlasti "v zvezi z nacionalno avtentičnostjo opere, ki naj bi bila etnična in estetska", kar pa naj s samim "posegom v folklorno tradicijo" ne bi bilo dosegljivo, saj naj bi ljudska glasba poleg nacionalnih vsebovala tudi lokalne, regionalne in internacionalne posebnosti. Način avtoričine inkorporacije navedka Dahlhausovega nazora daje slutiti, da se ji takšno Dahlhausovo izrekanje o

Sl. 2: Plakat otvoritvene predstave v Deželnem gledališču v Ljubljani leta 1892 (SNG Opera in balet, 2002, 12).

Fig. 2: Poster of the opening performance at the Provincial Theater (Landestheater) in Ljubljana in 1892 (SNG Opera in balet, 2002, 12).

"avtentičnosti" opere ne zdi niti malo problematično, prav tako ne navezava, ki jo Dahlhaus naredi do epiteta "etnično" in "estetsko", čeprav je iz citata razvidno, da Dahlhaus evidentno verjame v koncept realitetnega obstoja nečesa takega, kakor je "avtentična opera"; zdi se, da vanj verjame tudi slovenska muzikologinja, če ne drugače, pač s tem, da ga citira, ne da bi vzpostavila distanco do kategorij, ki jih v diskurz o nacionalnem v operi privede Dahlhaus (Špendal, 1992, 60).

Pri priči vidimo, da se implikacije verovanja v avtentično podstat opernega dela in avtohtono narobenost skladateljske in libretistske prakse vselej iztekajo v isto mišljenjsko nerefleksivno matrico, ki zagotavlja slovensko avtohtonost kot podeljujoče merilo oziroma brezpriziven kriterij, po katerem se meri, razvršča in vrednoti načine komponiranja oper, skladatelje in njihove biografije, kulturne artefakte in kar cele družbene fenomene. Rezultat implementacije takega avtohtoniziranja merila v slovenskem opernem izvedeništvu pa je naslednji postulat: tisto, kar ne ustreza kriteriju "slovenske avtohtonosti" – čeravno imajo preučevalci sami velike težave z definiranjem tega, kaj naj bi to sploh bilo, vendar nikoli ne podvomijo v konstrukcijo samo – se sicer lahko tolerira, morda celo deloma "ponaši", vendar pa nikakor ne more obveljati za "pristno slovensko". Ta postulat izključevanja smo lahko na delu opazili, denimo, implicitno pri Cvetkovem "otiranju" Bonomija, eksplicitneje pa pri Vidmarjevem ideološko-kritičnem (Kramberger, 2002, 63–100) ošvrku Foersterja.

Poseben problem večine navedenih strokovnjaških obravnav opere na Slovenskem je, da uvajajo povsem nereflektirano v "teoretizacijo" pojme, kakor so to na primer nacija, država (Bourdieu, 1998, 35, 52–58; 2004, 141–142), kultura, avtohtonost, avtentičnost in podobno, pri čemer jih večinoma podajajo kot samoumevne kategorije brez potrebnih konceptualizacij, ne zavedajoč se tega, da gre v družbenih znanostih pri teh pojmihi za take ali drugačne konstrukcije, do katerih se je potrebno opredeliti, če naj bodo del akademskega besednjaka.⁵ Tako, denimo, izpustijo iz horizonta, ko govorijo o navezavah "slovenskega naroda" na operno umetnost, da – če uporabimo najbolj poenostavljeno formulacijo Benedicta Andersona – *narod* funkcioniira kot zamišljena politična skupnost oziroma kulturno konstruirana kategorija (Anderson, 1998, 13–16) in ne kot po nekem "naravnem redu" historična danost. Prav zaradi tega tudi puristične intence nekaterih slovenskih raziskovalcev, da

bi utemeljili "slovenski značaj" "slovenske opere" doslej v tovrstnih besedilih o operi še niso bile reflektirane. Na tem mestu nam pridejo prav zelo koncizne besede Irene Šumi, ko za svoj primer pravi, da je "temeljni trik perspektive nacionalistične zgodovine" prav "razvrščanje diahronih in kontekstualno raznorodnih pojavov *ex aequo*, tako da se konstruirajo velike mitske monade" (Šumi, 2000a, 121), v našem primeru "slovenska opera", "slovenskost slovenske opere", "narod" v perspektivi "operne zgodovine" in drugo. Ni torej niti najmanj naključno, da pojav nacionalnih "grand oper" (francoske *grand opéra* tradicije, wagnerizma, verdizma, "slovanske opere" idr.) v 19. in s kontinuiteto v 20. stoletju sovpa s kulturnim etnonacionalizmom prežetih hegemonih nacionalnih ideologij (Dellamora & Fischlin, 1997, 12). V teh nacionalnih ideologijah je opera (v kontekstu njihovih apropiacij glasbe) pogosto postala *locus* iskalstva za "avtentičnim zvokom" ali "avtentičnim glasom" neke nacije (Hutcheon, Hutcheon, 1997, 235; Dellamora, Fischlin, 1997, 3). Ta konstrukcija nacionalnega opernega idioma je fenomen opere nerazdružljivo vtisnila, kakor smo videli tudi na primeru naše analize, v imaginarij avtohtonizma, etničnega esencializma in ideologije "dobrega nacionalizma" kot "uresničevanja splošnega principa pravičnosti" (Šumi, 2000a, 128), "narodobudnosti" in "nacionalnega poslanstva" v operoiskateljstvu.

Namesto vednosti o skonstruiranosti "nacionalnih opernih tradicij" imamo v Sloveniji vse prepogosto opraviti z idealiziranimi fabrikacijami realnosti, kakršno je podal Henrik Neubauer, viden zapisovalec opernega življenja na Slovenskem, v enem od svojih besedil: "*Ker sem zdaj že več kot četrto stoletja tesno povezan s slovensko opero, si seveda želim, da bi 'ena najbolj priljubljenih, v dobrem pomenu množičnih in tudi najdražjih umetniških zvrsti', kot se je lepo izrazila Katarina Bedina, polno zaživela kot nedeljiv del slovenske kulture z vso možno politično in s tem tudi finančno podporo v ponos našega naroda in doživljala tudi v javnosti in v množičnih medijih v prihodnje pretežno pozitivne odmeve. Želim si z dr. Loparnikom, da ne bi bil 'slovenski skladatelj v slovenski operi izjemna in negotova prikazen', želim si z nekdanjim režiserjem Šestom, da bi bilo 'čim več praznikov, ko bi doživljala slovenska opera z novo domačo opero krst' in želim si s skladateljem in direktorjem Poličem, da bi 'naša opera z lastnim, avtohtonim repertoarjem pognala globoke korenine in izzvala v svojem okolju nam vsem nujno*

5 Naj povem, da zaradi zahtevane omejitve besedila ne morem na široko opredeliti vseh posameznih kategorij, kakor so na primer 'esencializem', avtohtonizem', 'avtenticizem', 'organicizem', 'historicizem', 'nacionalizem' in še nekatere druge, vendar ne bi želel, da bi bralci, bralke dobile vtis, da avtor te pojme jemlje kot nekaj samoumevnega. Nasprotno, članek jih skuša diferencirati že s tem, da jih vsakokratno specifično poimenuje, vse pa podpre z navedbo referenc za razumevanje teh pojmov. Ni pa v zastavitvi pričujočega članka povsem prezrto dejstvo, da je vsaka družbena in humanistična znanost (tudi muzikologija in glasbena zgodovina kot osrednji akademski tradiciji v proučevanju opere) v Sloveniji te pojme vpela v svoje programe na celo sebi zelo drugačne načine, jim pripisala različne pomenske obsege in številne konotacije, determinirane najbolj prav z disciplinarnimi in celo subdisciplinarnimi tradicijami. Tudi za razpoznavo teh tradicij so reference in viri precej zanesljiv znak akademske dejavnosti.

Sl. 3: Kolaž plakotov opernih predstav ljubljanske Opere (Kozina, 1962).
Fig. 3: Collection of opera posters of the Opera Theater in Ljubljana (Kozina, 1962).

potreben močnejši odmev." (Neubauer, 2002, 12). Po pričujočem citatu vidimo, da so nekateri še vedno pripravljeni ostentativno perpetuirati stare nacionalistične kulturnoumetnostno-nazorske dogme tradicionalne glasbene stroke o "avtohtonosti" "slovenskega opernega repertoarja" in podobno. Pri tem se še zdi, da uveljavitve takega purističnega pogleda na "slovensko opero" Neubauer ne šteje le za cilj svoje "raziskovalne" dejavnosti, ampak celo za uresničevanje prednostne naloge "kulture slovenskega naroda".

TRADICIJA VPRAŠANJA SLOVENSKE OPERE JE TRADICIJA AVTOHTONIZMA

Če na kratko sklenemo. V pričujočem besedilu smo dokazovali, da je mentalni dispozitiv tako imenovanih strokovnih diskurzov o operi, ki so se oplajali pretežno iz glasbenozgodovinske in muzikološke znanstvene formacije, v veliki meri slonel na povsem nereflektiranih predstavah o operi kot "narodni stvari", koncentrirani v

vprašanju izvornostnih in razvojnostnih konceptualizacij "slovenske opere". Ugotavljali smo, da je celo sedanja produkcija akademskega znanja o operi v Sloveniji v diskurzivnem smislu neposredna naslednica reappropriiranih deviških poskusov tematizacij "slovenske opere" še iz druge polovice 19. stoletja in prve polovice 20. stoletja, ko se opere zunaj nekih "narodnobudiljskih" vzgibov pač še ni dalo misliti. Naposled smo lahko skozi spremljanje historične konstitucije akademističnega ukvarjanja z opero na Slovenskem prišli do spoznanja, da so konture obravnav opere slovenskih preučevalcev tako danes kakor v diskurzi izpred trideset ali štirideset let še vedno enake in tako rekoč "konstitutivno" vselej potekajo po robovih identifikacijskih krogov reprezentacij nenehno sugeriranega "slovenstva", sicer razpravam ustrezno transformiranega v kategorije "slovenske opere", "slovenskega značaja slovenske opere", "koncepta avtohtonosti"⁶ (Janko Spreizer, 2002, 189, 228–238, 246) in "avtentičnosti" opernega repertoarja slovenskih opernih hiš, "nacionalne umetnosti", "reprezentančne

6 Od nekaterih slovenskih muzikologov sem ob rabi teh konceptov (npr. koncept avtohtonosti) že slišal govoriti, da so ti koncepti v muzikološki literaturi običajno dojeti kot pomožni pojmi, ki da imajo na različnih muzikoloških področjih različne pomenske obsege,

kulture" in drugo. Iz predstavljenega smo prav tako lahko opazili, da so tovrstne obravnave, ki so se vseskozi v slovenski akademski kakor širši javnosti prikazovale kot znanstvena dognanja, v resnici v svojem "interpretativnem naporu" nenehno zatekale k ideološkim mišljenjskim operacijam, ne da bi se avtorji tega zavedali. "Intelektualni" diskurz je docela sledil principu nacionalnega kriterija kot privilegirane kvalifikatorja akademske recepcije "slovenske operne realnosti". Tako smo lahko videli, da preučevalci iz omenjenih strokovnjaških tradicij ali iz njih inspiriranih drugih meandrov obravnav opere do danes niso veliko spremenili svojih epistemološko-metodoloških izhodišč. Prav tako nismo zasledili kakih kritičnih revizij ali problematizacij polja "intelektualnih" tradicij, ki je zaposlovalo vprašanje slovenske opere, temveč lahko prav nasprotno ugotavljamo, da se stara spoznanja nenehno reproducirajo v preoblikah nekoliko drugačnega, posodobljenega besednjaka, v analitskem smislu pa še zmerom nasedajo istim historicističnim, esencialističnim, progresističnim, developmentalističnim, romanticističnim, avtenticističnim, avtohtonističnim in nacionalističnim eshatološkim ciljem svojega početja. Po vsem povedanem smo po-

temtakem prišli do točke, ko lahko ugotavljamo, da se celo najbolj recentni slovenski pisci o operi brezprizivno udinjajo "narodu" kot varuhi, potrjevalci, oskrbovalci in razširjevalci njegove identitetne oziroma samobitnostne reprezentančne kulturne podobe navznoter in navzven. Vsa ironija tovrstnega izvedeništva v tradiciji slovenskega preučevanja vprašanja slovenske opere pa je v tem, da si izvedenci sami nalagajo naročilo, ki ga očitno pojmujejo kot poslanstvo za "narodno dobrobit".

Še veliko resnejši problem pa je, da so "znanstvena dognanja" omenjenih strokovnjaških tradicij zavarovana z izjemno politično močjo. Njihova moč je tolikšna, da so jih zlahka interiorizirale razne kulturnouradniške, opernoupravljalne, opernoadministratorske, žurnalistične, kritične, umetniške in druge mentalitete (Kotnik, 2003b, 10–13, 43–45, 113–133; 2004, 252–320). Domala vsa polja družbenega življenja opernih diskurzov konstituira in regulira operacionalizacijski navdih avtenticizma in naslonjenost na avtohtonistično ideologijo kot tisto vrsto *Blut und Boden* imaginacije, ki afirmativno pojasnjuje konstitutivne pogoje za obstoj nečesa takega, kakor je slovenska opera.

LA QUESTIONE DELLE CATEGORIE STORIOGRAFICHE NELLO STUDIO DELL'OPERA LIRICA SLOVENA: PRODUZIONE DEL SAPERE OPPURE RICICLAGGIO DELL'IDEOLOGIA?

Vlado KOTNIK

SI-1000 Ljubljana, Kogojeva 8
e-mail: vlado.kotnik@guest.arnes.si

RIASSUNTO

In diversi livelli pubblici (nelle discussioni politiche, mediatiche, culturali ecc.) come anche nella tradizione specializzata in musicologia, nella storia musicale, nel pubblicismo musicale, nella critica dell'opera ecc. regna in Slovenia la convinzione che l'opera lirica slovena presenta l'area dell'attività culturale alla quale si ascrive il significato di arte nazionale sul territorio sloveno.

s čimer so hoteli bržčas povedati, da jih morda neutemeljeno vnašam v polje glasbenega zgodovinarstva. Takemu razumevanju mojega dela moram nujno pristaviti svoje, sicer bi lahko prišlo do temeljnih nesporazumov ali celo hudih sploščitvev tega, kar si članek prizadeva utemeljiti in uveljaviti. Prvič, zdi se, da imamo pri omenjeni poziciji opraviti s svojevrstnim disciplinarnim ekskluzivizmom (češ, beseda 'nacionalizem' ali 'avtohtonizem' imata v muzikologiji povsem drugačen pomen kakor na primer v antropologiji ali sociologiji: že res, toda – je mar zato glasbenozgodovinski nacionalizem kaj manj nacionalističen od kakega drugega nacionalizma; sta mar zato opernoskladateljski avtohtonizem in opernorepertoarni avtenticizem, katerih akademske in ekspertne zaslonbe jima je desetletja nudila prav tradicionalna muzikološka stroka, kaj manj organicistična in avtohtonistična od na primer romološkega avtohtonizma, ki ga dobro obelodanja delo Alenke Janko Spreizer?! in zdi se, da je ta ekskluzivizem lasten oziroma inherenten vsem znanostim. Kar se meni zdi tu problematično in nevarno, je to, da nas lahko tovrsten ekskluzivizem zaslepi do te mere, da ne vidimo, kako se ti koncepti udeležujejo v realnosti, torej v družbi. Hočem reči: razpoznavata tega, kaj je nacionalizem na delu, kaj je ideologija in kako deluje, bi morala biti del ustroja znanja, ki bi ga v svoji formaciji morali absolvirati ne le sociologi, antropologi, filozofi ali operni zgodovinarji, ampak tudi matematiki, kemiki, ekonomisti in vsi drugi profili. In drugič, povezava moje obravnave opere z glasbenim zgodovinarstvom je lahko dvoumna, še zlasti, ker svojega početja nisem imel namena zastaviti kot glasbenozgodovinarstva, pač pa kot antropološkega. Pri članku torej ne gre za nekakšen vnos "pojmov iz kritične teorije in dekonstrukcijskih vokabularjev" (torej tujka) v polje glasbenega zgodovinarstva. Pravzaprav gre za obraten proces: gre za pritegnitev opernega zgodovinarstva kot objekta v obnovo antropološke perspektive. Razlika ni le v preobrnjenosti gledanja, ampak v smeri produkcije vednosti, ki je epistemološkega značaja.

L'unità di queste tradizioni nella costruzione dell'identità del popolo sloveno segnala non solo una concordanza perfetta della discussione professionale con quella politica e ideologica la cui continuità decorre già dal XIX secolo, ma rende fino ad oggi impossibile una qualsiasi discussione seria sulle dimensioni ideologiche, storico-sociali circa la costruzione dei due fenomeni dell'opera slovena e dell'opera in Slovenia. L'articolo scopre come alcune delle recenti pratiche storiografiche dell'opera si presentano alla società come loro protettrici ideologiche e non come loro analisi. Gli avvenimenti di queste tradizionali direttive, che sono assicurate con una potente forza politica, regolano anche l'ispirazione nazionale e l'ideologia autoctona sul modello Blut und Boden: l'immaginazione che spiega in modo affermativo le condizioni costitutive per l'ecumenismo dell'opera slovena.

L'articolo analizza criticamente il punto di vista secondo il quale le tradizioni accademiche ed intellettuali che studiano la questione dell'opera slovena risalgono all'autonomia del compositore, spesso visto come un essenziale protagonista della slovenità dell'opera slovena e del libretto sloveno, come pure dell'autenticismo del repertorio delle due case liriche slovene e di altre rappresentazioni delle ideologie nazionali periferiche. Lo scopo principale dell'analisi è quello di dimostrare come si presenta il concetto dell'opera slovena alle tradizioni nella luce di una struttura obiettiva non problematica, come una categoria naturale; la costruzione dell'opera slovena invece si presenta come un fatto scientifico e non come un'impronta nazionale avvolto in una discussione ideologica dell'essenzialismo, dell'autoctonismo, dell'autenticismo, dell'organicismo, dello storicismo e del nazionalismo.

Il messaggio principale dell'articolo è che l'opera non è un fenomeno naturale, organico o nazionale, ma può essere nominata in questo modo come una parte delle ideologie naturali, organiche e nazionali del XIX e del XX secolo.

Parole chiave: opera lirica slovena, storiografia dell'opera, storia della ricerca sull'opera, nazionalismo, autoctonismo, essenzialismo

LITERATURA

Anderson, B. (1998): Zamišljene skupnosti. Ljubljana, Studia Humanitatis.

Arblaster, A. (1992): Viva la Libertà: Politics in Opera. London, Verso.

Bourdieu, P. (1998): Practical Reason. Stanford, Stanford University Press.

Bourdieu, P. (2004): Znanost o znanosti in refleksivnost. Ljubljana, Liberalna akademija.

Cvetko, C. (1963): Opera in njeni mojstri. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Cvetko, D. (1982): Slovenska opera skozi čas. V: Slovenska opera v evropskem okviru. Ljubljana, Muzikološki inštitut ZRC SAZU, 5–12.

Cvetko, D. (1982): Slovenska opera v evropskem okviru – intervju. Naši razgledi, 31/21 (740; 5. 11. 1982). Ljubljana.

Dellamora, R., Fischlin, D. (1997): The Work of Opera: Genre, Nationhood, and Sexual Difference. New York, Columbia University Press.

Foerster, V. (1904): Anton Foerster: Življenjepisni načrt. Dom in svet, št. 4, 216–219. Ljubljana, Katoliško tiskovno društvo.

Forsyth, C. (2001): Music and Nationalism: A Study of English Opera. Yeadon-West Yorkshire, Best Books.

Fulcher, J. (1987): The Nation's Image: French Grand Opera as Politics and Politicized Art. Cambridge, Cambridge University Press.

Göstl, F. (1896): Gojitev opere in operete v Slovencih. Ljubljanski zvon, 543–548, Ljubljana, Tisk Národne tiskarne.

Grdina, I. (2002): Slovenska opera v Ljubljani. Narod naš dokaze hrani .... 110 let ljubljanske Opere. Ljubljana, Opera in balet SNG Ljubljana.

Hobsbawm, E. (1992 [1983]): Introduction: Inventing Traditions. V: Hobsbawm, E., Ranger, T. (eds.): The Invention of Tradition. Cambridge, Cambridge University Press.

Hribar, T. (1992): Ali obstaja slovenska glasba? Slovenska glasba v preteklosti in sedanjosti. Slovenski glasbeni dnevi 1988. Ljubljana, Založba Kres, 39–45.

Huebner, S. (1999): French Opera at the Fin de Siècle: Wagnerism, Nationalism and Style. Oxford, Oxford University Press.

Hutcheon, L., Hutcheon, M. (1997): Imagined Communities: Postnational Canadian Opera. V: Dellamora, R., Fischlin, D. (eds.): The Work of Opera: Genre, Nationhood, and Sexual Difference. New York: Columbia University Press, 235–252.

Janko Spreizer, A. (2002): Vedel sem, da sem Cigan – rodil sem se kot Rom: Znanstveni razizem v raziskovanju Romov. Ljubljana, ISH.

- Kolleritsch, O. (1992):** Pripombe k nacionalnemu značaju glasbe. Anmerkungen über Nationalcharacter der Musik. Slovenska glasba v preteklosti in sedanjosti. Slowenische Musik in Vergangenheit und Gegenwart. Slovenski glasbeni dnevi 1988. Ljubljana, Založba Kres, 34–38.
- Kotnik, V. (2003a):** Fantomsko življenje diskurzov o operi. V: Anton Kramberger (ed.): Družbena gibanja in civilna družba danes. Slovensko sociološko srečanje 2003, Portorož, 9. do 11. oktober 2003. Ljubljana: Slovensko sociološko društvo, 31–34.
- Kotnik, V. (2003b):** Reprezentacije opere. Ljubljana, samozaložba.
- Kotnik, V. V. (2004):** Od arheologije diskurzov o operi k antropologiji opere (doktorska disertacija). Ljubljana: ISH – Fakulteta za podiplomski humanistični študij v Ljubljani.
- Kozina, M. (1962):** Svet operne glasbe, Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Kramberger, T. (2002):** Doxa et fama. O produkciji "javnega mnenja" in strategijah pozabe elementi za mikrostudijo. Družboslovne razprave, XVIII/41. Ljubljana, 63–100.
- Kuret, N. (1937-8):** Gledališče pod režimi. Dom in svet, št. 3–4. Ljubljana, 185.
- Kuret, P. (1992):** Opera kot socialni ali politični angažma? Ljubljana, Slovenski glasbeni dnevi.
- Levstik, V. (1938):** Obnovitev ali prepoved? Misli o Narodnem gledališču. Ljubljanski zvon, 9–10. Ljubljana, 664–667.
- Lipovšek, M. (1936):** Problem slovenske opere in letošnje novitete. Ljubljanski zvon, št. 3–4. Ljubljana, 172–178.
- Mihelj, S. (2003):** Continuities and discontinuities in contemporary mass-media discourses in Slovenia: Back to the nineteenth century?. *Caîetele echinox* (Geografii simbolice), Vol. 5. Cluj, Universitatea "Babeş-Bolyai" (Centrul de Cercetare a Imaginarului) – Budimpešta, Central European University (The Center for Historical Studies), 115–135.
- Neubauer, H. (2002):** Razmišljanja o prihodnosti operne umetnosti v Sloveniji s pogledom na preteklost in sedanjost. Predavanje na Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru, 16. 5. 2001. Ljubljana, samozaložba.
- Petronio, P. (2002):** Viktor Parma: oče slovenske opere. Trst, Mladika.
- Rijavec, A. (1990):** Slovenskost slovenske glasbe. Glasba in poezija. Music and Poetry. Musik und Dichtung. Simpozij, 3. 3. 1990–6. 4. 1990. Ljubljana – Celje – Slovenj Gradec – Maribor. Ljubljana, Slovenski glasbeni dnevi, 97–103.
- Rotar, D. B. (2004):** Kdo bo daljal naloge znanosti? V: Bourideu, P. (2004): Znanost o znanosti in refleksivnost: Pierre Bourdieu. Ljubljana, Liberalna akademija, 15–37.
- Rotar, D. B. (2001):** Konstitucija nacionalnega interesa in raba merila nacionalnega v slovenski kulturni politiki. Monitor ISH, III/1–2. Ljubljana, 211–218.
- Rotar, D. B. (2003):** Kultura, reprezentacije kulture in realizacija realnega – kulturna politika in družbena realnost. V: Anton Kramberger (ed.): Družbena gibanja in civilna družba danes. Slovensko sociološko srečanje 2003, Portorož, 9. do 11. oktober 2003. Ljubljana, Slovensko sociološko društvo, 14–15.
- Sivec, J. (1976):** Opera skozi stoletja. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- SNG Opera in balet (2002):** 110 let Ljubljanske Opere, Posebna izdaja SNG Opera in balet Ljubljana. Ljubljana, SNG Opera in balet Ljubljana.
- Stanovnik, M. (1982):** Slovenska opera v evropskem okviru – poročilo. Primerjalna književnost, št. 2. Ljubljana, Društvo za primerjalno književnost SR Slovenije.
- Špendal, M. (1986):** Foersterjev Gorenjski slavček in njegova odmevnost v slovenskem Prostoru (gledališki list). Maribor, SNG Opera in balet Maribor.
- Špendal, M. (1992):** Gorenjski slavček – slovenska nacionalna opera? V: Kuret, P., Debeljak, D. (eds.): Opera kot socialni in politični angažma? Oper als soziales oder politisches Engagement?. Ljubljana, Slovenski glasbeni dnevi, 58–59.
- Šumi, I. (2000a):** Kultura, etničnost, mejnost: konstrukcije različnosti v antropološki presoji. Ljubljana, Založba ZRC.
- Šumi, I. (2000b):** Slovensko narod(nost)no vprašanje: akademska tradicija ali ideologija?. Časopis za kritiko znanosti, 28, 198/199. Ljubljana, 257–271.
- Ukmar, V. (1935):** Bežen pogled na delo ljubljanskega opernega gledališča v sezoni 1934/35. Dom in svet, št. 7-8. Ljubljana, 447–452.
- Sodobni problemi (1934):** Sodobni problemi: anketa o krizi Slovenskega narodnega gledališča. Ljubljanski zvon, LIV/2. Ljubljana, 107–116.
- Vidmar, J. (1937-8):** Anton Foerster. Gledališki list, št. 5. Ljubljana, Narodno gledališče v Ljubljani.
- Vurnik, S. (1926):** Slovensko glasbeno življenje v letu 1925. Dom in svet, 1. Ljubljana, 61–64.
- Vurnik, S. (1927):** Slovensko glasbeno življenje v letu 1926. Dom in svet, 3. Ljubljana, 128.
- Weiner, M. (1995):** Richard Wagner and the Anti-Semitic Imagination. Lincoln, University of Nebraska Press.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2005-04-26

UDK 81:1(091) Filon Aleksandrijski

FILON ALEKSANDRIJSKI: JEZIK ALEGORIJE IN ALEGORIJE JEZIKA V GRŠKO-JUDOVSKI FILOZOFSKI SINTEZI

Matejka GRGIČ

Politehnika Nova Gorica, SI-5000 Nova Gorica, Vipavska 13

e-mail: matejka.grgic@p-ng.si

IZVLEČEK

Delo grško-judovskega filozofa Filona Aleksandrijskega temelji na pojmu alegorije, ki je pri njem snov, metoda in cilj obenem. Namen pričujoče študije je prikazati tesno povezavo Filonove alegorije z njegovimi teorijami jezika in nadalje dokazati, da je bila izgradnja tako kompleksnega sistema alegorij mogoča le na osnove dodelane filozofije jezika, ob upoštevanju simbolične (nearbitrarne in nekonvencionalne) narave imena.

Filon ni nobenega od svojih številnih del posvetil izrecno jeziku. Kljub temu je mogoče razbrati osnovne poteze njegovega razmišljanja in jih strniti v dve osnovni točki. Filon je v zahodno filozofijo vpeljal pojem t.-i. adamovega jezika, ki temelji na transcendenci pomenjanja, in je iz grške tradicije prevzel tezo o ontološki vrednosti jezikovnih pojavov, predvsem imen.

Ključne besede: Filon Aleksandrijski, jezik, simbol, zgodovina jezikoslovja, filozofija jezika, semiotika

FILONE ALLESSANDRINO: LA LINGUA DELL'ALLEGORIA E LE ALLEGORIE DELLA LINGUA NELLA SINTESI FILOSOFICA GRECO-GIUDAICA

SINTESI

L'opera del filosofo greco-giudaico Filone di Alessandria si basa sul concetto di allegoria che per lui rappresenta allo stesso tempo il contenuto, il metodo e lo scopo. L'obiettivo del presente articolo è quello di individuare lo stretto collegamento dell'allegoria di Filone con le sue teorie della lingua per poi dimostrare che la costruzione di un sistema così complesso di allegorie è stata possibile soltanto sulle basi di un'elaborata filosofia del linguaggio, senza dimenticare la natura simbolica (non arbitraria e non convenzionale) del nome.

Filone non dedicò nessuno dei suoi lavori espressamente allo studio della lingua. Ciononostante è possibile definire le linee guida del suo pensiero e sintetizzarle in due punti principali. Filone ha introdotto la nozione della cosiddetta lingua di Adamo nella filosofia occidentale. La teoria si basa sulla trascendenza dei significati e attinge dalla tradizione greca la tesi sul valore ontologico dei fenomeni linguistici, soprattutto dei nomi.

Parole chiave: Filone di Alessandria, linguaggio, simbolo, storia della linguistica, filosofia del linguaggio, semiotica

UVOD

Filon je o jeziku govoril na več mestih svojega obsežnega in raznolikega opusa. Zaradi "nesistematičnosti" opusa v njem ni najti dela, ki bi bilo posvečeno zgolj temi jezika; prav tako preseneča ugotovitev, da je skoraj povsod tam, kjer Filon navidez eksplicitno obravnava pojem jezika, sporočilo njegovega pisanja v resnici drugje – jezik je pri aleksandrijskem filozofu antropološki in kozmološki, celo mistični simbol stvarjenja in stvarstva.¹ Pač pa lahko veliko pove o njegovem pojmovanju jezika že sama struktura oz. oblika celotnega opusa. Temelj te strukture je alegorija. Alegorična interpretacija (alegoreza), za katero se je odločil Filon, pa predpostavlja izdelano teorijo jezika, predvsem pa pomena in pomenjanja (Pépin, 1958).

IZHODIŠČA IN METODE

Čeprav so bila vsa znana dela iz obsežnega Filonovega opusa prevedena v večino modernih evropskih jezikov, sodi aleksandrijski filozof še vedno med manj obravnavane in, širše gledano, manj znane avtorje antike. To gre nenazadnje pripisati tudi dejstvu, da je bil Filon "mejni" avtor. Živel je v mejnem času (rodil naj bi se kakih 10 ali 20 let pred začetkom našega štetja, umrl pa sredi 1. stoletja) in v mejnem kraju (Aleksandriji v Egiptu), stičišču klasične grške in nato helenistične, staroegipčanske in rimsko-latinske kulture. Sam je nosil v sebi to raznolikost (zanj se pravi, da je bil judovski filozof grške tradicije), katere izraz je tudi njegov opus.

Filon Aleksandrijski velja za temeljno osebnost t. i. aleksandrijske eksegetske šole. Njegov opus zaznamuje pojem alegorije. Proces alegoreze² je obenem snov njegovega raziskovanja in metoda njegovega dela (saj je mogoče le z istim procesom razumeti in razlagati alegorični konstrukt). Alegorija nudi Filonu možnost, da samo interpretacijo Svetega pisma razširi v samostojno filozofijo, vanjo pa prepusti elemente klasične grške tradicije – predvsem platonizma in pitagorejstva.

V slovenščino ni bilo doslej prevedeno še nobeno Filonovo delo; aleksandrijskemu filozofu tudi ni posvečeno nobeno monografsko delo slovenskih znanstvenikov, ki ga omenjajo le v posameznih znanstvenih prispevkih ali znotraj širših razprav in raziskav (Klun, 2003). Prav tako ni bilo še nobeno slovensko delo posvečeno Filonovi filozofiji jezika.

Pač pa je mogoče na to temo tu pa tam izslediti

marsikaj zanimivega v delih tujih avtorjev, najpogosteje Italijanov, Francozov ali Nemcev. Na tem mestu velja izpostaviti le Ottevo *Das Sprachverständnis bei Philon von Aleksandrien. Sprache als Mittel der Hermeneutik*, ki je izšla leta 1968 in predstavlja prelomnico za vse nadaljnje delo na tem področju.³

Italijanska založba Rusconi iz Milana je pred leti izdala Filonova dela, ki sestavljajo veliki alegorični komentar Mojzesovih knjig. To serijo odlikujeta tekoč, smiseln prevod in odlična spremna beseda, katere avtor je, poleg drugih sodelavcev pri projektu, Giovanni Reale. On je doslej najbolj izčrpno obravnaval nekatere bistvene vidike Filonove misli, med temi tudi pojem *logosa*.⁴ Nepogrešljiv pripomoček pri preučevanju Filonovega opusa pa ostaja angleški prevod s ponatisom besedila v izvirniku, ki ga je izdala založba Loeb in ki ga je avtorica uporabila za delo na besedilih v grščini.

ANALIZA, OBRAVNAVA, REZULTATI

Od alegorije do etimologije

Filon Aleksandrijski ni nikjer v svojem opusu teoretsko opredelil procesa alegoreze, ki se ga je načrtno posluževal pri interpretaciji odlomkov iz *Biblije*. Iz njegovih del se izve le toliko, da mu je metodo alegorije "vsiljevalo" že samo *Sveto pismo* s številnimi simboli, prispodobami, figurami in raznolikim gradivom, katerega sporočilo je "moralo" voditi k skupni točki – to točko pa je bilo treba šele poiskati (Grant, Tracy, 2000).

Kakšna je bila Filonova alegorija? Najprej je potrebno reči, da je bila predvsem eksegetska, se pravi usmerjena v interpretacijo, ne v kreacijo tekstov.

Glede zgledov, na katere se je pri izdelavi svoje metode morebiti opiral, nam Filon ni zapustil nobenega neposrednega pričevanja. Vsekakor velja omeniti, da so bili grški misleci, po katerih se je posredno ali neposredno zgledoval, večji alegoričnih interpretacij. Zagovorniki alegorije kot metode niso bili le tisti, ki bi jim danes rekli literarni zgodovinarji ali kritiki, temveč tudi filozofi (na primer orfiki, pitagorejci in posredno tisti, ki so svojo filozofijo povezovali z njihovim delom) in jezikoslovci (na primer Dionizij Tračan). Po drugi strani so se z alegorijo ukvarjali tudi Židje. Strokovnjaki, ki še vedno preučujejo Filonovo delo, ga pogosto vzporejajo z Aristobulom in z neznanim piscema t.i. *Aristejevega pisma* in *Salomonove modrosti* (Walter, 1964). Iz Filonovega opusa se izve le toliko, da je sam poznal

1 Lep primer tega je Filonovo delo *De confusione linguarum* (Confus.).

2 V tem prispevku ločujem med alegorezo kot procesom ustvarjanja ali interpretacije besedila in alegorijo kot produktom alegoreze.

3 Med ostali pomembnejši avtorji, ki so obravnavali misel in delo Filona Aleksandrijskega, so vsaj še D. T. Runia, D. Winston, in H. A. Wolfson. Seznam, ki ga tu navajam, nikakor ni popoln, saj ne gre za bibliografski, ampak analitični prispevek.

4 Grške besede *logos* ne moremo prevajati samo kot jezik, a vendar tega pomenskega odtenka ne moremo prezreti, kot včasih delajo nekateri avtorji, ki jih zanima bolj metafizično-ontološka raven kot teorija jezika.

judovske skupnosti esenov, ki so živeli v Palestini, in terapevtov, ki so se naselili v Egiptu: oboji so velik pomen pri razlaganju *Svetega pisma* pripisovali razumevanju simbolov (prim. Quod omnis probus liber sit. Prob. in De vita contemplativa, Contempl.).⁵

A zaradi kvantitativne in kvalitativne obsežnosti pojava, ki zaznamuje vse Filonovo delo, mu je potrebno na tem področju priznati veliko mero izvirnosti in ustvarjalne moči. Iz istega razloga se ga lahko pojmuje ne samo za samosvojega avtorja, pač pa tudi za posrednega začetnika t.i. aleksandrijske šole, iz katere so izhajali zgodnji patristi.⁶ "Trascendentalna" alegorija,⁷ torej tista, ki vzpostavlja odnos med imanentnim (izrekljivim) ter transcendentnim (neizrekljivim), se je ohranila še skozi ves srednji vek kot eden od ključev branja ne samo verskih, pač pa tudi literarnih besedil, predsem poezije (Grgič, 2002).

Vendar pa moramo poudariti, da je za Filona alegorija le eno od ravnih branja besedila. To ohranja vesele tudi svoj "dobesedni" pomen; ohranjanje slednjega je celo predpogoj za obstoj in delovanje alegorije, ki svojo dvojnost (drugost) pridobiva le v nenehni transpoziciji dobesednega. Alegorična transpozicija predstavlja svetopisemsko pripoved na raven antropološke (psihološke) ali kozmološke vednosti ter v območje mistike (Daniélou, 1958).

Primer tega, kako globinsko sta povezana Filonov model alegorične eksegeze in njegova teorija jezika, je *alegorija selitve oz. migracije*, s katero je prežeta vsa obravnava Abrahamovega življenja.⁸

Abraham je prvi simbol te alegorije: je personifikacija napredujočega selivca migranta. V sebi nosi prirojene predpogoje za izvršitev te vloge. Je namreč (etično, gnozeološko ali aksiološko, ontološko ali kozmološko) med faraonom – ki se, če se začrta daljico med dobrim in zlom, nahaja "popolnoma" na strani zla, torej že izven dosega te črte – in Mojzedom ali Izakom –, ki sta prav tako onkraj daljice, a "popolnoma" na strani dobrega (Früchtel, 1968). Abraham je selivec po poti od dobrega do zlega, in sicer od najnižjih do najvišjih stopenj. On je pobegli jetnik iz Platonove jame (Bréhier, 1908). Druga važnejša simbola alegorične fabule sta poleg Abrahama še njegova žena Sara in dekla Hagara.

Simbol zase predstavlja selitev sama, bodisi kot pot in postanki na njej bodisi kot dejanje. Abraham je duša, ki potuje od sveta čutnih zaznav do sveta uma, ki zapuša eno mesto in se seli v drugo, ki zapusti nazadnje

svojo zemljo, sorodnike in očetov dom (prim. De migratione Abrahami, Migr. 1–6). Abraham potuje od varljivih zaznav (Harana) do "poganskih znanosti" (Kaldeja), od čutnih užitkov (Egipt) do samotnih razmišljanj (puščava); in pride do sebe, ko zapusti telo (zemljo), občutke (sorodstvo) in jezik (očetovo hišo); pri tem je kronološko zaporedje biblične pripovedi prezrto in vzpostavljeno je novo, tako, ki ne temelji na zunanjem času, pač pa na transcendentnem, izvenčasovnem dogajanju (Radice, 1988).

Da je "oblika" alegorije hkrati tudi "vsebina" (ali vsaj ena od vsebin) Filonovega opusa, so menili tisti raziskovalci njegovega dela, ki so izhajali iz strukturalističnih šol. Njihova zasluga je, da se danes Filonovo vprašanje "diskurza" vključuje med najpomembnejše dosežke njegove spekulacije; ravno na podlagi strukturalističnih raziskav se lahko postavi tezo, iz katere se izhaja tudi v tej študiji: da je namreč alegoreza produkt in ne le oblika Filonove filozofije jezika ... (Cazeaux, 1983)

Filonova alegorična interpretacija (alegorična eksegeza) temelji na teh teoretskih predpostavkah:

a) svetopisemska alegorija je bila sestavljena po nekem *procesu*, katerega sledi je mogoče odkriti iz alegorije same in jih prehoditi po vzratni poti nazaj do temeljnega pojmovnega izhodišča; prvemu procesu se pravi *proces alegoreze*, drugemu pa bi se lahko reklo *proces (alegorične) eksegeze*;

b) med obema nivojema morata biti pomenska stičišča ali križišča, *epistemološki vozli*, po katerih je mogoče preiti iz sistema dobesednega v sistem alegoričnega; ti vozli so za Filona Aleksandrijskega *simboli*;

c) simbole je mogoče razumevati le na podlagi njih samih; simbol, ki je vključen v alegorijo in deluje znotraj nje, je že/še *alegorem*, najmanjši sestavni del alegorije, in kot tak – podobno kot alegorija – prevedljiv; simbol, izvzet iz konteksta alegorije, ni več prevedljiv, zato je v tej fazi mogoče izluščiti njegov pomen le še iz njegovega znaka: to je Filonova *alegorična* (ali boljše *simbolična*) *etimologija*.

Če se vzame v pretres etape Abrahamovih selitev, se opaža, da jih je Filon vse zapovrstjo interpretiral na podlagi načel alegorične ali simbolične etimologije. To pomeni, da je ključ za razlago biblične pripovedi iskal v *izvoru oz. izvirnem pomenu besed*, ki znotraj alegorije nastopajo kot alegoremi. Ključ tega alegorema (epistemološko vozlišče) je v "skritem pomenu" besede, s ka-

5 Filonova dela navajam kot bibliografske opombe s polnim naslovom, ob tem pa še z okrajšavo latinskega naslova, kot je v navadi.

6 Med pripadnike aleksandrijske teološke šole prištevamo, po tradiciji, Pantenija (ki je šolo ustanovil v 2. stol.), Klementa, Origenesa in njune naslednike. Šola je delovala do konca 4. stol. Njen nauk se je močno opiral na antične zglede, predvsem na Platona, katerega spisi so postali temeljno sredstvo za analizo in utemeljitev krščanstva. Aleksandrijski teologi so bili tudi utemeljitelji "krščanske" alegorije.

7 Kot rečeno, Filon je ravno v transcendenco postavil enega od temeljev svoje filozofije in eksegeze. Bogu je pripisoval ontološko transcendenco, človeškemu (razumu) pa gnozeološko; iz teh dveh predpostavk sledi, kot bomo videli, Filonova teorija o jezikovni transcendenci, osnova njegove alegoreze, metafizične etimologije in negativne teologije, ki jo bomo obravnavali v nadaljevanju.

8 Filon je v več delih obravnaval snov, ki je v *Svetem pismu* podana v drugem delu *Geneze*. Cf. 1 Mz 12,1–25,18.

tero je označeno dogajanje. K temu je potrebno povedati še, da so jezikovno gledano skoraj vsi Filonovi alegoremi lastna imena, tako oseb kot krajev (Rehn, 1986), kot je razvidno tudi iz razpredelnice spodaj:

ime	Etimologija	mesto
Ruben	sin videc	Somn., II, 33
Simeon	nagnjen k poslušanju	Somn., II, 34
Mojzes	pridobitev; stik	Mut., 126
Izrael	kdor vidi Boga	Mut., 81
Sara	oblastnica	Mut., 77
Abraham	izbrani oče glasu	Mut., 69
Haran	votlina	Migr., 188

Primerov podobnih alegorij je v Filonovem opusu mnogo. A žal mu sodobna lingvistika, ki je svojo etimologijo osnovala na pozitivističnih načelih historične gramatike, potem ko je ovrgla še zadnje vplive romantike, ne priznava nikakršne "strokovne" vrednosti. Njegove etimologije so "znanstveno neosnovane" (Festugière, 1945–1954), kar naj bi usodno kompromitiralo ves njegov filozofsko-teološki sistem.

Res pa je ravno nasprotno, da so namreč Filonove etimologije osnova njegovega filozofsko-teološkega sistema. Tudi mnenje, da niso "filološke", še ni bilo zadovoljivo podkrepljeno z dokazi; če se jim filološke natančnosti, kakršne se od jezikoslovcev danes pričakuje, ne more dokazati, se je po drugi strani niti zanikati ne da, pravijo nekateri poznavalci Filonovega opusa (Nikiprowetzky, 1984).

Tako kot pri Platonu je potrebno tudi pri Filonu etimologijo vključiti v metafiziko kot epistemološki okvir. Skratka, tako kot za Platona je bila tudi za Filona metafizika obenem epistemologija in hermenevtika jezika, se pravi vzvod in cilj jezikoslovja.⁹ V takem kontekstu se lahko seveda razume "napake" njegove lingvistike – te se kot napake kažejo nam, navajenim pozitivističnih in strukturalističnih modelov; Filon pa ni poznal ne Herderja ne Boppa ne Bréala ne Saussurja ...

Pač je Filon poznal, in to uporabil v svojih delih, vso grško tradicijo, ki se je z etimologijo ukvarjala že od predklasičnih časov. Homer, Heziod, Ajshil in drugi avtorji so pogosto poskušali etimološko razlagati imena svojih junakov, hkrati pa z imeni samimi izraziti njihove temeljne karakterne značilnosti, njihov izvor in njihovo usodo – kajti vse to je zapisano v imenu, so menili stari Grki. Ti zgledi (ki jih povzema in na katere se sklicuje Platon) so predstavljali, poleg *Stare zaveze*, pomembno

izhodišče Filonovega razmišljanja o jeziku (Stein, 1929). Po vsej verjetnosti so na Filona neposredno vplivali predvsem Platon (s svojimi miti, pa tudi z etimološkimi razlagami božjih imen) in stoiki, ki so radi sledili Platonovemu zgledu; vendar pa ne za prvega ne za druge ni imela alegorija takšnega in tolikšnega pomena kot za Filona.

Od alegorije do filozofije jezika

Obravnavana alegorija je le eno od izhodišč Filonove teorije jezika. Na podlagi raziskav, ki jih je avtorica opravila na njegovih delih, se lahko trdi, da je potreba po teoriji, ki bi podprla alegorično interpretacijo *Svetega pisma*, in po metodi, ki bi tako interpretacijo sploh omogočila, najpomembnejši vzgib, ki je Filona vodil k izdelavi neke lastne filozofije jezika. Skratka, tako kot vsaka druga filozofija, je bila za Filona tudi filozofija jezika v službi iskanja Resnice.¹⁰

Toda aleksandrijskemu eksegetu bi se naredilo krivico, ko bi se skušalo ves njegov aparat razlagati le v službi teologije. Kljub temu, da mu je bila teologija cilj, vera pa vodilo, kot razlagajo najbolj zanesljivi poznavalci njegovega dela, se ne sme prezreti drugih izhodišč, in sicer takih, ki izhajajo iz njegove izobrazbe, pa tudi iz potreb njegovega samostojnega sistema teorij.

Prvo od takih izhodišč so mu *predstavljale filozofske šole grškega sveta*, predvsem (kot je bilo že omenjeno) Platon in stoiki. Oboji so se, to se ve, temeljito ukvarjali z jezikom. Po Platonu je Filon povzel zamisel o trascendenci jezika in o posledični možnosti njegove obravnave na metafizični, torej povsem filozofski ravni. Od *stoikov* je prevzel že docela izdelano teorijo znaka in označevanja; v njegovem delu je odkriti sledove stoiškega pojma *lekton* in njegove transpozicije na drugačno raven. Nazadnje je potrebno omeniti vpliv *pitagorejskega izročila* (*De opificio mundi*, Opif.), ki je sicer lahko le posredno pogojevalo Filonove teorije jezika, vendar pa jih je povezovalo s širšo misterijsko tradicijo. Nekateri strokovnjaki so celo mnenja, da je bilo doslej posvečene premalo pozornosti domnevni Filonovi pripadnosti misterijskim šolam; te (predvsem orfični misteriji) naj bi bistveno vplivale na Filonovo razumevanje jezika in na pomen, ki ga v svojem opusu pripisuje simbolom (Goodenough, 1935). Da je Filon posvetil toliko pozornosti jeziku, gre najbrž iskati vzroke tudi v splošnem razcvetu jezikoslovnih ved (filologije) v njegovem rojstnem mestu, Aleksandriji.

9 Nekateri avtorji jo postavljajo v ožji kontekst teologije, a ji, kar se mi zdi bistveno, priznavajo samoniklost v primerjavi z danes uveljavljenimi modeli. Tako npr. Reale in Radice, ki pravita: "...plausibili, o grammaticalmente assurde, le etimologie sono, in Filone, veicoli di concezioni teologiche ..." (Reale, Radice, 1987).

10 V Filonovem primeru moremo res trditi, da gre za filozofijo jezika – torej vedo, ki na podlagi jezikovnih pojavov raziskuje in utemeljuje filozofske nauke. Tej je sorodna in komplementarna filozofska lingvistika (filozofsko jezikoslovje), ki na podlagi filozofskih elementov in s sredstvi filozofije raziskuje in utemeljuje jezikovne pojave (Formigari, 2001).

Hkrati pa je bil enkratni dedič judovske tradicije. Nobena druga njemu znana religija (prav gotovo ne grški miti ali morda egipčanska ali vzhodna verstva) ni bila religija razodetja – kar je, kot pove že ime samo, govorno, jezikovno dejanje.¹¹ V nobeni drugi njemu znani religiji se ne posveča toliko pozornosti pojmu božje besede in problemu božjega imena (Scholem, 1970). Vsi ti elementi se v grško filozofijo z nekaj izjemami vtihotapijo šele po Filonu. Kot sta primerno poudarjala najprej K. Otte (1968), in za njim še A. Maddalena,¹² lahko Filonov človek spoznava Boga, le v kolikor se mu ta razodeva, torej prek njegovih besed, ki nosijo v sebi resnico. Iste narave so tudi besede prerokov in eksegetov *Svetega pisma*, kajti njih vodi božje razodetje in božja volja po "sporočanju" samega sebe ljudem.

Kako različno je izhodišče filozofa, ki se z jezikom ukvarja znotraj modelov razodetja, od tistega, ki izhaja iz diskurza grškega politeizma! Filonova naloga je čakati, tako kot asket v puščavi, da se božja beseda pojavi in da se dopusti interpretirati – kajti tudi interpretacija, kaj šele kreacija, je v takem modelu izraz milosti, ne le poklicanosti. Zato ostaja med filozofom in predmetom njegove filozofije (v pričujočem primeru, jezikom) vedno razmik, vrzel, ki se je ne da zapolniti. To je tista vrzel, ki jo je Michelangelo pustil med Adamovim in božjim prstom, ki se skoraj stikata na stropu Sikstinske kapele v Rimu. Filon izpričuje, med drugim, nemoč filozofije (ali vsaj take filozofije, kakršno je poznal on), da zadovoljivo odgovori na vprašanja: Od kod prihaja moja duša?, Kam gre?, In moja misel?, In moj jezik? (prim. De Cherubini, Cher., 114, 6).¹³

Nazadnje, če se vsebina spet naveže na zgoraj omenjeno, v nobeni drugi Filonu dostopni kozmogoniji ni nastanek sveta povezan z izreko besed – *bodi svetloba!* Se lahko trdi z nekoliko predrznosti, da je Filona pretresel že tisti prvi odstavek *Geneze*, v katerem piše, da je Bog rekel in da je bilo to stvarjenje? In ali se sme pozornost in središčno vlogo, ki ju je v svojem delu Filon namenil jeziku, primerjati z njemu sodobno, a povsem paralelno tematiko jezika v Janezovem *Uvodu* v

Evangelij: "V začetku je bila Beseda in Beseda je bila pri Bogu in Beseda je bila Bog. Ta je bila v začetku pri Bogu. Vse je nastalo po njej in brez nje ni nastalo nič, kar je nastalo. V njej je bilo življenje in življenje je bilo luč ljudi." (Jn 1,1–4)

Strokovnjaki, ki preučujejo Filonovo delo, menijo (in povsem upravičeno), da Filon ni poznal tedaj še nastajajočega krščanskega nauka. Neposredna primerjava med njim in Janezom je torej povsem neumestna. A kljub temu je zanimivo izpostaviti dejstvo, da se obe "eksegezi", Filonova in Janezova, zaustavljata ob istem pojmu, pravzaprav ob isti besedi: *logos*.

Če bi bilo potrebno na splošno poiskati in izbrati eno, najpomembnejše in ključno stičišče med grško (pogansko) in judovsko ali pozneje krščansko miselno tradicijo, bi se moralo nedvomno izbrati ta pojem, *logos*. Grkom je pomenil besedo, govor, misel; v Helenizmu je sproti pridobival še nove pomene. Bil je, skratka, "odprt" pojem. S tem izrazom so grški prevajalci *Stare zaveze* prevedli *božjo besedo* in na ta način postavili *logos* v središče stvarjenja. Kristjani so povzeli grški izraz in judovsko izročilo ter ga nadgradili z novimi pomeni, vse dokler ga ni nadomestil enostavnejši latinski *verbum* – s tem pa se je izgubil velik del pomenov, ki jih je že prvotno izražala in s katerimi se je bogatila grška beseda.¹⁴ *Logos* je tako postal beseda stvarjenja, beseda razodetja, beseda učlovečenja in s tem Bog (oz. ena od treh božjih oseb). Grška filozofija, ki je bila tudi logocentrična, a na drugačen način, ni nikoli postavila *logosa* na tako izredno mesto, pred človeka, pred bogove z Olimpa, pred sami *kozmos*...

Na podlagi znanih dokumentov se lahko trdi, da sta ravno ta dva filozofa pozne antike, Filon Aleksandrijski in Janez Evangelist, prenesla antični, poganski *logos* v okrilje monoteističnih religij, judovstva in krščanstva.¹⁵ Da sta do sorodnih zaključkov prišla oba v istem času (se pravi v prvem stoletju našega veka) in v podobnem okolju (oba sta poznala judovsko in grško, Janez še novo krščansko izročilo), je pomemben indikator pomena in teže, ki jo je imelo v tistem obdobju razmišljanje o jeziku (Maddalena, 1970, 423–429).

11 V grški kulturi se sorodni elementi, čeprav tematsko precej omejeni, pojavijo šele v cesarski dobi. Najdemo jih lahko v *Corpus hermeticum* (CH) in *Kaldejskih orakljih* (HL).

12 "Filone è infatti certo che l'uomo non trova Dio se Dio non gli si rivela Lui stesso, non solo con le sue opere di giustizia e con l'ordine cosmico creato, ma anche, e soprattutto, con la parola, annunciata talora ai Profeti, e tal'altra all'asceta che fatica e cerca e attende e prega." (Maddalena, 1970, 11)

13 S Filonovim opusom se v grški filozofiji prvič tako jasno pojavi pojem, ki mu lahko rečemo "stiska jezika". Filon je sicer še vedno verjel v moč *logosa*, a hkrati izražal tudi že pomisleke, dvome, nelagodnost – skratka stisko, ki je klasična antična filozofija na splošno ni poznala.

14 Vsaj delno jih ohranja latinski termin *ratio* in iz njega izhajajoči *o-ratio*. Slednjega so predvsem srednjeveški misleci, po sledi "dvojnosti" grškega *logosa*, ki je bil obenem misel in njeno izjavljanje, delili na *oratio concepta* (mišljeni govor) in *oratio prolata* (izrečeni govor).

15 Pri tem moramo opozoriti na bistveno dejstvo, po katerem se tudi obe pojmovanji *logosa*, Janezova (krščanska) in Filonova (judovska, delno tudi grško-poganska) ločujeta: za Janeza je pri *logosu* središčenga pomena dejstvo, da se *logos* učloveči – v Kristusu, božjem sinu, se Beseda in telo "spojita". Pri Filonu (pa tudi nikjer drugje v grški filozofiji) ne moremo zaslediti česa podobnega: beseda, pa čeprav božja in od Boga ljudem poslana, se nikoli ne "spaja" z ljudmi. Beseda je lahko v človeku (tako, po Filonu, v Abrahamu in Mojzesu) a ni eno z njim. V tem je bistvena razlika med krščanskim in poganskim ali judovskim pojmovanjem *logosa*.

Teorija imena

Teoriji imen je Filon Aleksandrijski posvetil največjo pozornost v sklopu svojih razmišljanj o jeziku. Zanj je bilo ime prvi, osnovni in temeljni element jezika. Zato se lahko trdi, da je njegova filozofija jezika pravzaprav filozofija imen, kajti v jeziku je tisto, čemur bi se danes reklo slovnica, le odraz nekih razmerij; bitnosti izražajo samo imena.

A kaj so imena? Danes ta termin spominja predvsem na lastna imena, pravzaprav kar na imena oseb, čeprav je iz pravopisa in slovnice poznan tudi termin *obča imena*; grški izraz *ónoma* pa se na splošno prevaja s slovenskim izrazom *samostalnik* (*Slovenski pravopis*, 2001; Toporišič, 2000).¹⁶

A tudi če se pojem imena razširi na vso besedno vrsto samostalnikov, se še ne da pojasniti Filonovega imena. Kajti takrat ko aleksandrijski filozof govori o imenih, ne misli le na samostalnike, pač pa, veliko širše, na vsa "poimenovanja",¹⁷ torej tudi tista, s katerimi so poleg bitij označena dejanja, stanja, delovanja, dogajanja in lastnosti vseh teh. *Onoma*, skratka, ni (le) samostalnik, še manj seveda (le) lastno ime. A narobe bi bilo, če bi se ga razumelo tudi preširoko, kot besedo v najširšem pomenu, morda celo kot leksem. Filonov *onoma* ima to bistveno, ključno značilnost, da poimenuje bitnosti – danes bi zanj lahko rekli, da zaobjema predmetnopomenske besedne vrste. Imena so po aleksandrijskem filozofu besede, ki jim je na pomenski ravni skupno označevanje bitnosti. In tako kot ni sveta brez biti, ni niti jezika brez imen: "Noben jezik ne obstaja, če ne obstajajo imena." (Legum Megariae, LA, II, 15).

Jezik je torej predvsem "seznam" imen, ki so njegove temeljne sestavine, šele nato sistem le-teh.

Imena imajo to nalogo, da v *dia-lektos* (govorico) prenašajo "stvari in dela", kar pomeni, da so prehod iz enega sistema v drug sistem, iz ne-jezika v jezik.¹⁸ V tem smislu je bilo zgoraj, ko se je obravnavalo alegorijo, rečeno, da so imena epistemološka vozlišča, ki zavezujejo jezik in ne-jezik, znotraj jezika pa omogočajo "povedati kaj drugače": *all'-agoreúō*.

Ko se danes govori o ubesedovanju, se misli prav na to: da obstaja med obema sistemoma (ki se ju hoče prav laboratorijsko ločiti, da se pride do čiste strukture) neka vez, neki prehod. Ta prehod so za Filona besede v smislu poimenovanj bitnosti, torej imena (*onomata*). Filon je, sledeč grški tradiciji, postavil ime v središčno točko

relacije *pragma/erga* – *logos* (Rehn, 1986).

Imena imajo v svoji prvinskosti ontološko vrednost; so substantivi v tem smislu, da izražajo *substantio*, podstat. Kategorialno (slovnično) pa se jih ne more istovetiti s tistim, čemur se danes pravi samostalnik, torej z besedno vrsto, ki se jo določa na podlagi oblikoslovnih in skladenjskih značilnosti. Za Filona so oblikospreminjevalni in oblikotvorni vzorci sploh samo različice besede, ki le delno vplivajo na značilnosti, nikakor pa ne na obstoj *biti*, izražene z imenom v tem širšem smislu.

Filon je moral – če je želel razmišljati o ontološki vrednosti poimenovanja – vključiti v ta svoj sistem tudi teorijo o pregibanju besed, ki je bila v njegovem času že zelo natančno izpeljana. Med "izvorno" besedo (danes bi se reklo: izhodiščno leksikalno enoto, na primer samostalnikom v imenovalniku ednine) in njenimi "drugotnimi" slovničnimi oblikami (*ptoseis*; to so, če se ostane pri primeru oblikospreminjevalnih paradig samostalnika, odvisni skloni) je isto razmerje kot v ontologiji med (izvirnim) enim in (iz njega izvirajočim) množtvom, je menil Filon.

Tu se navezuje na Platonovo filozofijo in jo aplicira na svoje pojmovanje in razumevanje jezika. Eno je počelo – tako je ena sama tudi izhodiščna, temeljna oblika besede (imena). Na Platona se Filon opira ne samo takrat, ko govori o "sinhronih" odnosih med oblikami imen, ampak tudi takrat, ko govori o "diahronem" odnosu med posameznimi imeni, se pravi o njihovem izvoru.

Izvor imen

Da je Filon lahko postavil in razvil metodo alegorične eksegeze, je najprej potreboval izdelan in utemeljen pojem simbola. Izdelal in utemeljil ga je na podlagi imena. Simbol, ki nastopa v alegoriji kot alegorem in predstavlja epistemološko vozlišče med dobesednim in prenesenim ter med "stvarnim" in "ubesedenim", je po Filonovem mnenju ime. To ime pa ne sme biti, zato da lahko postane simbol, ne arbitrarno ne konvencionalno. Ime mora določiti in postaviti imenodajalec na podlagi lastnega poznavanja stvari (danes bi se reklo: reference), ki jo ime označuje. Filon tu ni sledil zgledu učitelja. To, kar je bila za Platona veda, tudi modrost ali učenost, je bil za Filona božji dar, božja milost. Te milosti je bil lahko deležen le tisti, ki je bil v neposrednem stiku z Bogom, od katerega je ta milost prehajala na človeka.

16 Dejansko imata slovenski izraz *ime* in grški *ónoma* isti indoevropski koren (*nmen); termin *samostalnik* pa je prevod latinskega termina *substantivum*, ki se v morfologiji uporablja namesto prvotnega *nomen* (spet iz zgornjega korena).

17 *Onoma* pomeni namreč: 1. *ime, nazivanje, poznamenovanje*; 2. *beseda, izraz, naslov*; 3. *ime, glas, slava*; 4. *samo ime, videz, izgovor, pretveza*...

18 Tu mislimo na antično in srednjeveško pojmovanje odnosov med predmetnostjo – stvarjo in jezikom – besedo (*prágma* – *rēma*), ki je razvidno tudi v Filonovem opusu.

Dejanje poimenovanja izvira – po Filonovem mnenju – od Adama.¹⁹ Adam je bil kot prvi človek deležen božje milosti, ki se je kazala v neposrednem stiku z Bogom. Odtod Adamu tudi vloga imenodajalca. V Filonovem opusu ima on sam ta dar, da stvarstvu da ime. Imenodajalec je torej samo eden, tako kot je samo eden Bog nad njim.

Hkrati je treba poudariti še nekaj, in sicer dejstvo, da Adam ne predstavlja le prvega človeka, ampak tudi prvega moškega. Je torej naključje, da je dar-milost poimenovanja poklonjena moškemu? Po eni strani je tako pojmovanje povsem v skladu z naukom o stvarjenju. A poleg tega razloga, ki je tako rekoč vpisan v samo strukturo geneze, je potrebno na zastavljeno vprašanje poiskati še drugi odgovor. Jezik je v klasični kulturi povezan z moškim principom, z očetom.²⁰ Oče je zaščitnik in hrkati razsodnik jezika; oče (tudi: oče človeštva) je imenodajalec. Adam je kot oče človeštva prejel jezik od Boga; hkrati pa je Adam tudi tisti, ki je jezik "počlovečil", ga prilagodil sebi (imenodajalcu, imenovalcu) in svetu (imenovanemu). Adamov jezik je zato po eni strani božji, ker izvira od Boga, po drugi strani pa človeški, ker je dan in prilagojen človeku. S to danostjo in prilagoditvijo se človeški jezik (v svoji pojavnosti) oddaljuje od božanskega jezika (povsem idejnega).²¹

Imenovanje predstavlja, prvič, poznavanje. Poznavanje mora biti pred imenovanjem: v tej zapovedi gre iskati moralno poanto imenovanja, ki je bila pravkar izpostavljena; zaradi tega imperativa razmerje med (s)poznavanjem in imenovanjem ni le gnozeološko, ampak tudi moralno. Adam že pred imenovanjem pozna stvari, ki jih imenuje. Ravno zaradi tega ne imenuje samega sebe.

Adam ima "privilegiran" odnos do stvari: o njihovi esenci si hkrati ustvari razumske predstave (*phantasiai*) in jih izreče (*phemi*). Med (raz)umom in jezikom torej ni nikakršnega razkoraka; jezik je v (raz)umu in (raz)um je v jeziku – vsaj v tej začetni, Adamovi fazi.²² Razumevanje ali doumevanje in izgovarjanje sta istočasna, sta

Sl. 1: Filon Aleksandrijski.

Fig. 1: Philo of Alexandria.

pravzaprav eno. (Raz)umevanje zahteva imenovanje/izgovarjanje, tako kot razum zahteva jezik – to je bilo za Grka ali grško izobraženega intelektualca samoumevno, saj je to sočasnost izražal že pojem *logosa*, (raz)uma/jezika. Šele v moderni dobi, v času racionalizma in empirizma so se začeli filozofi spraševati, ali je bil prej

19 Zanimiva je primerjava med grško, helenistično-egipčansko in helenistično-judovsko teorijo o izvoru imen, ki jo navaja Gambarara (1989).

20 Bog Hermes, ki je bil zaščitnik (tudi) jezika in besede, je bil na primer že v predklasični dobi pa vse do poznega helenizma upodobljen kot stoječi falus. Tega elementa ni mogoče povezati z nobeno od drugih Hermesovih značilnosti, saj je v postavnosti zaostajal za, denimo, Apolonom, v spolni sli za Dionizom, v moči za Hefajstom in v ljubezenskih veščinah za Erosom. Bil je, pravzaprav, nekoliko "neugledno" božanstvo, bolj prebrisano kot inteligentno, bolj sleparsko kot pogumno. Tisti falus, ki je krasil njemu posvečene gomile, se po vsej verjetnosti torej ni navezoval na nič drugega kot na njegovo pokroviteljstvo jeziku – moškemu principu. "Za kamnite Hermesove stebre [postavljali so jih ob cestah, ker je bil Hermes tudi bog popotnikov in trgovcev] je bilo še v pozni dobi značilno, da jih je krasil falus." (Otto, 1998, 137)

21 Božja beseda, ki ustvarja svet, ni telesna. Božja beseda ni "človeška" v tem smislu, da ni zvočna. Sploh ji manjkajo vse materialne, zunanje značilnosti, ki pogujejo človeško besedo. Ker je netelesna, je tudi nezvočna, in ker je nezvočna, nima trajanja, nima glasu; nima (prostorske) razsežnosti, ker nima (grafične) podobe. Zato stvarjenje ni v času. Stvarjenje je samo v pomenu in dejanju, tako kot je beseda sama po sebi le pomen in dejanje. Jezik predstavlja po eni strani stik človeka z Bogom, po drugi strani pa je zaradi svoje prilagojenosti človeku (Dante ji je pravil *grossita*, kar bi po smislu lahko prevedli kot "mesenost") povsem neprimeren za spoznavanje in ubesedovanje božjega (Grgič, 2003).

22 Pri Filonu ni poznejšega, poznoantičnega razlikovanja med razumom in miselno predstavo kot dvema različnima, ločenima "interpretacijama" jezikovnega simbola. Tako pojmovanje najdemo na primer v Jamblihovi razpravi *De Mysteriis*.

razum ali prej jezik oz. kdo pogojuje koga – na obe vprašanji, ki bi se Grku zdeli tako nasmiselni kot tisto o spolu angelov, še ni odgovora.

Jezik je tisto edino, kar je med človekom in stvarjo – ali med imenovalcem in imenovanim. Jezik ni le sredstvo za izražanje, še manj za sporazumevanje. Jezik je pogoj za odnos človeka do stvarjenja, navsezadnje pa tudi do stvarnika, saj se Bog človeku oglašja in ga nagovarja – kakšne narave je ta božji jezik, je vprašanje, ki bo zaposlovalo tudi prve krščanske filozofe.

To hkrati pomeni, da je mogoče iz imena (ali na podlagi imena) razumeti esenco stvari (Otte, 1968), torej stvar samo po sebi. Ime ne predpostavlja le poznavanja stvari, ampak je hkrati tudi temelj za spoznavanje le-teh. To je eden od ključnih pojmov Filonove filozofije jezika in filozofije nasploh, prehod iz moralne zapovedi, ki je bila omenjena zgoraj, v gnozeološki red.

Intimna vez med Adamovim in božjim jezikom nima le teoloških ali antropoloških, pač pa tudi semantične implikacije. Ko bi se kdo spraševal, od kod pravilnost imen, bi moral odgovor poiskati tule, v odnosu človeka do Boga, točneje v odnosu Adama do Stvarnika. Ta je porok za pravilnost imen, tako kot je njegova večnost porok za njegovo Dobro. Zopet, bi rekli, Platon na obzorju. A Filon dodaja nekaj, kar bi pri Platonu zaman iskali: iz neoporečne pravilnosti božjih imen se lahko doume tudi neoporečno svetost človeka, katere izraz je tudi jezik, pojmovan kot božji dar (Otte, 1968). Razlaga jezika je torej tudi razlaga odnosa med človekom in Bogom; obratno, razlaga odnosa med človekom in Bogom je tudi razlaga jezika; ta cikličnost, ki se kaže kot začaran krog, iz katerega Filon ne more pobegniti, je hkrati tudi en-cikličnost znanj, ki se v antični epistemologiji nujno prepletajo in dobivajo svojo pravo veljavo le v tej nujni interdisciplinarnosti.²³

ZAKLJUČEK

Filonova teorija jezika je izrazito nominalna, ne relationalna. Njen temelj in njeno izhodišče je ime. Filon ni strukturalist – ne preučuje vezi, ki se vzpostavljajo znotraj jezika, ne preučuje medbesednih odnosov, ne preučuje strukture. Zanima ga bistvo (ki je po njegovem mnenju v imenu).

Od tod tudi svetost njegovih imen, svetost, ki izvira po eni strani od Boga (ki je z jezikom ustvaril svet) in od Adama (ki je od Boga prejel nalogo, da poimenuje ustvarjeno), po drugi strani pa tudi iz same narave imena. Ime je bistveno – v tem smislu, da je v njem

izraženo bistvo poimenovane stvari. Svetosti imena se seveda ne da razlagati ob njegovi arbitrarnosti. Svetost ni nikoli arbitrarna. Tako tudi ime, ki izhaja iz odnosa med Adamom in Bogom, ni arbitrarno.

Ime je pri Filonu po eni strani znak: označuje nekaj, kar je zunaj njega; referira na nekaj. Odnos med označevalcem in označencem je zunaj znaka – ta odnos vzpostavlja (na primer) Adam z imenovanjem/prisvojevanjem stvari; vzpostavlja ga Bog z imenovanjem/stvarjenjem. Adamovo imenovanje je podoba božjega; skladnost moči in jasnosti je dokončna le v božjem jeziku, ki je jezik stvarjenja, ne le imenovanja. Prek božjega jezika prehaja ta skladnost (ali le njen odsev, podoba) tudi v človeški jezik in v njegova imena.

A hkrati je ta Filonov znak tudi simbol. Ker je odnos med označevalcem in označencem zunaj znaka, se odpira transcendenci. Ta vstopa vanj ne samo s sklicevanjem na Boga kot na izvor in temelj odnosa med označevalcem in označencem, ampak tudi z iskanjem namena, *telosa* jezika. Jezik je po božji milosti, obenem pa tudi za božjo milost. Jezik ima namen, ki ni v njem samem, niti v medčloveškem sporazumevanju niti v spoznavanju, ampak v stiku z božjim. Zato je dejanje poimenovanja pri Adamu, pri Mojzesu ali pri Abrahamu vedno prisojevalno, spoznavno in eshatološko dejanje – je torej predmet lingvistike, gnozeologije in (predvsem) teologije, meni Filon.

Simbol je seveda uporaben ne samo kot predmet teorije jezika, ne samo kot jezikovna podoba odnosa med človeškim in božjim, ampak tudi kot sredstvo filozofije: tak simbol uporabi Filon v svojih alegorezah. Na podlagi takega pojmovanja simbola so te sploh mogoče in smiselne. Filon si s svojo filozofijo jezika izdelal "sredstvo" in epistemološki okvir alegoreze. Jezik je pri tem obenem utemeljen in utemeljujoč: utemeljuje namreč alegorično interpretacijo in jo s tem omogoča, hkrati pa je iz alegorične interpretacije in na podlagi nje tudi razložen.

Te teme so pri Filonu, judovsko-grškem avtorju, s katerim se začenja pozna antika in odpira srednji vek, prvič tako nazorno prikazane. Obravnavajo jih tudi zadnji veliki filozofi poganske dobe: avtorji hermetičnih besedil in kaldejskih orakljev, Jamblih, Proklos in drugi. A nobeden izmed njih ne ustvari koherentnega sistema, kakršen je bil Filonov, za katerega se lahko trdi, da je bil prav po Platonovem zgledu dovršen tudi v teorijah jezika. Filonova filozofija jezika je drugačna od avtorjev 20. stoletja, a v svoji drugačnosti je jasna in dovršena v prav "sodobnem" smislu.

23 V takem smislu obravnava jezikoslovne vede tudi Filon. Primerja jih z drugimi vedami (matematiko, geometrijo, glasbo ...) in med sabo (dialektiko, gramatiko, logiko ...), vse pa podreja filozofiji, ki sama predstavlja višek (tudi jezikoslovne) spekulacije.

PHILO OF ALEXANDRIA: THE LANGUAGE OF ALLEGORY AND ALLEGORIES OF LANGUAGE IN THE GREEK-JEWISH SYNTHESIS

Matejka GRGIČ

Nova Gorica Polytechnic, SI-5000 Nova Gorica, Vipavska 13

e-mail: matejka.grgic@p-ng.si

SUMMARY

Philo's method, based on allegoric interpretation, represents the most expressive representation of his conception of language, which the Alexandrine author views not only as a theoretical but a methodological problem as well.

Philo Alexandrinus' conception of language is in comportment with both the biblical and classical Greek traditions: he merges these two philosophical and cultural sources into one interpretative unit, an accomplishment of a high degree of originality according to a growing number of contemporary experts. Based on Plato's theory of language, for example, Philo introduced the notion of Adam's language into western philosophical speculation. The foundations of language can be found in the name that is the element expressing its genuine essence; attribution of names is neither arbitrary nor conventional but a unique act of the nominator that either draws from his knowledge (according to Plato) or the grace of God (according to the Bible).

Therefore, the names are not only language 'signs' but also its symbols, thus part of a complex symbolic system that can be (including on the basis of Philo's philosophy) referred to as logos. Logos not only is language as perceived today; the Greek expression adopted by Hellenized Jews and Greek-speaking Christians embraces a much wider semantic field and establishes the relation between language and the divine, the symbols, and the unconsciousness.

These theoretical assumptions allow for the structuring of singular discourse, representing the basis for Philo's allegory or allegoric interpretation that is in many respects very close to Plato's myth, while also reflecting Philo's knowledge of classical and Jewish models and unveiling his originality and uniqueness.

Key words: Philo of Alexandria, language, symbol, history of linguistics, philosophy of language, semiotics

LITERATURA

Bréhier, E. (1908): Les idées philosophiques et religieuses de Philon d'Alexandrie. Paris, J. Vrin.

Cazeaux, (1983): Philon d'Alexandrie. De la grammaire à la mystique. Paris, Ed. du Cerf.

Daniélou, J. (1958): Philon d'Alexandrie. Paris, Librairie Arthème Fayard.

Festugière, A. J. (1945–1954): La révélation d'Hermès Trismégiste. Paris, Gabalda.

Filone, av.; Radice, R., ur. (1994): Tutti i trattati del Commentario allegorico alla Bibbia. Milano, Rusconi.

Formigari, L. (2001): Il linguaggio. Storia delle teorie. Roma – Bari, Laterza.

Früchtel, Ü. (1968): Die kosmologischen Vorstellungen bei Philo von Alexandrien. Ein Beitrag zur Geschichte der Genesisexegese. Leiden, Brill.

Gambarara, D. (1989): L'origine des noms et du langage dans la Grèce ancienne. V: Auroux, S. (ed.): Histoire des idées linguistiques. Liege, Mardaga, 79–98.

Goodenough, E. R. (1935; 1969): By Light, Light: the Mystic Gospel of Hellenistic Judaism. Amsterdam, Yale University Press.

Grant, R. M., Tracy, R. (2000): Kratka zgodovina interpretacije Biblije. Ljubljana, Nova revija (Hieron).

Grgič, M. (2002): "Dantejeva Gostija (Convivio): spremna beseda s filozofsko poanto." Tretji dan, XXXI/3.

Grgič, M. (2003): Dante in vprašanje jezika: med filologijo, stilistiko in filozofijo jezika. retji dan, XXXII, 1–2. Ljubljana, 70–74.

Klun, K. (2003): Filon Aleksandrijski med Svetim pismom in filozofijo. Phainomena, XII, 43–44, 175–233.

Maddalena, A. (1970): Filone Alessandrino. Milano, Mursia.

Nikiprowetzky, V. (1984): Moyses palpans vel liniens. On Some Explanations of the Name of Moses in Philo of Alexandria. V: Greenspahn, E., Hilgert, E., Mack, B. L., (eds.): Nourished with Peace. Studies in Hellenistic Judaism in Memory of S. Sandmel. Chico, Scholar Press, 140–157.

Otte, K. (1968): Das Sprachverständnis bei Philo von Alexandrien. Sprache als Mittel der Hermeneutik. Tübingen, Mohr.

Pépin, J. (1976): Mythe et allégorie: les origines grecques et les constatations judéo-chrétiennes. Paris, Etudes Augustiniennes.

Philo, av., Colson, F. H., Whiteaker, G. H. (eds.) (1929–1962): Philo in Ten Volumes (and Two Supplementary Volumes). London – Cambridge (Mass.), Loeb.

Radice, R. (1988): Il concetto di migrazione in Filone di Alessandria. *Spremna beseda v: Filone di Alessandria, av., Radice, R. (ed.): La migrazione verso l'eterno. (L'agricoltura. La piantagione di Noè. L'ebrietà. La sobrietà. La confusione delle lingue. La migrazione di Adamo).* Milano, Rusconi, 29–92.

Reale, G. (1993): Storia della filosofia antica. IV. Le scuole dell'età imperiale. Milano, Vita e pensiero.

Reale, G., Radice, R. (1987): La genesi e la natura della filosofia mosaica. Struttura, metodo e fondamenti del pensiero filosofico e teologico di Filone di Alessandria. *Spremna beseda k: Filone di Alessandria, av.; Radice, R., Reale, G., (ed.): La filosofia mosaica. La creazione del mondo secondo Mosé. Le allegorie delle leggi.* Milano, Rusconi, 9–14.

Rehn, R. (1986): Zur Theorie des Onoma in der griechischen Philosophie. V: Mojsisch, B. (ed.): Sprachphilosophie in Antike und Mittelalter. Amsterdam, Grüner.

Sholem, G. (1970): Der Name Gottes und die Sprachtheorie der Kabbala. Frankfurt A.M., Suhrkamp Verlag.

Slovenski pravopis (2001): Slovenski pravopis. Ljubljana, SAZU.

Stein, E. (1929): Die allegorische Exegese des Philo aus Alexandria. Giesen, A. Töpelmann.

Sveto Pismo. Slovenski standardni prevod. Ljubljana, Svetopisemska družba Slovenije, 2000.

Toporišič, J. (2000): Slovenska slovnica. Maribor, Obzorja.

Walter, N. (1964): Der Thoraausleger Aristobulos. Untersuchungen zu seinen Fragmenten und zu pseudo-epigraphischen Resten der Jüdisch-hellenistischen Literatur. Berlin, Akademie Verlag.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2005-04-04

UDK 811.163.6'282'373.46(436.5)

JEZIKOVNA DINAMIKA V KMEČKEM IZRAZJU SREDNJEROŽANSKEGA NAREČJA

Herta MAURER-LAUSEGGER

Univerza v Celovcu, Inštitut za slavistiko, A-9020 Celovec, Universitätsstraße 65–67
e-mail: herta.lausegger@uni-klu.ac.at

IZVLEČEK

Rožanski narečni besednjak (1957) Josipa Šašla vsebuje bogato kmečko izrazje v slovenskem plajberškem govoru. Zbirka, ki je edinstvena te vrste na dvojezičnem južnem Koroškem, je avtorici prispevka omogočila diahronično preučevanje besedišča. Prispevek obravnava spreminjanje kmečkega in gozdarskega izrazja, dokumentira pa tudi vrsto novih izrazov, ki jih dialektologija še ni zabeležila. Staro kmečko izrazje odhaja s starejšimi rodovi vse bolj v pozabo. V prispevku je obravnavano iz vidika današnje rabe in v primerjavi s slovenskim knjižnim jezikom. Šašlov besednjak vsebuje vrsto izrazov, ki jih v Slovarju slovenskega knjižnega jezika ni. Z uvedbo moderne tehnologije je v krajevnih govorih zaživelo novo besedišče, ki pa je največkrat prevzeto iz nemščine, redkeje tudi iz slovenskega knjižnega ali pogovornega jezika.

Ključne besede: kmečko izrazje, srednjerožansko narečje, dialektologija

LA DINAMICA LINGUISTICA DELLA TERMINOLOGIA RURALE NEL DIALETTO DELL'AREA CENTRALE DELLA VALLE DI ROSENTAL

SINTESI

Il Vocabolario dialettale di Rosental ("Rožanski narečni besednjak"), scritto da Josip Šašel nel 1957, contiene una ricca terminologia rurale nel dialetto sloveno della zona di Windisch Bleiberg in Austria. La collezione, unica nel suo genere nell'area bilingue della Carinzia del Sud, ha permesso uno studio diacronico del vocabolario. Nel contributo l'autrice così analizza i cambiamenti e gli sviluppi nella terminologia rurale e forestale documentando diverse espressioni nuove che la dialettologia non è ancora riuscita a rilevare. Con la scomparsa graduale delle vecchie generazioni anche l'antica terminologia rurale sta cadendo sempre più nell'oblio. Il contributo esamina la terminologia dal punto di vista dell'uso odierno e in confronto con la lingua scritta slovena. La ricerca ha rivelato che il vocabolario di Šašel contiene una serie di espressioni che nel Dizionario della lingua letteraria slovena ("Slovar slovenskega knjižnega jezika") non si possono trovare. L'introduzione della tecnologia moderna ha generato negli idiomi locali un lessico nuovo, costituito in maggior parte da prestiti derivati dal tedesco, più raramente dallo sloveno o dalla lingua parlata.

Parole chiave: terminologia rurale, dialetto dell'area centrale della Valle di Rosental, dialettologia

UVOD

Močne preobrazbe v družbenem življenju jezikovno mešane južne Koroške, hiter tehnični napredek in z njim povezane strukturne spremembe nenehno vplivajo na komunikacijo, govorni način in govorne navade ljudi. Tu danes le redko srečujemo večje družinske skupnosti, ki prebivajo pod skupno streho. Starejši ljudje, ki so bili nekdaj med osrednjimi družinskimi člani, so v zadnjih desetletjih največkrat že izgubili funkcijo posredovalca jezika, ki je bila v dvojezičnem okolju zelo pomembna. S prisotnostjo starejših dvojezičnih rodov v družini je bila namreč zagotovljena predaja slovenskega jezika iz roda v rod. Demografske in družbene spremembe zadnjih desetletij, močne migracije, vse bolj redke priložnosti za komunikacijo v naravnem govornem okolju, vpliv javnih občil in moderne komunikacijske tehnike ter vrsta drugih dejavnikov v družbenem okolju pospešujejo spreminjanje jezika. Govorne navade ljudi se prilagajajo spremenjenim socialnoekonomskim razmeram in novim oblikam komunikacijske tehnike. Tudi jezikovna kompetenca govorcev in njihova lojalnost do jezika in narečja doživljata preobrazbo. Obvladovanje narečja oz. govora in njegovega slovničnega sestava pri mlajših rodovih pojema, besedišča in frazeologije je vse manj, skratka, v jeziku se pojavljajo jezikovne inovacije najrazličnejših vrst.

V našem prispevku se želimo osredotočiti na analizo kmečkega izrazja v rožanskem govoru Slovenjga Plajberka na južnem Koroškem. Izrazje, izbrano iz rokopisnega *Rožanskega narečnega besednjaka* Josipa Šašla (1957, bomo primerjali z ustreznimi gesli v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*, ocenili pa bomo tudi njegovo prisotnost in njegov položaj v današnjem govoru dvojezičnih plajberških prebivalcev. Tehnični napredek je v razvoju slovenskih govorov in narečij sprožil močne strukturne spremembe. Novejše izrazje s področja kmetijstva in gozdarstva izpričuje vse več tujih prvin.

JEZIKOVNO SPREMINJANJE

Jezikovno spreminjanje se dogaja v vseh naravnih jezikih, pri tem so izvzeti le mrtvi jeziki, ki se ne opirajo predvsem na pisno izročilo. Jezikovne spremembe so dinamičen proces, ki se dogaja postopoma. Pri tem gre tudi za "trenutek sinhronih jezikovnih stanj, kajti v slehernem aktualnem jezikovnem stanju obstajajo arhaične ali 'zastarele' prvine, po drugi strani pa 'novosti', 'jezikovna moda' in 'pogostne napake' [...]" (Glück,

2000, 675). Jezik se spreminja znotraj generacij, ki so družbeno prizorišče vsakršne jezikovne spremembe. Proces spreminjanja ni enakomeren, lahko se dogaja hitreje ali pa počasneje, odvisno od družbenega in zgodovinskega razvoja in z njim povezanih okoliščin. V časih družbenih prelomnic navadno prihaja do večjih družbenih in jezikovnopolitično pogojenih sprememb, kar se odraža tudi v izrazitejšem jezikovnem spreminjanju.¹ Fleischer (1971, 9) navaja, da se človekovo okolje stalno spreminja in da je zato potrebno nenehno razširjanje besedišča.² Takšen proces se na primer dogaja na področju kmetijstva in gozdarstva, ki je predmet naše razprave.

POLOŽAJ KOROŠKIH SLOVENSKIH NAREČIJ

Na jezikovno mešanem ozemlju južne Koroške, kjer že stoletja prebiva slovensko in nemško prebivalstvo, so družbeni pogoji do konca 19. stoletja omogočali razmeroma zaprte jezikovne skupnosti, v katerih je jezik prehajal iz roda v rod. To velja za oba stična jezika: za nemščino in za slovenščino. Vplivi od zunaj še niso bili tako močni, da jih sistem enega ali drugega jezika ne bi bil mogel sprejemati. Proces prevzemanja prvin iz enega jezika v drugega se je vršil skozi stoletja, kar na primer ponazarjajo naslednji primeri: V nekaterih predelih osrednje Koroške se pokriva artikulacijska baza (slušna podoba) govorcev obeh stičnih jezikov, torej slovenščine in nemščine. To velja za enojezične govorce zunaj jezikovno mešanega območja, pa tudi za dvojezične govorce v nekaterih predelih južne Koroške.³ Tudi v besedišču in skladnji najdemo močno prepletanje jezikovnih prvin. Pojavi slovenskih interferenc v govorni različici koroške nemščine so bili značilni predvsem za jezik starejših govorcev. Klasifikacija koroške dvojezičnosti je zapletena. Koroška je etnično in jezikovno heterogena dežela, v kateri danes srečujemo mešane tipe dvojezičnosti, "ki se gibljejo v širokem spektru dveh skrajnostnih oblik, torej v prostoru od diglosije do bilingvizma."⁴

Klasična dialektologija se je lahko opirala na zgodovinski jezikovni razvoj na Koroškem ter je narečja in govore opisovala kot razmeroma konsistentne sisteme, v katerih se prepletajo različne izoglose in izolekse. Novo prevzete jezikovne prvine iz večinskega nemškega jezika so se prilagajale glasoslovni, gramatični in leksikalni podobi slovenskih narečnih sistemov. Zaradi hitrega civilizacijskega razvoja v 20. stoletju se je sociolingvistično položaj slovenščine bistveno spremenil. Še v šestdesetih in začetnih sedemdesetih letih je na

1 Gl. razpravo Maurer-Lausegger (2005), ki daje vpogled v osnovna teoretska razmišljanja o jezikovnem spreminjanju.

2 Keller, 1994, 19.

3 Več o tem gl. Neweklowsky, 1989.

4 Maurer-Lausegger (2005); prim. Hafner, 1980/81, 56; Hafner, 1981, 429; Schellander, 1988.

južnem Koroškem prevladovala enosmerna naravna dvojezičnost.⁵ Primarna jezikovna vzgoja je v dvojezičnih družinah potekala v slovenščini. V začetku sedemdesetih let je prišlo do narodnostnih preprirov v zvezi s postavitvijo javnih dvojezičnih topografskih napisov. Politično vzdušje v deželi in asimilacijska politika sta pospeševala odklonilen odnos do manjšinskega jezika. Narodno nezavedni dvojezičniki so pod nenehnim pritiskom družbenega in jezikovnopolitičnega okolja začeli opuščati slovensko jezikovno vzgojo. Komunikacija z otrokom je začela potekati samo še v nemščini. Jezikovna zamenjava je povzročila temeljne spremembe govornih navad. V mnogih vaseh se danes soočamo z generacijo, ki jezikovno ni več sposobna za dvojezično vzgojo otrok. Nekdanjo komunikacijo v družinah danes v velikem obsegu nadomeščajo javna občila, ki so sestavni del vsakdanjega družbenega in jezikovnega dogajanja. Nemški večinski jezik je postal bivanjsko in funkcijsko neizogiben, slovenski krajevni govori pa svojo funkcionalnost vse bolj izgubljajo.

Poleg slovenskih narečij in koroške nemščine je na južnem Koroškem prisotna še regionalno obarvana oblika slovenskega pogovornega jezika, ki se uporablja kot sporazumevalno sredstvo pri koroških slovenskih ustanovah, v društvenem in kulturnem življenju, v višje izobraženih dvojezičnih družinah in ponekod tudi pri uradih. Takšnih govornih okolij je na Koroškem malo. Zato pri prevzemanju tujih prvin iz drugih jezikovnih sistemov največkrat prevladuje nemščina.

Številne migracije znotraj koroškega dvojezičnega ozemlja, predvsem pa družine, katerih družinski člani prihajajo iz različnih slovenskih narečnih območij, skrbijo za narečni stik znotraj družin. Jezik otrok in mladincev iz takšnih družin vsebuje prvine iz obeh narečij oz. govorov, pa še inovacije iz današnje komunikacije, prepojene z značilnostmi globalizacije. Spremembe se pojavljajo v glasoslovju, prozodiji in oblikoslovju, pa tudi v besedišču, besedotvorju in morfosintaktični podobi govora. Narečju manjkajo pogoji za nastajanje sistemu ustreznih jezikovnih izraznih sredstev. Prevzetih prvin, bodisi iz koroške nemščine (v precej večjem obsegu) bodisi iz knjižne slovenščine (ponekod manj izrazito), je vse več.

NEKAJ OSNOVNIH ZNAČILNOSTI ROŽANSKEGA NAREČJA JUŽNO OD REKE DRAVE

Slušni vtis srednjerožanskih govorov južno od reke Drave temelji na naslednjih značilnih prvinah: Narečje pozna kolikostna nasprotja. Na nezadnjih dolgih besed-

nih zlogih se pojavljajo intonacijske opozicije, na zadnjih ali edinih besednih zlogih pa je intonacija nevtralizirana. Kratki vokalizem intonacijskih opozicij ne pozna.⁶ Za rožanske govore južno od Drave so npr. značilne razlike v vokalizmu. Za zahodne govore od Kota pri Št. Jakobu v Rožu (Winkel bei St. Jakob im Rosental) in Rožeka (Rosegg) skozi srednji Rož do vključno Št. Janža v Rožu (St. Johann im Rosental) je značilen monoftongični samoglasniški sestav. Enako velja še za govor v Rutah (Bärental) in govore v bivši občini Slovenji Plajberk (Windisch Bleiberg). Gre za naslednje kraje in zaselke: Slovenji Plajberk (Windisch Bleiberg), Poden (Bodental), Strugarji (Strugariach), Brodi (Loibltal) in Sopotnica (Sapotnitzal). Vsi drugi rožanski govori južno od Drave, to so naselja od Svetne vasi (Weizelsdorf), Podgore (Unterbergen) ter Podljubelja (Unterloibl) in govori krajev do skrajnega vzhodnega roba rožanskega narečja v Apačah (Abtei) pa imajo dvoglasniški samoglasniški sestav. Na pretežnem delu območja rožanščine je ohranjena praslovanska oksitoneza tipa *žan'a*, *wod'a* – 'žena, voda'. Regionalne razlike med govori rožanščine se pojavljajo na vseh jezikovnih ravneh, ki pa jih na tem mestu ne moremo obravnavati.

Rožanščini so skupni naslednji glasoslovni pojavi: Sonant *r* se izgovarja zadnjejezično (uvularno) *r*,⁷ npr. *rá:na* -e ž ← *rana* -e ž. Velar *g* prehaja v *h*: npr. *hrè:bálca* -e ž ← *grebljica* -e ž, *hrab'e:n* -a m ← *greben* -a m, *hró:te*, *hr'o:t* - ž, plur. tantum ← *grote*, *grot* ž. Velar *k* prehaja praviloma v zadnjejezični *q*, npr. *qrá:wa* -e ž ← *krava* -e ž, *qr'a:l* -a m ← *kralj* -a m V zadnjem primeru je *lj* sovpadel z *l*.

Glasoslovni prehodi *k* → *q* so pri govorcih najstarejšega rodu bolj pogosti in bolj arhaični; prisotni so npr. tudi še v izrazu *qamarəqà:nar* -ja m ← *Američan* -a m 'der Amerikaner' in drugih starejših izposojenkah: *'a:qs* -a m ← *os*, *-i* ž 'die Achse'. Ustrezniki iz ust mlajših govorcev pa se glasijo takole: *'a:ks* -a m, *amerikà:nar* -ja m oz. v množini *amerik'a:nə*. V mednarodnih tujkah se narečni prehod *k*-ja v zadnjejezični *q* ne pojavlja več: *klab'i:r* -ja m (star.), *klav'i:r* -ja m (ml.) ← *klavir* -ja m, *katé:dər* -dra m ← *kateder* -dra m, *katedrà:la* -e ž; pa tudi v novejših prevzetih besedah ga ni več zaslediti: *kart'pfalk'e:far* -ja m – *koloradski hrošč* -ega- a m, 'der Kartoffelkäfer' itd.

V starejšem izrazju, živem samo še v spominu starih ljudi, se inovativne glasoslovne spremembe soglasniškega sistema niso dotaknile. Zadnjejezični *q* ostane nespremenjen: *pù:qəša* -e ž (najstarejša generacija) oz. *pù:qša* -e ž (starejša generacija) ← *pukša* -e ž, 'die

5 Več o tem gl. Hafner, 1980/81; Hafner, 1981; Hafner, 1985.

6 Sistem narečja v Selah, ki ni predmet naše obravnave, se precej razlikuje od drugih srednjerožanskih govorov. Tu imajo npr. tudi kratko rastoči in kratko padajoči akcenti pomenskorazločevalno funkcijo.

7 Zadnjejezični *r*, značilen za rožansko narečje, v pričujočem prispevku zapisujemo z navadno črko *r*.

Büchse'. V rožanskem narečju je prisotno mehčanje tipa *roq'a / ró:qa, roč'e: ž* ← *roka, -e ž* im. mn. *roke; noh'a / nó:ha, noj'e: ž* ← *noga, -e ž*, im. mn. *noge*.

Poleg teh osnovnih značilnosti narečja kaže še mnoge druge posebnosti, tako v glasoslovju, prozodiji in oblikoslovju kakor tudi v besedišču in frazeologiji.

STARO KMEČKO IZRAZJE IZ ROŽA

Z odmiranjem starejših rodov odhaja staro kmečko izrazje vse bolj v pozabo. Številne besede so se že izgubile, kar nam za rožansko narečje potrjujejo starejši zapisi narečnih besedil in bogato narečno slovarsko gradivo. Besedišče srednježanskega govora v Slovenjem Plajberku je namreč v slovenski dialektološki literaturi dobro dokumentirano. Od leta 1910 dalje je narodopisec in kulturnoprosvetni delavec Josip Šašel v svojem rojstnem kraju Slovenjem Plajberku v Rožu zapisoval domače izrazje in narečna besedila. Zbiral je toponomastiko, narodno blago in gradivo za slovar rožanskega narečja.⁸ Šašlovo delo je ohranjeno deloma v tisku deloma v rokopisni zapuščini. Njegova narečna besedila, objavljena v "*Narodnem blagu iz Roža*", in njegov rokopisni slovar z naslovom "*Rožanski narečni besednjak*" iz leta 1957 dialektologu omogočajo diahronično preučevanje jezikovnih sprememb.

Šašlov rokopisni besednjak iz leta 1957 vsebuje bogato kmečko in poljedelsko izrazje, ki priča o nekdanji tesni povezanosti ljudi z domačo zemljo. V njem se nahaja izrazje iz materialne kulture, ki ga vsebinsko lahko opredelimo na naslednja tematska področja:

- poljedelska opravila: pridelava žita in lanu, košnja;
  - kmečko orodje: vprežni voz, vprežne sani, plug;
  - bogate besedne družine in sopomenski nizi (tudi variante zapisov): poimenovanje trav, plevelov, začimb, dreves in sadja;
  - poimenovanje pašnikov, travnikov idr.
- Besednjak vsebuje poleg tega mnogo izrazja iz duhovne kulture in besedišče, povezano z nekdanjim življenjem na kmetijah:
- poimenovanje praznikov in mesecev;
  - vremenoslovno in imenoslovno izrazje: poimenovanje vetrov;
  - vzdevki za moške, ženske in živino (predvsem takšni z negativno konotacijo);⁹
  - številni samostalniki, glagoli, izglagolski samostalniki, prislovi,

- in razno drugo, mnogokrat že pozabljeno narečno izrazje.

Na primeru izbranega vprežnega orodja iz Šašla želimo obravnavati nekaj terminoloških zanimivosti in hkrati opozarjati na nekatere značilne spremembe v primerjavi z današnjim govorom. Strokovno izrazje za vprežno orodje je starejšim prebivalcem Slovenjega Plajberka in Podna še v dobrem spominu, saj je mehanizacija vprežno žival v dolinah Karavank nadomestila šele proti koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let 20. stoletja. Mlajši dvojezični prebivalci kraja, ki so bili v stiku z nekdanjim predmetnim svetom, se spominjajo še dokaj mnogo izrazja; poznajo ga bodisi aktivno bodisi pasivno. Kmečka opravila z vprežnimi živalmi je izpodrinila sodobna tehnika. Leta 1995 je tudi v Podnu dokončno odslužil zadnji vprežni vol.

Od leta 1996 so v Podnu vsako leto na ogled etnografske razstave starega kmečkega orodja, ki so mu pripisani domači slovenski izrazi in njihovi ustrezniki v nemščini.¹⁰ Tako se obiskovalcem razstave ponuja možnost za obujanje spominov na nekdanji predmetni svet in njegovo poimenovanje. Staro vprežno orodje iz Slovenjega Plajberka in Podna je poleg tega dokumentirano v dialektoloških dokumentarcih, ki so na voljo tudi javnosti (www.kwfilm.at). To, za današnji čas izjemno izhodišče, nas je izzvalo, da smo si iz Šašla izbrali poimenovanje vprege, vprežnega orodja in pluga. Nekdanje orodje je nadomestila sodobna tehnika, ki je v govor prinesla vrsto novosti (gl. točko 6).

Volovska vprega in vprežno orodje¹¹

jähû, jžésa s. igo *jähû* za *sámca* za enega vola; *jähû* za *par* (RB, 1957, 50) | → Izraz poznajo predvsem starejši plajberški domačini. Pod geslom "**igó** ižésa s" SSKJ med drugim navaja naslednje: "2. nar. *vprežna priprava, ki se da živali na čelo; čelni jarem*: vol je tiščal glavo v igo" (SSKJ II, 1975, 15).

nárba -e ž. ringa, Narbe, *nárba* v *sámcavomá jžésa* (RB, 1957, 75) | → Beseda je izposojenka iz nem. *die Narbe*. Izraz v tem pomenu poznajo le še stari domačini. SSKJ tega gesla ne navaja.

préhlej -a m. pregelj, cvek s katerim se ojnica pripne k komatu (RB, 1957, 90) | → Izraz se v plajberškem govoru uporablja samo v tem pomenu. Poznajo ga starejši ljudje, pa tudi mlajši domačini, ki so še delali z vprežnim orodjem. Geslo v SSKJ ni izpričano.

8 Šašel je bil rojen leta 1883 v Slovenjem Plajberku na avstrijskem Koroškem, umrl pa je leta 1961 na Prevaljah. Po končanem študiju prava na univerzi v Pragi je deloval kot pravnik v Velikovcu, na Prevaljah, v Mariboru, Šmarju pri Jelšah in Ljubljani. Napisal je vrsto člankov in razprav z informativno, narodnoprosvetno in buditeljsko vsebino ter jih objavljati po raznih časopisih. SBL III, 1960–1971, 586. Zapuščino Šašlovega narečnega gradiva bo treba dialektološko obdelati.

9 Več o tem zanimivem izrazju gl. Maurer-Lausegger, 2003a.

10 Več o etnografskih razstavah starega kmečkega orodja gl. Maurer-Lausegger, 2003b.

11 Izbrana gesla navajamo iz Šašlovega *Rožanskega narečnega besednjaka* (1957). Znak | → sledijo pripombe o današnji rabi v govoru Slovenjega Plajberka, nato pa še primerjava s podatki v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika I-V*.

pudəž -fža m. mehek podložek pod igo volu na glavo, Jochpolster (RB, 1957, 93) | → Izraz pozna predvsem starejši rod Plajberžanov, od mlajših domačinov pa le še redkokdo. Geslo se v SSKJ ne pojavlja.

rjamàn -ména m. jermen, Riemen, tudi **rjamèn** -ména (RB, 1957, 103) | → Izraz je splošno znan, poznajo ga tudi mlajši domačini. Pod geslom "**jèrmen** -éna m" (...) SSKJ med drugim navaja: "1. trak z zaponko, navadno usnjen: (...) ozek trak iz usnja sploh: (...)" (SSKJ II, 1975, 224).

vòv, **vovà** mn. **volá**, **vovón** m. vol, **vónvə** -a -ə; **vónvə** **məsû**, **vónvə jəhû** (RB, 1957, 144) | → Besedo poznajo starejši in mlajši domačini; 'goveje meso' danes poimenujejo z **hó:wjə məs'û**; 'goveji jarem' pa z **jəh'û**. V SSKJ najdemo gesla "**volóvski** -a -o prid. (...) nanašajoč se na vole: volovsko stegno / juha iz volovskega repa (...)" (SSKJ V, 1991, 489) in "**govéji** -a -e prid. (...) nanašajoč se na govedo: imajo nov goveji hlev / goveja koža; goveje meso, usnje (...)" (SSKJ I, 1970, 737).

Voz z opremo

áqs -a m. os (pri vozu) (RB, 1957, 1) | → Beseda je izposojena iz nem. *die Achse*; zadnjejezični *q* za samoglasnik *k* je slišati samo iz ust najstarejših, ostali govorci pa besedo izgovarjajo takole: 'a:ks -a m. Zanimivo se zdi, da je slovenski knjižni jezik sprejel pridevnik "**aksiálen** -lna -o prid. (...) teh. nanašajoč se na os, osen; aksialna sila, smer / aksialni ležaj; (...)" (SSKJ I, 1970, 21).

âmp -a m. leseno zobovje pri kolesu (RB, 1957, 1) | → Beseda je tujka in v plajberškem govoru ni več živa.

hróte ž. mn. lojtre na vozu (stranice) (RB, 1957, 41)

| → Izraz poznajo starejši ljudje, mlajšim pa je znan samo še pasivno. Gesla v tem pomenu SSKJ ne izpričuje.

qolàs, **qolésa** m. tudi **qovû**, **qolésa** s. kolo, tudi qolasè -à s. **qolésěj** -a m. malo kolo;

qolésəl -na m. zapravlživček (RB, 1957, 54) | → Kot vidimo, so za geslo *kolo* v Šašlovem besednjaku izpričane tri različice. Obliko v srednjem spolu *qow'û*; *qulé:sa*

Sl. 1: Razstava starega kmečkega orodja v Podnu, 2002.

Fig. 1: Exhibition of old farming tools in Poden, 2002.

s uporabljajo samo še nekateri stari ljudje, različico *qolas'e* -'a m pa starejši ljudje poznajo pasivno. Govorci srednjega in mlajšega rodu uporabljajo izključno moško obliko *qol'as* -'e:sa m. V SSKJ najdemo gesla koló -esa s, kolésce -a s in kolešček -čka m ter samostalniki koleselj -slja m. Pod geslom "**kolésce** -a m" SSKJ mdr. navaja: "1. (...) pog., šalj. manjka mu eno kolesce v glavi je *nekoliko čudaški* (...)", pa tudi pod geslom "**kolešček** -čka m" najdemo podoben pomen "1. (...) pog., šalj. koleščki (v glavi) se mu prepočasi vrtijo je *nekoliko čudaški*; pog., šalj. en kolešček v glavi ima preveč, mu manjka je *nekoliko čudaški* (...)" (SSKJ II, 1975, 369 in 370). Opazno je, da v slovenskem knjižnem jeziku plajberški pomen 'zapravljivček' ni zabeležen.

léhnarjə -ov m. mn. trami za sode v kleti, legnarji; močne lojtre na voz (lažje lojtre = **hrôte**) (RB, 1957, 64) | → SSKJ navaja izraz "**légnar** -ja m" v več pomenih, med drugim tudi v pomenu dela voza: "(...) 2. (...) *vsak od dveh vzporednih tramov na vozu, kadar se prevažajo težki predmeti*: legnarji so škripali pod pod težo za-bojev" (SSKJ II, 1975, 574).

pónžovna -e ž. lesena stranica trikotne korače pri prednjih kolesih voza, ki leži in se pregiblje *na rázbarjə* (RB, 1957, 89) | → Izraz se v plajberškem govoru ne uporablja več, znan je le še redkim starim domačinom. Gesla v SSKJ ni zaslediti. V tehničnem pomenu pod pridevniškim geslom najdemo: "**polžev** -a -o (...) prid. 1. (...) strojn. polževo kolo *polžasto kolo* (...)" (SSKJ III, 1979, 789).

pudvézanca -e ž. dolga vrv, s katero podvežejo žrd na vozu s slamo, senom, snopjem i. pod. (RB, 1957, 93) | → Vrv, v plajberškem govoru *pudvë:zəncə*, se danes uporablja v druge namene. Zato je beseda še živa; poznajo jo tudi mlajši govorci. V SSKJ se geslo pojavlja v drugačnem pomenu, in sicer: "**podvéznica** -e ž (...) redko *podveza*: nataknila si je podveznice" (SSKJ III, 1979, 703).

púqəša -e ž. pesto pri kolesu (Radbüchse), lovská puška, tudi **púšqa** -e (RB, 1957, 94).

"Prvi izraz so uporabljali stari plajberški domačini, v današnjem govoru pa je slišati samo še besedo *pù:šqa* -šče ž v pomenu 'lovská puška'. SSKJ navaja "**púkša** -e ž (...) star. puška". Pomen, ki ga navaja Šašel, v knjižni slovenščini ni zabeležen (SSKJ IV, 1985, 286 in 294 sl.).

rázbar -ja m. osrednji drog voza, ki drži sprednji in zadnji konec skupaj (RB, 1957, 101) | → Izraz poznajo samo stari domačini. Zanimivo je, da se ta del voza v rožanščini severno od Drave imenuje *wán:qədra* -e ž oz. v okolici Baškega jezera *wá:nkədra* -e ž. Teh gesel SSKJ ne vsebuje.

robánc -a m. leseni del prednjega dela voza, ki drži ročice (RB, 1957, 103) | → Izraz je znan samo še starim domačinom. Tega gesla v SSKJ ni zaslediti.

šájt -a m. teznica, Wagenscheit (RB, 1957, 117) | → Beseda se danes ne uporablja več, poznajo jo predvsem starejši ljudje, deloma pa tudi mlajši plajberški domačini. Tudi v SSKJ se ne pojavlja.

štráňha -e ž. zaprežna vrv pri komatu, Strang (RB, 1957, 125) | → Beseda je izposojena iz nem. *der Strang* m, poznajo jo samo starejši domačini. V SSKJ najdemo naslednje podatke: "**štránga** -e ž (...) nižje pog. vrv, *navadno pri konjski opremi, za vpreženje živali k vozu; zaprežnica; pripeti štrange / konjske štrange*" (SSKJ IV, 1985, 1116 sl.).

vójə -éta s. oje; *vójənce*, *vójənc* ž. mn. ojnice (RB, 1957, 143) | → Izraz je znan samo starejšim domačinom, mlajši anketiranci pa volovske vprege največkrat niso poznali. Izraz *vój'e* se v plajberškem govoru uporablja samo za poimenovanje volovske vprege. Geslo najdemo tudi v SSKJ: "**ojé** -ésa s (...) *drog na sprednjem delu voza, pluga, ob katerega se vprega žival: vola sta se opirala in skušala preskočiti oje; stopil je pred oje in prijel konja za brzdo*" (SSKJ III, 1979, 351).

žřv, *žřví* ž. žrd; *žřv pa pudvézəncə na vúz qna puzábə* (RB, 1957, 157) | → Izraz poznajo starejši domačini, mlajšim pa skorajda ni več znan. V slovenskem knjižnem jeziku temu izrazu ustreza beseda *žrd*. V SSKJ (V, 1991, 1018) je zabeleženo naslednje: "**žřd** -i ž (...) *dolg, debelejši lesen drog, ki se vzdolžno položi na vrh s senom, snopi naloženega voza in na obeh koncih priveže, da je tovor trdneje nameščen*: oviti, privezati žrd z verigo, vrvjo; dolg, suh, kakor žrd". Navedeni rek v plajberškem govoru ni znan.

Gare

hāre ž. mn. dvokolnica, [...] Karren; = **cáqar** (polj) **hāre za svēž** vleče živina (vol), samútažne hāre vleče človek; **haríčəta** -am; **haríčənje** -a s. garante (RB, 1957, 35). | → Izraz *há:re* je znan starejšim in mlajšim plajberškim prebivalcem, *samù:tažene hāre* pa poznajo samo še stari ljudje. SSKJ pod geslom *gare* zapisuje naslednje: "**gāre**, gar ž mn. (...) 1. *ročni voziček, navadno na dveh kolesih*: vleči gare, na garah je pripeljal deteljo (...)" (SSKJ I, 1970, 670). Beseda *cekar* v pomenu 'gare' se v SSKJ ne pojavlja, pač pa kot "**cékar** -ja m. (...) *pletena ožja košara z dvema ročajema, navadno iz slame*: jemati iz cekarja; sram jo je hoditi s cekarjem na trg; pisan cekar; dekile s cekarjem v roki" (SSKJ I, 1970, 235). Gesla *garičiti* ('težko garati'), *garičenje* ('težko garanje'), *gare za svež* ('gare za vprežno živino') v SSKJ niso zabeležena.

Sani

rājsa -e ž. verižna zavora pri saneh, Reißkette; **rājsatə** -am **zarājsatə** zavreti; **zrājsatə hvənt** strgati (RB, 1957, 99) | → Izrazje je znano predvsem starejšim domačinom, mlajšim pa kvečjemu izraz *rà:jsa* -e ž. SSKJ teh gesel ne vsebuje.

rājtal -na m. rajtelj, recelj (kolek) s katerim se navre kaka vez (vrv, veriga) na nabasanem vozu; **rajtlátə** -ám, **zrajtlátə** (RB, 1957, 100) | → Izraz poznajo starejši in

nekateri mlajši domačini. Geslo v tem pomenu najdemo tudi v SSKJ: "**rájteli** -tlja m (...) nar. *tanjšje sveže deblo za napenjanje verige, vrvi, s katero je povezan z drvni, s senom naložen voz*: vozniki so pod klancem popravljali verige in rajtije" (SSKJ IV, 1985, 312).

rtiče -ov m. mn. težke, kratke sani; na *rtiče puvožija žléjfe* (RB, 1957, 104) | → Pri Šašlu je izraz za težke sani *rtiče* -ov moškega spola, v današnjem govoru pa se uporablja plur. tantum ženskega spola: *rtiče rt'i:č ž*. Izraz je znan tudi v gorenjščini: "**rtiči** -ev m mn. (...) nar. gorenjsko *kratke sani za spravljjanje lesa, sena v dolino*: navoziti hlode z rtiči" (SSKJ IV, 1985, 550).

uplàn -éna s. oplén (RB, 1957, 136) | → Izraz je znan samo starejšim plajberškim domačinom. Geslo je prisotno tudi v SSKJ: "**oplèn** -éna m (...) agr. *premično nameščen prečni drog na sprednjem in zadnjem delu voza, v katerega se vtaknejo ročice*: zaradi prevelike teže se je oplén prelomil (...)" (SSKJ III, 1979, 407).

závara -e ž. závora -e ž. zavora; **zavrěta**, *zavràm, zavív; zaveráta* -am (RB, 1957, 148) | → Izrazje je znano starejšim govorcem, redkeje pa tudi mlajšim, ki občasno pomagajo pri delu na kmetiji ali pa v gozdu. Geslo najdemo tudi v SSKJ: "**zavóra** -e ž (...) 1. *priprava, mehanizem za zaviranje česa, zlasti vozila*: zavore delujejo (...), zavore kolesa (...)" (SSKJ V, 1991, 816).

žléjfatə -am po tleh vlačiti, schleifen; **žléjfe**, *žléjž ž*. mn. koli položeni na *rtiče* (težke sani, ki se po tleh *žléjfi*; *žléjfa* -e ž. vzdevek razuzdani ženski, vdovi *žléjfača* -e ž. (RB, 1957, 155) | → V današnji izgovarjavi je pri izrazih *žléjfatə* -am 'po tleh vlačiti, schleifen' in *žléjfe žléjž ž* onemel sonant *j*. Izgovarja se torej takole: *žlě:fatə* -am, *žlě:fe žl'e:f*. Gre za neknjižno izposojenko iz nem. *schleifen*.

Plug

mrjásc -a m. mrjasec; plug na dva lemeža (RB, 1957, 73) | → Izraz v tem pomenu je znan samo najstarejšim govorcem. V SSKJ je pod geslom "**merjásce** -sca m" zabeležen tudi pomen pluga: "(...) 3. nar. *plug z dvema lemežema in deskama, ki obrača brazdo samo na eno stran*; *dvojni, obračalni plug*: orati z merjascem; lesen merjasec" (SSKJ II, 1975, 747).

pəx, *púha* mn. *pújə, púhov* m. plug (RB, 1957, 85) | → Danes se za 'plug' uporablja samo še izraz *p'əx*, *pú:ha* m. Poznajo ga starejši in mlajši plajberški domačini, predvsem plug za odstranjevanje snega. SSKJ beleži naslednje: "**plúg** in *plüg plúga* m (...) 1. *orodje, priprava za oranje*: obračati plug na koncu njive; lesen, železen plug; deli pluga; plug in brana (...) 2. navadno v zvezi snežni plug *naprava za odstranjevanje snega*: cesto so očistili s snežnim plugom (...)" (SSKJ III, 1979, 646).

razóvəncə -e ž. črtalo na plugu (RB, 1957, 101) | → Črtalo pri plugu starejši ljudje danes poimenujejo z varianto *rá:zəncə* -e ž. Tega izraza mlajši govorci ne poznajo več. Pomen je izpričan tudi v SSKJ: "**rezálnica**

Sl. 2: Lovrenc Tschertou iz Slovenjega Plajberka.
Fig. 2: Lovrenc Tschertou from Windisch Bleiberg.

-a ž (...) 2. (...) agr. *del pluga, ki navpično reže brazde; črtalo*" (SSKJ IV, 1985, 498).

NOVEJŠA POLJEDELSKA TERMINOLOGIJA

Staro kmečko orodje v času tehnizacije zaprašeno sameva po podstrešjih gospodarskih poslopij ali pa je postalo žrtev obnove gospodarskih objektov. Nekdanje kmečko orodje, predmete vsakdanje rabe in stroje na ročni oz. neelektrificirani pogon so v preteklih desetletjih izpodrinile nove tehnologije: traktorji, kosilnice, krožni obračalniki, krožni zgrabljalniki, nakladalna prikolica s pobiralom, žitni kombajni, spravljalniki krompirja, hidravlična dvigala in drugo. Z njimi vred pa se je v slovenskem plajberškem govoru pojavila vrsta novih, po tujih vzorcih prevzetih izrazov, kar ponazarjajo naslednji primeri:

Izrazje za poimenovanje strojev, orodja in predmetov novejšega časa

Novo izrazje za poimenovanje strojev, orodja in predmetov novejšega časa se v koroških slovenskih narečjih največkrat ne integrira več v govorni sistem. Za ta pojmovni svet se uporablja večinoma nemško izrazje, največkrat opremljeno z oblikoslovnimi prvinami narečja ali govora. V krajih z močnejše zasidranim slovenskim združništvom se namesto nemških izposojenk uporablja tudi iz slovenskega pogovornega oz. knjižnega jezika prevzeto besedje.

Izrazje za košnjo, sušenje, spravljjanje in obdelave sena

Pri poimenovanju mehaniziranega orodja je slišati največkrat nemške izposojenke: *mot'urm'e:jar -ja* m – '(motorna) *kosilnica*', nem. 'der Motormäher'; *r'ozənm'e:jar -ja* m – '(motorna) *kosilnica*', nem. 'der Motorrasenmäher'; *mut'urs'e:nsna -e ž* – '(motorni, ročni ko-

silnik, nem. 'die Motorsense'; *trá:ktor* za *trá:wo sé:čā* - 'traktorska kosilnica', nem. 'der Rasentraktor'; *kr'ajzəl-m'e:jar* -ja m - 'krožna kosilnica s pripravo za redi', nem. 'der Kreiselmäher mit Schwadablage'; *kr'ajzəlb'e:ndar* -ja m, *kr'a:jzlar* -ja m - 'krožni obračalnik', nem. 'der Kreiselheuer'; *h'ajr'a:wpna* -e ž, *b'e:ndar* -ja m - 'vretenasti obračalnik', nem. 'der Wirbelwender; die Heuraupe'; *švó:dar* -ja m, *švá:dar* -ja m - 'krožni zgrabljalik', nem. 'der Kreiselschwader'; *zbiralne grablje*, nem. 'der Schwadreden'; *l'odeb'o:gən* -gna m - 'nakladalna prikolica s pobiralom', nem. 'der Ladewagen mit Pick-up-Vorrichtung'; *h'ajšb'onc* -a m (star.), *h'ajšw'onc* -a m (ml.), - 'vilični nakladalnik', nem. 'der Heuschwanz'; *pré:ša* -e ž, *pré:ša* za *sən'u: pré:šatə* ž - 'stiskalnica za seno', nem. 'die Heupresse'; *pré:ša* za *pó:lne daw'atə* - 'stiskalnica za slamo, visokotlačni stroj za stiskanje v bale', nem. 'die Strohballenpresse'; *h'ajgepl'e:ze* za *b'ék parnà:jē*; *h'ajgepl'e:ze* za *b'ék parnà:tə* - 'puhalnik za metanje sena na skedenj', nem. 'das Heugebläse'; *bel'i:ftinħa* -e ž - 'prezračevalnik, puhalo za hlajenje sena', nem. 'die Lüftungsvorrichtung, die Heubelüftungsanlage'; *f'utašn'ajdmaš'i:na* -e ž - 'rezalnica, stroj za rezanje slame, sena', nem. 'die Futterschneidemaschine'; *mù:li ma nož'e, da swá:mo preñi:že* - 'Muli ima nože, da prereže slamo'.

Stroji za žetev in pridobivanje krompirja

Za poimenovanje tehničnih naprav za pridobivanje žita in krompirja Plajberžani uporabljajo prevzeto izrazje: *ró:dar*, -ja m - 'spravljalik krompirja', nem. 'der Kartoffelsammelroder'. Ta izraz govorci uporabljajo, odkar se je na kmetijah pojavil mehanični spravljalik krompirja, nekoliko mlajšega porekla pa je izraz za žitni kombajn *m'e:dr'ešar*, -ja m - 'žitni kombajn', nem. 'der Mähdrescher', ki pa ga prebivalci Karavank poznajo le iz doline v Rožu, kjer danes še uspeva žito.

Hlev, hlevska oprema, odvažanje gnoja in gnojnice

Nekaj izrazja, povezanega z odstranjevanjem in odvažanjem gnoja in gnojnice, se v plajberškem govoru uporablja že mnoga leta, mlajši govorci pa starejše izrazje mnogokrat nadomeščajo z novimi ustrezniki, prav tako prevzetimi iz nemščine: *já:ma* -e ž (star.) oz. kasnejša *j'a:wxəngr'u:bnə* -e ž (ml.) - 'gnojnična jama', nem. 'die Jauchegrube'; *f'a:səl* za *hnə:jncə* (star.), *j'a:wxənf'a:səl* -səlnə m (ml.) - 'vakuumski sod', nem. 'das Jauchenfass, das Vakuumfass'; *r'adəlr'u:həlcə* -e ž - 'samokolnica', nem. 'der Schubkarren'; *m'elkmaš'i:na* -e ž - 'molzni stroj', nem. 'die Melkmaschine' idr.

Tudi gradbena tehnika v kmetijstvu je v zadnjih desetletjih napredovala. Nastala je potreba po dodatnem izrazju, npr. *l'a:wřstol* -a m, *fr'ajl'a:wřstol* -a m - 'hlev za prosto rejo', nem. 'der Freilaufstall'; *awřřt'olinħa* -e ž - 'hlevska oprema', nem. 'die Aufstallung'; *entm'is-*

tungs'o:nlogna -e ž (star., ml.), *entm'istungs'o:nlog*, -e ž (ml.) - 'naprava za avtomatsko odstranjevanje gnoja', nem. 'die Selbstentmistungsanlage' idr. Zadnji primer kaže, da mlajši govorci za poimenovanje tehničnih naprav posegajo po besednih oblikah in oblikoslovnih prvinah, kakršne so značilne za koroško govorno nemščino. V tem primeru se torej izrazje oblikoslovno ne ravna več po načelih sistema slovenskega govora.

Stroji in naprave za pluzenje snega, sekanje in obdelavo lesa

Poleg kmečkih opravil je mehanizacija olajšala še druga opravila delovnega vsakdana, npr.: *šn'efr'e:sna* -e ž - 'snežno odmetalo', nem. 'die Schneeschleuder, die Schneefräse'; *hidr'a:wlik*, -e ž, *hidr'a:wlika*, -e ž - 'hidravlična dvigala', nem. 'die Hubhydraulik'; *s'ajlb'i:ndna* -e ž (star.), *s'ajlw'i:ndna* -e ž (ml.) - 'vitel', nem. 'die Seilwinde'; *kl'iə:bar* -ja, m, *h'olckl'i:əbar* -ja, m 'cepilka; stroj za cepljenje drv in lesa', nem. 'die Holzspaltmaschine'; *d'i:zəlmüt'u:r* -ja, m - 'dizelski motor', nem. 'der Dieselmotor'; *sekul'a:r* -ja m, *cirkul'a:r* -ja m - 'cirkular', nem. 'das Zirkular, die Kreissäge'; *mut'ur žà:ħa* -je ž - 'motorna žaga', nem. 'die Motorsäge'; *št'ixs'og* -e ž - 'žaga luknjarica', nem. 'die Stichsäge' idr.

Poimenovanje kmetijskih strojev z imenom producenta ali tehničnega modela

Namesto vozov in sani se danes uporabljajo motorizirana prevozna sredstva, ki jih uporabniki poimenujejo neposredno z imenom producenta ali tehničnega modela vozila, npr.: *ras'a:nt*, *rasá:nta* m - nem. 'Rasant'; *ē:bi*, -ja m - nem. 'Aebi'; *mù:li*, -ja m nem. 'Muli'; *mò:ti*, -ja m - 'Moti'; *italj'a:nc* -a, m - slov. 'Italijanec'; *refó:rmar* -rja m - 'Reformer' idr. To izrazje je zelo raznoliko, odvisno od modelov, ki so prisotni na posameznih kmetijah.

Prevzem slovenskega knjižnega ali pogovornega kmečkega in tehničnega izrazja

V večjih centrih južne Koroške obratujejo slovenske kmečke in gospodarske zadrage. Dvojezična reklama uporabnike seznanja s knjižnim oz. pogovornim slovenskim strokovnim izrazjem. Tako jezikovno zavedni dvojezičniki v svoj govor prevzemajo tudi slovensko knjižno oz. pogovorno izrazje, ki pa se osnovnim zakonitostim narečja ne prilagaja več: *kosì:lnica* -e ž - 'kosilnica', nem. 'der elektrische Rasenmäher'; *hidrá:wlika* -e ž - 'hidravlika' - nem. 'die Hydraulik'; *prikò:lica* -e ž - 'prikolica', nem. 'der Anhänger' idr. Izrazje tega tipa uporabljajo govorci srednjih in mlajših rodov, predvsem takšni, ki so tudi poklicno soočeni s slovenskim strokovnim poimenovanjem tega predmetnega sveta.

SKLEP

Primerjava starejšega in novejšega izrazja s področja kmetijstva in tehnizacije na podeželju kaže, da jezikovne spremembe v govoru prebivalcev Slovenjega Plajberka močno napredujejo. Po eni strani izumira izrazje za predmetni svet nekdanjega kmečkega vsakdana, ki se je ravno po sistemskih pravilih slovenskega plajberškega govora, po drugi strani pa za poimenovanje nove tehnologije v govor vdira predvsem iz nemščine prevzeto strokovno izrazje. Starejši govorci nekatere besede še izgovarjajo po sistemskih pravilih domačega

govora, v govoru mlajših pa se pojavljata postopno rušenje narečnega sistema in izguba občutka za pravilno rabo krajevnega govora. Procese globalizacije danes srečujemo na vseh področjih družbenega in javnega življenja. Sistemi narečij hitremu razvoju niso več kos. Spoprijazniti se je torej treba z dejstvom, da so danes jezikovne spremembe v koroških slovenskih narečjih in govorih v primerjavi s prejšnjimi obdobji vse bolj opazne. Mnogo strokovnega izrazja, ki ga je popisal Josip Šašel v Slovenjem Plajberku, v SSKJ ne najdemo. Zato ta narečni besednjak dialektologom obeta še mnogo zanimivega.

THE LINGUISTIC DYNAMICS OF RURAL TERMINOLOGY IN THE DIALECT OF THE CENTRAL ROSENTAL VALLEY

Herta MAURER-LAUSEGGER

University of Klagenfurt, Institute of Slavic Studies, A-9020 Klagenfurt, Universitätsstraße 65–67

e-mail: herta.lausegger@uni-klu.ac.at

SUMMARY

The article discusses linguistic changes using the example of rural and forestry terminology in the idiom of Windisch Bleiberg in the bilingual territory of southern Carinthia, Austria. The Rosental Dialect Dictionary ("Rožanski narečni besednjak"), written in 1957 by Josip Šašel, served as a starting point for old terminology. The selected material from Šašel's work is presented from a contemporary usage point of view as well as in comparative terms. The second part of the article deals with terms used to describe the world of modern technology, which are mainly created on Germanic bases. The results of the research have shown that among Bleiberg speakers the knowledge of old rural terminology is decreasing. The language of older speakers differs from that of younger speakers, who are increasingly losing the feel for the system of their own local idiom. Many entry words from Šašel's vocabulary cannot be found in the Dictionary of Standard Slovenian ("Slovar slovenskega knjižnega jezika").

The reasons for such intensive language changes are various. Social changes and globalisation in civilised environments, a fast development of media technology and the new communication possibilities associated with it, as well as a series of other factors are increasingly affecting language and communication. Due to great demographic changes in families and local communities, easier access to higher levels of language education, continuous migrations, the influence of public media, and a range of other factors, the older population has in a greater part already lost its former linguistic-education and language-preservation role. This phenomenon is characteristic not only of minority languages but of majority languages as well. Depending on the speech context and the linguistic competence of the speakers there are many factors that can affect the language. In bilingual situations in southern Carinthia the language can comprise various elements. It can include constituents from one linguistic system only or both languages in contact, in this case Slovene and German. The grammatical system, vocabulary, semantics, phraseology, linguistic interference, etc., are going through an intensive process of transformation.

Key words: rural terminology, dialect of the central Rosental valley, dialectology

LITERATURA

Fleischer, W. (1971): Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen, Niemeyer.

Glück, H. (ed.) (2000): Metzler-Lexikon Sprache. Stuttgart et al., Metzler.

Hafner, S. (1980/81): O problemu funkcijskih zvrsti slovenskega ljudskega jezika. Jezik in slovstvo, 26, številka. Ljubljana, 54–61.

Hafner, S. (1981): Dvojezičnost, temeljni problem slovenistike na Koroškem. Slavistična revija, 29, 4. Ljubljana, 423–434.

Hafner, S. (1985): Slowenische Volkssprache, die einseitige Zweisprachigkeit und Fragen der Sprachkultur in Kärnten. Incontri linguistici 10. Udine, 45–58.

Keller, R. (1994): Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache. Uni-Taschenbücher 1567: Linguistik. Tübingen et al., Francke.

Maurer-Lausegger, H. (2003a): Umiranje plajberškega govora. V: Zorko, Z. et al.: Glasoslovje, besedoslovje in besedotvorje v delih Jakoba Riglerja. Zora 25. Maribor, Slavistično društvo, 233–260.

Maurer-Lausegger, H. (2003b): Kmečko orodje in narečje – etnografske razstave v Podnu/Slovenjem Plajberku in drugod po Koroškem. V: Hirnök-Munda, K. et al. (eds.): Odstrta dediščina: etnološko delo in muzejske zbirke Slovencev v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji. Zbornik s treh posvetov. Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva 35. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo, 109–120.

Maurer-Lausegger, H. (2005): Jezikovno spreminjanje: Teoretska razmišljanja in raziskovalna praksa. V: Jesenšek, M. (ed.): Knjižno in narečno besedoslovje slovenskega jezika. Zora 32. Maribor, Slavistično društvo, 106–123.

Maurer-Lausegger, H. (2005): Slovensko-nemška dvojezičnost na Koroškem in Rajko Ložar. V: Slavec Gračnik, I. (ed.): Pretrgane korenine. Ljubljana, ZRC SAZU, 261–280.

Neweklowsky, G. (1989): Slowenisch und Deutsch in Kärnten: phonetische Gemeinsamkeiten. V: Jakopin, F. (ed.): Zbornik razprav iz slovanskega jezikoslovja. Tinetu Logarju ob sedemdesetletnici. Ljubljana, ZRC SAZU, 203–211.

SBL III (1960–1971): Josip Šašel. V: Gspan, A. (ed.): Slovenski biografski leksikon III: Raab – Švikaršič. Ljubljana, Zadružna gospodarska banka, 586.

Schellander, A. (1988): Sodobni slovenski jezik na Koroškem: vprašanja govornega sporazumevanja, jezikovnega znanja in jezikovne rabe v dvojezični situaciji. V: Sodobni slovenski jezik, literatura in kultura. Mednarodni simpozij v Ljubljani od 1. do 3. julija 1986. Obdobja 8. Ljubljana, 261–275.

SSKJ: Slovar slovenskega knjižnega jezika I–V (1970–1991). Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Šašel, J. (1957): Rožanski narečni besednjak. Prevalje (rokopis SAZU, 157).

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2005-07-04

UDK 811.163.6'373.43/.44(450.34/.36:497.4-14)

IZ PRIMORSKE LEKSIKE

Metka FURLAN

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 4
e-mail: metka.furlan@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Le diahrona analiza omogoča argumentirano prepoznavanje med manjšinjskimi arhaičnimi in manjšinjskimi neologističnimi potezami katerega koli jezikovnega sistema. Ugotavljanje je v prispevku ponazorjeno s štirimi arealno ozkimi primorskimi besedami: pónjer "potem" (Istra), və'səvəncə "leskova mačica" (Pomjan), góvq "govedo" (Kras) / γo'vę (n.) "žival (kot glava živine)" (Koštabona, Boršt), 'val'ər "zrak" (Koštabona).

Ključne besede: dialektologija, etimologija, primorska leksika, arhaizmi, neologizmi

DAL LESSICO DEL LITORALE

SINTESI

Soltanto l'analisi diacronica permette un riconoscimento argomentativo tra i tratti minoritari arcaici e i tratti minoritari neologisti di un qualsiasi sistema linguistico. Questa scoperta è illustrata nell'articolo con quattro parole tipiche del Litorale: pónjer "dopo" (Istria), və'səvəncə "amento" (Pomiano), góvq "manzo" (Carso) / γo'vę (n.) "animale (come capo di bestiame)" (Costabona, Sant'Antonio in Bosco), 'val'ər "aria" (Costabona).

Parole chiave: dialettologia, etimologia, lessico del Litorale, arcaismi, neologismi

1. Izraz *primorska leksika* združuje besedje primorske narečne skupine. Torej besedje, ki se uporablja ali pa je le pisno dokumentirano in danes ni več v rabi na območju, ki na severu in na vzhodu meji na koroško, gorenjsko, rovtarsko in dolensko narečno skupino, na jugu ga določa hrvaška državna meja, na zahodu pa se primorska slovenščina že na italijanskem ozemlju stika z romanskimi jeziki. Tako kot sam geografski izraz *Primorska* ne označuje enovite makroregije, tudi izraz *primorska narečna skupina* ne označuje enovitega jezikovnega sistema, če izpostavim samo staro Ramovševo ugotovitev, da pripadnost rezijanskega narečja v primorsko narečno skupino velja le za novejšo dobo (Ramovš, 1935, XXXI) nekako od 14. stoletja dalje (Ramovš, 1935, 30) in enako tudi pripadnost notranjskega narečja k tej skupini prav tako velja le za novejšo dobo (Ramovš, 1935, XXXI), verjetno nekako od 13. stoletja dalje (Ramovš, 1935, 46). To pa pomeni, da tudi izraz *primorska leksika*, ki združuje besedje rezijanskega, obsoškega, terskega, nadiškega, briškega, kraškega, istrskega in notranjskega narečja, ne označuje enovitega leksikalnega fonda.

2. Noben jezikovni sistem, pa če nosi oznako jezik, narečje ali govor ni enovit v nobeni od ravnin, ampak je ne glede na število govorcev in ne glede na geografsko razprostranjenost sestavljen iz elementov treh starosti. Ob starem, ki se iz rabe počasi, a zdržema umika, in ob novem, ki v rabo šele prihaja, je del elementov jezika v stalni rabi. Ta večinski del predstavlja v odnosu do starega in novega standardne jezikovne elemente, ki so v sistemu porazdeljeni sorazmerno. Prav taka porazdeljenost standardnih elementov omogoča obstoj sistema kot takega. Zato se sporazumevalna vloga in živost jezika sploh lahko ohranjata. Standardno je v jezikovnem sistemu most med starim in novim. Stare poteze jezika so govorci o zgodovini jezikovnega sistema, mlade kažejo v prihodnost in nakazujejo nadaljnji potek razvoja jezika, večinske standardne pa so pogoj za njegovo funkcioniranje. Vsaka od teh treh kronološko različnih plasti ima v jeziku jasno in pomembno vitalno funkcijo. Tako kot pri drugem živem je torej tudi jezik preplet starega odmirajočega, mladega rojevajočega in standardnega tvorno živečega. Smrt in rojstvo sta tako kot pri vsem živem tudi v jeziku nuja, prvo predaja prostor drugemu.

2.1. Večinsko standardno jezik določa kot sistem in hkrati kaže na nesistemske elemente v njem. Sinhroni opisi jezikovnih sistemov so osredotočeni na večinski standardni del jezika, preostali manjšinski izstopajoči tako rekoč "nepravilni del jezika" je prepoznan kot obrobni, izjemen. Razmejevanje med starim izstopajočim in novim izstopajočim ostaja pri sinhroni obravnavi nedostopno, nerealizirano, ker ima oboje, tako staro kot novo, namreč skupne poteze. Oboje je v manjšini in ni aktivno vpeto v jezikovni sistem. Če namreč sinhrona obravnava opisuje standardne elemente jezika, njihov

položaj in funkcioniranje v konkretni kronološki točki = jeziku, je diahroni vidik obravnave tisti, ki med drugim lahko razmeji med starimi in novimi elementi jezika.

2.2. Stari elementi jezika so prežitki preteklih jezikovnih sistemov in jih zato lahko pričakujemo tudi v katerem od jezikov, ki so s konkretnim sorodni po vertikalni ali horizontalni liniji. Prepoznavanje arhaičnih potez jezika je zato možno le z metodama primerjalnega jezikoslovja. S primerjalno metodo se prepozna isti jezikovni element v drugem, horizontalno sorodnem sistemu, metoda rekonstrukcije pa omogoča vertikalno prehajanje iz sistema v sistem. To pa dopušča relativnokronološko prepoznavanje, iz katerega sistema določen jezikovni element izvira. Če jezikovni element s prepoznanim horizontalnim ali vertikalnim sorodnikom v konkretnem jezikovnem sistemu ne spada med t. i. večinski standardni del, je v jeziku gotovo arhaični ostanek starejših jezikovnih sistemov.

2.3. Prav diahrona obravnava nam pokaže, da je staro kot manjšinsko v jeziku tisto, ki je obstajalo že v kronološko starejših sorodnih jezikovnih plasteh. Nasprotno pa je novo kot manjšinsko v jeziku tisto, ki v kronološko starejših sorodnih jezikovnih plasteh ni obstajalo, saj je po definiciji posledica razvojne tendence v večinskem standardnem delu jezika. Med manjšinskim starim in manjšinskim novim v jeziku torej razlika vendarle je. Novo ima v jezikovnem sistemu vedno svojega vertikalnega predhodnika v večinskem, standardnem delu jezika. Ta del jezika predstavlja genetično podlago/material za novi, porajajoči, neologistični del jezika.

2.4. Leksika je s svojimi fonetično-fonološkimi, oblikotvornimi, besedotvorno-skladenjskimi in pomenoslovnimi značilnostmi le konkretni odraz prepletenosti med starim, standardnim in novim v jeziku. To nikakor ne pomeni, da bi v jeziku lahko obstajale besede, ki bi bile arhaične v vseh od naštetih ozirov, ampak le, da je določena beseda lahko starina samo v eni od značilnosti.

3. Če povedano apliciram na primorsko leksiko, je standardno v njej tisto, ki je na območju primorske narečne skupine večinsko, bolj frekventno in aktivno vpeto v sistem. Ker je jasno, da ima izraz *primorska leksika* bolj jezikoslovno kot pa jezikovno funkcijo, tu ne bom naštevala, katero besedje je oz. bi bilo med primorsko leksiko standardno in katero ne, čeprav je na primer jasno, da spada med standardno leksiko beseda *vóda*, ker se v posameznih narečjih oz. govorih obnaša po večinskem standardnem delu, da je npr. beseda *tîlec* "tilnik" v odnosu do arealno ožje, na Rezijo omejene *tôlec* "tilnik" (Furlan, 2005), ki izvira še iz časa, ko se je rezijanščina še razvijala po tendencah koroške dialektične baze, gotovo bolj splošnoprimorska. Tu želim spregovoriti o nekaterem manjšinskem, arealno ozkem primorskem besedju, ki je po definiciji ali staro ali novo.

3.1. Nedvomno le primorska beseda je danes prislov *pónjer* "potem" z variantama *pónjar* in *pónjar*. Pred dobrimi petnajstimi leti sem ga v prvi varianti slišala

sama na izolski tržnici, v svoji prozi o Istri ga uporablja Marjan Tomšič (Tomšič, 1989, 238), do sedaj pa je bil lociran še v Kortah, Medoših, Maliji, Krogu, Nožedu, Novi vasi (Morato, 2002, 52, 55, 93, 136, 166, 263), Srgasih (Koštial, 1996, 76) in v Abitanti (Nartnik, 1989/90, 27). Prislov ni le biser, dragocena starina primorske leksike, ampak dragocenost slovenske leksike nasploh, saj se v temporalni funkciji "potem ko" še kot *ponježe* dvakrat pojavlja samo še v Brižinskih spomenikih (Nartnik, 1989/90, 27; Furlan v ESSJ III, 86):

Elê iežem ztuoril zla' pot den pongeľ bil naži zvuet' v uuraken' ibih criken (I,12-14) "kar sem storil zla do tega dne, potem ko sem bil na ta svet poslan in krščen" (BS ZI, 84);

Elê ieľem ztuoril ptuuu bogu' odtogo dine pongeľ xpen bih' daľe dodiniz negodine' Togouzego izepouueden bodo Bogu (III,37-43) "Kar sem storil zoper Boga od tistega dne, ko sem krščen bil, pa vse do današnjega dne, tega vsega izpovedan bom Bogu" (BS ZI, 98).¹

Oznako arhaičen istrskega *pónjer* opravičuje že sama izpričanost prislova v najstarejšem slovenskem spomeniku. V fonetično-fonološkem oziru beseda seveda spada med standardno leksiko, saj so v njej od izhodne **po-n'e-že* do *pónjer* delovali vsi pričakovani fonetični razvoji od rotacizma do apokope. Arhaične poteze daje prislovu njegova besedotvorno-skladenjska podoba, saj kaže na tvorbo v času rabe kazalnega zaimka *nje* "to" in samostalnika *vreme* (ne čas) še pred pomensko specializacijo v "Wetter" iz "čas". Prislov je namreč s členico *-že* ojačana elipsa tožilniške predložne zveze s samostalnikom srednjega spola **po n'e vermę* "po tem času", v kateri je bil kazalni zaimek srednjega spola **n'e* že uporabljen namesto starejšega **je* (Furlan v ESSJ III, 86), ki se v slovenski leksiki ohranja le še posredno v določenih oblikah pridevnikov srednjega spola tipa **dobro-je* "to dobro". Areal tega **n'e*, ki se je v nekaterih slovanskih jezikiš posplošil iz predložnih zvez tipa **vъn je* "v to", kot je razlagal Nahtigal (1939, 256), je bil širši,

kot kaže pomensko enak hrv. prislov *pónjer* v istrskih Draščicah in Kaštelu pri Bujah (Ribarić, 1940, 179) ter z razvojem v vzročno funkcijo "ker" v drugem Brižinskem spomeniku: *Bonese zavuztiu bui Nepriiazninu uvignan od szlauui bosigę* (II,7-10) "Ker je bil z zavistjo Neprijaznega izgnan od slave božje" (BS ZI, 88), v stcsl. *ponje(-že)*, stsb. *ponježe* (Daničić), hrv. čak. *pónjer*, blg. *ponéže*, r. *ponéže* in br. *poneže* (Furlan, 1996, 544). Ker ima *pónjer* v slovenščini izkazano kontinuiteto, se ne zdi verjetno, da bi bil prislov v slovenski del Istre prinesen z juga.² Izpričanost enakopomenskega temporalnega prislova v hrvaškem delu Istre, tj. v Draščicah in v Kaštelu pri Bujah, je lahko znak, do kod proti jugu se je ta slovanski prislov razširil. Podobno ima sicer splošno-slovenski prislov *nocój* "ta večer" edino paralelo v hrvaškem *najco* "isto", ki je znan v južnem delu Istre (Furlan, 1993, 221).

3.2. Med arealno ozke primorske besede spada istrsko *vъšęvъnca* "leskova mačica" iz Pomjana (Kukanja, 1987/88). Beseda je historično nedvomno ista kot sve-toantonska *o'sjavenca* (Jakomin, 1995, 84), ki tako kot notranjsko *osęvъnca* (Hrušica; Rigler, 1963, 133) in z g-protezo *ęosęęęnca* (Sabonje), *ęęsęvъnca* (Rigler, 1963, 133) pomeni isto kot knjižno *gosęnica*, v vseh pa se ohranja psl. beseda za kocino, dlako **ęsъ*, prim. sln. *vъs*, g. -a "brk", č. *vous* "kocina na bradi", p. *wъs* "brk" (Bezlaj, 1976, 163). Gosenica je torej v etimološkem smislu "dlakavka, kosmatinka". Pomensko razmerje med pomjanskim "leskova mačica" in širšim "gosenica" (prim. padensko *u'sęvъnca* "gosenica smrtoglavca"; Kukanja, 1987/88) je v sln. narečnem *g/vosęvъnica*³ razločljivo z metaforo, ker so leskove mačice po dlakavosti in obliki podobne gosenicam. To pa pomeni, da je pomjanska beseda zaradi svojega novega pomena iz "gosenica" v primorski in tudi širši slovenski leksiki, kjer tako kot v it. *gattice del nocciolo* in n. *Kätzchen* prevladuje metafora po mački (knjiž. *máčica*), pomenski neologizem.

1 Ustrezno s prevodom besedila I,12-14 bi tudi tu pričakovali prevod "Kar sem storil zoper Boga od tistega dne, potem ko sem bil krščen, pa vse do današnjega dne, tega vsega izpovedan bom Bogu".

2 Živost prislova *pónjer* v tem delu slovenske Istre ponazarja njegov antonimni par *dúnjer*, *dúnjър* "dokler" (Korte; Morato, 2002, 66, 139, 280), *dúnjer* "isto" (Sveti Peter; Koštial, 1996, 115), *dúnjar* "isto" (Koštialbona; Koštial, 1996, 107) < **dò-n'e-že* "do tega časa". Razlika v kvaliteti izvorno ojevskega vokala med *pónjer* in *dúnjer* je lahko posledica podedovane akcentske dublete (prim. hrv. čak. *pónjer* ob r. *ponéže*) ali pa se je prvotno istrsko **púnjer* < **pòn'e-že* pod vplivom predloga *po* aktualiziralo v *pónjer*.

3 Knjižnemu *gosęnica* ustreza pkm. beltiško *góusanca* (Novak, 1996, 48) z akcentskim umikom s sredinskega novocirkumflektiranega zloga kot npr. v podjanskem koroškem *ęósenca* (Zdovc, 1972, 82; o tem akcentskem umiku sintetično, a brez tu obravnavanega primera Greenberg, 2000, 111 s.), zaradi česar je to sln. besedo tako kot ukr. *usínnycja* "gosenica" (Grinčenko, 1907-09, IV, 356) in hrv. *gusjenica*, čak. *gusňica* potrebno izvajati iz psl. **g/v-ęsęńnica* in ne iz **g/v-ęsęnica*, kot je po Miklošiču, 1886, 223, domneval Bezlaj (ESSJ I, 163). Toda v narečjih dobro evidentirano *g/vosęvъnica* "gosenica" (SLA) je lahko iz prvotnega **g/v-ęsęńnica* nastalo po enaki disimilaciji -nn- > -ln- kot hrv. *sađnice* (f. pl.) "sani" iz **salnice* < **sanъnica*, prim. p. *sannice* "sanke" (Skok, 1971-74, III, 201; Gluhak, 1993, 540). Rigler (1963, 166) je samo iz južnotranjskega gradiva sklepal, da imajo oblike kot *osęvъnca* (Hrušica), *ęosęęęnca* (Sabonje), *ęęsęvъnca* (Dolnje Vreme), ki sicer odražajo refleks jata, -v- sekundarno vnešen po naslonitvi na podobne sufikse, npr. -evnica. Podobna disimilacija kot v sln. narečnem *g/vosęvъnica* je verjetno delovala tudi v ukr. *vúsęńnycja* "gosenica" (Grinčenko, 1907-09, I, 259), karpatoukrajinskem *ęusalnic'a* "isto" (Nikolaev-Tolstaja, 2001, 91) < **g/v-ęsęńnica*. Taka disimilirana predloga je bila izposojena v romun. *găsęlniță* "voščena vešča = Galleria mellonella" (Tiktin, 1903-25, 664). Razmerje **ę* : **e* : **ę* -*ę* v disimiliranih oblikah **g/v-ęsęńnica* (sln.) : **g/v-ęsęńnica* (ukr.) odraža variantnost izhodne tvorbe **g/v-ęsęńnica* : **g/v-ęsęńnica*, prim. r. *ęusęnica*, ukr. *ęusęnycja* : ukr. *usínnycja*.

3.3. Pleteršnik za področje Krasa omenja besedo srednjega spola *góvq* z opozorilom, da se uporablja namesto *govědo*. Bezljaj jo je v ESSJ (ESSJ I, 165) brez komentarja navedel v geslu *govědo*. Splošnoslovansko **govědo* je v odnosu do kolektiva **gǫvędb* (f.) singulativ tipa **čędo* "potomec" do **čędb* "potomstvo" (Vaillant, 1974, 490), v obeh pa se ohranja ide. korenski samostalnik **gǫu-* (m., f.) "govedo = krava, bik", prim. sti. *gáuh* "isto". Pričakovani vmesni člen med to indoevropsko besedo in psl. **gǫvędb* → **govědo*, tj. slovanska nazalna tvorba **gově*, kot je izpostavil Vaillant (1974, 490), pa v slovanski leksiki še ni bila evidentirana.

3.3.1. Prepoznamo pa jo lahko prav v primorski leksiki. Osamljenemu kraškemu *góvq* lahko danes pridružimo *yo'vę* (n.) "žival (kot glava živine)" iz Koštabone in iz Boršta (Cossutta, 2002, 248). Obe besedi sta pomenili enako kot singulativ *govědo*, tj. konkretno glavo govedi, pri čemer je istrski pomen razumljiv v kontekstu dejstva, da je bil pri nas konj redek in zato ni bil zajet v izraz *živina*. Čeprav sklanjatvenega vzorca ne navajata niti Pleteršnik in niti Cossutta, variantno izglasje -o : -e dovoljuje izvajanje iz nazalnega samostalnika **gově*, ker je izglasni -o v *góvq* lahko lokalni refleks za prvotni **-ę*. V nekaterih kraških govorih je namreč izglasni -o nastal po vokalizaciji iz -ǫ nazalnega izvora,⁴ kot ponazarja refleks *sěmo* za sln. *sěme* < **sěmę*, prim. *sěmo* (Grgar; SLA), *sěmo* (Solkan; SLA), *sěmo* (Miren, Oslavljje; SLA). Pri tem je zanimivo, da je to fonetično potezo l. 1607 zabeležil že Alasija: *lěmo* "lěmenza".

3.3.2. Kraško *góvq* se v naglasnem mestu razlikuje od istrskega *yo'vę*. Ker na Krasu akcentski umik tipa *óko* < *okǫ* ni potrjen (Ramovš, 1935, 65), v Koštaboni in Borštu pa je znan, npr. v *b'ľǫ* "živina" (Cossutta, 2002, 248) : sln. knjiž *blagǫ*, je kraško *góvq* razločljivo iz izhodne oksitonirane oblike **gově*, ki se je po pričakovanem naglasnem umiku razvila v sln. kraško **gǫvǫ*, kar je nadalje dalo *góvq*. Čeprav bi bilo možno domnevati, da je istrska oblika prvotno oksitoniranost ohranila pod vplivom sinonima *govědo* v času, ko se je skrajšani stari akut v neprvih slovenskih zlogih že podajšal, se zdi bolj verjetno, da tako kot krkaško *prǫsę* "odojek" (Cossutta, 2002, 228) < **pǫrsę* = hrv. *prǫse* ob širšem sln. *prǫse* < **pǫrsę* odraža varianti analoški baritonirani imenovalnik **gǫvę* po akz. **gǫvenъ* prvotne akc. paradigme **gově* (nom. m. sg.), akz. **gǫvenъ*.

3.3.3. Tudi v širšem slovanskem merilu osamljeno kraško-istrsko **gǫve* "govedo", tj. ali krava ali bik, za-

polnjuje besedotvorno vrzel, ki je do sedaj zijala med izhodiščnim praide. korenskim samostalnikom za govedo **gǫu-* in psl. singulativom **govědo* ter kolektivom **gǫvędb*. V tem oziru je torej ta primorska beseda pomemben slovanski besedotvorni arhaizem in kaže, da je bil praide. korenski samostalnik za govedo v praslovansko prestrukturiran prek nazalne osnove moške deklinacije **gově*, akz. **gǫvenъ* tipa **korę*, akz. **kǫrenъ* (→ sln. *koręn*), prim. r. csl. *korja* (m.), g. *korene* (Vaillant, 1930-39, 490). Sprememba v sln. srednji spol iz prvotnega moškega je razumljiva, ker se tovrstne nazalne osnove moškega spola razen redkih cerkvenoslovanskih primerov (Vaillant, 1930-39, 490 s.) ohranjajo v starih tožilniških oblikah, kot ponazarja naše *koręn*.

3.4. Med osamljene primorske besede spada tudi koštabonsko *vǫljer* v besedni zvezi *ǫitǫ u 'val'ǫr z bǫ'dilon* "metati z lopato = badiljem", pri katerem Cossutta, ki je besedno zvezo zabeležila, pojasnjuje, da u *'val'ǫr* pomeni "v zrak" (Cossutta, 2002, 120). To pa dopušča *'val'ǫr* povezati z zahodnoslovanskim *ǫjer*, g. -ja "zrak", ki je kot primorska beseda že v 16. stoletju zabeležena pri Megiserju: *ǫjer* "Luft", kasneje leta 1607 kot *aier* "aere, luft" pri Alasiju, v Reziji je znana kot *ǫjer* in *jǫjer*, g. *jǫjarja* "nebo" (Steenwijk, 1992, 262), na Goriškem kot *ǫjer*, g. -ja "zrak" (Štrekelj, 1887, 406). Ta star furlanizem iz *ǫer* oz. *ǫjar* "zrak, veter",⁵ prim. *butǫ par ǫjar* "v zrak metati" (Pirone, 1992, 8), se je prek primorskih govorov razširil tudi na Tolminsko, kjer npr. v Tolminskih Ravnah *ǫjer* pomeni tudi "prepih" (Lupišček, 1993, 187), in na Cerkljansko, kjer pomeni tudi "veter" (Kenda Jež, ustno), toda v Črnem Vrhu nad Idrijo je *ǫjer* samo "zrak" (Tominec, 1964, 70). Na tem območju je ta romanska beseda tako kot še številne druge delno ali pa popolnoma nadomestila domači besedi *zrak* in *veter* in konkurira nemški izposojenki *luft*.

3.4.1. Koštabonsko *'val'ǫr* se od *ǫjer* "zrak" razlikuje v protezi, ki je, sodeč po razpoložljivem gradivu tega govora, lahko nastala po napačni morfologizaciji iz predložne zveze **v ǫjer* "v zrak". Od *ǫjer* se *'val'ǫr* razlikuje tudi v medglasnim palatalnim *l'* namesto *j*. Zaradi slednje fonetične značilnosti ni možno, da bi bila beseda prinešena z juga, kjer se hrv. *ǫjer* kot dalmatoromanski prežitek iz lat. *aer* pojavlja tudi v Istri (Skok, 1971-74, I, 17). *'val'ǫr* je iz *ǫjer* gotovo nastalo po domači fonetiki, ki jo poznamo v arealno širokem *pǫljek* za *pǫjek*,⁶ pa tudi v kraškem *lesťén* "jěsen" (Ramovš, 1924, 169 s.), čemur lahko pridružimo še padensko

4 Furl. *ǫer* oz. *ǫjar* "zrak, veter" je neposredno fonetično razvito iz lat. *aer* (m.), g. *aeris* "spodnje ozračje, zrak; sapa, pih", ki je tako kot stsl. *aerъ* "zrak" izposojenka iz gr. *ǫǫp* (f.) "zrak, megla" (DES I, 41; ESSJ I, 46) oz. iz stranskosklonske osnove *ǫǫp-*, prim. akz. *ǫǫpa*. Gr. *ǫǫp* (f.) je brez znane etimologije (Frisk, 1973, I, 27).

5 Ob tem lokalnem kraškem fonetičnem pojavu, o katerem priča tudi npr. solkansko *urǫmo* "vreme" (SLA), mirenko *urǫmo* "isto" (SLA), naj opozorim na Logarjevo razlago izglasja množinskih imenovalnikov ženskega spola na -o iz okolice Kanala na Soči: "Ta čudna množinska oblika je nastala takole: kratki nosnik -ę se je reduciral v -ǫ, ta pa se je v položaju za zvočniki (*m, n, l, r*) vokaliziral v -o" (Logar, 1996, 322). Pojav prehajanja -ǫ (< **-ę*) v -o za zvočniki torej ni bil omejen le na banjški govor.

6 Oblika z disimilativnim *lj* iz *j* se pojavlja v govorih na Goriškem, Notranjskem in spodnjem Dolenjskem, ugotavlja Ramovš (1924, 169). Znana pa je tudi v istrskih govorih.

lǝ'siɛn "isto" (Kukanja, 1987/88; Cossutta, 2002, 213), *lǝ'sien* "mali jesen" (Korošci), *lǝsǝ'nika* "isto" (Medja vas; Cossutta, 1987),⁷ prim. goriško *jǝsǝ'nika* (Štrekelj, 1887, 434). Vsi primeri imajo sekundaren palatalni *l'* iz *j* po ne povsem jasni disimilativni tendenci (Ramovš, 1924, 170), tako da bi bilo koštabonsko *val'ar* proti starejši osnovni *âjer* potrebno prepoznati kot fonetični arhaizem, v katerem se zrcali historično arealno širša tendenca, ki je v slovenščini zaradi prekožložne disimilacije morda po zvočnikih povzročala nastanek sekundarnih palatalnih *l'* iz *j*, a so jo nadaljnji razvoji (npr.

dial. prehod *l' > j* v bližnjih Krkavčah in Trebešah) ali analoške izravnave med posameznimi členi besedne družine zabrisali.

4. Vsaka arealno še tako ozka beseda ali oblika je lahko pomemben člen pri sestavljanju znanja o razvoju in postanku našega jezika. Njena zgodovinska povednost se seveda osvetli šele z diahrono analizo, zato ima slovenska dialektologija odgovorno nalogo, da še naprej s pretanjenim posluhom beleži vsako na videz še tako neznatno podrobnost naših narečij.

FROM THE PRIMORSKA LEXIS

Metka FURLAN

SRC SASA, Fran Ramovš Institute of the Slovenian Language, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 4
e-mail: metka.furlan@zrc-sazu.si

SUMMARY

The Primorska lexis as a hypernym for the vocabulary of the dialects spoken in the Resia/ Rezija, Soča, Torre/ Ter, Natisone/Nadiža Valleys and the Brda, Kras, Istria and Notranjska regions, does not denote a uniform lexical fond.

The lexis of any concrete linguistic system is represented by a combination of old, standard and new terms, irrespectively of the number of speakers or the geographical extent. The standard vocabulary differs from the old and the new by its numerical majority, higher frequency and active use in the linguistic system. The old and the new vocabulary, on the other hand, hold a minority position and do not take an active part in the linguistic system. But a synchronous analysis does not display the demarcation between these last two chronologically different lexical strata. A reasoned identification of the old and the new vocabulary in any linguistic system can only be made through a diachronic analysis based on the methods of comparison and reconstruction. The old as a minority element in a language is represented by what existed already in chronologically older cognate linguistic strata, while the new as a minority element in a language is, on the other hand, represented by what cannot be found in chronologically older cognate linguistic strata.

The Istrian adverb pónjer "later," which corresponds to pongefê "after" of the Freising Monuments, is archaic with regard to its word-formational and syntactic images, as it represents a formation from the period when the demonstrative pronoun nje "this" and the noun vreme (weather) instead of čas (time) were used together and the semantic specialisation of "Wetter" from "time" had not occurred yet, i.e., *po n'e vermę "after this time." The Pomjan word vǝ'sę vǝnca "hazel catkin" developed via metaphor from the word denoting a caterpillar. Representing as such a semantic neologism, it historically undoubtedly corresponds to the literary Slovene word gosênica, the Sveti Anton word o'sjǝvenca, the Notranjska region word osêvǝnca etc., developed from the Proto-Slavic language (PSl.) *g-/v-ǝsǝ-nǝica. The words góvǝ, used in the Kras region for "cattle," and the Istrian ǝo'vę (n.) for "animal (as head of cattle)," recorded in the villages of Koštabona and Boršt, are two word-formational archaisms, as they reflect a nasal noun *govǝ (m.), accusative *gǝvǝno, which was the basis from which the PSl. collective noun *gǝvǝdb, with *govǝdb as its singulative, developed. The Koštabona term val'ar developed from âjer "air" is a phonetic archaism reflecting a historically and spatially wider trend which in the Slovene language, perhaps due to a syllabic dissimilation via sonorants, caused the development of a secondary palatal l' from j (e.g., pǎljek from pǎjek).

Key words: dialectology, etymology, primorska lexis, archaism, neologism

⁷ Po podatkih, zbranih za projekt *Slovenski lingvistični atlas*, areal sln. dial. *lesǝn* (m.) "jesen" oz. njegovih tvorjenk, ni omejen na kraško narečje in istrske govore, saj je bil v okviru tega projekta zabeležen v Brdicah pri Kožbani, Čiginju, Zatolminu, Mostu na Soči, Trnovem, Solkanu, Koprivi, Kojskem, Proseku, Dekanih, Plavju pri Kopru in Padni.

VIRI IN LITERATURA

ESSJ (1976–1982–1995–) – Bezljaj, F.: Etimološki slovar slovenskega jezika I–II–III–. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

BS ZI (1992): Bernik, F. et al. (eds.): Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja. Ljubljana, Slovenska knjiga.

DESF (1984): Dizionario etimologico storico friulano I; A-Ca. Udine, Zamboni et al.

SLA – Gradivo za Slovenski lingvistični atlas. Hrani Dialektološka sekcija Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU v Ljubljani.

Cossutta, R. (1987): Slovenski dialektološki leksikalni atlas Tržaške pokrajine (SDLA - TS). Trst, Università di Trieste.

Cossutta, R. (2002): Poljedelsko in vinogradniško izrazje v slovenski Istri. Koper, Annales.

Frisk, H. (1973): Griechisches etymologisches Wörterbuch I–II. Zweite, unveränderte Auflage. Heidelberg, Winter.

Furlan, M. (1993): O nekaterih slovenskih dvojnica tipa *rakitje* : *rokitje*. Slavistična revija, 41. Ljubljana, Slavistično društvo Slovenije, 219–229.

Furlan, M. (1996): Alasijev italijansko-slovenski slovar – opus valde rarum. V.: Toporišič J. (ed.): Kopitarjev zbornik. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenske jezike in književnost, 541–551.

Furlan, M. (2005): Rezijansko *tūlac* "tilnik" (Bila). Praslovanski anatomski termin *tūli v slovenščini. Jezikoslovni zapiski 11. Ljubljana, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.

Gluhak, A. (1993): Hrvatski etimološki rječnik. Zagreb, August Cesarec.

Greenberg, M. L. (2000): A Historical Phonology of the Slovene Language. Heidelberg, Winter.

Grinčenko, B. D. (1907–1909): Slovar' ukrainskogo jazyka I–IV. Kiev, Akademija nauk Ukraïns'koi RSR.

Jakomin, D. (1995): Narečni slovar Sv. Antona pri Kopru. Trst, Škedenjski etnografski muzej.

Koštal, R. (1996): Ljudske iz šavrske Istre. Čiv, čiv, čiv, sen miken, ma sen živ. Trst, Devin.

Kukanja, V. (1987/88): Slovenski dialektološki leksikalni atlas Koprške pokrajine (SDLA - KP (1)). Tesi di laurea. Trieste, Università di Trieste.

Logar, T. (1996): Dialektološke in jezikovnozgodovinske razprave. Ljubljana, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.

Lupišek, R. (ed.) (1993): Dolini Tolminke in Zadlašce. Zbornik. Tolmin, Triglavski narodni park.

Miklošič, F. (1886): Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien, Braumüller.

Morato, N. (2002): Mrak eno jutrnja. Štorje iz Slovenske Istre. Ljubljana, Kmečki glas.

Nahtigal, R. (1938): Slovanski jeziki. Ljubljana, Znanstveno društvo.

Nikolaev-Tolstaja, S. L. (2001): Slovar' karpatoukrajinskogo torun'skogo govora. Moskva, Rossijskaja Akademija Nauk, Institut Slavjanovedenija.

Nartnik, V. (1989/90): K narečnim prislovom ponjer in tenčas. Slava IV. Ljubljana, Filozofska fakulteta, 27–29.

Novak, F. (1996): Slovar beltinskega prekmurskega govora. Murska Sobota, Pomurska založba.

Pirone (1992): Il nuovo Pirona. Vocabolario friulano. Seconda edizione con Aggiunte e correzioni riordinate da G. Frau. Udine, Società filologica friulana.

Ramovš, F. (1924): Historična gramatika slovenskega jezika II: Konzonantizem. Ljubljana, Učiteljska tiskarna.

Ramovš, F. (1935): Historična gramatika slovenskega jezika VII: Dialekti. Ljubljana, Učiteljska tiskarna.

Ribarič, J. (1940): Razmještaj južnoslovenskih dialektata na poluotoku Istri. Srpski dialektološki zbornik. Knjiga IX. Beograd, Srpska kraljevska akademija.

Rigler, J. (1963): Južnonotranjski govori. Akcent in glasoslovje govorov med Snežnikom in Slavnikom. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Skok, P. (1971–4): Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Globus.

Steenwijk, H. (1992): The Slovene Dialect of Resia. Amsterdam, Rodopi.

Štrekelj, K. (1887): Morphologie des Görzer Mittelkarst-dialektes mit besonderer Berücksichtigung der Betonungsverhältnisse. Wien.

Tiktin, H. (1903–1925): Rumänisch-deutsches Wörterbuch I–III. Bukarest, Staatsdruckerei.

Tominec, I. (1964): Črnovrški dialekt. Kratka monografija in slovar. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Tomšič, M. (1989): Noč je moja, dan je tvoj. Istrske štorije. Ljubljana, Kmečki glas.

Vaillant, A. (1930–39): Les noms slaves masculins en *ēn. Slavia IX. 490–496.

Vaillant, A. (1974): Grammaire comparée des langues slaves. Tome IV. La formation des noms. Paris, Klincksieck.

Zdovc, P. (1972): Die Mundart des südöstlichen Jauntales in Kärnten. Lautlehre und Akzent der Mundart der "Poljanci". Wien, Hermann Böhlau Nachf.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2005-10-15

UDK 911.3(497.4 Ilirska Bistrica)

NEKATERI DRUŽBENI IN KULTURNO-GEOGRAFSKI VIDIKI OBMEJNOSTI OBČINE ILIRSKA BISTRICA

Simon KERMA

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: simon.kerma@zrs-kp.si

IZVLEČEK

V prispevku so povzeti izsledki terenske raziskave o življenju prebivalstva v obmejni občini Ilirska Bistrica. S pomočjo ankete in intervjujev so obravnavane predvsem socialno- in kulturno-geografske vsebine obmejne problematike, ki se tičejo obstoječih prostorskih vezi in mobilnosti lokalnega prebivalstva. S tem v zvezi so poleg funkcionalnih vezi zlasti zanimive teritorialne identifikacije, značilnosti rabe medijev in jezika, prav tako pogostost in motivi prehajanja državne meje ter mnenja respondentov o odnosih med prebivalstvom z obeh strani meje. Ob skupnih rezultatih je posebna pozornost namenjena ugotavljanju obstoječih razlik med izbranimi anketnimi mikrolokacijami.

Ključne besede: občina Ilirska Bistrica, slovensko-hrvaška meja, geografija obmejnosti

ALCUNI ASPETTI SOCIALI, CULTURALI E GEOGRAFICI DELL'AREA CONFINARIA DEL COMUNE DI ILIRSKA BISTRICA

SINTESI

Nell'articolo vengono presentati i risultati della ricerca sul campo sulla vita della popolazione nel comune confinario di Ilirska Bistrica (Villa del Nevoso). Con l'aiuto di un questionario e di varie interviste abbiamo approfondito soprattutto le tematiche di carattere sociale, culturale e geografico che riguardano la problematica dell'area di confine, i collegamenti e la mobilità della popolazione locale. In questo senso, oltre ai collegamenti funzionali, sono particolarmente interessanti le identificazioni territoriali, le particolarità nell'utilizzo dei media e della lingua, la frequenza e i motivi nel varcare il confine di stato e le opinioni degli intervistati sui rapporti tra la popolazione da entrambi i lati del confine. Riguardo ai risultati è stata rivolta una particolare attenzione all'individuazione delle differenze tra le microlocalità definite dai questionari.

Parole chiave: Comune di Ilirska Bistrica, confine sloveno-croato, geografia delle aree confinarie

UVOD

Ilirska Bistrica je po površini (480 km²) druga največja slovenska občina. S 14.203 prebivalci (SLRS, 2004) pa je obenem tudi med najredkeje poseljenimi (29,6 prebivalca na km²) in spada med demografsko ogrožene občine. Večji del teritorija je namreč neposeljen (Snežniška planota, Čičarija) ali v dobršni meri izprazenjen (Brkini). Gre za tipično periferno območje, ki skozi celotno povojno obdobje doživlja negativen demografski in družbenoekonomski razvoj, zato tudi ne preseneča konstantno zaostajanje obravnavane občine za povprečnim republiškim razvojem. Zapostavljanje kmetijskih potencialov v obdobju izrazitejša industrializacije povzroči močno deagrarizacijo in depopulacijo v primarni sektor usmerjenih območij (Brkini, Zgornja Pivka). Po drugi strani se izoblikujeta močnejša zaposlitvena centra, Ilirska Bistrica in Podgrad, kjer se prebivalstvo koncentrirajo, in med posameznimi deli obravnavane občine se pojavijo večja ekonomsko-demografska odstopanja, in govorimo lahko celo o pojavu perifernosti znotraj periferije.

Po osamosvojitvi Slovenije leta 1991 se je pojavil nov prostorski element, *slovensko-hrvaška državna meja*. Novonastala meja je nastopila kot ovira, zlasti za kraje v njeni neposredni bližini (otežena je komunikacija in medsebojno sodelovanje lokalnega prebivalstva), pa tudi za tista območja, ki so bila sicer od nekdaj predvsem funkcionalno vezana na širši kvarnerski prostor (npr. Brkini in dolina Reke s prodajo kmetijskih pridelkov). Temeljni vzrok za "blokada" čezmejnih gospodarskih odnosov je med drugim tudi dolgo časa neratificirani sporazum o obmejnem in prometnem sodelovanju (SOPS), ki še vedno ni zaživel.

Analiza strukture delovno aktivnega prebivalstva pokaže, da občina Ilirska Bistrica v obdobju po osamosvojitvi doživlja pospešen razvoj terciarnih dejavnosti in se v tem pogledu močno približa povprečnemu družbenogospodarskemu razvoju Slovenije (Kerma, 2001). O neki prosperiteti pa zaradi tega ne moremo govoriti. To dokazujejo struktura zaposlenih v storitvah, velika stopnja brezposelnosti, izrazito negativna demografska slika in zaskrbljujoče splošno stanje duha prebivalstva občine. Kljub nespornemu vplivu novonastale slovensko-hrvaške meje na spremembe v zaposlitveni strukturi delovno aktivnega prebivalstva občine postavljamo vpliv obmejnosti na pozitiven družbenogospodarski razvoj ilirskobistriške občine pod vprašaj. Dejstva namreč kažejo drugačno podobo občine, ki je izrazito periferno območje s posebnimi razvojnimi problemi. Namen tega prispevka ni analizirati slednje, pač pa na podlagi ugo-

tovitev terenske raziskave o življenju lokalnega prebivalstva predstaviti nekatere družbene in kulturnogeo-grafske vidike obmejnosti občine Ilirska Bistrica.

METODE DELA

Na terenu je bila tako izvedena precej obsežna anketna raziskava, podkrepljena z intervjuji, o različnih vidikih oziroma področjih vsakdanjega življenja lokalnega prebivalstva.¹ Pri ugotavljanju njegovih posebnosti nas je zlasti zanimala prostorska dinamika raznovrstnih stikov in vezi: individualnih (sorodstvo, poznanstva), funkcionalnih (izobraževanje, zaposlovanje, oskrba) ter sociokulturnih in drugih oblik povezovanja, ki vplivajo na prostorsko mobilnost prebivalcev. Vprašanja in dileme glede njihove navezanosti na okolišni prostor (teritorialne identifikacije z ustreznimi povezovalnimi preferencami do sosednjih slovenskih in hrvaških krajev oz. občin) ter odnosov med Slovenci in Hrvati v obravnavanem obmejnem območju smo lahko raziskali le v neposrednem stiku z domačini. Anketa je v tem smislu nepogrešljiva metoda, ki nam ob primerni velikosti vzorca omogoča statistično podkrepitev navedb in trditvev. Z intervjuvanjem izbranih informatorjev smo rezultate dodatno poglobili. Pravzaprav so lahko vsi anketiranci ob koncu ankete (pri vprašanih odprtega tipa) podali tudi svoje mnenje o problematiki in perspektivah življenja ob meji.

Anketni vzorec s prevladujočo mlajšo srednjo generacijo (26–40 let) in z nadpovprečno izobrazbeno strukturo respondentov (največ jih je imelo zaključeno srednjo šolo) je zajel 69 žensk (46%) in 82 moških (54%). Vsi so se tudi narodnostno opredelili; le štirje med vsemi (3%) kot Neslovenci (3 Hrvati in 1 Srb), pri čemer je potrebno poudariti, da precej ljudi še vedno zamenjuje "narodnost" z "državljanstvom". V nekaterih primerih je bilo glede tega zaznati nelagodje ali celo prikrit strah, vsekakor pa smo ob navedbi narodnosti upoštevali posameznikovo samoopredelitev in ne dejanski izvor. Skupno je bilo torej anketiranih 151 polnoletnih oseb (dober odstotek vseh prebivalcev občine), izbranih s pomočjo informatorjev (znancev iz posameznega kraja) ali pa naključno. Stalna bivališča respondentov so bila v naseljih, uvrščenih v izbrana anketna območja.

Predpostavljamo lahko, da se dejanski obseg obmejnega območja v ilirskobistriški občini razlikuje od formalne opredelitve desetkilometerskega pasu, kot ga določa SOPS. Vsi kraji namreč niso in ne morejo biti pod enakim vplivom državne meje, prav tako so nekateri deli občine bolj kot drugi povezani s sosednjimi pokrajinami oziroma s sosednjimi občinami in njihovimi centralnimi

1 Terenska raziskava se je (delno) oprla na interdisciplinarno študijo *Slovensko-hrvaški obmejni prostor: življenje ob meji* (Kržišnik-Bukić, 1999). Slednja pa se v metodološkem smislu v veliki meri naslanja na temeljno delo s področja geografije obmejnosti *Prostor, meje, ljudje* (Bufon, 1995), ki je kot prvo v Sloveniji in širše uvedlo teoretično-metodološki okvir za proučevanje obmejnih območij ter čezmejnih vezi.

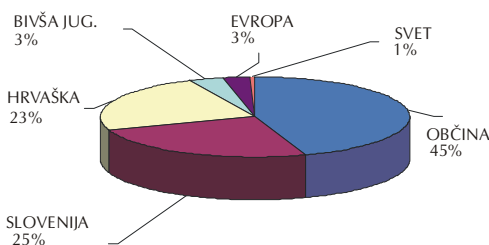
naselji. Obstoječe razlike in posebnosti posameznih delov občine smo ugotavljali s pomočjo terenskega dela na šestih točno določenih mikrolokacijah. Primerjali smo naslednja anketna območja: 1. *Ilirska Bistrica z bližnjo okolico*, 2. *Brkini*, 3. *Podgrajsko podolje*, 4. *Jelšansko podolje z Brdi*, 5. *Podgora (Kočanija)* in 6. *Zgornja Pivka*. Izbrana območja in njim pripadajoča naselja namreč tvorijo bolj ali manj zaokroženo kulturno-pokrajinsko celoto, saj so v preteklosti pripadala različnim cerkveno-upravnim teritorialnim enotam in se zato razlikujejo po specifičnih lokalnih elementih ter funkcijah (npr. narečje in običaji, močna lokalna identiteta, šolski okoliš, centralnost in urbanost ipd.) ali pa so razpoznavna po nekaterih značilnih fizično-geografskih potezah.

Prispevek sicer ne posega globlje v teoretično-metodološko problematiko proučevanja *mejnosti* in *obmejnosti*, prinaša pa nekatere novejšje oziroma sploh prve tovrstne raziskovalne rezultate za obravnavano območje občine Ilirske Bistrice.

UGOTOVLJENE PROSTORSKE VEZI PREBIVALSTVA NA IZBRANIH OBMOČJIH OBČINE ILIRSKA BISTRICA

Individualni stiki: sorodstvo, prijateljstva in poznanstva

Sorodstvene vezi smo ugotavljali posredno, preko migracijskih tokov anketirancev in njihovih bližnjih sorodnikov, tako priseljenih (*Slika 1*) kot izseljenih (*Slika 2*) članov družin.

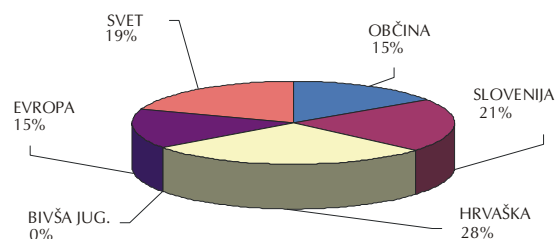
Vir: rezultati ankete

Sl. 1: Struktura priseljenih v družinah anketirancev po izvornem območju.

Fig. 1: Structure of immigrant members of respondents' families by place of origin.

Po izjavah približno tretjine anketiranih lahko sklepamo, da pripadajo v celoti avtohtonim družinam, saj pri njih doma ni priseljenih iz drugih krajev. V družinah, kjer je vsaj nekdo priseljen, najdemo večinoma prise-

ljene iz drugih krajev v občini (45%), četrtna pa jih je iz drugih slovenskih pokrajin, predvsem iz bližnjih primorskih krajev. Zelo visok delež predstavljajo priseljeni s sosednje Hrvaške (23%). Povečini gre za ljudi iz sosednjih obmejnih krajev ali s širšega kvarnerskega območja, precej jih je prišlo tudi iz Dalmacije.² Sicer pa je bilo za večji del obravnavanega obmejnega območja, zlasti za Jelšansko podolje z Brdi, od nekdaj značilno intenzivno mešanje prebivalstva na obeh straneh meje. Da ta proces poteka že daljše obdobje, dokazujejo v posameznih krajih številni mešani zakoni, nekateri sorodni priimki, zelo podobne narečne značilnosti, podobna morfologija naselij in podobno, kar je nedvomno posledica skupnega življenja v okviru posameznih upravnih ali cerkvenih enot. Vse to potrjuje tudi podatek o deležu anketirancev (takih je skupno kar 57%), katerih motiv prehajanja slovensko-hrvaške meje je obisk sorodnikov, prijateljev ali znancev. Razlog za to gre iskati, kot bomo videli v nadaljevanju, tudi v precejšnjem deležu tistih, ki so se iz družin naših sogovornikov odselili na Hrvaško.

Vir: rezultati ankete

Sl. 2: Struktura izseljenih iz družin anketirancev po območjih izselitve.

Fig. 2: Structure of emigrants from respondents' families by place of emigration.

Podatki o izseljenih družinskih članih oziroma bližnjih sorodnikih anketirancev prikažejo nekoliko drugačno sliko, saj le slaba polovica anketirancev poroča o izselitvi vsaj nekoga iz družine v drugi kraj. Skoraj petina teh navedb se nanaša na izseljene domače po svetu (izven Evrope), 15 odstotkov pa v kraje ali države (Zahodne) Evrope. Dobra petina odseljenega sorodstva naj bi živel v krajih drugod po Sloveniji, večinoma v Ljubljani, v središčih sosednjih občin, na Obali ali v drugih primorskih krajih. V drugi kraj znotraj občine pa je odšlo 15 odstotkov vseh v anketi zajetih izseljencev (od tega dobra polovica v Ilirsko Bistrico). Preseneča dejstvo, da nobeden od anketirancev ne navaja niti enega izseljenega družinskega člana oziroma sorodnika v katero od

² Večinoma gre za ženske, ki so jih domači fantje še kot mlade neveste pripeljali na dom po koncu druge svetovne vojne.

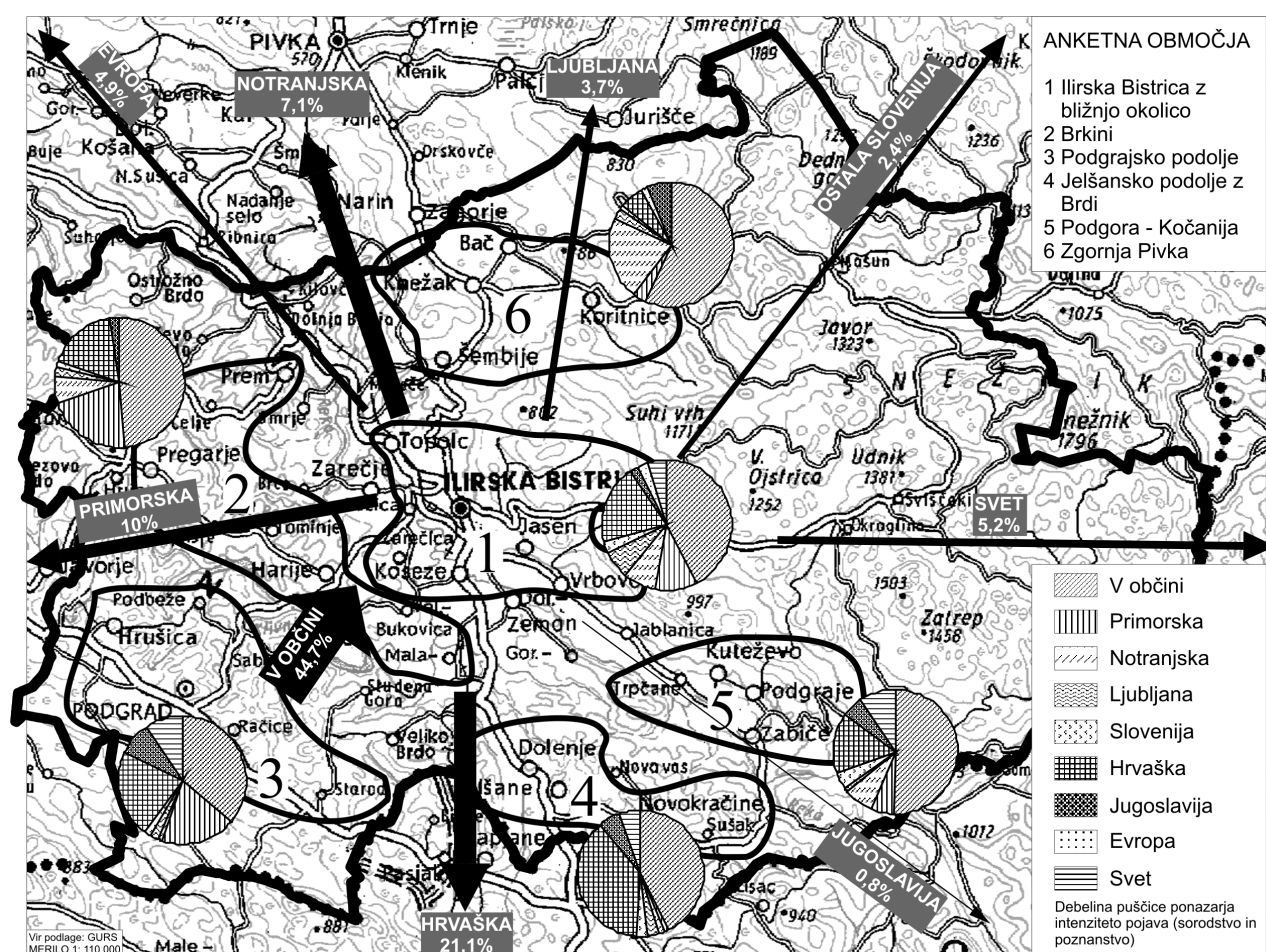
bivših jugoslovanskih republik. Izjema je znova Hrvaška, ki z 28 odstotki navedb zavzema celo prvo mesto med vsemi emigracijskimi območji. Respondenti omenjajo predvsem kraje iz hrvaškega Primorja, zlasti Kvarnerja in Istre. Na vseh izbranih mikrolokacijah (relativno največ v Jelšanskem podolju z Brdi), z izjemo Zgornje Pivke in Brkinov, ugotovimo sorazmerno visok delež izseljenega prebivalstva v sosednje hrvaške kraje.

Anketiranci imajo po pričakovanjih največ prijateljev in znancev v občini. Vsi drugi slovenski kraji in pokrajine so bili skupaj manjkrat omenjeni. Od slednjih prevladujeta Postojna in Pivka (območje bivše postojnske občine), sicer največkrat navedeni na zgornjepivškem anketnem območju. Podobno močno – relativno najizraziteje na Podgrajskem podolju – so izkazane pri-

jateljske vezi s primorskimi kraji, medtem ko so tovrstni stiki z Ljubljano in s kraji ostale Slovenije za dobro polovico manj intenzivni. Glede na ugotovljene sorodstvene vezi nas ne bi smela presenečati številna prijateljstva in poznanstva s prebivalci sosednjih hrvaških obmejnih krajev oziroma širšega območja nekdanjih občin Reka in Opatija. To še posebej velja za prebivalce Jelšanskega podolja z Brdi (Slika 3).

Funkcionalna prostorska usmerjenost: šola, delo, nakupi

Ugotavljanje prisotnosti funkcionalnih prostorskih vezi, ki določajo akcijski radij lokalnega prebivalstva, zahteva poizvedbo o krajih in območjih šolanja, zaposlovanja in oskrbovanja.

Vir: rezultati ankete

Sl. 3: Prostorska usmerjenost (prisotnost sorodstvenih in prijateljskih vezi) lokalnega prebivalstva; skupaj v občini (puščice) in po anketnih območjih (strukturni krogi).

Fig. 3: Spatial orientation (presence of family and friendship ties) of the local population; municipality total (arrows) and by examined areas (structure circles).

Izobraževanje

Obstoječa (osnovno)šolska mreža v občini, navkljub demografskim težavam, učencem še zagotavlja kolikor toliko kvaliteten pouk v njihovem neposrednem ali vsaj ne tako oddaljenem okolju. Vsekakor gre za pomemben dejavnik ohranjanja prebivalstva na določenem občinskem teritoriju, kar pa je premalo za razvojni potencial občine. K temu lahko prispeva močna srednja šola, če že ne visokošolski ali celo univerzitetni programi. Dolgoletna odsotnost srednješolskega centra v Ilirski Bistrici je nedvomno močno prispevala k poglobljanju perifernosti samega kraja in občine, kar so kot žgoč problem in oviro v razvoju celotnega obmejnega območja izpostavili tudi anketirani. Najmanj, kar srednja šola zagotavlja, je, da mladina v veliko večjem številu ostaja doma. Dijaki prihajajo tudi od drugod, hitreje se razvijajo različne oblike družbenega dogajanja (šport, kultura ipd.), prostor je odprt za ideje in inovacije... Vse to pridobijo tisti kraji, ki z višjimi izobraževalnimi oblikami zadržujejo in ustrezno izkoriščajo človeški potencial.

Pridobljeni podatki o kraju srednjega in univerzitetnega izobraževanja anketirancev in njihovih družinskih članov vključujejo več generacij, zato ustrezajo nekemu daljšemu časovnemu prerezu. Tako je največ dijakov z Bistriškega obiskovalo šole na Obali, v Ljubljani in v Postojni. V zadnjih letih se šolarji najbolj množično odločajo za obisk srednjih šol v Postojni in Sežani (2/3 vseh), na Obali (Koper, Izola) in v Ljubljani pa manj kot nekoč. Precej manj se jih danes šola tudi v Novi Gorici, Mariboru in Celju. Podobno velja za izobraževanje na Hrvaškem, zlasti na Reki, kjer se po mnenju anketiranih danes ne šola več nihče; tako na srednjih kot na visokih šolah. Bistveno drugačna je bila situacija pred osamosvojitvijo, ko se je na Reško po nekaterih ocenah vozilo vsaj 20 dijakov (srednja kemijska, strojna, frizerska, gostinska, ... šola) in okrog 10 študentov dnevno. Nekateri so tam še pred nekaj leti študirali medicino oziroma strojništvo. Posamezniki so se izobraževali tudi v Zagrebu (gرافیčna šola) in v Opatiji (gostinstvo, hotelirstvo). Velika večina zajetih v anketni vzorec (73%) je sicer (do)študirala v Ljubljani, desetina na Obali, približno 7 odstotkov v Mariboru, nekaj pa tudi v Kranju. Z ustanovitvijo Univerze na Primorskem v Kopru, Politehnike v Novi Gorici in z odpiranjem visokošolskih programov v Postojni ter Novem mestu in drugod se bo struktura šolajočih po kraju študija v Sloveniji nekoliko spremenila, zelo redki, če sploh kdo, pa se bodo odločali za hrvaške visoke šole oziroma univerze.

Zaposlovanje

Zaposlovanje je zelo pomemben dejavnik vzpostavljanja funkcionalnih vezi v prostoru in je pogosto temelj drugih oblik povezovanja. Prostorska dinamika zaposlovanja obmejnega prebivalstva se je ugotavljala s krajem

zaposlitve anketirancev in njihovih družinskih članov. Zanimalo nas je tudi mnenje respondentov o številu sokrajanov, ki vsaj občasno delajo na Reškem, Tržaškem ali drugod v tujini, bodisi legalno bodisi nelegalno.

Od 250 zaposlenih, ki jih je neposredno ali posredno zajel anketni vzorec, je slabih 30 odstotkov zaposlenih v kraju bivanja, dobra polovica ali 15 odstotkov vseh je Bistričanov. Večina je torej dnevnih migrantov, ki se vozijo na delo predvsem v Ilirsko Bistrico (dobra četrtina vseh zaposlenih). Občinsko središče je po rezultatih ankete z 42 odstotkov navedbami daleč pred ostalimi kraji zaposlovanja. Drugi zaposlitveni center v občini je s 14 odstotki vseh navedb (med njimi 40 odstotkov domačinov), pričakovano, Podgrad. Seveda predvsem po zaslugi industrije plastičnih mas, poleg tega pa je po pomembnosti in številu oskrbnih dejavnosti tudi edini lokalni center višje stopnje v občini, takoj za Ilirsko Bistrico. Po anketi sodeč naj bi se na delo v druge kraje po občini vozilo nekaj več kot 6 odstotkov izmed vseh zaposlenih; predvsem v lokalna središča nižje (Bač, Kutežev, Pregarje) in srednje stopnje (Knežak, Jelšane). V bližnjih krajih sosednjih občin naj bi bilo zaposlenih dobrih 10 odstotkov vprašanih oziroma njihovih družinskih članov, v večjih zaposlitvenih centrih Slovenije (Ljubljana, Koper, Postojna, Sežana idr.) pa skupno nekaj več kot 15 odstotkov delovno aktivnih občanov.

Po ocenah anketirancev naj bi bilo na Reškem skupno zaposlenih le še 10–15 prebivalcev iz krajev ožjega obmejnega območja. To so večinoma gozdarji in drugi fizični delavci, nekateri posamezniki pa delajo kot projektanti, zdravstveni delavci ali gostinci. Časi množičnega zaposlovanja prebivalstva bistriške občine v reškem pristanišču in ladjedelnici ter dnevnih migracij z organiziranimi delavskimi avtobusi in vlaki so preteklost. Osamosvojitve, vojne razmere in vsesplošna gospodarska kriza na Hrvaškem so opravili svoje. Številni so bili ob šibki socialni podpori in pomanjkanju dela doma prisiljeni v iskanje zaslužka drugod, zlasti "na črno" v bližnji Italiji (Trst in okolica). Po skupnih ocenah anketirancev naj bi "čez mejo" delalo, čeprav le začasno, nekje med 200 in 250 prebivalcev z območja ilirsko-bistriške občine, kar je v letu 2000 predstavljalo več kot 5 odstotkov vseh delovno aktivnih občanov. V Italiji iščejo zaposlitev predvsem ženske, večinoma kot gospodinje, hišne pomočnice, negovalke ali varuške, medtem ko se moški zaposlujejo predvsem kot šoferji, gradbeni delavci in vrtnarji. V bolj oddaljenih italijanskih krajih in drugje v tujini naj bi vsaj začasno delalo še 25 do 30 oseb, predvsem kot gradbeni delavci in avtoprevozniki, pa tudi kot trgovski potniki, obrtniki in obiralci sadja.

Oskrbovanje

Najmočnejšo oskrbno funkcijo v občini ima seveda Ilirska Bistrica, kjer vsakdanje nakupe opravi več kot

polovica vseh anketirancev. Poleg domačinov so tu še dnevni migranti, ki po končanem delu ali opravkih v mestu opravijo še osnovne nakupe. Nekoliko večje, občasne nakupe ob koncu tedna, opravijo prav tako v enem od nakupovalnih centrov v Ilirski Bistrici. Desetini pa občinsko središče zadovolji tudi potrebe po težje dostopnejših dobrinah (izredni nakupi).

Trst, vrsto let popularno nakupovalno središče, je bil ob prelomu tisočletja skupaj z drugimi italijanskimi kraji še vedno privlačen za občasne in izredne nakupe. Prebivalstvo je tako kljub dobri ponudbi doma precej rado zahajalo "po špežo" na Fernetiče, v Bazovico ali na Opčine. Privlačne so bile predvsem nižje cene nekaterih živil, zlasti mleka in mlečnih izdelkov, sadja in zelenjave ter pijač. Večje nakupe v Italiji (Trstu, Palmanovi, Vidmu, Gorici, Portogruaru) so naši sogovorniki utemeljevali z bogato izbiro cenovno ugodne konfekcije in obutve ter s povračilom tako imenovane "IVE" (italijanskega DDV-ja). Precejšen upad zanimanja za italijanska nakupovalna središča je opaziti zlasti po letu 2001, torej po uvedbi evra, in nakupovalna romanja v Trst so danes le še bled spomin. Seveda ne moremo mimo naraščajoče gravitacijske moči Ljubljane, ki je hitro dohitela in po koncentraciji oskrbnih funkcij ter storitvenih dejavnosti že prehitela Trst, tako v ponudbi kot cenovno.

Tudi sosednja Hrvaška (Reka) je bila za nakupovalne izlete bistriškega prebivalstva svoj čas zelo privlačna. Višek je ta trend dosegel takoj po osamosvojitvi (do leta 1992), ko so bile cene blaga na Hrvaškem zaradi ugodne menjave (po tečaju 1:1) med tedanjima prehodnima

valutama SLT in HRD precej nižje kot v Sloveniji, Reka pa je bila še vedno dobro založena. Vojna situacija je vse skupaj postavila na glavo. Sledila je huda ekonomska kriza in pomanjkanje, kar je prebivalce z Reškega, ob že tradicionalnem odločanju za nakupe v Italiji, usmerilo tudi v dosti ugodnejšo čezmejno oskrbo pri nas. Normalizaciji razmer na Hrvaškem je postopoma sledila izboljšana ponudba dobrin doma, še vedno pa se marsikdo z Reškega, ki dela v Trstu ali celo na Bistriškem, spotoma tam tudi oskrbuje. Podobno velja za prebivalstvo bistriške občine, zaposleno čez mejo.

Po posameznih anketnih območjih lahko zasledimo manjša odstopanja glede na lego in položaj ali bližino posameznih (nakupovalnih) središč, v splošnem pa je intenziteta funkcionalnih prostorskih vezi, ki jih določa oskrba z občasnimi in izrednimi nakupi, podobna na vseh izbranih mikrolokacijah.

Prostorska dinamika sociokulturnih stikov

Prepletenost raznovrstnih stikov, tako na osebni, ljubiteljski kot tudi na formalni, institucionalni ravni, se močno odraža na kvaliteti socialne in kulturne komunikacije lokalnega prebivalstva z okolišnim prostorom. Zanimajo nas torej kraji oziroma območja, kjer v družinah anketirancev najpogosteje zadovoljujejo svoje potrebe po različnih oblikah družabnosti in kulturne dejavnosti.

Velika večina jih obiskuje kulturne prireditve in krajevne veselice. Pri dobri tretjini to navadno počnejo le v

Tabela1: Obiskovanje veselic in kulturnih prireditev izven kraja bivanja.

Table1: Visiting entertainment and cultural events outside the place of residence.

ANKETNO OBMOČJE	SKUPAJ OBISKUJE		DRUGJE V OBČINI		POSTOJNA Z OKOLICO		KOPER		OSTALA PRIMORSKA		LJUBLJANA		OSTALA SLOVENIJA		HRVAŠKA	
	št.	%	št.	%	št.	%	št.	%	št.	%	št.	%	št.	%	št.	%
ILIR. BISTRICA Z BLIŽNJO OKOLICO	14	28,0	3	6,0	6	12,0	6	12,0	5	10,0	5	10,0	1	2,0	5	10,0
BRKINI	13	65,0	9	45,0	4	20,0	1	5,0	2	10,0	0	0,0	3	15,0	3	15,0
PODGRAJSKO PODOLJE	13	52,0	6	24,0	3	12,0	5	20,0	2	8,0	1	4,0	1	4,0	2	8,0
JELŠANSKO PODOLJE Z BRDI	16	64,0	10	40,0	3	12,0	1	4,0	3	12,0	1	4,0	2	8,0	11	44,0
PODGORA / KOČANIJA	8	50,0	6	37,5	5	31,3	0	0,0	3	12,5	0	0,0	2	12,5	4	25,0
ZGORNJA PIVKA	10	66,7	8	50,0	8	50,0	1	6,7	2	13,3	0	0,0	0	0,0	0	0,0
SKUPAJ	73	48,3	42	27,8	29	19,2	14	9,3	17	11,3	7	4,6	9	6,0	25	16,6

Vir: rezultati ankete (Op. a.: Deleži se nanašajo na skupno število vseh anketirancev po posameznih anketnih območjih.)

domačem kraju. Med respondenti je sicer prevladalo splošno mnenje, da je zaradi "birokratskih razlogov" (davkarije) domačih veselje vedno manj. Pogrešajo predvsem več nekdanj zelo popularnih *shodov*. Kaže pa, da se tovrstna ponudba v zadnjem času vendarle popravlja. Rezultati ankete kažejo, da skoraj polovica vseh anketiranih ali njihovih družinskih članov obiskuje zabavne in kulturne prireditve v drugih krajih, zlasti drugod v občini. Slaba petina jih na veselice in kulturne prireditve odhaja v Postojno in okolico (največ z območja Zgornje Pivke), toliko kot v Koper (9%) in v ostale primorske kraje (11%) skupaj, nekaj manj pa v Ljubljano (5%) in v druge kraje po Sloveniji (6%).

Relativno visok delež zajetih v anketo, skupaj šestina, obiskuje krajevne prireditve na sosednjem Hrvaškem (širše območje Kvarnerja in Istre), od katerih je kar 44 odstotkov prebivalcev Jelšanskega podolja z Brdi. Tovrstni stiki s hrvaškim prostorom so bili po mnenju večine respondentov nekdanj precej bolj intenzivni (npr. popularna "fešta" v Rupih, kamor so se *na vola* valile množice ljudi). Danes so najbolj obiskane pustne prireditve, zlasti tiste na področju Kastavščine, na Reki in v Opatiji. Številnih karnevalov se udeležujejo tudi maškare in "*šjme*" iz bistrške občine, tako posamično kot v organiziranih skupinah.

H krepitvi sociokulturnih vezi v veliki meri prispevajo tudi obiskovalci (turisti, izletniki, nakupovalci, znanci, ...) iz bližnjih in bolj oddaljenih območij. Na osnovi mnenj anketirancev o izvoru domačih in tujih gostov, ki bolj ali manj redno obiskujejo njihove kraje, smo ugotovili naslednje deleže. Iz slovenskih krajev izven občine naj bi prihajalo 20 odstotkov obiskovalcev, največ Primorcev. Tudi prebivalci iz osrednje Slovenije (Ljubljane z okolico) so po mnenju respondentov dokaj pogosti obiskovalci. Večinoma so to prijatelji, znanci in sorodniki, nekateri pa se kot turisti ustavijo v posameznih gostinskih lokalih ali obiščejo krajevno prireditve.³

Podobno velja za dobro petino italijanskih državljanov, katerih glavni motiv je navadno obisk dobre gostilne. Kulinarčne užitke kombinirajo s sprehodi v naravo, ki jih popestrijo z nabiranjem gob in / ali drugih gozdnih sadežev. Obiskovalci iz drugih evropskih držav so večinoma tranzitni gostje, redkeje sorodniki ali prijatelji in znanci, medtem ko so prišli iz ostalega sveta

(Avstralija, ZDA, Kanada) skoraj izključno sorodniki (emigranti). Prav posebno poglavje o pestrosti obiskov iz praktično vsega sveta bi na tem mestu nedvomno zaslužil MKNŽ.⁴

Večina obiskovalcev občine, po anketni raziskavi kar 30 odstotkov vseh, prihaja s Hrvaške, predvsem iz sosednjih obmejnih krajev in širšega reškega območja. Njihov glavni motiv za prestopanje meje so bili še do nedavnega nakupi, vedno bolj pa so ponovno v ospredju sorodstvene in prijateljske vezi, zlasti s prebivalci Jelšan in okoliških vasi. To dokazujejo dobro obiskana priložnostna srečanja, posebno jelšanski "shod" v počastitev zavetnice sv. Marije ("VeLe Gospe"), ki ga po ocenah obišče okrog 40 odstotkov obiskovalcev iz sosednjih hrvaških krajev. Vedno večjo težo v "mehčanju" državne meje ima v zadnjih letih bistrški karneval "*Pust je pršu*", medtem ko povsem nove perspektive glede čezmejnega sodelovanja odpira prireditev dovolj zgovornega imena: "*NA MEJI BREZ MEJE – NA GRANICE BEZ GRANICE*".⁵

TERITORIALNA IDENTITETA – NAVEZANOST LOKALNEGA PREBIVALSTVA NA OŽJI IN ŠIRŠI OKOLIŠNI PROSTOR

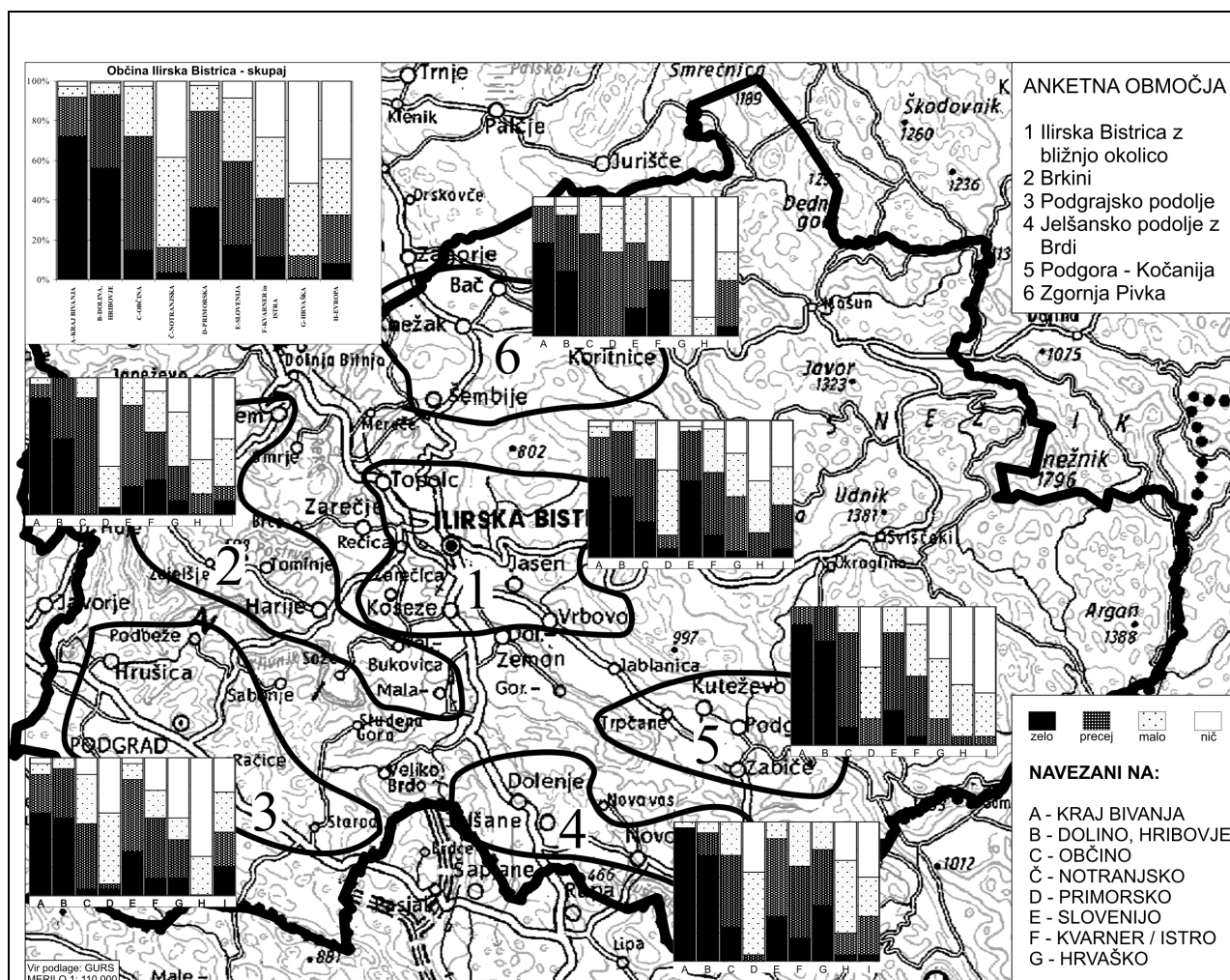
Občutek domačnosti oziroma "dom" v smislu okolja, ki izraža človekov vedenjski in identifikacijski prostor, sestavlja več koncentričnih krogov glede na intenziteto odnosa med posamezniki in socialnimi skupinami ter njihovim življenjskim prostorom, ki ga lahko opredelimo kot skupek različnih hierarhičnih enot. Človek si tako v individualnem in skupinskem pogledu oblikuje različno obsežen akcijski prostor. Med družbenim prostorom neke skupine ali lokalne skupnosti in regijo, državo, naddržavo (EU) tako lahko nastajajo različne plasti kulturnih, zgodovinskih, administrativnih, naravnih in planskih prostorov, iz katerih oziroma v katere ljudje pri svojih dnevnih premikih nenehno vstopajo ali izstopajo.

V tem smislu nas je zanimala jakost teritorialnih identifikacij lokalnega prebivalstva za devet prostorskih enot. Anketirance smo povprašali, ali so *zelo*, *precej*, *malo* ali *nič navezani* na: A - kraj bivanja, B - domačo dolino, hribovje, C - občino, Č - Notranjsko, D - Primorsko, E - Slovenijo, F - Kvarner in Istro, G - Hrvaško in H - Evropo (Slika 4).

3 Najodmevnejša med vsemi je že tradicionalna gorsko-hitrostna avtomobilistična preizkušnja Ferrari Grand Prix, ki poteka zadnji vikend v juliju.

4 Mladinski klub Nade Žagar, bistrški "underground" fenomen, se že vrsto let ukvarja z organizacijo koncertov "drugačne" popularne godbe, kjer profit ni prioriteta. Klub si je zaradi izdatne in kvalitetne koncertne ponudbe ustvaril izjemen status in se uveljavil kot eden najboljših in najatraktivnejših koncertnih prostorov na območju bivše Jugoslavije. Pa tudi širše, kar dokazujejo oz. so dokazovali obiskovalci iz vse Slovenije ter sosednjih območij Hrvaške in Italije ter gostujoči bendi iz vseh koncev sveta. Prav zanimivo in nenavadno je (bilo) opazovati majice nastopajočih z izpisanimi kraji njihovih turnej. Ob napisu Ilirska Bistrica (MKNŽ) med samimi evropskimi metropolami smo velikokrat zaman iskali Ljubljano, Zagreb, Trst ali Reko. Ilirska Bistrica je (bila) torej z vidika (sub)kulturne ponudbe vrsto let dominantna v širšem kulturno-geografskem prostoru.

5 Dosedanja srečanja med občinama Matulji in Ilirska Bistrica so potekala iz ključno na kulturnem področju. Na zadnji prireditvi, ki se je zgodila 8. oktobra 2005 v Novokračinah, pa so se srečali župani, turistični delavci, šporniki in kulturniki iz Ilirske Bistrice ter sosednjih hrvaških občin Klana, Matulji in Opatija. Celotno srečanje je izžvenelo v dobrososedskem vzdušju.

Sl. 4: Navezanost na posamezne prostorske enote; skupaj v občini in po anketnih območjih
Fig. 4: Attachment to individual spatial units; municipality total and by examined areas

Skupni rezultati kažejo veliko oziroma precejšnjo navezanost večine respondentov na pet teritorialnih enot: na kraj bivanja, na domačo dolino, hribovje, podolje, na Primorsko, na občino in na Slovenijo. Anketiranci so po pričakovanju najbolj navezani na kraj bivanja in na bližnjo okolico domačega kraja. Primerjava med anketnimi območji kaže na zelo močno intenziteto lokalne in ožje teritorialne pripadnosti na Jelšanskem in v Kočanji, zanimiva pa je situacija na območju Ilirske Bistrice z bližnjo okolico, kjer je prebivalstvo, po rezultatih sodeč, bolj kot na svoj kraj oziroma Ilirskobistriško kotlino navezano na regijo Primorsko.

Na močno pripadnost prebivalstva občine širšemu regionalnemu prostoru pokažejo tudi skupni rezultati. Primorska je po "domačnosti" na visokem tretjem mestu, celo pred občinskim teritorijem! Primerjava med Notranjsko in Primorsko kaže na izrazito "primorskost" ilirskobistriškega prebivalstva.⁶ Kar 85 odstotkov respondentov se zelo oziroma precej identificira s Primorsko, medtem ko je na Notranjsko močnejše navezanih le 16 odstotkov anketirancev. Dojemanje regionalne pripadnosti je močno subjektivna in po vsej verjetnosti korenini v tradicionalni navezanosti ilirskobistriškega prebivalstva na obmorske kraje. Regionalna opredelitev

6 Možnost izbire med regijama je vmesna, saj primerjava potrjuje "znano dejstvo", da so Bistričani vsaj po samoopredelitvi Primorci. Notranjska je med navedenimi prostorskimi enotami v anketi namenoma pred Primorsko, da ne bi respondenti že v osnovi prejudicirali svoje 'primorskosti'.

"Primorec" se je med prebivalci uveljavila po prvi svetovni vojni, ko je celotno območje današnje občine pripadlo Kraljevini Italiji, tej pripadajoče slovensko ozemlje pa so imenovali Primorska. Največja intenziteta pripadnosti primorski regiji je izmerjena na območju Ilirske Bistrice in bližnje okolice (92% zelo in precej navezanih). Tudi v drugih anketnih območjih je ta pripadnost močna. Še najnižja je v Zgornji Pivki, kjer sta na Primorsko navezani "le" dve tretjini respondentov.

Močnejšo navezanost na občino izkazuje "le" 72 odstotkov vseh respondentov, kar se ujema s podatkom za slovenske občine v slovensko-hrvaškem obmejnem območju (Zavratnik Zimic, 1999, 140). Večina anketirancev (58%) je na občino precej navezanih, le sedmina pa zelo navezanih. To relativno nizko stopnjo teritorialne navezanosti si lahko razlagamo z izrazito perifernostjo, ki se kaže predvsem v slabi in neperspektivni ekonomsko-demografski situaciji obmejne občine. Zelo pomemben dejavnik je tudi "razsredičenost občine", kot se je slikovito izrazil eden od sogovornikov s Pregarij, nekdanjega središča večjega dela Brkinov, ki so danes dejansko periferija znotraj periferije. Ravno prebivalci krajev na obrobju občine pa *razsredičenost* najbolj občutijo, saj naravno gravitirajo k centrom sosednjih občin, upravno pa so vezani in s tem navezani na Ilirsko Bistrico. Tako ne preseneča, da je v Podgrajskem podolju, kjer je zabeležena najnižja intenziteta navezanosti anketirancev na občino, že prišlo do resnih teženj po samoupravi. Pobuda o ustanovitvi nove občine Podgrad pa je bila na referendumu preglasovana. Tradicionalni rivali Podgrajčanov, Hrušičani, so bili še nedavno – kot smo izvedeli iz intervjujev – večinoma za ohranitev obstoječe občine, oziroma bi se, če bi se, raje priključili sosednji občini Hrpelje-Kozina, zdaj pa so skupaj s KS Podgrad in KS Starod resno zastavili projekt ustanovitve nove občine.

Še vedno večina, 60 odstotkov anketiranih, se zelo ali precej identificira s Slovenijo, čeprav bi pričakovali večjo intenziteto navezanosti na nacionalni teritorij. Vzroke lahko eventualno iščemo v nezadovoljstvu z življenjskimi razmerami ob meji. Po mnenju respondentov je namreč za obstoječe stanje poleg slabe občinske politike kriva tudi ali predvsem država, ki vlaga premalo energije in finančnih sredstev za reševanje periferno-obmejne problematike. To nezadovoljstvo, ponekod celo apatičnost in resignacija, očitno vpliva na dožemanje nacionalnega prostora kot "manj domačega" oziroma "bolj odtujenega". Na vseh primerjalnih anketnih območjih izkažejo večjo regionalno pripadnost (Primorski) kot nacionalno teritorialno pripadnost (državi Sloveniji).

Od "manj domačih" območij so anketiranci še najbolj navezani na širšo sosednjo regijo Kvarner in Istro, kjer se zelo oziroma precej domače počuti dobre štiri desetine respondentov.⁷ Na ta prostor so pričakovano najbolj navezani v Jelšanskem podolju z Brdi; kar okrog 80 odstotkov respondentov s tega območja se namreč počuti zelo ali precej domače v Kvarnerju in Istri. Na drugi strani pa ni niti eden od anketiranih v Zgornji Pivki izrazil močnejše navezanosti na sosednjo hrvaško regijo.

Za celotno obravnavano območje ugotovimo prisotnost zmerne evroskeptičnosti, saj je izražena intenziteta pripadnosti Evropi, kljub nesporni geografski povezanosti, relativno šibka. Le tretjina vseh anketiranih se čuti močnejše pripadajoča evropskemu prostoru, prav toliko anketirancev pa pripadnosti sploh ne čuti. Medijsko propagiranje "obljubljene dežele" na prelomu tisočletja očitno še ni (bilo) dovolj učinkovito in prebivalstvo do jema Evropo v smislu: "*Prava Evropa je EU, mi pa si prizadevamo, da bi postali njeno obrobje*". Močni mednarodni turistični tokovi, potekajoči po dveh prometnih koridorjih ilirskobistriške občine, očitno ne prispevajo veliko k vzpostavljanju in poglobljanju trajnejših prostorskih vezi in posledično močnejše pripadnosti prebivalcev širšemu evropskemu prostoru.

Zelo šibka stopnja identifikacije z regijo Notranjsko je ob dominantni primorski usmerjenosti bistriškega prebivalstva razumljiva, saj gre očitno za neke vrste prenos "naravnih" antagonizmov oziroma pokrajinske dialektike v družbeno-kulturno sfero. To močno "nenavezanost", celo manj izrazito kot na Evropo, je težko interpretirati drugače kot z odporom prebivalcev obravnavanega območja do Notranjske(ga), čeprav so Bistričani upravno večji del pripadali tej deželi. Pri tem ne gre za odpor do pokrajine ali do ljudi, ki v njej živijo, temveč je slutiti odpor do imena samega, ki je večkrat vsiljeno "od zunaj", in sicer kot pridevniško določilo kraja za nekatera umetna zemljepisna imena. Najbolj sporna sta predvsem hidronim *Notranjska Reka* za reko Reko oziroma Veliko vodo in toponim *Notranjski Snežnik*, za ljudi enostavno Snežnik. Poleg Brkinov sta Reka in Snežnik temeljna pokrajinska simbola teritorialne identifikacije ilirskobistriškega prebivalstva, zato sta *Notranjska* in *Notranjski* – po mnenju velike večine – na napačnem mestu.

Primerjava med anketnimi območji vendarle pokaže, da je Zgornjepivško daleč najbolj komplementarno z notranjsko regijo – nanjo je precej navezanih kar 60 odstotkov anketiranih tega dela občine. To seveda ne preseneča, saj Zgornja Pivka naravno gravitira proti notranjosti Slovenije. Vseeno tudi na tej mikrolokaciji

7 Podobno "čutijo" anketirani v Slovenski Istri za območje hrvaške Istre (Kerma, Plesec, 2001).

prevladuje večja pripadnost Primorski, dejstvo pa je, da se vsaj polovica Pivčanov in Postojnčanov prav tako opredeljuje za Primorje. V občini ugotavljamo najnižjo intenziteto teritorialne navezanosti na Notranjsko na območju Brkinov in na Jelšanskem (le 5% anketiranih), celo manj intenzivno kot na državo Hrvaško, za katero sicer ugotavljamo najšibkejšo skupno teritorialno pripadnost anketiranega prebivalstva. Najmanjša intenziteta teritorialne navezanosti na Hrvaško je ugotovljena za območje Zgornje Pivke, ravno obratno pa velja za prebivalce Jelšanskega podolja z Brdi, kar seveda ne preseneča.

Psihološko pripadnost anketirancev posameznim krajem oziroma območjem smo pred vprašanjem o navezanosti na točno določene prostorske enote preverili z vprašanjem odprtega tipa, *'V katerem domačem ali tujem kraju bi najraje živeli, če bi se morali preseliti?'*, s katerim ne sugeriramo vnaprej postavljenih odgovorov. Dobljeni rezultati pa kljub temu v veliki meri potrjujejo ugotovitve o intenziteti teritorialne pripadnosti oziroma navezanosti anketiranega prebivalstva na izbrane prostorske enote.

V tem smislu so zanimive tudi povezovalne preference respondentov, in sicer s katerimi sosednjimi ali bližnjimi kraji in območji, tako slovenskimi kot hrvaškimi, naj bi se njihov kraj oziroma občina povezovala. Glede povezovanja s slovenskimi kraji in občinami so rezultati bolj ali manj pričakovani: skoraj polovica respondentov (47%) meni, da se je potrebno povezovati s Postojno in prav tolikšen delež jih je tudi za povezovanje s Sežano. Če obema prištejemo še navedene kraje oziroma občine, ki so danes izven nekdanjih skupnih občin (Divača, Hrpelje-Kozina, Pivka), je ta delež še precej višji. Kljub temu da se prebivalci Ilirske Bistrice težko sprijaznijo s Postojno kot regionalnim središčem, je povezovanje s *"torbarji, ki so Bistrici že toliko reči speljali"*, vendarle naravno in prostorsko logično. Podobno velja za Sežano, ki je dobro izkoristila razvojni potencial obmejne situacije in je za ilirskobistriško prebivalstvo v smislu regionalnega povezovanja zelo privlačna. Enako velja za povezovanje z obalnimi občinami, ki ga je skupaj podprlo 45 odstotkov respondentov.

Med anketnimi območji prihaja glede prioritete povezovanj do določenih odstopanj, zlasti na mikrolokacijah, ki naravno gravitirata na območji sosednjih občin: Zgornja Pivka na Pivko in Postojno, Podgrajsko podolje pa na Hrpelje-Kozino in na Obalo. Podobno je tudi pri povezovalnih preferencah s sosednjimi hrvaškimi kraji in občinami, za kar so – najbolj seveda na Jelšanskem – dovzetni povsod, le na območju Zgornje Pivke so glede tega nekoliko bolj zadržani. Velika večina anketirancev torej podpira povezovanje svojega kraja oziroma občine s sosednjimi hrvaškimi, predvsem z Opatijo, Reko, Matulji in s Klano. Izrecno proti takšnemu povezovanju se je opredelilo le šest (4%) anketirancev.

MEDIJSKI PROSTOR IN JEZIK

Množični mediji proizvajajo oziroma prenašajo ogromno količino informacij, med katerimi lahko po svoji volji ali potrebah izbira posameznik (in družba). Hkrati s tem se seveda povečujejo možnosti manipulacije, usmerjanja in kontrole javnega mnenja ter družbenega dogajanja nasploh. Moč medijev se kaže tudi v tem, da so zmožni preseganja mej (ne le državnih, temveč tudi ali predvsem tistih, ki so v naših glavah!). Od prodornosti medijev ter zavesti ljudi in celotne družbe je potem odvisno, v kolikšni meri pridejo do izraza "na drugi strani". V tem smislu lahko govorimo o množičnih medijih kot pomembnem dejavniku oblikovanja kulturnih prostorov, saj zaradi različnih virov prispevajo k pestrosti in raznovrstnosti. Kulturni dialog med prebivalci sosednjih in bolj oddaljenih območij se pri tem okrepi, če le ni obremenjen s stereotipizacijo, predsodki ali z nestrpnostjo do "onih drugih".

Konkretna analiza medijskega prostora slovensko-hrvaškega obmejnega območja sicer temelji na naslednjih predpostavkah: prisotnost medijev je velika, tako tehnično kot vsebinsko je omogočeno njihovo spremljanje (čeprav ne v vseh krajih enako kakovostno), ob prisotnosti različnih domačih in tujih medijev je značilno predvsem prepletanje slovenskih in hrvaških medijev. Kvalitetno spremljanje slednjih je možno zaradi visoke stopnje poznavanja in uporabe hrvaškega jezika.

Po raziskani prisotnosti in uporabi množičnih medijev ugotavljamo, da je medijski prostor na Bistriškem relativno odprt in raznovrsten. Spremljanje slovenskih medijev močno prevladuje. Prepletanje slovenskih in hrvaških medijev je sicer do neke mere prisotno, a po uporabi sodeč precej manj izrazito kot v nekaterih drugih predelih slovensko-hrvaškega obmejnega območja (prim. Medica, 1999, 132). Dokaj uravnoteženo je spremljanje slovenskih in hrvaških televizijskih programov, medtem ko bi za radijske programe v splošnem lahko dejali, da prevladuje poslušanje slovenskih regionalnih oziroma lokalnih postaj, pri čemer na urbanem območju (Ilirska Bistrica z okolico) prevladuje nacionalna radijska postaja VAL 202. Pri tiskanih medijih je prevlada slovenskih časopisov in revij najbolj izrazita: na prvem mestu po branosti (ali prepoznavnosti) je vodilni regionalni časopis Primorske novice, ki mu sledita nacionalna dnevnik Delo in Slovenske novice. Poglavitni dejavnik za intenzivnejše spremljanje hrvaških medijev, zlasti TV programov, je poleg vsebinske pestrosti odlično poznavanje hrvaškega jezika. To potrjujejo tudi rezultati anket, saj velika večina (štiri petine anketiranih) izjavlja, da v celoti razume jezik sosednje države, nekaj manj kot petina srednje, le dva (1,3%) pa bolj malo. Med vsemi anketiranci ni takega, ki hrvaščine ne bi razumel. Tudi primerjava med generacijami ne kaže posebnih odstopanj v poznavanju oziroma razumevanju hrvaškega jezika. Predvidevamo lah-

ko, da je to bistveno slabše pri najmlajših generacijah (do 18 let), ki v anketni vzorec niso bile zajete. Raba hrvaščine je bila nekdanj del našega vsakdanjika. Tudi ali predvsem zaradi druženja s številnimi vojaškimi obvezniki in oficirji iz različnih področij nekdanje Jugoslavije. To druženje je bilo tako formalno (ob raznih proslavah, v krožkih ter drugih aktivnostih) kot neformalno (osebni stiki). Vpliv (srbo)hrvaškega jezika se še danes opaža pri uporabi različnih kletvic in drugih hrvatizmov oziroma srbizmov (npr. "kao", "valjda", "svašta" ipd.), ki so sestavni del slenga. Ta se po eni strani oplaja iz kulturno-jezikovne dediščine bivše skupne države, po drugi strani pa ne more mimo "globalne" poplave angleškega izrazoslovja.

Jezik je eden najpomembnejših elementov identifikacije nasploh. V interakciji z mediji prihaja v prostoru do raznovrstnih učinkov, kar narekuje potrebo po dodatnih raziskavah. Novonastala meja gotovo vpliva na jezikovne značilnosti obravnavanega območja. S krepitvijo nacionalne identitete tik pred osamosvojitvijo in po njej se je na institucionalni ravni sprožil proces kulturne homogenizacije vzdolž obeh strani meje. Temu nasprotni proces, ki se opira na drobne sociokulturne stike in različne oblike čezmejnega povezovanja, je še vedno relativno šibek, vendar ne zanemarljiv.

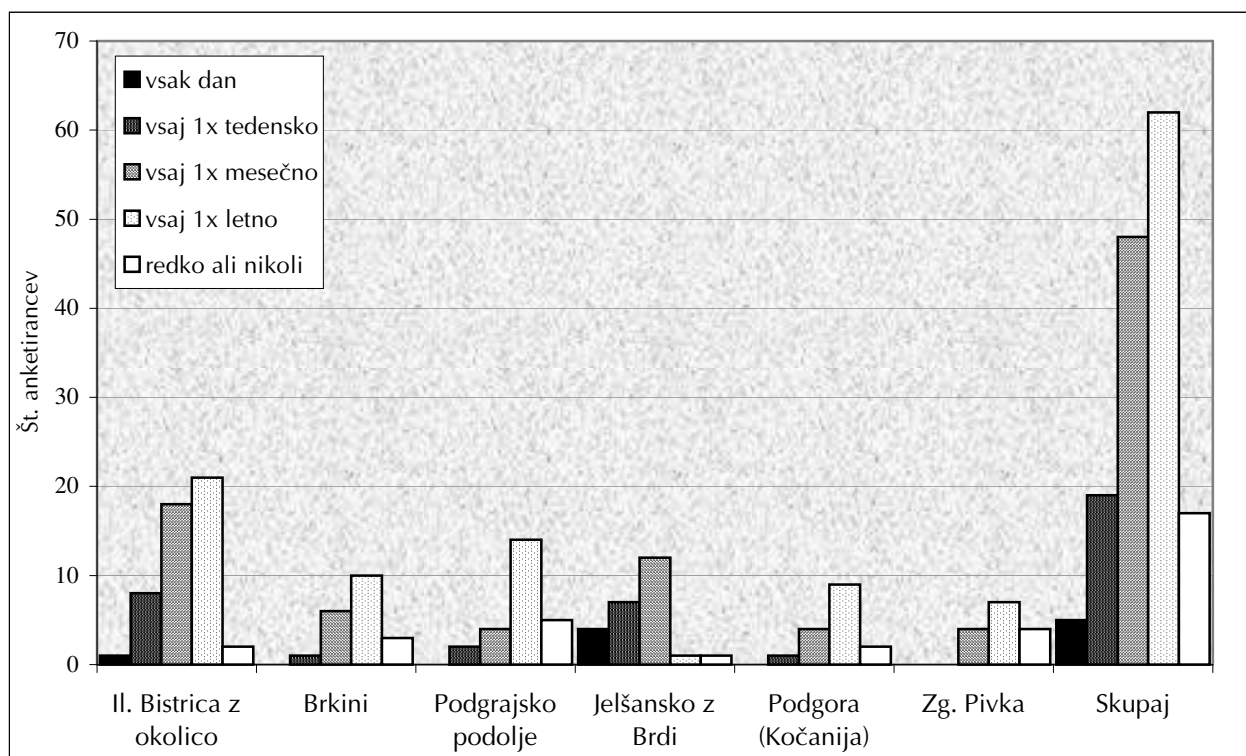
LJUDJE IN MEJA

Pogostost in motivi prehajanja slovensko-hrvaške meje

Rezultati anket so pokazali, da se prepričljivo največji delež prebivalstva z obravnavanega obmejnega območja odloča za potovanja na sosednjo Hrvaško. Kako pogosto in s kakšnim namenom prehajajo slovensko-hrvaško mejo?

Na podlagi skupnih rezultatov (Slika 5) ugotavljamo, da največji delež anketirancev (dobrih 40%) prehaja mejo vsaj enkrat letno oziroma nekajkrat v letu. Dobra četrtina (28%) jih potuje na Hrvaško vsaj enkrat mesečno, osmina pa vsaj enkrat tedensko. Respondenti, ki gredo redkokdaj čez mejo ali je sploh še niso prešli (11%), prevladujejo pred tistimi, ki jim je to vsakdanja rutina (3%).

Motivi odhodov na Hrvaško so različni (Tabela 2). Lahko so kombinirani ali pa obstaja zgolj en sam razlog. Večina anketirancev izpostavlja kot prevladujoči motiv prehajanja državne meje preživljanje dopusta, počitnice na hrvaški obali. Kar štiri petine (81%) vseh anketirancev namreč potuje na Hrvaško s tem namenom. Naslednji motiv je obisk sorodnikov ali prijateljev in znancev, kar

Vir: rezultati ankete

Sl. 5: Pogostost prehajanja slovensko-hrvaške meje oz. potovanj na Hrvaško.

Fig. 5: Frequency of crossing the Slovene-Croatian border/trips to Croatia.

Tabela 2: Motivi prehajanja slovensko-hrvaške meje.**Table 2: Motives for crossing the Slovene-Croatian border.**

ANKETNA OBMOČJA	MOTIVI PREHAJANJA SLOVENSKO-HRVAŠKE MEJE															
	zaposlitev		poslovni odnosi		obisk sorodnikov znancev		posest na drugi strani meje		nakupi		izleti počitnice		obiski prireditvev		drugo	
	št.	%	št.	%	št.	%	št.	%	št.	%	št.	%	št.	%	št.	%
ILIR. BISTRICA Z BLIŽNJO OKOLICO	2	4,0	1	2,0	31	62,0	1	2,0	7	14,0	42	84,0	8	16,0	3	6,0
BRKINI	0	0,0	0	0,0	7	35,0	1	5,0	2	10,0	16	80,0	4	20,0	4	20,0
PODGRAJSKO PODOLJE	0	0,0	1	4,0	16	64,0	0	0,0	0	0,0	18	72,0	6	24,0	3	12,0
JELŠANSKO PODOLJE Z BRDI	2	8,0	1	4,0	22	88,0	2	8,0	7	28,0	18	72,0	15	60,0	3	12,0
PODGORA / KOČANIJA	0	0,0	0	0,0	6	37,5	0	0,0	1	6,0	15	94,0	6	37,5	0	0,0
ZGORNJA PIVKA	0	0,0	1	6,6	6	40,0	1	6,6	2	13,0	13	86,0	1	6,6	0	0,0
SKUPAJ	4	3,0	4	3,0	88	57,0	5	3,0	19	13,0	122	81,0	40	26,0	13	9,0

Vir: rezultati ankete

potrjuje dobra polovica (57%) respondentov. Obisk različnih krajevnih prireditev (kulturno-zabavnih in športnih) predstavlja motiv za dobro četrtino (27%) vprašanih, še pol manj (13%) pa se jih v sosednji državi odloča za nakupe.⁹ Za kategorijo "drugo" se je opredelilo 9% vprašanih. Ti navajajo zabave v lokalih in diskotekah, obisk restavracije, odhod na kavo v lokal čez mejo (po opravljenih nakupih v "free-shopu"), ljubiteljsko dejavnost (reja okrasnih ptičev) ali preživljanje prostega časa na svojem vikendu.

Pregled po izbranih primerjalnih območjih kaže določena odstopanja, tako glede pogostosti kakor tudi glede motivov prehajanja slovensko-hrvaške meje. Povprečni podobi obravnavanega območja oziroma občine v celoti še najbolj ustrezajo rezultati za območje Ilirske Bistrice z bližnjo okolico. Ponovno močno izstopa jelšansko območje, kjer se jih večina odpravi čez mejo nekajkrat mesečno, precej pa se jih v sosednje hrvaške kraje odpravlja tedensko ali dnevno. To pa je še vedno malo oziroma dosti redkeje kot nekoč. Jelšansko podolje z Brdi je edino od šestih primerjalnih območij, kjer je med motivi prehajanja meje na prvem mestu obisk sorodnikov, prijateljev ali znancev; celo pred počitnicami oziroma letovanjem na Hrvaškem.

O težavah ali neprijetnostih pri prečkanju državne meje poroča slaba četrtina vprašanih. Omenjajo predvsem neprijaznost mejnih organov, neprijetne osebne preiskave in preglede vozil z daljšim zadrževanjem. Nekateri so bili tudi zavrženi: zaradi premalo denarja, neustreznih osebnih dokumentov ali celo brez razloga, zlasti pa zaradi prevelikih količin kmetijskih proizvodov (beri: ozimnice za sorodnike), ki so jih skušali preti-

hotapiti na drugo stran meje. Nekaj jih je imelo težave na manjših, nelegalnih mejnih prehodih, ko so zaradi nepravilnega prečkanja meje končali pri sodniku za prekrške na Reki. Dolgo čakanje v koloni poleti povzroča veliko nejevoljo zlasti pri tistih domačinih, ki vsakodnevno ali pogostejše prehajajo mejo. Te probleme naj bi med drugim ustrezno reševali na meddržavni ravni, zlasti v okviru SOPS-a, a je več kot očitno, da usklajevanja in dogovarjanja potekajo po polžje. Z vstopom v EU Slovenija vzpostavlja nov, schengenski mejni režim. Slednji prinaša dodatne izzive in težave, ki so precej hud zalogaj za državo in toliko večji za občino.

Odnosi med Slovenci in Hrvati v okviru obravnavanega obmejnega območja

Ugotovljene relativno močne individualne čezmejne interakcije, predvsem obstoječe sorodstvene vezi, ohranjeni prijateljski stiki in poznanstva, kažejo na normalizacijo in ponovno krepitev odnosov med lokalnim prebivalstvom z obeh strani državne meje. Rezultati ankete sicer opozarjajo na precejšnje medgeneracijske razlike. Te so v veliki meri odraz širših družbeno-političnih sprememb, ki so spremljale razpad Jugoslavije in vzpostavljanje novih državnih meja. Čezmejne vezi tako vzdržujejo predvsem generacije starejših od 35 let, ki so se intenzivneje prepletle že v prejšnjem kulturno bolj homogenem času in prostoru. Pri populaciji mlajših respondentov (18 do 25 let) so "intimnejši" čezmejni stiki precej bolj redki in šibkejši, saj je večina odrasla v pogojih, ko se je zavest o pripadnosti nekemu skupnemu prostoru že močno zabrisala, medtem ko je pri naj-

9 Omenjajo predvsem nekatere cenejše storitve: frizerske, zobozdravstvene in avtomehanične oz. avtokleparske, pa tudi posamezne cenejše kvalitetne artikole slovenskega porekla, npr. Murino konfekcijo itd.

Sl. 6: Ilirskobistriška kotlina – med Snežniško planoto in Brkini (foto: S. Kerma).

Fig. 6: Small basin of Ilirska Bistrica – between the high plateau of Snežnik and the Brkini hills (photo: S. Kerma).

mlajših generacijah ta praktično izbrisana oziroma se gradi na povsem novih, spremenjenih oziroma prevrednotenih kulturnih izhodiščih.

Odstopanja po posameznih anketnih območjih so z vidika večje ali manjše oddaljenosti in dostopnosti do meje kakor tudi njene (naravne) prehodnosti bolj ali manj pričakovana in razumljiva. Tako nas odsotnost čezmejnih interakcij respondentov iz Zgornje Pivke s prebivalci hrvaških krajev utrjuje v prepričanju, da tega območja, ki tudi naravno gravitira proti notranjosti Slovenije, ne moremo uvrstiti niti v širši obmejni pas občine. Podobno velja za severozahodni del Brkinov. Po intenziteti čezmejnih stikov prednjači prebivalstvo Jelšanskega podolja z Brdi, in to v vseh starostnih kategorijah. Pri starejših generacijah (nad 50 let) se jelšanskemu območju resda pridružuje Podgrajsko podolje, kar je moč pojasniti z intenzivnimi individualnimi stiki prebivalstva v okviru nekdanje upravne enote (občina Podgrad) ter z živahno medrepubliško izmenjavo in pretokom delovne sile po drugi svetovni vojni. Pestrost dialektov tega dela ožjega obmejnega pasu nedvomno

kaže na burna obdobja mešanja ljudstev in etnične ne-definiranosti vse tja do konca 19. stoletja. Tesnejše stike z istrskim prostorom danes bolj kot kdajkoli poprej onemogoča od človeka zapuščena in pozabljena kraška pregrada Čičarija, po kateri danes poteka izrazito odbojna "naravna" meja.

Jelšansko podolje z Brdi je s hrvaškim obmejnim območjem močno povezano predvsem zaradi nekdanje cerkveno-upravne ureditve (skupna fara). Stoletja dolgo obdobje skupnega kulturnega življenja brez mej je tudi tu izoblikovalo in ohranilo zelo podobne dialekte, čemur je botrovala pokrajinska prehodnost in odprtost Jelšanskega oziroma Brgudskega podolja kot naravnega zaledja Reke in Opatije. Stiki med ljudmi so bili od nekdaj zelo intenzivni, prebivalstvo se je mešalo, kar je razvidno tudi iz percepcije lokalnega prebivalstva; kar dve tretjini vprašanih namreč ocenjuje, da so slovensko-hrvaški mešani zakoni v obravnavanem prostoru nadpovprečno prisotni.

Splošno mnenje anketirancev o kvaliteti odnosov med Slovenci in Hrvati v okviru tega dela obmejnega

območja je na prelomu tisočletja precej negativno. Te odnose namreč dobra polovica vseh oceni za slabše kot pred letom 1991. Na njihovo mnenje so po vsej verjetnosti vplivale konfliktna situacije ali neprijetne izkušnje s prebivalci z druge strani meje, zlasti v prvih letih po osamosvojitvi.¹⁰ Da so čezmejni odnosi nespremenjeni, je mnenja 40 odstotkov respondentov, le slaba desetina jih oceni za boljše kot v času bivše skupne države. Najbolj indikativno območje glede kvalitete odnosov med prebivalci z obeh strani meje je ponovno Jelšansko, kjer negativno oceno poda dobrih 70 odstotkov respondentov. Na podlagi razgovorov s tamkajšnjim prebivalstvom pa je razvidno, da se stanje postopoma izboljšuje, kar je zelo pomembno za nadaljnji razvoj kvalitetnejšega čezmejnega sodelovanja in povezovanja na občinskem nivoju.

SKLEP

Terenska raziskava posameznih družbenih in kulturno-geografskih vidikov življenja ob meji pokaže na bolj ali manj izrazita odstopanja med posameznimi območji znotraj občine Ilirska Bistrica. Na podlagi obstoječih prostorskih vezi, komunikacij in teritorialnih identifikacij v izbranih mikrolokacijah tako ugotavljamo nekatere skupne poteze v prostorski mobilnosti in usmerjenosti (zlasti na področju izobraževanja, zaposlovanja in oskrbe) kot tudi različne afinitete lokalnega prebivalstva v odnosu do sosednjih prostorov. Ugotovljena je močna povezanost med naravno usmerjenostjo (fizičnogeografsko lego in gravitiranjem) določene pokrajinske enote – izbrane mikrolokacije – in prevladujočo prostorsko orientacijo lokalnega prebivalstva, ki jo narekujejo individualni in sociokulturni stiki. S tem v zvezi bi lahko dejali, da je obravnavano območje kot celota pretežno "razsrediščeno", saj njegov osrednji del, Ilirskobistriška kotlina z občinskim središčem, ne uspe zadovoljivo povezati vseh delov občine. Prostorske razlike in dinamika različnih pogledov ter interesov so v luči konstruktivnih odnosov vedno dobrodošli, očitno pa je trenutna gravitacijska moč mesta (pre)šibka in spontano

vodi celo v razmislek o ustreznosti administrativnih meja občine. To se potrjuje s ponovno lokalno pobudo – že tretjo po osamosvojitvi – o ustanovitvi Občine Podgrad.

Nekatere študije uvrščajo občino Ilirska Bistrica v celoti v obmejno območje, kar na širši "evropski skali" dejansko velja za vse slovensko ozemlje, precej drugače pa stvari funkcionirajo na meddržavnem in lokalnem nivoju. Dejstvo je tudi, da se dejanski obseg obmejnega območja izogiba formalnim opredelitvam. Na mikrosocialnem nivoju zato govorimo le o pogojnem vplivu meje na vse dele občine enako. Edino pravo s sosednjim hrvaškim območjem komplementarno mikrolokacijo trenutno predstavlja Jelšansko podolje z Brdi, kjer so ugotovljene čezmejne vezi in sodelovanje med vsemi obravnavanimi območji občine daleč najintenzivnejši. Kljub zaviralnim učinkom državne meje opažamo, da se lokalno prebivalstvo nekako prebujajo iz dolgoletne "kome" in prilagajanja novi(m) stvarnosti(m) ter oživlja in ohranja spomin na nekdanj homogen kulturni prostor. Prostor, ki je večini domač, poznan in se na sociokulturni ravni lahko hitro re-integrira. Pripravljenost za ponovno povezovanje je zato razumljiva in edina logična.

Vitalni interes občine pri tem je vzpostavljati in ohranjati najboljše stike s hrvaškimi sosedami. Funkcionalno preseganje politične meje je nujen prispevek v smeri reševanja obstoječe družbenoekonomske problematike in zaježitve negativnih okoljskih procesov, zlasti zaraščanja obdelovalnih površin ter degradacije naravnega okolja. Oživitev kmetijske dejavnosti, stimuliranje inovativnega malega gospodarstva, (eko)turizma in storitev nasploh, privabljanje človeških virov (znanja), predvsem pa oblikovanje notranje kohezije, solidarnosti in ustvarjalnega duha so temeljne naloge tako občinske uprave kot vseh (pre)ostalnih občanov. Predpogoj je odprtost in pogled na vse "strani neba", tako v smeri proti Južni Primorski in Notranjski kot tudi proti Kvarnerju. Občina mora ves čas zagotavljati pogoje ustvarjalnega sodelovanja in s tem prepričati sosednja območja v konstruktiven partnerski odnos. Na ta način bo največ prispevala k ustvarjanju možnosti za boljše življenje lokalnega prebivalstva.

10 Konfliktno situacijo s prebivalci Hrvaške je doživelo dobrih 10 odstotkov anketirancev ali njihovih znancev. Omenjajo predvsem verbalne delikte (nacionalistične provokacije, zmerjanja, žaljivke), povzročeno materialno škodo na avtomobilih in konflikte s policijo, nekateri pa so s prebivalci sosednjih hrvaških krajev tudi fizično obračunavali.

SELECTED SOCIAL AND CULTURAL-GEOGRAPHICAL ASPECTS OF THE BORDERNESS OF THE MUNICIPALITY OF ILIRSKA BISTRICA

Simon KERMA

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

e-mail: simon.kerma@zrs-kp.si

SUMMARY

A comparison of the results of a field investigation into individual social and cultural-geographic aspects of life in the border territory within the municipality of Ilirska Bistrica reveals both more and less evident deviations among its separate parts. Based on existent spatial connections, communication, and territorial identification in the selected microlocations, some common features inherent to spatial mobility and orientation (in particular in relation to education, employment, and provisions) and different affinities of the local population relative to the neighbouring areas can be observed. A significant correlation was determined between the natural orientation (physical geographic location) of a regional unit – selected microlocation – and the prevailing spatial orientation, dictated by individual and socio-cultural contacts, of the local populace. The examined area as a whole can be described as decentralized, meaning that its central part – the Ilirska Bistrica basin with its municipal centre – is unable to satisfactorily embrace all parts of the municipality into a whole. Spatial differences and the dynamics of different perspectives and interests are particularly more than welcome in the light of constructive relations; nevertheless, it appears obvious that the present gravitational force of the municipality centre is (too) weak, which inevitably leads to reconsiderations of the administrative borders of the municipality. These facts are confirmed by local initiatives – three since Slovene independence in 1991 – for the establishment of the Municipality of Podgrad. The present proposal covers the territories of three Local Communities: Podgrad, Hrušica, and Starod.

According to some studies, the entire territory of the municipality of Ilirska Bistrica could be defined as a border territory (in fact, from a broader European perspective the entire Slovene territory can be defined as such) whereas at the local and international levels the perceptions and activities are different. Another significant fact is the avoidance of the formal definition of a border-area territory. Therefore, at the microsocial level we can only take into consideration the conditionally equal impact of the border on all constituents of the municipality. The only present microlocation that is complementary with neighbouring Croatian territory is that of Jelšansko podolje and Brda, distinguished by far most intense cross-border connections and cooperation. Despite the inhibitory effect of the state border it can be noticed that the local population is somehow waking up from years-long hibernation, adjusting to new realities, reviving and preserving the memory of the former common cultural space that is, in that it is familiar and known to the local population, open to rapid re-integration. The willingness to reestablish the bonds between the two areas hence emerges as sensible and logical.

It is of vital interest for the municipality to establish and preserve its best contacts with the Croatian neighbouring space. The functional bonds crossing the political borders represent a crucial contribution to solutions to the present socio-economic problems and negative environmental processes, in particular the overgrowing of agricultural lands and degradation of the natural environment. The restoration of agricultural activities, stimulation of innovative small businesses, (eco)tourism and services in general, pulling human resources (knowledge), and in particular the formation of internal cohesion, solidarity, and creative spirit are among the fundamental tasks of the municipal authorities, as well as of each individual living in the municipality. A precondition for success is a mind open toward all the 'cardinal points' – Južna Primorska and Notranjska in Slovenia and Kvarner in Croatia. A further task of the municipality is to create the conditions for inventive cooperation and consequentially persuade the neighbouring areas to enter into a creative partnership. This is the best way for the municipality to contribute to the creation of opportunities for a better life for the local population.

Key words: municipality of Ilirska Bistrica, Slovene-Croatian border, geography of border landscapes

VIRI IN LITERATURA

Ankete (2000–2005): Ankete in intervjuji na izbranih lokacijah v občini Ilirska Bistrica. Gradivo shranjeno pri avtorju.

Bufon, M. (1995): Prostor, meje, ljudje. Trst, SLORI.

Kerma, S. (2001): Problematika obmejnosti v pokrajini med Snežnikom in Slavnikom: na območju občine Ilirska Bistrica. Diplomsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.

Kerma, S., Plesec, T., (2001): Slovenska Istra – laboratorij za preučevanje regionalne identitete. Annales 11, 2001, 2. Koper, 309-318.

Kržišnik-Bukić, V. (ed.) (1999): Slovensko-hrvaški obmejni prostor: življenje ob meji : predstavitev rezultatov terenske raziskave. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.

Medica, K. (1999): Mediji v obmejnem prostoru. V: Kržišnik-Bukić, V. (ed.) (1999): Slovensko-hrvaški obmejni prostor: življenje ob meji : predstavitev rezultatov terenske raziskave. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 132.

SLRS (2004): Statistični letopis Republike Slovenije 2004. [Http://www.stat.si/letopis/index_letopis.asp](http://www.stat.si/letopis/index_letopis.asp)

Zavratnik Zimic, S. (1999): Slovensko-hrvaški prostor kot nov družbeni prostor: percepcija in identifikacije. V: Kržišnik-Bukić, V. (ed.): Slovensko-hrvaški obmejni prostor: življenje ob meji. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 140.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2005-08-31

UDK 911.6:519.2-7(262:497.4)

PROSTORSKO DOJEMANJE SREDOZEMLJA V SLOVENSKEI ISTRI. ANALIZA S POMOČJO TEORIJE MEHKIH MNOŽIC

Miha STAUT

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: miha.staut@zrs-kp.si

Gregor KOVAČIČ

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Glagoljaška 8
e-mail: gregor.kovacic@fhs-kp.si

Darko OGRIN

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2
e-mail: darko.ogrin@ff.uni-lj.si

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljen inovativen pristop k prostorskemu opredeljevanju Sredozemlja v Sloveniji. Ker je po mnenju avtorjev Sredozemlje zelo subjektivno določljiv pojem, so uporabili anketno metodo, ki jim je razkrila mnenja lokalnega prebivalstva glede pokrajinskih značilnosti, ki veljajo za sredozemske in njegovega obsega v Sloveniji. Zadnje so dosegli s pomočjo posebnega vprašanja, v katerem so anketiranci vrisovali mejo Sredozemlja v Sloveniji na vnaprej pripravljen zemljevid, glede na njihovo subjektivno kompleksno zaznavo značilnosti tega območja. Odgovore so združili na skupni karti. S pomočjo računalniških prijemov je bil v okviru teorije mehkih množic določen obseg in članstvo, ki ga mehka množica Sredozemlje predstavlja v trdi množici Slovenija.

Ključne besede: geografija, behaviorizem, Sredozemlje, mehke množice

PERCEZIONE DELLO SPAZIO MEDITERRANEO NELL'ISTRIA SLOVENA. ANALISI BASATA SULLA TEORIA DEGLI INSIEMI SFOCATI

SINTESI

L'articolo presenta un approccio innovativo alla definizione dello spazio del Mediterraneo in Slovenia. In quanto secondo gli autori il Mediterraneo è un concetto molto soggettivo, essi sono quindi ricorsi a un questionario che ha chiarito le opinioni della popolazione locale riguardo alle caratteristiche regionali che vengono estese a tutto il Mediterraneo e riguardo le loro dimensioni all'interno della Slovenia. Questi dati sono stati raccolti con l'ausilio di una domanda particolare in cui gli intervistati dovevano delineare il confine del Mediterraneo in Slovenia su una mappa prestampata, in base alla loro percezione complessiva e soggettiva delle caratteristiche di questa zona. Le risposte sono state poi inserite su di una mappa comune. Grazie ad un'elaborazione elettronica all'interno della teoria degli insiemi sfocati si è delineata la dimensione e la popolazione rappresentata dagli insiemi sfocati del Mediterraneo all'interno dell'insieme nitido della Slovenia.

Parole chiave: geografia, behaviorismo, Mediterraneo, insiemi sfocati

UVOD

Večina raziskovalcev, ki so se ukvarjali z opredelitvami Sredozemlja, je svoje definicije naslonila na nek vidik, po katerem se je glede na njihovo dojetje in razumevanje pokrajinske stvarnosti območje, ki ga obsega morje med tremi celinami in njegove obale, s katerimi je bil neločljivo povezan, značilno razlikovalo od sosednjih območij. Malokdo pa se je vprašal, kako njegovi prebivalci, ki so v pokrajini najbolj dinamični nosilci preobrazbe in obenem tvorijo njen bistveni del ter na ta način svoje percepcije udeležujejo tudi v realnem prostoru, razumejo prostor, v katerem živijo. Katere so značilnosti, po katerih je njihova pokrajina tako različna od drugih in do kod te značilnosti segajo?

Raziskav na to temo v Sloveniji še ni bilo. Vprašanje je aktualno, saj se od nekdaj močno izraženi primorski identiteti prebivalcev na jugozahodu Slovenije v zadnjih desetletjih krepi tudi zavest o pripadnosti sredozemskemu prostoru. V raziskavi nas je konkretno zanimalo, v kolikšni meri prebivalci Slovenske Istre izražajo sredozemsko identiteto, kako prepoznavajo Sredozemlje v slovenskem prostoru in kako ga prostorsko omejujejo.

Tudi iz simboličnega vidika se nam je zdelo zelo primerno, da v raziskavo vključimo prvo generacijo študentov modula Sredozemlje, ki je v šolskem letu 2004/2005 v okviru modula poslušala predmet fizična geografija Sredozemlja. V okviru predmeta so študenti pripravili anketni vprašalnik, izvedli terensko delo in opravili delno analizo pridobljenega gradiva. Raziskavo smo v prvem koraku omejili večinoma na Slovensko Istro, z mislijo, da jo v naslednjih letih razširimo na celotno Primorsko in Slovenijo. Za prizadevnost in korektno opravljeno delo se avtorji prispevka študentom na tem mestu najlepše zahvaljujemo.

DOSEDANJE BOLJ ZNANE OPREDELITVE
SREDOZEMLJA

Osnovno vprašanje, ki se nam pri opredelitvi Sredozemlja proži, je, kaj pravzaprav Sredozemlje je. Kateri so kriteriji, ki opredeljujejo Sredozemlje? Ali je le-to omejeno z morjem, ki mu daje ime, ali so države, ki si delijo njegovo obalo, prav tako sredozemske. Če bi upoštevali prvo definicijo, bi edino makroregijo, ki si jo delijo tri celine, predstavljalo zgolj morje. Iz fizičnogeografskega aspekta se bi to deloma zdelo smiselno, vendar se moramo vprašati, kam umestiti kopno, ki se nahaja neposredno ob morju. Ali naj potemtakem izdvojimo ta del površja kot posebno "perimeditersko območje" ali naj ga umestimo v celinsko makroregijo, ki je lokaciji najbližja? Obe rešitvi bi najbrž naleteli na precejšnjo kritiko ne le znotraj geografije, ampak tudi nasploh. Makroregije morajo s svojim poimenovanjem kazati na najbolj splošne razlike v pokrajini. Če izzamemo dejstvo, da je obalno območje kopno tako kot preostali deli celine, izkazuje ta

zelo malo podobnosti z makroregijo, ki je v smeri proti celini najbližja (v primeru Istre je to dinarski svet). Povezava kopnega in morja, po značaju med seboj precej različnih območij, je obala, ki se vzpostavlja kot gravitacijska os ter na ta način funkcionalno veže oba dela v dokaj homogeno celoto (Radinja, 1991).

Nekateri raziskovalci trdijo, da je Sredozemlje, kakor ga poznamo danes, posledica razvoja reliefa, povzročenege z geološkimi procesi. Brez obsežne depresije, danes deloma zapolnjene z morskovo vodo, in usedlinami, ki jo obkrožajo in se vanjo zajedajo mlada, še vedno aktivna gorstva, Sredozemlje ne bi bilo tako tipično in v pokrajinski podobi samosvoje območje (Allen, 2001).

Veliko ljudi se strinja v naziranj, da je ena bistvenih pokrajinskih potez, ki Sredozemlje loči od preostalih delov pokrajine, njegovo podnebje z značilno vročimi in suhimi poletji ter milimi in deževnimi zimami. Klasifikacije svetovnih podnebnih tipov so številne. Kljub njihovi številnosti pa prav vse (bolj znane) ločujejo sredozemsko podnebje kot poseben klimatski tip. Köppen se je pri svoji delitvi oprl na nekatere pomembne vegetacijske ločnice (Šegota, 1996). V okviru zmernih podnebij s poletno sušo loči sredozemsko podnebje z vročim poletjem (Csa ali podnebje oljke) in tisto s toplim poletjem (Csb). Skupna značilnost obema je pomembna razlika med poletno in zimsko količino padavin, razlikujeta pa se glede na povprečno julijsko temperaturo, ki je pri Csa tipu višja od 22 °C. Glede na Köppenovo definicijo bi bila velika območja neposredno ob Sredozemskem morju in tudi deli morja samega izključena iz sredozemskega tipa podnebja. Na drugi strani pa bi bila nekatera območja drugod po svetu, kot na primer jugozahodni obmorski del južne Afrike ali deli Kalifornije, vanj vključena. Tako kot večina fizičnogeografskih dejavnikov, je tudi podnebje po svoji naravi zvezno, brez ostrih ločnic. Zaradi tega postajajo sredozemske značilnosti v smeri proti celini postopno vse šibkejše. Slovenski del Istre glede na Köppenovo delitev podnebnih tipov ne spada več med območja s sredozemskim podnebjem, temveč med območja z zmerno toplim vlažnim podnebjem. Zaradi kljub vsemu dokaj močnih sredozemskih vplivov na podnebje Slovenske Istre in del zahodne Slovenije je Ogrin izdelal lastno, podrobnejšo klasifikacijo podnebnih tipov, temelječo na prej omenjeni delitvi. Submediteransko podnebje je razširil do temperaturne meje najhladnejšega meseca 0 °C, ki je v reliefu dokaj dobro izražena in indeksa sredozemskosti padavin 0 (Ogrin, 1995). Glede na to definicijo se sredozemski vplivi čutijo na približno 7 odstotkih površine ozemlja Republike Slovenije. Značilnosti podnebja so imele precejšen vpliv tudi na druge elemente v pokrajini, kot na primer na prst, rastlinstvo pa tudi na družbeno delovanje. Vendar podnebje družbe nikoli ni pogojevalo, temveč ji je nudilo akcijski spekter.

Dokaj toplo podnebje in letna izmenjava suhih in deževnih obdobj je imelo za posledico oblikovanje po-

sebnih tipov prsti. Jerovica, ki se javlja izključno na karbonatnih kamninah, je tipični predstavnik sredozemskih območij. Nastanek tega tipa prsti ni povsem jasen, vendar pa je rdečkasta barva posledica prevlek oksidiranega železa (hematita), nastanek katerega je ključno pogojen prav z vlažno – suhim letnim ciklusom. Na nekarbonatnih podlagah pa najdemo različne tipe prsti, katerih skupni imenovalec je izločanje silicija, aluminija in železa (Lovrenčak, 1994). Zaradi suše je sredozemska pokrajina v splošnem slabo poraščena. Intenzivni in dolgotrajni posegi skozi zgodovino (zgodnja poselitve, dolgotrajno poljedelsko in živinorejsko izkoriščanje, pogosti požari,...) so imeli za posledico, da je erozija prsti vzdolž celotnega oboda Sredozemskega morja velik problem. Čeprav ima erozija na različnih območjih Sredozemlja zelo različne vzroke in je večina prepereline v doline prišla že v času pleistocena, ima za današnje slabšanje kakovosti prsti pomembne zasluge človeška družba (Allen, 2001).

Sredozemske značilnosti podnebja imajo svoj odraz tudi v podobi in sestavi ekosistemov in bioloških združb. Nekateri menijo, da prav ta element fizične pokrajine in njena močna in dolgotrajna preoblikovanost kot odraz družbenega delovanja skozi veke daje tisto pokrajinsko specifikko, ki jo ljudje prepoznavajo kot sredozemsko, saj je podnebje zaradi dolgotrajnosti opazovanja težje zaznavati od njegovih posledic, ki so v pokrajini očitne (Allen, 2001). Sredozemske rastline so se na poletno sušo prilagodile na različne načine. Med njimi so zgodnja ali poznejša vegetacijska doba, mesnati, povoščeni ali v trne preobraženi listi, odpadanje listov v poletni dobi, razvoj odebeljenih podzemnih delov, eterična olja itd. (Wraber, 1993). Oljka se s svojimi ekološkimi značilnostmi, arealom uspevanja in kulturno vlogo uvršča med najširše prepoznane simbole Sredozemlja. Raste izključno v tipično sredozemskih pokrajinah in je spremljala naseljevanje prebivalcev ob obalah Sredozemskega morja od bronzaste dobe dalje. Divja oljka, iz katere se je razvila gojena, je še danes sestavni element makije, nepotencialne združbe zimzelenega grmičja in nizkega drevja ter zelišč, ki se je uveljavila po antropogeni odstranitvi gozda iz različnih vzrokov in je še eden od elementov, značilnih za sredozemska območja. Sicer pa so rastlinske vrste, ki jih povezujemo s sredozemskim tipom podnebja, številne. Med najbolj značilnimi so hrast črnika (*Quercus ilex*), terebint (*Pistacia terebintus*), jagodičnica (*Arbutus unedo*), zelenika (*Phillyrea latifolia*) itd. Po drugi strani pa v Sredozemlju obstaja cela vrsta rastlin, ki so tako vseprisotne in tako značilne, da se nam zdi, da utelešajo Sredozemlje, pa ni tako. Med njimi so paradižnik, paprika, evkaliptus in celo citrusi ter različne vrste palm.

Razen predstavljenih fizičnogeografskih opredelitev Sredozemlja obstajajo še številne družbenogeografske, sociološke in antropološke opredelitve, ki so bile v slovenski znanstveni in strokovni literaturi deloma že pred-

stavljene (na primer Rotar, 1993; Krese Baskar, Baskar, 1993; Baskar, 2002) in jih tu zavestno izpuščamo.

TEORETSKO METODOLOŠKA IZHODIŠČA

Spoznavni zemljevidi

Ena osnovnih ugotovitev raziskovalcev dojemanja in učenja o prostoru pravi, da človeška dejavnost temelji prej na sliki zunanega sveta kot na njegovi objektivni stvarnosti (Lynch, 1974). *Spoznavni zemljevid*, ki je del te slike, predstavlja miselno preslikavo organizacije zunanega sveta v posameznikovo zavest. To trditev podpirajo mnoge ugotovitve o tem, da je za ravnanje ljudi pogosto bolj pomembna njihova zaznava okolja kot pa stvarne razmere. Spoznavni zemljevidi vsebujejo informacijo o položaju (kje) in o vsebini (kaj) pojavov v okolju ter omogočajo posamezniku orientacijo in normalno delovanje v pokrajini (Repovš, 2002). Za prepoznavanje posameznikovih spoznavnih zemljevidov raziskovalci običajno proučujejo risbe njihove prostorske predstave okolja. Zaradi tega je spoznavni zemljevid, kar ima posameznik v glavi, risba pa je zgolj način sporočanja prve (Polič, 2002). S proučevanjem takih risb ni težko ugotoviti, da so spoznavni zemljevidi precej posplošeni, informacije v njih so pomanjkljive, ter da se razdalje in smeri ne ujemajo z dejanskimi. Poleg informacij, ki dejansko obstajajo v okolju, pa so posamezniki med miselno preslikavo informacijam iz okolja dodali tudi lastni odnos do njih (na primer kraji, povezani s prijetnim ali neprijetnim dogodkom).

Spoznavni zemljevidi so torej orodje, s pomočjo katerega se posamezniki znajdejo v lastnem okolju in jim na ta način omogočajo normalno delovanje. To pomeni, da pomembno vplivajo na posameznikovo vedenje, saj je od njih odvisno, kako bo reagiral na dražljaje, ki prihajajo iz okolja, in tako ključno vplivajo na vedenje, povezano s pokrajino. V sferi geografskih znanosti so se zato prej utrdili v okviru *vedenjske* ali *behavioristične geografije*, ki se je uveljavila v šestdesetih letih kot upor v geografiji in tudi v drugih znanostih tedaj povsem prevladujočemu pozitivizmu (Kaplan et al., 2004). Kritika je bila usmerjena predvsem na prepoenostavljen odnos do posameznikovega odločanja in vedenja. Zato si je vedenjska oziroma behavioristična geografija prizadevala iskati modele, ki ne bi temeljili na ekonomskem in prostorskem racionalnem obnašanju ljudi, iskati okolja različna od fizične realnosti, v okviru katerih posamezniki izbirajo svoje odločitve, upreti se raziskovanju družbenih pojavov z vse presplošnimi in pogosto zavajajočimi podatki uradne statistike, poudariti raziskovanje posameznikov kot mislečih bitij in uvesti prostorsko dimenzijo v hitro rastoče telo socialnih znanosti ter razviti njegovo interdisciplinarnost (Johnston et al., 2004).

Vedenjska geografija meni, da človek ni stroj, ki bo na dražljaje iz zunanega sveta reagiral vedno na enak

način, ampak so njegove reakcije, ki skozi dejanja preoblikujejo pokrajino plod, odnosa med posameznikom in njegovim okoljem. *Percepcija* pa je tisti proces, ki preko zaznavanja s pomočjo čutil in miselne predelave podatkov povezuje zunanje, dejansko okolje z zaznavnim, miselnim okoljem. Delovanje človeka je zato izključno rezultat reakcije na miselno podobo, ki si jo je ustvaril v svoji glavi, ne pa na dejansko, saj za posameznika obstaja le ena pokrajina, to je dojeta. V tem se percepcija okolja kaže kot ključni mediator med okoljem in družbeno (posameznikovo) akcijo (Downs et al., 1973; Vresk, 1997; Johnston et al., 2003).

Po Johnstonu in Sidawayu (Johnston et al., 2004) je Kates glavna spoznanja vedenjske geografije združil v štirih točkah. Ljudje se v okviru lastnega znanja in razumevanja okolja obnašajo racionalno, vendar dojeto okolje ni enako dejanskemu oziroma tistemu, ki ga dojemajo raziskovalci. Ljudje se odločajo, vendar so odločitve pogosto trivialne (odločitev pravzaprav ne dopušča alternativ) ali pa naučene (izhajajo iz navad, večkratnih ponavljajočih enakih odločitev). Ljudje se odločajo na podlagi lastnega znanja, ki je običajno nepopolno. Zaradi tega ugotovimo, da so se posamezniki v okviru lastnega kompleksa informacij in sistema odločanja odločali racionalno. Znan je primer proučevanja prebivalcev poplavnih območij in njihovega odpora do odselitve. Informacije so ocenjevane glede na vnaprej določene kriterije, ti pa so povezani z navadami ali pa izhajajo iz vrednostno normativnega kompleksa.

Teorija mehkih množic

Čeprav imajo številne kulture že dolgo razvite koncepte prekrivajočih se skupin, "zahodnjaška" logika, temelječa na antičnih izhodiščih, vse do devetnajstega stoletja ni razvila tovrstnih formaliziranih metod (Burrough et al., 1998). Širša obravnava idej večvrednostne logike se je začela leta 1965, ko je Lotfi Zadeh vpeljal koncept *mehkih množic* kot formalizacijo upravljanja z neeksaktnostjo. Izraz *fuzzy* (angleški jezik imenuje mehke množice "fuzzy sets") je bil dolgo časa predmet burnih razprav in zavračanja prav zaradi njegove mehkobne nestrukturiranosti, saj naj bi bil kot tak neznanstven. Mehka logika ni prav nič manj eksaktna od konvencionalne *Boolove logike*,¹ temveč je matematična metoda upravljanja z inherentno nenatančnimi koncepti. Koncept "mrzlosti" se ne da izraziti z enačbo. Čeprav je temperatura kvantitativno opredeljena količina, se mrzlost navezuje na posameznikov kvalitativni odnos do te temperature. Običajno pa imajo posamezniki dokaj jasno sliko, kdaj je neka stvar mrzla oziroma topla (na primer voda za kopanje).

V raziskavi, ki uporablja klasične metode verjetnosti, bi na primer izvedli anketo o odnosu kopalcev do temperature vode. Vprašali bi jih po meji med hladno (mrzlo) in toplo vodo in rezultate povprečili ter po možnosti izračunali interval zaupanja. Recimo, da je ta meja 20 °C. Ali je res, da je voda, ki ima 20,1 °C, topla in tista, ki ima 19,9 °C, mrzla? Ali je človeško telo sposobno sploh razlikovati med tako majhnimi razlikami? Če želimo boljše strukturiranje rezultate, smo prisiljeni v anketi izdelati več razredov. Tovrstne težave so s pomočjo mehkih množic odpravljene.

Za razliko od konvencionalne statistike, ki se z negotovostjo spopada s pomočjo verjetnosti v okviru zelo dobro razvitih statističnih metod, je v članku opisana in uporabljena teorija mehkih množic. Ta negotovost, kompleksnost in nejasnost skuša odstrani s pomočjo *pripoznane možnosti* članstva v prekrivajočih se mehkih množicah. Teorija je zelo uporabna za ugotavljanje nejasno določenih pojavov, pojavov s dvoumnimi definicijami ali upravljanja s kvalitativnostjo. Pojavi, s katerimi se ukvarja geografija, so le redko ostro omejeni. Nobena meja v naravi ni jasno definirana. Pojavov, ki se jih ne da preprosto opisati z nekaj jasno definiranimi atributi, je vse preveč. Vzorci, ki jih rišejo pokrajnotvorni procesi, so prostorsko in časovno zelo različni, sestavljene entitete, ki ta kompleks tvorijo, pa so pogosto v značilnostih tako raznolike, da jih je mnogo lažje ločevati kot združevati. Zaradi vsega naštetega je deljenje pokrajine na edinstvene neprekrivajoče enote izredno zahtevno.

Mehka množica je tako kot vse množice sestavljena iz elementov. Za razliko od običajnih, "trdih" množic pa so ti elementi lahko do različne stopnje člani neke množice ali več množic. *Stopnje resničnosti* oziroma *stopnje članstva* so izražene s *člansko funkcijo*. Če je neka entiteta v okviru logike običajnih množic lahko element množice (da = 1) ali pa ni njen element (ne = 0), obstaja znotraj teorije mehkih množic med *da* in *ne* zvezen prehod. Članska funkcija lahko zavzame katero koli vrednost med 0 in 1 znotraj množice realnih števil. Stopnje resničnosti oziroma stopnje članstva ljudje pogosto mešajo z verjetnostjo, čeprav sta pojma konceptualno različna, saj mehka resničnost predstavlja članstvo v nejasno definiranih množicah, ne pa verjetnost nekega dogodka ali stanja. Za X in dano člansko funkcijo

$$f : X \rightarrow [0, 1]$$

je mehka množica definirana kot

$$A = \{(x, f(x)) \mid x \in X\}$$

1 Boolova logika je pridobila svoje ime po angleškem matematiku Georgeu Booleu, ki je prvi definiral algebrski sistem logike sredi 19. stoletja. Gre predvsem za osnovne algebrske operacije, kot na primer unija, presek ali negacija, ki imajo lahko rezultat le "pravilno" ali "napačno". V novejšem času je izraz Boolova logika začel uporabljati za ne-mehki, klasični del logike.

Nasprotno kot pri običajnih množicah se izključujejo mehke množice lahko prekrivajo in elementi so lahko glede na članski funkciji do različne stopnje v obeh množicah hkrati (Klir et al., 1988; Altmann, 1994).

Členjenje površja na bolj ali manj homogene teritorialne enote je že tako rekoč od začetkov geografije njena naloga "par excellence". Preštevne razprave in znanstveni diskurzi so se vodili na temo delitve površja. Pri tem so se raziskovalci povečini zavedali dejstva, da pokrajnotvorni elementi v prostoru prehajajo zvezno. Vkovnost v modele klasične logike pa jim ni dopustila uvidenja in oblikovanja mehkih, iz ene v drugo zvezno prehajajočih teritorialnih enot, temveč so, med po obravnavanih značilnostih edinstvenimi ali pa med seboj bolj ali manj sorodnimi območji, vedno vlekli ostre meje. Teorija mehkih množic ponuja v tem smislu geografiji veliko možnost, saj s pomočjo koncepta delnega članstva odpravlja nujno po ostri delitvi regij oziroma pokrajinskih tipov. Vsak raziskovalec, ki se bo zazrl v pokrajino, bo opazil, da razen redkih izjem (na primer administrativne meje) teritorialne enote prehajajo zvezno ena v drugo.

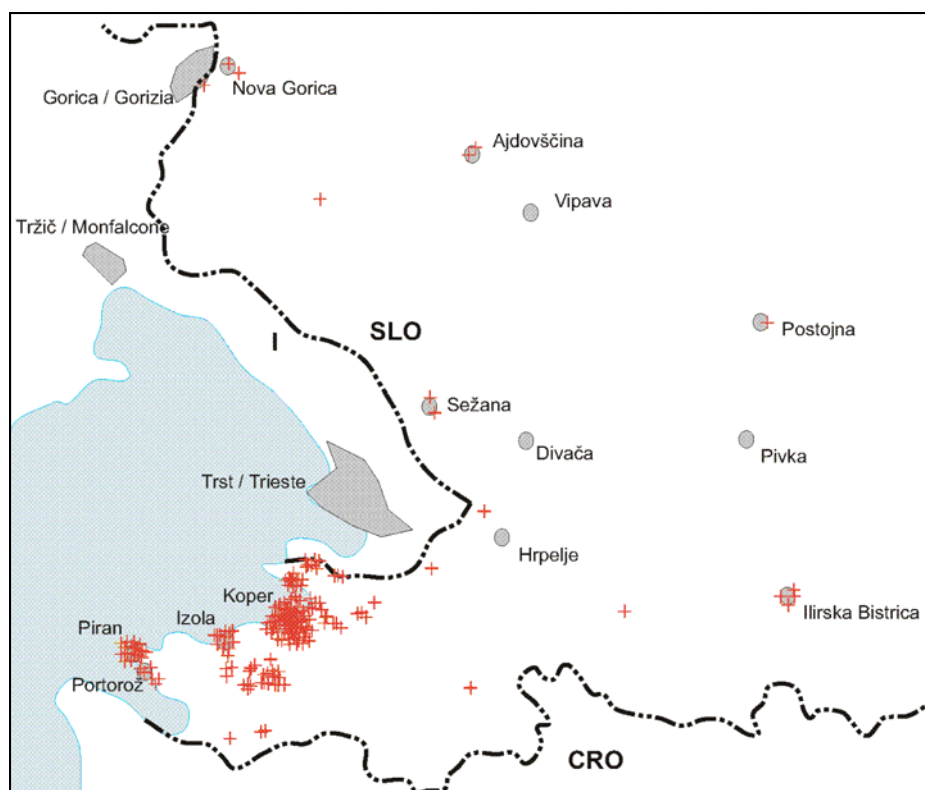
REZULTATI

Sredozemskost, ki je v tem članku obravnavana, je za togo definicijo sila kompleksen in izmuzljiv pojem. S

ttega vidika je podpora odločanju s pomočjo mehkih množic ustrezna za njegovo razumevanje in določitev prostorskega obsega. Vprašati lokalno prebivalstvo, kje se nahaja meja med Sredozemljem in Ne-sredozemljem v Sloveniji, je zelo dober način pridobivanja kvalitativnih mnenj. Prav oni so tisti, ki pokrajino dejansko soustvarjajo, so del nje, jo s svojim vsakdanjim delovanjem spreminjajo in ji dajejo tisti značilni pečat, s pomočjo katerega ji znanstveniki potem pravijo na primer Primorska.

Vsak slušatelj modula Sredozemlje je naredil 15 anket. Šlo je za kvotni vzorec, ki dopušča zgolj analitiko opisne statistike. Končno število opravljenih anket je bilo 193. Anketa je obsegala zgolj tri vprašanja in posebno vprašanje, v katerem so anketiranci vrisovali lastni spoznavni zemljevid meje Sredozemlja v Sloveniji. Po osnovnih demografskih podatkih (spol, starost, izobrazba, poklic in kraj bivanja) smo anketirance vprašali na začetku ankete. Kraji stalnih bivališč anketirancev so prikazani na sliki 1. Anketarji so kraj anketiranja in anketiranca izbirali po lastni presoji. Zaradi tega je bilo nekaj anket opravljenih tudi izven Istre in posledično tudi vsi anketiranci niso imeli stalnega prebivališča v Istri.

Namen prvega vprašanja je bil opredelitev anketirančeve identitete glede na ponujene možnosti (narod-

Sl. 1: Stalni kraj bivanja anketiranca.
Fig. 1: Permanent residence of the interviewed person.

Sl. 2: Meje Sredozemlja po mnenju anketirancev.
Fig. 2: The Mediterranean borders delineated by respondents.

nostna, sredozemska, primorska, istrska, evropska, drugo). Anketiranci so opredeljevali stopnjo identifikacije s posamezno možnostjo na lestvici od 1 (najmanj) do 5 (največ). V povprečju so se izprašani najvišje opredeljevali po primorski identiteti (4,3) sledila je narodnostna (4,1), sredozemska (3,2) ter evropska (3,1) in istrska (3,0). Kljub manjšemu številu anketirancev s stalnim prebivališčem izven Istre je stopnja identifikacije z Istro presenetljivo nizka. To si lahko delno razlagamo z dejstvom, da je bila večina anket opravljena v petih večjih obalnih naseljih (Koper, Izola, Piran, Portorož in Lucija), kjer je delež priseljencev precejšen.

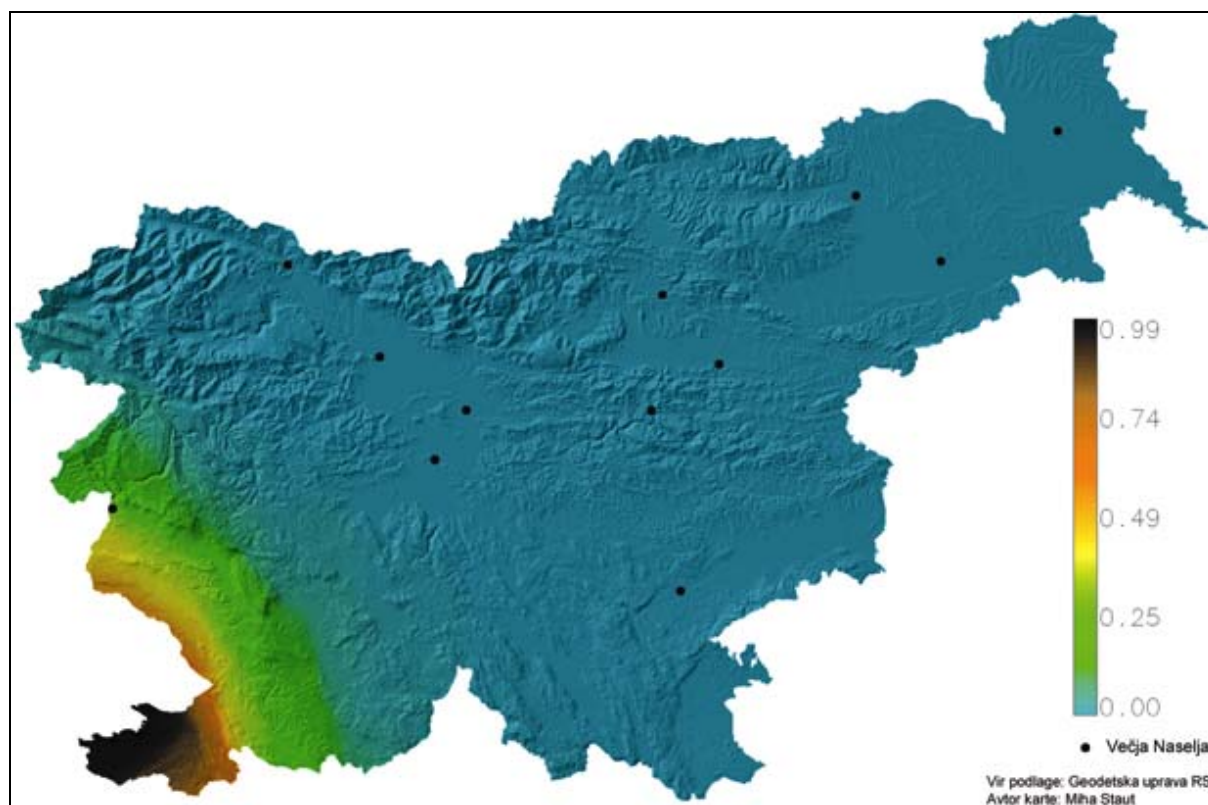
V drugem vprašanju smo anketirance povprašali po značilnostih, ki jih v Sloveniji povezujejo s Sredozemljem. Največ odgovorov se je nanašalo na podnebje (omenilo ga je 22% ljudi). Sledilo je kulturno rastje (15,4%) in enak delež prehrana, nato naravno rastje

12,2%, morje 12%, karakter ljudi 8,9% in še nekaj manj zastopanih odgovorov kot na primer način življenja, navade, arhitektura in kulturna pokrajina.

Tretje vprašanje v anketi je bilo posebne vrste, saj je od anketirancev zahtevalo, da v zemljevid Slovenije na anketnem obrazcu vrišejo mejo med sredozemskim delom Slovenije (če je sploh kak del Slovenije sredozemski) in "nesredozemskim". Na ta način smo pravzaprav beležili njihovo kompleksno prostorsko zaznavo množice najrazličnejših dejavnikov, ki jih vsak posameznik na svoj način povezuje s Sredozemljem. Zlitje vseh teh dejavnikov v njihovi zavesti je ustvarilo nek pojmovni aglomerat sredozemskosti, ki je v končni fazi pripeljal do diskriminacije med da in ne (Slika 2).

Po opravljeni anketi smo odgovore (območja) digitalizirali in jih povprečili, tako da je nastala karta mehke množice članstva² v Sredozemlju (Slika 3).

² Članstvo se tudi pri opredeljevanju Sredozemlja uporablja strogo v smislu logike, kjer velja kot termin. Zaradi tega morda zveni na področju regionalizacije nekoliko tuje, vendar drugače ne more biti.

Sl. 3: Mehka množica Sredozemlje v Sloveniji.

Fig. 3: Fuzzy set Mediterranean within the crisp set Slovenia.

Najbolj hrabri anketiranci so mejo povlekli preko naših najvišjih gora pa čez Cerkljansko in Ljubljansko barje proti Kočevju. Prav vsi anketiranci pa so menili, da je slovenski del Tržaškega zaliva in obmorski pas Slovenske Istre z delom zalednega gričevja (nad Izolo in Piranom) del Sredozemlja (Slika 2).

Izdelano članstvo v mehki množici Sredozemlje pa nam ponuja še precej zanimivih aspektov. Ugotovimo lahko na primer, kolikšni delež Slovenije sodi v Sredozemlje. Če vpeljemo trdo množico Slovenija, ki jo definira državna meja, moramo zgolj ugotoviti, do kolikšne mere sega množica Sredozemlje v množico Slovenija oziroma, bolj matematično, ugotoviti moramo presek obeh množic (Slika 3).

Izračun se, predvsem v političnem smislu, izkaže za nekoliko trši oreh. Slovensko-hrvaška meja na morju namreč še ni določena (Bufon, 2001), zaradi tega je v Sloveniji v veljavi uredba, ki prepoveduje izdajanje kakršnih koli podatkov v zvezi z morskjo mejo. Mednje sodi tudi površina morja. Zaradi tega bo ta podatek tudi v tem članku manjkal, čeprav se zavedamo, da je prav slovensko morje tisti del Slovenije, ki je najbolj sredozemski, saj je del morja, po katerem je sredozemski svet dobil ime. Tudi med anketiranci ni bilo takih, ki ne bi imeli Tržaškega zaliva za Sredozemlje (Slika 2). Po izračunu glede na kopni del Slovenije ugotovimo, da sodi

(po mnenju anketirancev) v Sredozemlje okrog 8 odstotkov njenega članstva.

Drug pristop bi narekoval preoblikovanje mehke množice Sredozemlje v trdo, to je določitev meje 50 odstotkov članstva. To pomeni, da je več od polovice izprašanih ljudi menilo, da je območje proti jugozahodu od te meje že v Sredozemlju. Na ta način se naše članstvo zoži iz prvotnih 7,7 odstotkov na 2,4 odstotkov. Meja tako določenega Sredozemlja poteka po kraškem velikem dolu, mimo Sežane in po mejnih vzpetinah na slaviško hribovje. Če pa želimo z veliko gotovostjo trditi, da se nahajamo v Sredozemlju, ker si želimo domačega oljčnega olja, refoška, sonca ali kar pač v Sredozemlju iščemo, bomo morali v Slovensko Istro, in to ne preveč v njeno notranjost. Ta del ozemlja predstavlja le še 0,7 odstotka celotnega slovenskega kopnega ozemlja oziroma 150 km² (Slika 4).

SKLEP

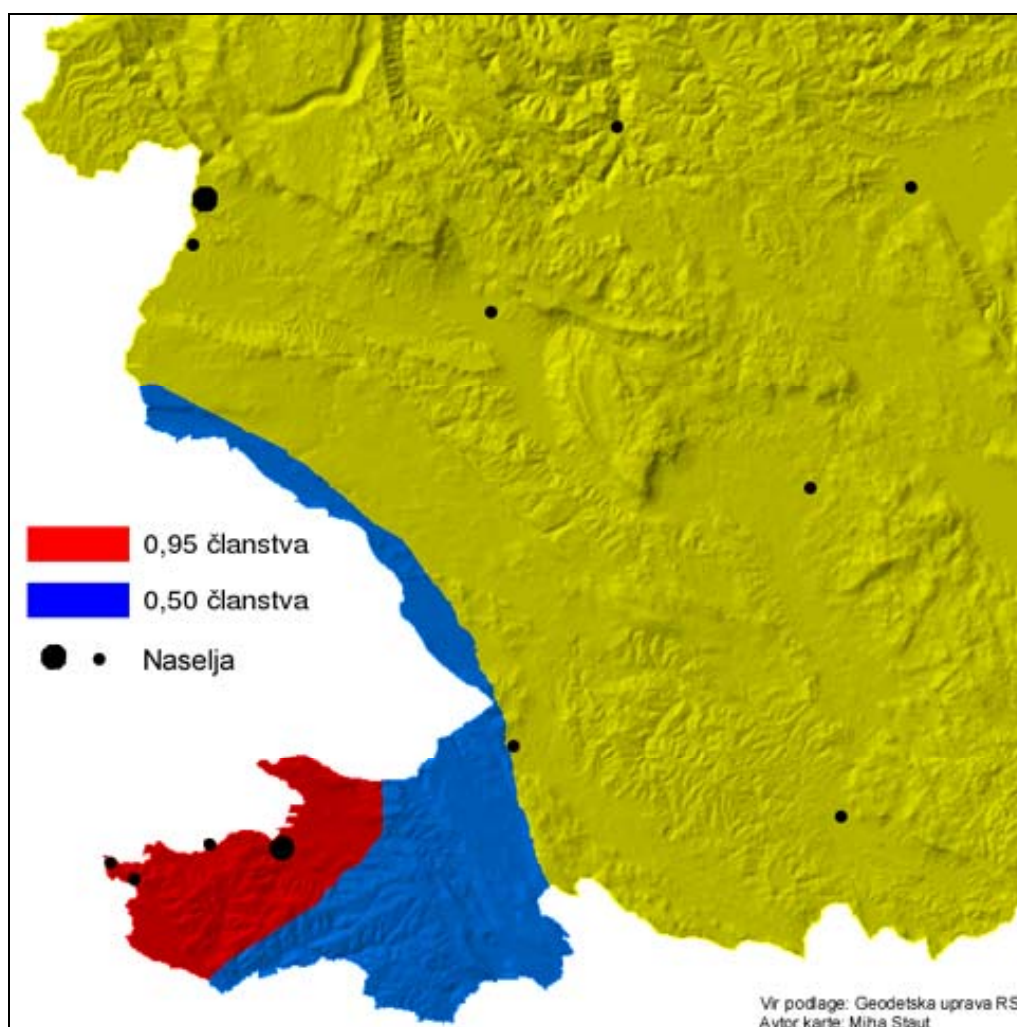
Prispevek se na inovativen način loteva razmejevanja Sredozemlja v Sloveniji. Obravnava poglede skorajda čistega vzorca Istranov na pokrajino ob severnem Jadrnu kot del Sredozemlja, vendar zgolj to. Velika večina anketirancev ima stalno prebivališče v Slovenski Istri (Slika 1). Težava tiči v *istrocentričnem pogledu* na vse-

bino in obseg Sredozemlja v Sloveniji. Verjetnost, da je ta izkrivljen, je dvojna. Zaradi izrazite prostorske zgoščenosti anketirancev so ti najbrž zavzemali stališča, ki so si bolj podobna, kot bi jih sicer zavzemali prebivalci bolj oddaljenih območij. Prebivalci območja, ki velja za prehodno pokrajino med Sredozemljem in nekim drugim območjem (v tem primeru je to Srednja Evropa oziroma Balkan), se pri vprašanjih teritorialne pripadnosti čutijo osebno vpleteni in bodo zaradi tega na vprašanja najbrž bolj čustveno reagirali od prebivalcev neke oddaljene pokrajine oziroma zunanjih opazovalcev. V zadnjem času je v Sloveniji biti Sredozemec oziroma prisvajati si sredozemske poteze moderno. Zaradi tega je moč pričakovati, da se bodo anketiranci opredeljevali za Mediterance bolj, kot bi jim to sicer glede na pokrajino, v kateri živijo in stil življenja pripadalo. Avtorjem se omenjena hipoteza zdi neverjetno mikavna in bodo naj-

brž slej ko prej izvedli anketo na seriji prostorsko bolj strukturiranih vzorcev, na primer Kras, Goriška, Brkini in dolina Reke, Pivka ter vzorec iz preostalega, recimo mu, celinskega dela Slovenije.

Globalizacija je na pohodu, svet se krči, Sredozemlje izgublja svojo identiteto, svetovni trendi pa usmerjajo vsaj družbo razvitega sveta v prevzemanje elementov sredozemske kuhinje, obnašanja in tudi splošnega načina življenja. Na tem mestu se vprašanje postavlja kar samo. *Kdo je sedaj Sredozemec?* Je to človek, ki živi na sredozemski način, vendar ne živi nujno v Sredozemlju, ali je to človek, ki sicer živi v Sredozemlju, vendar se ne obnaša nujno kot Sredozemec? Drugače zastavljeno vprašanje se glasi takole: je torej Sredozemlje definirano po njegovih značilnostih ali prostorsko ali pa je morda odgovor v ekskluzivističnem preseku obojega?

Sl. 4: Delež članstva v Sredozemlju.
Fig. 4: A portion of membership in the Mediterranean.

THE SPATIAL COGNITION OF MEDITERRANEITY IN THE SLOVENIAN ISTRA. FUZZY SET THEORY APPROACH

Miha STAUT

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: miha.staut@zrs-kp.si

Gregor KOVAČIČ

University of Primorska, Faculty of Humanities of Koper, SI-6000 Koper, Glagoljaška 8
e-mail: gregor.kovacic@fhs-kp.si

Darko OGRIN

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Geography, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2
e-mail: darko.ogrin@ff.uni-lj.si

SUMMARY

With the application of the questionnaire method performed mainly in the region of Slovenska Istra (N=193), the authors studied, how the local population identify themselves with the Mediterranean and which landscape characteristics are regarded as being mediterranean according to the comprehension of the local population. At defining their own identity the respondents declared themselves mostly with the Primorska regional identity (4.3), then national (4.1), Mediterranean (3.2), European (3.1) and Istrian (3.0) identities followed. Surprisingly low is the degree of identification with the Istra region, which can be interpreted with the higher share of immigrants living in the five bigger settlements along the coast, where most of the questionnaires were done. A majority of the interviewed persons state that the Mediterranean in Slovenia is mostly recognized by its climate characteristics (22%), which according to their opinions significantly differ from the rest of Slovenia. On the list of the several answers given by the interviewed persons then follow cultural vegetation (15.4%) and staple diet with the identical proportion, natural vegetation (12.2%), sea (12%), population's character (8.9%) and some other obviously less important factors.

The respondents were asked to delineate a border between the mediterranean part and the non-mediterranean part of Slovenia on a specially prepared general map that was included in the questionnaire on the basis of their complex cognition of the factors recognized as being more or less mediterranean. Furthermore, within the theory of fuzzy logic, a special map was constructed, showing the spatial extent and the membership of the fuzzy set Mediterranean within the crisp set of Slovenia. With its concept of partial membership, the theory of fuzzy logic enables the simultaneous categorization of a spatial location into several different territorial units, which is otherwise not possible within the classical set theory. An innovative approach to the spatial stipulation of territorial units (in our case the Mediterranean) is presented, which is in accordance with the real world situation, where factors usually vary continuously over space.

With the calculations made by quantitative computer techniques it was determined that regarding only the ashore part of Slovenia, approximately 8% of it belongs to the Mediterranean. Furthermore it was calculated, that in the case where the border between the mediterranean and non-mediterranean part of the country is delineated on the basis of the 50% membership (more than a half of the interviewed persons determine the Mediterranean as an area situated southwest from the abovementioned border), the percentage of the mediterranean membership in Slovenia lowers from previously 7.7% to only 2.4%. If we delineate the border of the Mediterranean on the basis of the 95% membership, according to the opinions of the interviewed persons, a portion of Mediterranean in Slovenia lowers to only 0.7% of the ashore part of Slovenia (approximately 150 km²). This area extends entirely in the region of Slovenska Istra and does not completely include the hilly region of Šavrinska Brda.

Keywords: geography, behaviourism, Mediterranean, fuzzy sets

LITERATURA

- Allen, H. (2001):** Mediterranean Ecogeography. Harlow, Pearson.
- Altmann, D. (1994):** Fuzzy set – theoretic approaches for handling imprecision in spatial analysis. *International Journal of Geographical Information Systems*, 8(2). Ljubljana, 271–189.
- Baskar, B. (2002):** Dvourni Mediteran: študije o regionalnem prekrivanju na vzhodnojadranskem območju. Koper, Založba Annales.
- Bufon, M. (2001):** Osnove politične geografije II. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Burrough, P., McDonnell, R. (1998):** Principles of Geographical Information Systems. Oxford, Oxford University Press.
- Downs, R., Stea, D. (1973):** Image and environment: cognitive mapping and spatial behavior. Chicago, Aldine.
- Johnston, R., J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. (2003):** The Dictionary of Human Geography. Oxford, Blackwell.
- Johnston, R., J., Sidaway, J., D. (2004):** Geography and Geographers. London, Arnold.
- Kaplan, D. H., Wheeler, J. O., Holloway, S. R. (2004):** Urban Geography. New York, Wiley.
- Klir, G., Folger, T. (1988):** Fuzzy Sets, Uncertainty and Information.
- Krese Baskar, M., Baskar, B. (1993):** Mediteranska prehrana. Kje je Mediteran? Časopis za kritiko znanosti, 158/159. Ljubljana, 69–71.
- Lovrenčak, F. (1994):** Pedogeografija. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Lynch, A. K. (1974):** Slika jednog grada. Beograd, Građevinska knjiga.
- Ogrin, D. (1995):** Podnebje Slovenske Istre. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Radinja, D. (1991):** Pokrajinske značilnosti Tržaškega zaliva in koprškega primorja. V: Primorje. 15. zborovanje slovenskih geografov, Portorož, 24.–27. oktobra 1990. Ljubljana, Zveza geografskih društev Slovenije, 7–12.
- Polič, M. (2002):** Doumevanje okolja. V: Spoznavni zemljevid Slovenije. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 9–55.
- Repovš, G. (2002):** Osnove prostorske kognicije. V: Spoznavni zemljevid Slovenije. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 79–117.
- Rotar, D. B. (1993):** Kje je Mediteran?. Časopis za kritiko znanosti, 158/159. Ljubljana, 15–24.
- Šegota, T. (1996):** Klimatologija za geografe. Zagreb, Školska knjiga.
- Vresk, M. (1997):** Uvod u geografiju, razvoj, struktura i metodologija. Zagreb, školska knjiga.
- Wraber, T. (1993):** Sredozemsko rastlinstvo na Slovenskem. Časopis za kritiko znanosti, 158/159. Ljubljana, 35–44.

POROČILA IN OCENE

RELAZIONI E RECENSIONI

REPORTS AND REVIEWS

Darko Darovec, Dean Komel, Lenart Škof

O VLOGI IN POLOŽAJU HUMANISTIKE V SODOBNI
SLOVENIJI IN EVROPI
Koper, 22. 4. 2005

Ob prelomu tisočletij smo se v Sloveniji hkrati soočili z dvema izzivoma: ob vstopu v EU smo morali vnovič premisliti in osmisлити svoj položaj v Evropi, s tem pa je neločljivo povezana tudi druga tema, ki zadeva umeščenost Evrope oziroma EU kot politične skupnosti v okvir sodobnega globaliziranega sveta. Lahko ta dvojni izziv razumemo kot eno izmed nalog in izzivov humanistike tako v Sloveniji kakor v EU?

Ko govorimo o položaju humanističnih ved in želimo vnovič premisliti o njihovi vlogi v najširšem prostoru kulture – prostoru, ki presega zgolj posamično časovno-prostorsko civilizacijsko ali politično skupnost in njene vsakokratne cilje in naloge – govorimo o položaju človeka, njegove skupnosti in osmišljanja vsakokratnih življenjskih svetov. V prej imenovanem dvojnem okviru oz. tematizaciji prostora humanistične vednosti ne moremo mimo dveh temeljnih premis: medkulturnega zavedanja in odnosa humanistične vednosti do sodobnih postrazsvetljskih paradig znanja. Če začnemo pri koncu: v Evropi smo bili v času vstopa v postindustrijsko paradigmo priča morda najradikalnejšemu pretresu znotraj specifične humanistične vednosti. Humanistično znanje, tradicionalno v okviru univerz in raziskovalnih ustanov posredovano v okviru modusa *universitas*, se je z novimi družbenimi in kulturnimi okviri postrazsvetljske paradigme znanja soočilo s krizo tovrstne vednosti: ravno krilatica o evropski družbi znanja, o kateri govorijo najpomembnejši dokumenti, povezani s strategijami evropske znanosti (in s tem humanistike), je lahko izraz paradigmatskega premika v smeri *societas*, ki mu morajo prisluhniti tudi humanistične vede. Humanistične vede se tu lahko zavedo svoje temeljne naloge – služiti človeku in njegovim družbenim ter političnim in etičnim okoljem – in vtem so v polni meri iz svojega najpristnejšega bistva zmožne tudi odgovarjati zahtevam po *uporabni vrednosti* slehernega znanja v sodobnih družbenih kontekstih. Druga premisa, tj. medkulturno zavedanje, pa je tesno povezana s prvo: humanistične vede se z zapustitvijo privilegiranega položaja v smislu razsvetljske univerzalistične in monologične vednosti odpirajo k dialogičnemu in s tem medkulturnemu posredovanju. Če prvi premik lahko označimo kot premik od znanja kot védenja (*epistémē*) k znanju kot uporabi (*phrónesis*) in posredno tudi vrednosti, je drugi premik pomemben pri vsakokratnem odprtem premisleku o pomenu *lastne* kulture v tem dogajanju.

Radi govorimo, da sedanji čas ni naklonjen humanistiki. V tem lahko vidimo dvojni problem: najprej je tu

predsodek oz. dojemanje humanistike kot časa *nepri-merne*, ki lahko že kratkoročno vpliva na njeno preživetje. Tu mora humanistika sama dokazati, da razume svojo vlogo v aktualnem svetu ustvarjanja in posredovanja znanja. Po drugi strani se v sodbi izraža dejansko podcenjevanje vrednosti humanističnega znanja, tako v smislu družbenega povezovanja in s tem neločljivo povezane *etične* odgovornosti do *sveta in človeka*, kakor tudi vloge njenega medkulturnega potenciala – od osebne, prek jezikovne ter družbene identitete, morda najpomembnejših koordinat evropskega in svetovnega sobivanja. Slovenija je zaradi svojega geografskega (stičišče različnih kulturnih krogov) in z vstopom v EU tudi političnega položaja, posebej pa kot prostor ene izmed evropskih *kultur*, prebivajoče v prostorih medkulturnosti, še posebej nagovorjena pri negovanju in vključevanju humanistike v najširše okolišje znanstvenega delovanja. In v tem lahko humanistika tudi sama posreduje med kulturnimi in znanstvenimi 'življenjskimi' svetovi.

S temi izhodiščnimi vprašanji so se ukvarjali udeleženci okrogle mize O vlogi in položaju humanistike v sodobni Sloveniji in Evropi, ki jo je 22. aprila 2005 organiziralo Znanstveno-raziskovalno središče Univerze na Primorskem (UP ZRS) v prostorih Pokrajinskega muzeja Koper. Udeležili so se je ugledni slovenski humanisti, strokovni posvet pa je s tehtnim prispevkom počastil tudi minister za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo dr. Jure Zupan, medtem ko je bil minister za kulturo dr. Vasko Simoniti tudi najavljen, vendar opravičeno odsoten. Srečanja so se udeležili predstavniki večine poglobitnih slovenskih ustanov, ki pokrivajo področje humanistike, in sicer z uvodnimi vabljenimi prispevki dr. Lucija Čok, rektorica Univerze na Primorskem, Aleksander Zorn, državni sekretar v kabinetu predsednika vlade Republike Slovenije, dr. Bojan Borstner, dekan Pedagoške fakultete Univerze v Mariboru, dr. Darko Darovec, direktor UP ZRS, dr. Aleš Erjavec, ZRC SAZU in Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem (UP FHŠ), dr. Božidar Jezernik, dekan Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (UL FF), dr. Janez Juhant, Teološka fakulteta UL in predsednik Kolegija ministra za humanistiko pri MVZT, dr. Valentin Kalan, UL FF, dr. Dean Komel, UL FF, dr. Vesna Mikolič, dekanja UP FHŠ, dr. Braco Rotar, UL FF in UP ZRS, dr. Lenart Škof, UP FHŠ in UP ZRS, ter Tomaž Zalaznik, direktor Nove revije. V diskusijo pa so se nato vključili še mnogi drugi prisotni ugledni slovenski humanisti.

Prispevki s tega zbora, ki so bili objavljeni v Novi reviji št. 277-78-79, so vsak s svojega zornega kota opredelili stanje in perspektive humanistike nasploh, pa tudi posameznih humanističnih področij. Diskusija se je osredotočila na naslednjih deset točk (ki smo jih organizatorji malce hudomušno poimenovali kar zapovedi):

Utrinek z okrogle mize o vlogi in položaju humanistike.

1. Splošno stanje v humanistiki še vedno opredeljujejo neugodne okoliščine za njen razvoj. V desetletju in pol se je veliko nadoknadilo, vendar je medtem nastopil drug ekonomistični pritisk, ki bistveno vpliva na položaj humanistike v družbi (na univerzi, v splošni izobrazbi, sistemu znanosti). V tem smislu bi bilo potrebno jasno opredeliti nacionalni pomen razvoja humanistike in ga smiselno zaščititi pred temi negativnimi ideološkimi in ekonomističnimi vplivi, hkrati pa poskrbeti za primerno kvaliteto. Tu kaže poudariti, da bi bilo skrajno neprimerno, če bi se probleme drugih znanstvenih področij reševalo na račun omejevanja humanistike (to je neučinkovito že zato, ker je humanistika gotovo najcenejša znanost, hkrati pa bi bila taka poteza nekulturna v več smislih).

2. Pretirano poudarjanje kriterija nacionalne pomembnosti humanistike lahko privede do tega, da bi ostali brez mednarodno preverljive kvalitete raziskovanja, kar bi dolgoročno ošibilo humanistiko v primerjavi s tistimi znanstvenimi področji, ki ta mednarodni kriterij preverljivosti premorejo. Izključno uveljavljanje kriterija mednarodne "pozicioniranosti" pa lahko že kratkoročno privede do ukinjanja nekaterih strok ali področij v določeni stroki ter ogrozi humanistiko na-

sploh. Idealno bi seveda bilo uskladiti oba kriterija, vendar na tem mestu verjetno prihaja do precejšnjih razlik med posameznimi strokami, ki jih velja upoštevati. Kakor je humanistika pomembna za ohranjanje nacionalne identitete (to ji uspeva le kolikor se dovolj hrani z identiteto humanosti), tako je v humanistiki (pre)potrebna obravnava krize identitete danes sploh.

3. Potrebno je upoštevati vse možnosti razvoja slovenske humanistike v evropskem in globalnem prostoru, ki povratno vpliva tudi na njeno (samo)razumevanje. Humanistika na Slovenskem se ne more samo odzivati ali se celo izolirati, marveč mora najti odgovor na vprašanja, pred katera je epohalno postavljena. V tem je njena ključna odgovornost oziroma etičnost. Če to sprejmemo, bo lažje premagati zdaj opaženo razdrobljenost, nepovezanost in nesistematičnost raziskovanja na področju humanosti. Iluzorno bi bilo pričakovati, da bi bilo mogoče v kratkem odpraviti "delitev na fevde" in druge anomalije. Lahko pa uveljavimo sistemsko preglednost, kakor jo zahteva prehod v t. i. družbo znanja. Ta namreč prinaša s seboj radikalno spremembo organiziranja raziskovanja in poučevanja v smeri intenzivnejšega medinstitucionalnega povezovanja. Od te zmožnosti bo v prihodnje v veliki meri odvisno preživetje večine raziskovalnih pod-

ročij. Potrebno je torej drugačno institucionalno delovanje in sodelovanje, še posebej če ugotavljamo, kako zdaj prevladuje dezorganizacija.

4. Nadvse pereč je problem vrednotenja humanističnega raziskovanja. Ali je to v interesu razvoja strok in individualnega dela na področju humanistike ali ne? V tem pogledu je potrebna opredelitev znanstvenosti humanistike, ki jo določa vezanost na jezikovno okolje. Vrednotenje humanističnega raziskovanja ne sme ustvarjati "sistema", ki bo pod krinko "učinkovitosti" vzpodbujal ravno nedejavnost. Še posebej pa ne sme onemogočati raziskovanja, ki je v neposrednem interesu družbenega in kulturnega razvoja Slovenije.

5. Posebej velja omeniti problematično zastopanost humanistike v splošni izobrazbi, ki naj bi se z načrtovano reformo še poslabšala. Že zdaj pa je raven doseženega humanističnega znanja na srednješolski ravni zelo šibka, kar se posebej občuti v prvih letnikih univerzitetnega študija.

6. Postavlja se vprašanje, kaj bo z univerzitetnimi humanističnimi programi v okviru visokošolske reforme – ali bomo žrtvovali njihovo temeljnost na ljubo ekonomizmu? To bi kmalu povzročilo probleme v razvoju drugih humanističnih ved, najverjetneje tudi znanosti v celoti. Opuščanje programov in strok ima lahko zelo hude posledice za slovensko družbo, ki se po več desetletjih normalizira. Treba je oblikovati ustrezen prijem pri ohranjanju temeljnosti strok in programov. Mnoge institucije se soočajo s prostorsko stisko, neprimerno opremljenostjo knjižnic, predavateljev itn., kar negativno vpliva na njihov status. Glavni pogoj za kvaliteto humanističnih študijev je individualnost pristopa; humanistični študij ne prenese masovnosti. Če hočemo kvaliteto, potem moramo odpraviti izrazito kvantitativne kriterije financiranja humanističnih študijev – da bo torej manj študentov deležnih več pozornosti!

7. Interdisciplinarnost na področju humanistike je možno razvijati le ob vzpostavljanju temeljnega raziskovanja posameznih ved, nikakor pa ne ob njegovem zapostavljanju, kot se neredko dogaja. Ob zadnjem razpisu raziskovalnih programov so ravno interdisciplinarni predlogi najbolj klavarno propadli, ker se je skoraj brez izjeme "ščitilo" lastno področje. Pri omejenosti financiranja ni pričakovati spremenjenega odnosa.

8. Omogočiti je treba kar se da uravnotežen razvoj humanistike na Slovenskem, pri čemer igrajo poglavitno vlogo tri slovenske univerze. Pojavljata pa se dva problema: odziv neposrednega okolja in regulacija na državni ravni. Kako primerno opredeliti razmerje med splošno in lokalno perspektivo razvoja humanistike?

9. Ko govorimo o humanistiki, ne moremo mimo tega, da z njo izrazito segamo in tudi posegamo na področje kulture; humanistike tako ne prizadevajo le pogoji možnosti raziskovalnega dela, pač pa tudi razmere v kulturi. Tu bi, recimo, opozoril na neugodno stanje v založniški dejavnosti, ki še prav posebej zadeva

izdajanje humanističnih del. Neposredno "vlaganje" v humanistično kulturo prinaša veliko več koristi kot pa podpiranje drage in neučinkovite "promocije Slovenije".

10. Prav kolikor imamo opraviti s humanistiko, menimo, da ne zadostuje zgolj obravnava strok in institucij, marveč je v enaki meri ali še bolj pomembno tudi upoštevanje ali celo spoštovanje *individualnega prispevka*. Individualna ustvarjalnost in dejavnost bi morali celo veljati kot vodilo. Narobe bi bilo, da zaradi vrste sicer zelo dejanskih problemov, ki tarejo humanistiko, pozabimo tisto, zaradi česar smo humanisti.

Na koncu posveta pa je bila soglasno sprejeta še naslednja

Izjava zbora

Tako prenova visokega šolstva ter nova zakonska določila v znanosti in kulturi v Sloveniji kot oblikovanje skupnega visokošolskega in raziskovalnega prostora v Evropi (ERA in EHEA) terjajo jasno opredelitev mesta, vloge in pomena humanistike na Slovenskem. Njen zgodovinski pomen je dovolj izpričan, njeno prihodnjo vlogo pa v veliki meri zamegljuje negotovo mesto, ki ga ima humanistika danes v sistemu izobraževanja, raziskovanja in kulturne ustvarjalnosti, čeprav lahko na temeljna vprašanja sodobnega sveta ponudi ustrezne odgovore le humanistika. Še posebno je njen položaj kritičen na Slovenskem, saj smo v zadnjem desetletju vse pobude o njenem pospešenem razvoju opustili na pol poti. Poudarja se sicer nacionalni pomen humanistike, vendar se pozablja, da je zato potrebno skrbeti za njen razvoj v splošnem in posebnem. Govori se o potrebi humanizacije družbe, in vendar se nekritično razmišlja o krčenju humanističnih vsebin na vseh stopnjah izobraževanja, zelo malo pa se sliši o njihovih kvalitativnih izboljšavah.

Ali si znamo v tem kritičnem času odgovoriti na vprašanja, kot na primer:

Kaj dolgoročno pomeni humanistično siromašenje izobraževanja za slovensko družbo, ki jo oblikujejo individualne in skupnostne identitete, v prav posebnem smislu pa nacionalna identiteta?

Slovenski jezik nam edini omogoča enakopravno vključevanje v EU kot večkulturno skupnost in je naša največja primerjalna prednost. Kako bomo lahko v teh razmerah dejavno razvijali slovenski jezik in kulturo medjezikovnosti in medkulturnosti, ki sta z vključitvijo v Evropsko skupnost postali tako rekoč nujnost?

Humanistika dobesedno prenaša "breme preteklosti". Mar ni že napočil tudi čas, da jo odpremo prihodnosti?

Na področju raziskovanja se humanistiki vsiljuje kriterije vrednotenja raziskovalnih dosežkov drugih strok (naravoslovja ali tehnike), prav tako se ji odreka povezovanje z drugimi znanstvenimi področji. Ne priznava se ji ustrezne vloge prenosa in prepletanja z življenjem,

njenega mesta med znanostjo in kulturo. Humanistiko se vztrajno meri s kazalci gospodarske učinkovitosti, obenem pa se zanemarljivo njeno kulturno in ekonomsko aplikacijo. Tu se seveda srečujemo s problemi založništva, javnih in specializiranih knjižnic, muzejev, zavodov za varovanje kulturne dediščine itn., ki jih je treba obravnavati na dovolj odgovorni ravni, če hočemo odgovoriti na izzive našega prihodnjega bivanja, kolikor naj bo to še neko srečevanje in razumevanje v kulturi.

Spričo tega pozivamo predstavnike Vlade Republike Slovenije, univerze in izobraževalne ustanove, raziskovalne inštitute in kulturne zavode, da v okviru svojih pristojnosti pripomorejo h kvalitetnemu razvoju humanistike na področjih raziskovanja, izobraževanja in kulturne ustvarjalnosti, saj v njem lahko prepoznamo ne le nacionalni interes, marveč tudi tisto humano bivanje v skupnem svetu, *inter-esse*, brez katerega ni mogoče primerno uresničevati drugih strateških razvojnih ciljev, zato se je potrebno tudi pri vrednotenju humanističnega znanja zgledovati po sistemih, ki so v svetu uveljavljeni na teh področjih. V procesih političnega in ekonomskega odločanja in upravljanja v okviru EU se bo Slovenija uveljavila kot enakopravna partnerica le, kolikor se bo lahko opirala na kakovostni in kompetitivni sistem humanističnih in družboslovnih disciplin, pa tudi obče na vse znanosti.

Hkrati pa je ta poziv tudi poziv humanistiki sami, da bolj temeljito prisluhne svojemu poslanstvu.

Matej Župančič, Verena Vidrih Perko

LRCW 2: MEDNARODNA KONFERENCA O POZNOANTIČNI KERAMIKI IN AMFORAH.

Aix-en-Provence, Marseille, Arles, 13.–17. 4. 2005.

Mestece Aix-en-Provence je aprila letos gostilo udeležence mednarodnega arheološkega kongresa o poznoantični grobi keramiki in amforah (**2nd Conference on Late Roman Coarse Ware: Archaeology and Archaeometry** ali po francosko **La Céramique Commune, la Céramique Culinaire et les Amphores de l'Antiquité Tardive en Méditerranée: Archéologie et Archéométrie**). Konferenca o rimskodobni keramiki so sicer pogoste, vendar je LRCW zasnovana že od začetka kot osrednje srečanje na temo keramoloških in naravoslovnih raziskav mediteranske grobe in kuhinjske poznoantične keramike ter amfor kot vira podatkov za osnovna historična in ekonomska vprašanja.

Prva konferenca je potekala pred tremi leti na univerzi v Barceloni. Ideja je bila hitro sprejeta, pobude organizatorjev so zadovoljila številna pričakovanja. Organizatorji barcelonske konference so izdali zavidanja vreden korpus prispevkov na kar 736 straneh. Knjiga (*LRCW 1*, uredniki J. Ma. Gurt i Esparraguera, J. Buxeda

i Garrigós, M. A. Cau Ontiveros. Oxford: Archaeopress, 2005) je izšla v ugledni mednarodni seriji *British Archeological Reports*.

Stalnica obeh prvih kongresov, in nedvomno tudi osnovna značilnost bodočih, je interdisciplinarno polje arheologije in arheometrije, zgodovine in ekonomije. Veliko število mednarodnih strokovnjakov, ki so se odzvali na vabilo druge konference, izpričuje, da je polje teh raziskav danes aktualno in vanj se neustavljivo širi tudi arheologija, kar seveda predpostavlja izrazito teamski način dela in spoj večidel že utečenega dela raznovrstnih strokovnjakov pri obdelavi keramičnega gradiva. Arheolog brez arheometra, pa tudi arheometer brez prvega, ne more odgovoriti na najosnovnejša vprašanja o izvoru gline, njeni pripravi in žganju in seveda pomenu. Naravoslovne analize razkrivajo tudi organske ostanke, torej sledi o pripravi hrane in vsebini embalaže v primeru transportnega posodja.

Konferenca je bila zato zasnovana v vsebinskih in raziskovalnih sklopih z uvodnim, vabljenim predavanjem, ki je seveda pripadlo že skoraj legendarnemu raziskovalcu Johnu Hayesu iz Oxforda, avtorju temeljnega dela o poznorimski sredozemski fini namizni keramiki *Late Roman Pottery* (1972). Delo je kljub preteklim trem desetletjem še vedno bazično in nepogrešljivo, J. Hayes pa še vedno eden največjih raziskovalcev, ki pozna malodane celotno keramično gradivo poznoantičnih sredozemskih najdišč in je ne le legenda, ampak tudi *enfant terrible* mednarodnih srečanj. Slovi seveda tudi po dobrohotni, a ostri in neprizanesljivi kritiki ter nesebični pomoči brezštevilnim mladim raziskovalcem, posebej iz vzhodnih sredozemskih dežel. Nekajkrat je bil tudi gost ljubljanske univerze in skoraj vsako poletje nepogrešljiv sodelavec na dalmatinskih najdiščih.

Delo se je nadaljevalo z vabljenimi predavanji in prispevki na izbrane teme. Prvo dopoldne je Dominique Pieri s pariške I. Univerze prikazal rezultate francoskih izkopavanj s predavanjem *Les centres de production d'amphores en Méditerranée orientale durant l'Antiquité tardive*. Sledila so predavanja skupine raziskovalcev, med katerimi so izstopali mladi doktoranti tunizijskih in francoskih univerz, tako je J. Nacef predstavila raziskave v severni Afriki, kar je sicer običajno bolj področje raziskav evropskih institucij.

Druga sekcija je bila posvečena naravoslovnim raziskavam (*Archéométrie et origines des céramiques: nouvelles perspectives*). Claudio Capelli iz genovske univerze je naravoslovne (kemijske, geološke, geofizikalne ...) raziskave predstavil na razumljiv in enostaven način, kar sicer na tovrstnih konferencah ni običajno. Opozoril je arheologe, kako lahko enostavno prepoznavajo geološke značilnosti in jih tudi interpretiral. Michel Bonifay, ki je prevzel tudi težo organizacije konference, vodja arheološkega raziskovalnega centra v Marseillu in sodelavec v raziskovalnem centru v Aixu, je skupno

delo predstavil s prispevkom *Approche archéométrique et archéologique des productions africaines de l'Antiquité tardive*.

Tretja sekcija je bila posvečena tipologijam in kronologijam amfor. Uvodno predavanje je bilo namenjeno predstavitvi preučevanja organskih ostankov vsebine transportnega posodja. Nicolas Garnier (*Analyse chimique des résidus organiques amorphes conservés dans les amphores*) je namenil pozornost raziskavam ostankov prehrabmenih izdelkov.

Paul Arthur (*Pots and boundaries. On cultural and economic areas between Late Antiquity and the early Middle Ages*) z univerze v Lecce je načel regionalne arheološke kontekste in poskušal razbrati način prehranjevanja iz oblik zaprtega oziroma odprtega tipa kuhinjskega posodja: navedel je zanimive primerke, prepričal pa redke. Očitno tudi J. Hayesa ne, ki je diskusijo na kratko zaključil s tehtnim vprašanjem "Kam sodi tipična italška posoda, *cacabus*, po Arturjevo odprtega tipa, če jo pokrijemo s pokrovom?"

Številni prispevki so govorili še o oblikah, tehnologijah in funkcionalnosti kuhinjskega posodja. Sledile so predstavitve raznih raziskav najdišč v Španiji, Franciji, Italiji in obširna poročila o raziskavah vzhodnih mediteranskih najdišč.

Zgodovinar Simon Loseby (*Céramiques de l'Antiquité tardive et histoire économique*) iz Britanije je proizvodnjo, trgovino in ekonomske stike v poznoantičnem Sredozemlju skušal prepoznati v antičnih pisnih virih. Njegov prispevek je zvenel kritično in konstruktivno, tudi provokativno. Dotaknil se je prevoza velike količine prehrabmenih izdelkov v keramični embalaži po Sredozemlju in ob tem zastavil številna historična vprašanja, na katera pa viri ne dajejo veliko odgovorov. Kljub številnim raziskavam in multidisciplinarnim študijam ob koncu nihče ni znal odgovoriti na izzivalno vprašanje J. Hayesa: " ...in kaj so ladje vozile na povratni vožnji, na primer iz Ostije v Kartagino?" Vsekakor je bila med najbolj presenetljivimi podatki, ki jih je posredoval iz zgodovinskih virov, omemba kraje kar 70 ork olja in likvamen, ki so jo zagrešili v Marseillu ... *vigili archidiaconis homines septuaginta vasa quas vulgo orcas vocant olei liquaminisque furati sunt* s trgovske ladje, ki je prišla iz prekomorske dežele v času kralja Sigoberta. Vir se lahko interpretira na več načinov, med drugim je bilo poudarjeno, da je izjemno zanimivo, da niso kradli le keramike, temveč se je to lahko dogajalo tudi s steklom (kot še danes).

***

Konferenca o keramičnih problemih bi ne dosegla namena, ko bi ne ponudila priložnosti ogleda keramičnih depojev in dala priložnosti raziskovalcem za pogovore ob gradivu samem. Po vodstvu po arhitektonskih ostankih rimskega teatra v Aixu, ki ga še iz-

kopavajo, smo v Marseilleu obiskali vzorno urejen delovni depo za keramiko. Velikanska količina gradiva, ki je zadnji dve desetletji cilj mnogih interdisciplinarnih raziskav, je nazadnje opravičila vložena sredstva z objavo gradiva, ki danes velja za najboljše referenčno delo. Keramično gradivo je bilo obdelano po izkopavalnih sklopih, po zvrsteh keramike s funkcionalno formalnimi analizami, ki so jih dopolnile še obsežne naravoslovne analize. Gradivo je shranjeno v skladišču in dostopno v študijske in delovne namene, kar izjemno olajša raziskovalno delo bližnjih arheoloških najdišč. Depoji služijo tudi kot študijski prostor študentom bližnjega univerzitetnega centra.

Obisk marsejskega Historičnega muzeja pod velikanško palačo borze je bil toliko bolj privlačen, saj je večidel gradiva izviralo prav iz tega najdišča. Gradnja borze je – po ostrih intervencijah – omogočila gradnjo Muzeja in predstavitev helenističnega in rimskega pristanišča *sub divo*. Muzej je, kot mesto samo, trdno povezan s pomorstvom – s prihodom Fokajcev in ustanovitvijo ter rastjo grške kolonije Massalie, ki je tudi zaradi živahne trgovine z grškim in italjskim vinom doživela nesluten razvoj. Zato so v muzejskih dvoranah razstavljeni številni ostanki ladij, med drugim tudi tip šivane ladje, in njihovi tovari. Obsežno pristanišče je dočakalo konec antike, kasneje pa so ga prekrile peščene sipine in blatno močvirje. Zgodnjerednjeveška predmestna poselitev je do dobra prekrila antične ostanke.

Zadnje konferenčno popoldne je bilo namenjeno predstavitvi več kot tridesetih posterjev, ki so obsegali celoten Mediteran z rimskimi provincami. Podpisana sta predstavila lokalno istrsko produkcijo transportnega posodja, odkrito v bližini Kopra. Amfore so služile manjšim okoliškim posestvom za prevoz lastnih pridelkov olja in vina do skladišč v Akvileji. Skupaj z mnogimi *figlinami*, odkritimi v Goriških brdih, Vipavski dolini, na Krasu in v severozahodni Istri, najdbe kažejo izjemno pestro dejavnost, morda celo povezano z velikimi produkcijskimi centri v Fažani in Loronu, kjer že sodelujejo tudi francoski kolegi.

Konferenca se je zaključila z obiskom mesta Arles, nekdanj cvetočega antičnega Arelate, ki je zraslo ob Rhôni, poleg velikega mosta na rimski cesti v notranjost bogate Galije, v velik urban center s forumom, teatrom, velikim dirkališčem in seveda, danes, bogatimi arheološkimi najdbami. V Arheološkem muzeju so nas seznanili z velikimi odlično organiziranimi delovnimi depoji, kjer so se specializirali na restavracijo keramike, mozaikov in fresk. Dejansko je bila moderna muzejska stavba grajena z občudujočim poslušom za arheološka odkritja. Zrasla je ob antičnem velikem dirkališču, ki ga deloma posnema v formi. Velika muzejska avla z razstavnimi prostori je grajena kot razstavišče monumentalne forumske plastike, grobiščnih bogatih najdb in posebej bogatega drobnega arheološkega gradiva. Muzeološko je razstava narejena z občutkom za obisko-

valca, kateremu se razstavljeno gradivo približa s pre-tanjeno interpretacijo in rekonstrukcijo v sliki, risbi in figuraliki. Trgovina ponuja med drugim tudi izbor francoske arheološke literature ter številne kopije in replike razstavljenega gradiva.

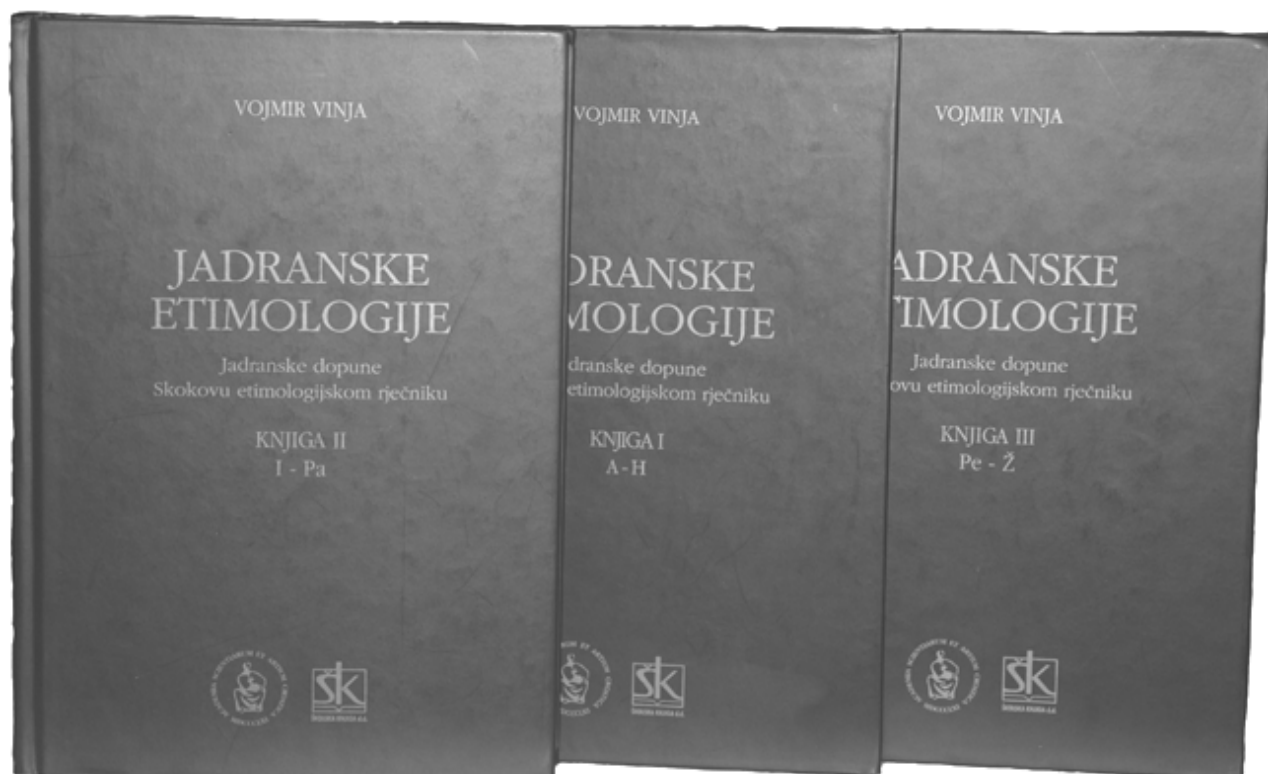
***

Konferenca je bila organizirana izjemno dobro. Vabljeni predavatelji so predstavili gotovo vrhunske rezultate teamskih interdisciplinarnih raziskav. Mnogi prihajajo iz velikih sredozemskih raziskovalnih centrov in univerz, pogrešali so Primorsko univerzo in inštitute. Med jeziki sta prevladovali francoščina in španščina, delno tudi finščina. V živahni diskusiji o raziskovalni odličnosti je bilo večkrat izrečeno mnenje, da je ta lahko le sad dolgoletne, dobro načrtovane in finančno podprte raziskovalne dejavnosti in da je praviloma mogoča le še kot rezultat skupinskega dela, kjer se strogo spoštuje intelektualno delo in avtorske pravice sodelavcev. Prav v tem pa so bile očitne razlike med vzhodno evropskimi raziskavami, ki kljub velikim vložnim individualnim naporom ne dosegajo rezultatov dobrega teamskega dela. Iz istega razloga posamezniki največkrat tudi ne morejo doseči števila kvalitetnih objav, čemur sledi stihijsko naraščanje nerecenziranih publikacij. Ob zaključku je bilo večkrat izrečeno mnenje, da je ob novih projektnih nalogah potrebno zagotoviti predvsem etiko raziskovalnega dela.

Vojmir Vinja: ETIMOLOGIE ADRIATICHE, SUPPLEMENTI ADRIATICI AL DIZIONARIO ETIMOLOGICO DI SKOK, I (A-H), II (I-Pa), III (Pe-Ž). Zagreb, HAZU – Školska knjiga Zagreb, 1998, 2003, 2004, 1040 pgg. (246+306+488).

L'anno scorso (2004) è stato pubblicato il terzo volume di *Etimologie adriatiche (Jadranske etimologije)* editrice l'Accademia croata delle scienze e dell'arte (HAZU) e Školska knjiga, autore il professore ordinario di filologia romanza della Facoltà di lettere e filosofia di Zagabria in quiescenza, etimologo di fama mondiale, i cui lavori vengono citati tra le più prestigiose opere nel campo della filologia romanza (ad es. il LEI di Pfister). Si tratta dei primi pertinenti supplementi al Dizionario etimologico della lingua croata o serba (ERSHJ) di Petar Skok (I-IV, HAZU [a quel tempo JAZU], Zagabria, 1971-1974), di cui la prima parte è stata pubblicata 24 anni dopo l'uscita dell'ultimo volume del dizionario di Skok, e l'ultima parte dopo ben 30 anni.

Le *etimologie adriatiche* sono dedicate, come spiega l'autore nella prefazione, alle conseguenze dell'influsso delle lingue e dei dialetti romanzi sulla lingua dei Croati, i quali dal VII. secolo abitano la costa orientale dell'Adriatico, che si protrae dall'Istria alle Bocche di Cattaro. L'etimologia ha avuto da sempre il suo più forte punto d'appoggio nelle lingue romanze e grazie al suo "saldo" e conosciuto punto di partenza: la lingua latina, ha potuto per prima costruire e perfezionare il suoi

metodi. D'altronde la lingua croata deve a ciò il suo primo dizionario etimologico. I supplementi di Vojmir Vinja sono condizionati dalla concezione del Dizionario etimologico della lingua croata o serba dello Skok. Lo Skok passò a miglior vita nel 1956 e il suo Dizionario vide la luce del giorno appena 18 anni dopo la morte del più grande romanista croato, il quale non riuscì a ridigerlo e prepararlo per la pubblicazione, per cui molte manchevolezze dell'ERSHJ sono dovute al redattore, che ebbe il difficile compito di redigere un manoscritto non suo (manoscritto nel vero senso della parola, scritto con l'inchiostro su un enorme quantità di fogli e pezzi di carta), ed a ciò si aggiunge che aveva davanti a sé l'opera di un grande linguista della vecchia Europa. Vinja con le sue *Etimologie adriatiche* ha fatto ordine nella confusione creatasi, per la quale Skok era il meno responsabile (Vinja infatti spesso sottolinea che il dizionario sarebbe stato diverso se lo avesse compilato e redatto Skok di persona). Egli è la persona più adatta a farlo, in quanto alunno e continuatore di Skok. Vinja segue il modo di presentare il materiale adottato dallo Skok, come anche l'annotazione delle fonti bibliografiche alla fine di ogni articolo. Nei *Supplementi* il materiale dello Skok non viene ripetuto bensì ripreso e completato sia con nuovi lemmi sia con nuove spiegazioni etimologiche delle voci esistenti nel Dizionario di Skok. Queste nuove interpretazioni dei termini, dei quali si è occupato Skok, ci offrono la possibilità di pervenire a differenti conclusioni riguardo all'etimologia delle singole parole. Spesso, le spiegazioni etimologiche di Vinja sono molto più lunghe rispetto a quelle dello Skok e ciò è dovuto al fatto che egli presta molta più attenzione alla semantica, e ogni descrizione semantica è necessariamente più ampia rispetto alla concisa equazione etimologica.

Il primo volume (A-H) comprende 246 pagine, di cui 4 dedicate all'introduzione, 5 all'elenco bibliografico, 34 agli indici, il resto è rappresentato dal dizionario. Il secondo volume è un pò più ampio, conta 306 pagine, di cui 250 dedicate al dizionario, un breve commento dell'autore, gli indici e l'elenco della bibliografia. Il terzo volume (Pe-Ž) è il più ampio, ha 488 pagine: e come i primi due, accanto alla parte dedicata al dizionario, ha la nota dell'autore, l'elenco bibliografico e 139 pagine di indici. I primi due libri hanno l'indice che si riferisce ai termini elaborati in ognuno di essi, mentre nel terzo libro l'autore ci offre un indice comune per tutti e tre i volumi. Si attende ancora un libro di indici, i quali comprenderebbero anche le forme appartenenti ad altre lingue. Ciò faciliterebbe notevolmente a tutti gli utenti e ai linguisti la ricerca delle informazioni che Vinja offre, occupandosi delle forme che lo interessano, e sulle quali troviamo delle considerevoli osservazioni dell'autore. Le *Etimologie adriatiche* sono complementari all'opera di Skok, come del resto lo esplicita l'autore stesso nel sottotitolo dell'opera (supple-

menti adriatici al dizionario etimologico di Skok). Per avere l'informazione completa converrebbe leggerli entrambi parallelamente, tenendo in una mano l'opera di Skok e nell'altra quella di Vinja. Ma Vojmir Vinja ha fatto in modo che i suoi articoli nei supplementi siano del tutto capibili anche senza quelli di Skok, ancor più capibili dal momento che molte formulazioni inconcludenti presenti nel dizionario di Skok vengono citate fedelmente e grazie al commento di Vinja diventano comprensibili. Chiunque abbia usato o usa il dizionario di Skok sa di che cosa si tratta – nelle *Etimologie adriatiche* non ci sono dubbi, tutto viene ben spiegato, tutto diventa chiaro. Nei suoi articoli etimologici Vojmir Vinja usa uno stile letterario, uno stile facilmente leggibile che riesce ad interessare anche coloro che non hanno un presapere riguardo all'argomento, il che è importante quando si parla di etimologia, disciplina linguistica che interessa un pubblico vasto. Questo modo di scrivere è raro all'interno delle discipline scientifiche e perciò è giusto, in questa sede, evidenziarlo.

A questa grande opera linguistica ed etimologica sono serviti ben sei anni per vedere il proprio compimento (non ancora completo, se prendiamo in conto anche l'ultimo volume la cui elaborazione verrà assegnata dall'autore a qualcun'altro) e ciò non va in onore a due rispettabili istituzioni croate alle quali però è doveroso inviare ogni lode in quanto si son decise alla pubblicazione di questo libro. Si tratta di un grande contributo non solo all'etimologia croata ma anche alla linguistica. Come lo è stata la sua opera precedente, monumentale, *Fauna adriatica – etimologia e struttura dei nomi (Jadranska fauna – etimologija i struktura naziva)* (I-II, HAZU, [al tempo JAZU] e Logos Split, 1986, 1062 pag.) così anche questa avrà risonanza all'interno di tutta la comunità scientifica romanica e slava, e il suo metodo sarà utile anche agli altri etimologi. Pare che Vojmir Vinja abbia portato questo metodo alla sua perfezione. Il dott. Vlado Skračić (allievo di Vinja e autore delle seguenti righe) in *Slobodna Dalmacija* parla di supplementi *metodologici* all'opera di Skok e dice: "(...) vogliamo evidenziare che si tratta prima di tutto anche di supplementi che non erano stati mai esplicitamente menzionati da nessuna parte e cioè grazie ai "supplemeti" metodologici nell'approccio alla ricerca etimologica l'allievo Vinja ha superato il maestro Skok." Vinja dà ugual importanza sia al significato che al significato, come pure al referente. La discussione inizia con la descrizione del referente (cioè dell'oggetto o del concetto di cui si parla), e poi, comparando i significanti e i significati per lo stesso referente nelle altre lingue, vicine o lontane, fa lo stesso, poiché tutte in effetti danno una forma alla realtà, solitamente arriva alla soluzione. Solitamente, perché all'interno dell'etimologia non si può proprio sempre risolvere ogni problema. Ma, Vinja anche quando non possiede la soluzione, grazie al metodo che usa, ci indica la strada

giusta per arrivare alla soluzione – quando si scoprirà ancora qualche articolo mancante nella catena etimologica, si saprà dove immetterlo. Se poco prima abbiamo asserito che i *Supplementi* sono stati concepiti più o meno sul modello di Skok, questo non vale per il metodo che porta all'etimologia, poiché il metodo è sostanzialmente diverso da quello di Skok, più potente e più chiaro, e azzardiamo asserire, senza "resti".

L'etimologia, la scienza dell'origine delle parole, interessa molte persone. Tutti amano riflettere e discutere da dove derivi qualche parola, come sia cambiata nel tempo ecc. Molti amano sia discutere di quest'argomento che ascoltare – ad es. le etimologizzazioni di Ladan alla TV croata hanno un grande ascolto, e ciò conferma la nostra tesi. Pare che l'interesse per l'etimologia tra le persone comuni cresca di continuo. Ma, paradossalmente, tra i linguisti c'è sempre meno interesse per ricerche di questo tipo. È sempre più difficile convincere i giovani linguisti a scegliere l'etimologia come campo delle loro future ricerche. Il professor Vinja ha saputo entusiasmarci per l'etimologia, e se noi sapremo coinvolgere i nostri allievi, è una domanda che lasciamo aperta. Comunque vada, le opere di Vinja influenzeranno notevolmente tutti coloro che, almeno in Croazia, si decideranno ad etimologizzare.

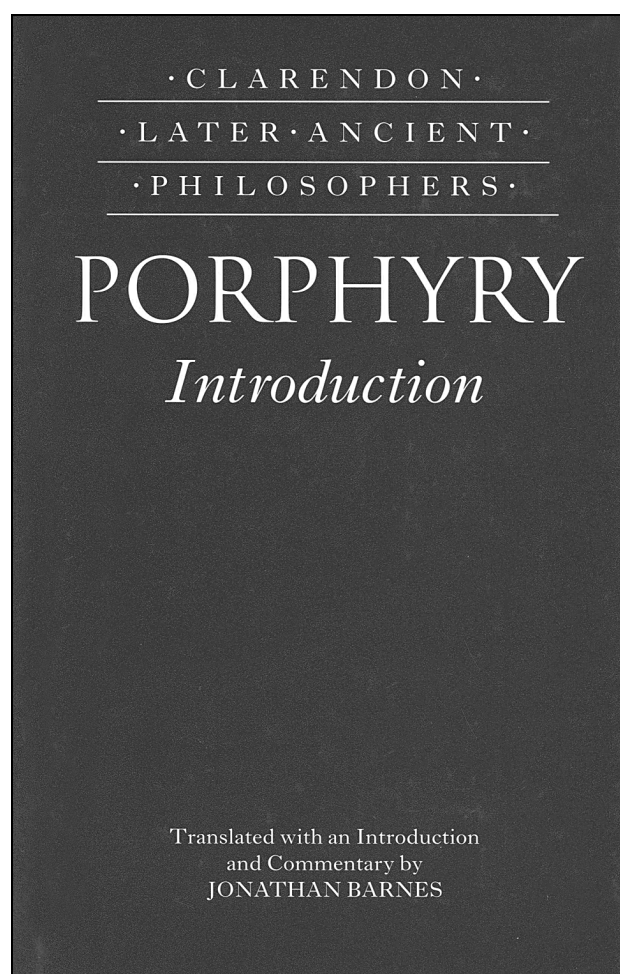
I supplementi di Vinja al dizionario dello Skok sono stati scritti dalla posizione della costa adriatica, dall'Istria alle Bocche di Cattaro. Per gli idiomi croati di queste regioni è caratteristico l'elemento romanzo che ha più strati, dal dalmatico all'italiano letterario (i prestiti più numerosi risalgono al veneziano). Vinja ha completato l'opera monumentale dello Skok con parole appartenenti all'area geografica menzionata sopra (parole che, tra l'altro, non sono solo e sempre romanismi, ma anglicismi, germanismi, parole d'origine turca, e naturalmente croata), e tra l'altro, fatto non meno importante, molte parole che lo Skok aveva analizzato, Vinja ha interpretato nuovamente, in una maniera migliore, più capibile.

Concludendo questa modesta presentazione dell'opera del mio più grande maestro, riteniamo che presso le nostre facoltà di filosofia ed altre istituzioni affini che si occupano di problemi linguistici, si dovrebbe sollecitare la scrittura di supplementi della Slavonia, kajkavi, turchi, rumeni, e ristampare il Dizionario dello Skok come IL NUOVO SKOK, nel quale rientrerebbero tutti i supplementi, e quello che ci ha lasciato lo Skok dovrebbe essere minuziosamente redatto prima dell'edizione di questo nuovo dizionario etimologico – tale procedura di ristampa di grandi opere è consueta in Italia (ad es. IL NUOVO PIRONA; IL NUOVO PALAZZI).

Goran Filipi

Jonathan Barnes: PORPHYRY INTRODUCTION.
Oxford, Clarendon Press, 2003, xvi + 415 str.

Potem ko je bilo objavljenih že veliko prevodov znanega Porfirijevega dela *Isagoge* (Uvod) – v latinščini (Boetije, 500), italijanščini (Girgenti, 1995), angleščini (Warren, 1975; Spade, 1994), nemščini (Rolfes, 1910, 1958), francoščini (Tricot, 1948; Libera in Segonds, 1998) –, je leta 2003 profesor Jonathan Barnes objavil še prevod s komentarjem. To je do sedaj tretji angleški prevod tega razmeroma kratkega dela iz logike, ki je na univerzitetni sceni Evrope prisoten že od samih začetkov, in sicer kot del *triviuma* (logika, retorika, aritmetika), v evropski filozofiji pa že od prvega Boetijevega prevoda leta 500. Gre za Porfirijev komentar v obliki uvoda (grš. ΕΙΣΑΓΩΓΗ, v latinici Isagoge, lat. Introductio) k Aristotelovemu nauku o kategorijah, ki ga je sestavil znameniti Sirijec iz mesta Tira v času bivanja na Siciliji med leti 268–270 na pobudo svojega prijatelja Hrizarija, rimskega senatorja. V svojem delu Porfirij razlaga temeljne pojme Aristotelovega nauka o kategorijah, kot so *rod* (*genos*), *vrsta* (*eidos*), *razlika* (*diaphora*), *lastnost* (*idion*), *akcidenca* (*symbebekos*), njihovo upora-

bo znotraj definicije, pomen, ki ga imajo v ontološki, logični in vsakdanji rabi ter tudi njihov medsebojni odnos kot predikati (ali predikabilija).

Prevod profesorja Jonathana Barnesa je v primerjavi s prejšnjimi prevodi v angleški jezik zelo zanimiv. Kot primer lahko navedemo nekaj prevodov dela prve povedi, ki govori o tem, za kaj v tem spisu sploh gre: *eis ten toon para Aristotelei kategorioon didaskalian* [lat. *apud Aristotelem praedicamentorum doctrinam*]; E. Rolfes: *fur die Lehre von aristotelischen Kategorien*; G. Girgenti: *per comprendere la dottrina delle categorie di Aristotele*; A. de Libera: *pour recevoir l'enseignement relatif aux catégories d'Aristote*. Predstavljeni del angleški prevajalci prevajajo različno: (1) E. W. Warren: *to understand Aristotles categorie*; (2) P. V. Spade: *to teach about Aristotle's Categories*; (3) J. Barnes: *for a schooling in Aristotle's predications*. Kot je razvidno iz transkripcije citiranega dela, Porfirij sploh ne omenja naslova Aristotelovega spisa *Kategoriai*. Ker gre za zelo zapleteno in zahtevno besedilo v grškem jeziku, v katerem imajo besede ontološki, logični pomen in uporabo ter tudi jezikovno-slovnični pomen in uporabo, se prevajalci v glavnem odločajo samo za eno vrsto interpretacije: ontološko (Rolfes), logično (Spade, Warren) ali pa jezikovnoanalitično (Girgenti, A. de Libera). Jonathan Barnes v predgovoru navaja, da je nanj najbolj vplival francoski prevod iz leta 1998, ki je delo Libera in Segondsa.

Na mestih, ki so prava poslastica za poznavalce grškega jezika in tudi za prevajalce, pa še vedno ostajajo vprašljivi nekateri deli, kot so *genikotaton genos* in *eidikotaton eidos*, čeprav Barnes predlaga drugačno različico prevoda v primerjavi s Spadovim delom iz leta 1994 ali Warrenovim prevodom iz leta 1975. Prevod Jonathana Barnesa je zelo pomemben, ker upošteva veliko različnih pristopov tega slojevitega besedila. Istočasno tudi posodobi pristop h grški filozofski terminologiji v angleškem jeziku in ponuja druge možnosti razumevanja omenjenih terminov, razen tistih, ki so vezani na sholastično interpretacijo.

Nijaz Ibrulj

Anja Zalta: SVETLOBA NA ZAHODU.
GNOSTIČNI ELEMENTI IN KABALA.

Ljubljana, Študentska založba Litera, 2005, 229 str.

Knjiga avtorice Anje Zalte nas preko nekoliko skrivnostnega naslova popelje na raziskovanje številnih skritih in že razkritih niti, ki so med seboj povezovale gnostike, katere in judovske mistike-kabaliste. Čeprav gre za zapletene povezave, ki posegajo na mnoga različna področja, je skušala orisati tudi njihov vpliv na evropsko kulturo.

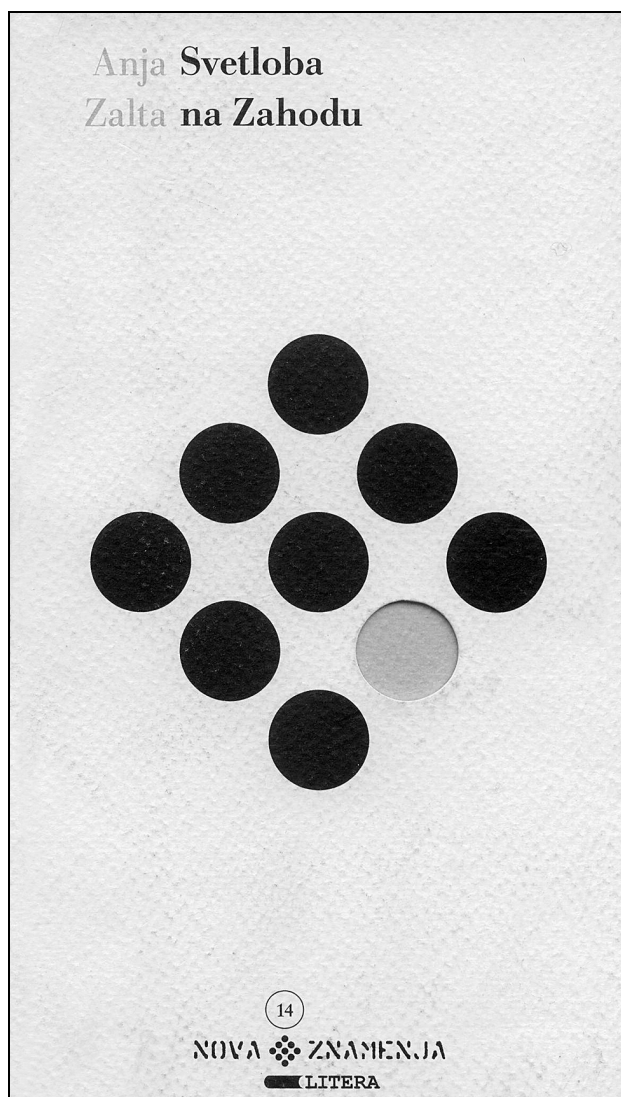
A ker noče, da bi ta raznolikost bralca prestrašila in s tem omejila, metodično uvaja in pojasnjuje pojme, ki se ji zdijo pomembni za razumevanje poti, po kateri bi nas rada peljala. Prvi pojem, ki jo resneje zanima je herezija, zato pojasni njegov izvor, zgodovino in pomen, ki ga je v različnih obdobjih imel v določenih krajih. Omeni tudi glavne hereziologe in heretike ter njihovo razumevanje tega pojma. Tako potujemo med Aleksandrijo, Bizancem in Rimom ter spremljamo boj med, kot so takrat to razumeli, dobrim in zlom.

Kot herezija je bil s strani Rima in katoliške cerkve prepoznan tudi katarski nauk. Proti koncu 12. stoletja je bilo katarstvo v južni Franciji, še bolj natančno v Languedocu, že močno uveljavljeno in prisotno med vsemi sloji prebivalstva. Katari so sami sebe razumeli kot pravo božjo cerkev, ki je skozi stoletja ohranjala Kristusove nauke in njegov krst. Njihov nauk je služil potrebi po preseganju dvoma in se je ubadal predvsem z vprašanjem izvora zla. Vendar nas avtorica v razprave o njihovem dualizmu uvede šele takrat, ko se dodobra seznanimo z njihovim duhovnim življenjem in obredi, kot so "consolamentum", "melioramentum", "convenientia". Pomembni so tudi njihovi prevodi biblije, apokrifna besedila, kot so Izaijeve vizije in Skrivne večerje ter razprave o doktrini, kot je recimo Knjiga dveh principov in Obramba božje cerkve. Na osnovi teh besedil sledimo razmislekom o zlu in o reševanju tega problema s pomočjo dualizma. Katari so namreč ta problem skušali preseči tako, da so si predstavljali dva boga, dobrega in zlega. Zli bog, v nekaterih primerih pa le eno izmed njegovih bitij, včasih tudi sin po imenu Lucifer, je sestavil vidni svet in vanj postavil telesi prvega moža in prve žene. Sledila so številna razmišljanja o tem konceptu in mnogi misleci, ki so se spuščali v razprave, so se že imeli za nekaj več, za "krščanske intelektualce", za "gnostikoi".

V tej točki nastopi trenutek, ko se uvede pojem gnosticizem in se skuša pojasniti, kdo so gnostiki. Tu je čas za knjižnico Nag Hammadi, ki je bila leta 1945 odkrita v zgornjem Egiptu in izhaja iz 4. stoletja n.š. V njej se poleg številnih drugih besedil pojavljajo knjige, kot so Janezov apokrif, O stvarjenju sveta, Hipostaza arhontov, Šemova parafraza, Odrešenikov dialog, Valentinski komentar, Evangelij resnice ...

Tudi z njihovo pomočjo je avtorica skušala preseči stereotipe, ki na tem področju o gnostikih veljajo še danes. Tako sledimo gnostičnim razmislekom o anti-kozmičnosti, o telesu, o asketizmu in libertinizmu, o determinizmu in elitizmu. Gre za branje najrazličnejših odlomkov besedil iz knjižnice Nag Hammadi in številnih drugih knjig ter poskus njihove interpretacije.

Ko se avtorica vpraša po izvoru gnosticizma je čas, da se posveti še judovski gnozi, oziroma kabali. Tudi tokrat se najprej posveti izvoru kabale in poudari, da gre za eno najtežjih, a istočasno najpomembnejših vprašanj v zgodovini judovske religije, saj je virov malo. Glede na

bogato dogajanje v južni Franciji ni slučaj, da se je tam v začetku 13. stoletja skozi diskusije med katari in ozkimi krogi židovskih mislecev pojavila tudi kabala. Iz Languedoca se je selila v Španijo in nato v Italijo. Nastajale so šole, kjer so študirali klasična dela, kot so Sefer Jecira, Sefer ha-Bahir, Zohar in kmalu je prišlo do spora med Španci, ki so gojili ezoterični koncept kabale in Italijani, ki so poudarjali njeno spekulativno in ekso-terično izročilo. S Ficinovimi prevodi platonskih in neoplatonističnih tekstov v latinščino in krščansko kabalistično šolo Giovannija Pica della Mirandole so Italijani močno vplivali na renesanso in mnoge krščanske mislece, ki jim je bila do tedaj ezoterična judovska tradicija popolnoma neznana. Vendar pa je kabala precej izgubila na veljavi, ko jo je leta 1531 Cornelius Agrippa po temeljitem pregledu neoplatonističnih besedil povezal z gnostiki in jo označil za "židovsko vraževerje". V 17. stoletju je mistično zgodnjo kabalo vse bolj nadomeščala lurijska kabala, katere značaj naj bi bil

precej bolj spekulativen. Za 19. in 20. stoletje so značilne predvsem študije o zgodovini, razvoju in pomenu kabale v povezavi z judovsko religijo.

Zdaj se je avtorica lahko posvetila razlagi osnovnih kabalističnih idej in si kot iztočnico izbrala ugotovitev, da imajo vsi kabalistični sistemi izvor v osnovnem ločevanju, ki zadeva problem božanskega. O Bogu so kabalisti lahko razmišljali kot o Bogu samem v navezavi na njegovo lastno naravo (Ein-Sof) ali pa so se posvetili odnosu Boga do njegovega stvarjenja. Pri razmišljanju o teh vprašanjih so si pomagali z različnimi konteksti in skozi emanacijo oziroma idejo o ustvarjanju sveta z iztekanjem ustvarjalnih sil iz božanskega pravzroka, ki ga najdemo pri Platonu in neoplatonikih, razvili koncept Sefirot. Ta je povezan z žarenjem safirja in se razume kot zbirko božjih lastnosti ter moči, ki izvirajo od Boga oziroma "žarenje Boga". Znotraj tega konteksta se na izredno zanimiv in mističen način prepletajo različni svetovi, redi, simboli, stopnje, ki kot klini lestve vodijo do vedno bolj poglobljenega dojemanja Boga. Iz vsega tega raste kozmično sefirotsko drevo, ki skozi deset sefir povezuje zemljo in nebo. Naslednji koncept, katerega razvoju avtorica sledi predvsem skozi knjigo Sefer-ha-Bahir je koncept cimcum, ki se ukvarja z samozožitvijo božje luči. Če bi namreč Bog s svojo popolnostjo napolnil svet, človek ne bi mogel razviti svobodne volje, zato Bog omeji svojo neskončno popolnost in ljudem pusti nekaj prostora.

Judovski mistiki so se ukvarjali tudi z problemom zla in kabalistične spekulacije o zlu, njegovem izvoru in razvoju so delovale na dveh nivojih, človeškemu in božanskemu. Na ta način je dualizem že od samega začetka vpleten v diskusije o dobrem in zlem. Skozi stoletja preučevanja in razmišljanja se je tudi s pomočjo konceptov Sefirot in cimcum čedalje bolj oblikovalo prepričanje, da je namen zla ločitev in osamitev tistih stvari, ki bi morale biti združene. O zlu je s pomočjo kabalističnih korenin razmišljal tudi Carl Gustav Jung, ko se je s svojo analitično psihologijo zoperstavil Freudovemu razumevanju nezavednega.

Ko v zaključku beremo, kako avtorica razmišlja o bistvu svoje raziskave in jo opiše kot izhodišče za prikaz gnostičnih elementov v kabali ter predstavitev njenih vplivov na evropsko kulturno zgodovino, se nam začnejo porajati številna vprašanja. Podanih je namreč veliko zanimivih idej, predstavljenih je kar nekaj virov in raziskav, prisotna so številna imena slavnih mislecev in še več tistih, ki jih je zgodovina pozabila. Na ta način lahko knjigo uporabljamo kot vir informacij o razvoju različnih religij v srednjem veku, nudi nam dobro izhodišče za začetek novih raziskav, prav tako pa se lahko poglobimo v bolj zapletena avtoričina razmišljanja o vplivu kabale na psihoanalizo. Zanimiv je navsezadnje tudi pristop nizanja poglavij, katerih "sistem" nas vodi od preprostejših konceptov k bolj zapletenim. Na ta način knjiga spominja na koncept Sefirot in verjetno ni

naključje, da se je avtorica odločila za deset poglavij, ki nas popeljejo na "potovanje med zemljo in nebom".

Jure Gombač

Lojzka Bratuž (ur.): REBULOV ZBORNIK.
Trst, Mladika, 2005, 140 str.

V sončnem letu 2004 se je na Slovenskem zvrstilo kar nekaj srečanj ob priložnosti obletnic rojstva pomembnih mož slovenske književnosti, začeni s stoletnico rojstva Srečka Kosovele. Poleg njega so se Slovenci, ki živijo v Italiji, posebej spomnili tudi osemdesetletnice rojstva Alojza Rebule, ki je skupaj z Borisom Pahorjem še vedno steber slovenske zamejske literature, pa čeprav je o njem Vinko Ošlak zapisal, da "ni 'tržaški pisatelj', kakor ga radi naslavljajo nepremišljeni časnikarji v slovenskem tisku, temveč je svetovni pisatelj v pristnem goethejanskem pomenu te sintagme, pisec v enem najbolj izbranih jezikov, saj je majhnost vedno znamenje izbranosti, razmišljujoč po grško, discipliniran po rimsko, verujoč palestinsko, čuteč slovensko resničen, pravičen in dejaven občečloveško....". Da je zanimanje za Rebulo res izjemno tudi v osrednjem slovenskem prostoru, priča dejstvo, da se je na vabilo Slavističnega društva Trst, Gorica, Videm na Primorske slovenistične dneve odzvalo kar lepo število predavateljev iz osrednje matične domovine. Na dvodnevnem srečanju, ki je bilo posvečeno tako Kosovelu kot Rebuli, so nastopili Marija Pirjevec, Kajetan Gantar, Igor Škamperle, Jože Horvat, Nada Đukić in Diomira Fabjan Bajc. Zbrana besedila omenjenih predavateljev pa so pred nekaj meseci izšla tudi v zborniku, ki so ga obogatili še prispevki Helge Glušič, Jadranke Cergol, Majde Artač Sturman in Martine Ožbot. Zbornik je uredila Lojzka Bratuž, izšel pa je pri založbi Mladika v sodelovanju z Goriško Mohorjevo družbo in Slavističnim društvom Trst, Gorica, Videm.

"Rebulov opus, vsebinsko bogat in mnogostranski, jezikovno in slogovno izviren in zahteven, je že desetletja predmet literarnozgodovinskih in jezikovnostističnih preučevanj. Razkriva nam samobitno umetniško osebnost, pisatelja, ki suvereno in prodorno obravnava izbrano tematiko in ki je v svojih pripovednih delih, v esejistiki in v dnevninskih zapisih neponovljiv. V njegovem pisanju je veliko miline, pa tudi ostrine, veliko senc, pa tudi svetlobe, vere in upanja, ljubezni in zvestobe. Vseskozi svobodni besedni ustvarjalec išče resnico in ji podreja vse drugo, je svetovljanski in obenem slovenski, grški in obenem prešernovski; pokončen kot človek in kot umetnik," piše v uvodu urednica Lojzka Bratuž. Alojz Rebula je na slovenski literarni sceni samohodec, ne da se ga uvrstiti v nobeno posebno literarno strujo, in to predvsem zaradi življenjskih oko-

liščin, ki so mu dodelile zibelko na Tržaškem prav v času ostrega fašističnega terorja in ga pripeljale v sam vrh sodobne slovenske proze. Sam Rebula je nekoč izjavil, da iti se ničejanstva v Trstu ali Celovcu bi bilo malodane skoraj groteskno, saj že miljejski vpliv pogojuje človeka, trdno zasidranega v svoj prostor in čas, skozi katerega se s samoniklostjo prebija ter išče svoj-skost lastnega izraza pri zasledovanju resnice. Iz teh vzgibov je tako vzknila samosvoja literarna bera, ki je pritegnila pozornost številnih raziskovalcev. Nekateri med njimi so izsledke svojih raziskav ali razmišljanja ob branju Rebulovih del predstavili v Rebulovem zborniku. Ta je vsebinsko zelo pester in smiselno urejen, saj prehaja od začetne splošne študije Helge Glušič na bolj posebna, specifična vprašanja Rebulovega opusa ter se zaključuje z obsežno in izčrpno bibliografijo Rebulovih del. Uvodna študija izpod peresa znane raziskovalke Helge Glušič predstavlja nekoliko bolj dopolnjeno poglavje iz avtoričinega dela *Slovenska pripovedna proza v drugi polovici dvajsetega stoletja*. Glušičeva v zaokroženem razmišljanju utemeljuje vse najpomembnejše postojanke Rebulovega biosa in opusa ter prepričljivo izpostavlja njegove etične vrednote in literarno sporočilo. Dolgoletna proučevalka zamejske literature Marija Pirjevec pa se v svojem prispevku opira na duhovno os Rebulove proze in poudarja temeljne po-

Rebulov zbornik

Ob pisateljevi osemdesetletnici

Uredila Lojzka Bratuž

staje avtorjevega iskanja resnice, ki izhaja iz spoznanja tragičnosti človeške eksistence. Zaustavila se je torej ob enem bistvenih elementov Rebulove proze, in sicer ob tesnobi zaradi nezadoščenosti s sabo in kozmosom. Naslednja dva prispevka prav tako segata na eno treh glavnih osi, v prepletanju katerih se giblje Rebulova forma mentis- oziroma literarni razvojni iter njegovega opusa. Mnogi so namreč zapisali, da so tri glavne predpostavke njegovega opusa antika-krščanstvo-slovenstvo. Zbornik je tako urejen, da sledi ravno tej osi, tako da naslednji prispevki obravnavajo najprej antiko, nato krščanstvo v prepletanju z biblijskimi in mitološkimi temami, sledi pa še obravnava posameznih del. Zbornik sklonejo prispevki, ki predstavljajo specifično jezikovno-stilne plati Rebulovega pisanja.

Kajetan Gantar in Jadranka Cergol usmerjata svoje razmišljanje v tematiko antike, ki po svoje predstavlja začetni vzgib ali izhodišče za nadaljnjo nadgradnjo Rebulovega miselnega sveta. Prvi je svojo analizo podkrepil s predstavitev tistih odlomkov, v katerih se Rebula opira na antično miselnost ali jo v posameznih odlomkih kar naravnost omenja. Dragocenost slednjega zapisa je še v tem, da se Gantar spominja tudi profesorjev, ob katerih sta skupaj z Rebulo živela in se izobraževala na ljubljanski klasični filologiji. V drugem članku pa avtorica gleda nekoliko bolj odmaknjeno na avtorjevo delo in se osredotoča predvsem na antične filozofske kategorije, ki nedvomno zaznamujejo Rebulov opus- oziroma iz katerih avtor zajema tiste vrednote, ki vodijo človeštvo k odkrivanju osnovnih etičnih silnic. Z antičnimi filozofskimi kategorijami so tesno povezane tudi biblijske in mitološke teme, ki jih nakazuje Igor Škamperle. Avtor se omejuje na analizo dveh del: Jutri čez Jordan in V Sibilinem vetru ter prepričljivo ugotavlja, da *"današnjega človeka nagovarjata tako Odisej kot oče Abram. Lahko rečemo, da prav njuna napetost, njuna nepomirljiva razklanost, ki jo spremlja tesnoba in tiho, a nemirno nostalgčno hrepenenje, ustvarjata človeka. Napetost, ki nas vodi na mnogotere nove poti in navdihuje z upanjem. Ne danes, jutri čez Jordan."*

Medtem ko so omenjeni pisci zajeli celoten spekter Rebulovega opusa in v njem iskali ali razčlenjevali tematike, ki so prisotne v vseh delih, so v nadaljevanju

zbornika v glavnem obravnave posameznih del, ki jih uvaža Jože Horvat s prispevkom o dveh dnevniških tipih, značilnih za avtorjevo pisanje. Alojz Rebula se namreč že celo življenje posveča tudi dnevniškim zapisom, ki izhajajo z razmahom desetih let. Takih primerov v slovenski literaturi skorajda ne poznamo, če izzamemo seveda Kocbekove dnevnike, in so zato pomemben pričevalec naše polpretekle zgodovine. Nada Đukič pa jemlje v pretres tri Rebulove psihološke novele, ki se kažejo kot *"svojevrsne – zlasti tematsko, ko se religiozno, nacionalno in patološko utemeljujejo v arhetipskem, nečem prvobitnem."* Majdo Artač Sturman je pritegnila novela *Kraljica Venus* iz najnovejše zbirke *Arhipel*, ki ponazarja *"razgibano umetniško plovbo v viharjih morjih slovenske zgodovine, v katerih se pisatelj kot pravi mornar duha zateka in rešuje na otoke etičnih vrednot"*.

Zadnja dva prispevka pa segata na jezikovnostilno plat obravnave. Diomira Fabjan Bajc, prevajalka najbolj obsežnega Rebulovega dela *V Sibilinem vetru* v italijanščino, spregovori o svojih dilemah pri izbiri besednih izrazov in zvez v sklopu prevajanja Rebulovega dela. To izjemno delo jo je kasneje usmerilo na prevajalsko pot, tako da se je – kot sama pravi – usul plaz iz velike snežne kepe, kar se lahko zgodi le, če se nekdo prepusti Sibilinemu vetru. Zelo tehten in strokovno utemeljen je prispevek Martine Ožbot o romanskih jezikovnih elementih v Rebulovem delu *Nokturno za Primorsko*. Sama piše, da je analiza stvaritev slovenskih pisateljev z dvojezičnih območij posebno zanimiva, saj nudi možnost za odkrivanje in raziskovanje posebne jezikovne polifoničnosti. Rebulov jezik je razčlenjen tako na leksikalni in frazeološki ravni kot tudi na sintagmatičnem in sintaktičnem nivoju.

Zbornik zaključuje obsežna bibliografija Rebulovih del ter literatura o avtorju in njegovih delih. Tako razvejane vsebinske zapise bogati na sklepnih straneh še slikovno gradivo iz družinskega albuma, ki dopolnjuje Rebulovo podobo ne le v besedni, temveč tudi v fotografski govorici.

Jadranka Cergol